

माय कंट्री स्कूल डायरी

ज्युलिया वेबर गॉर्डन

अनुवाद : विद्या भागवत

अनुवादिकेचे मनोगत

खरंतर या पुस्तकाचा अनुवाद अपघाताने माझ्याकडे करायला आला. सौ. हेमा होनवाड यांनी तो करायला सुरुवात केली होती, पण त्यांच्या व्यस्ततेमुळे त्यांनी डॉ. अरविंद गुप्ता यांना माझे नाव अनुवादासाठी सुचविले आणि डॉ. गुप्तांनी विश्वासाने पुस्तक अनुवादाचे काम माझ्यावर सोपवले.

ज्युलिया वेबरने केलेल्या अफाट कामगिरीने मी अवाक झाले. १९३४ साली एक शिक्षकी शाळेत जीव ओतून तिने काम केले. शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तीने किती जागरूकतेने काम करायला हवं, शिकवण्यामागचा हेतू, तो साध्य करतांना स्वीकारायच्या पद्धती, शिक्षणाचा खरा अर्थ याबद्दलचा अेक वस्तुपाठच तिने सर्वांना घालून दिला आहे. मिस वेबरचे हे प्रयत्न, कष्ट आजच्या काळातही सर्वांसाठी, नवे प्रयोग करायला धडपडणाऱ्यांसाठी मार्गदर्शक ठरतील. तिच्या या धडपडीला मनोमन सलाम!

हा अनुवाद करतांना सौ. हेमाताईंनी केलेला प्रस्तावनेचा अनुवाद मी तसाच ठेवला आहे. या अनुवादासाठी माझे आई-वडील - श्री. प्रभाकर पाटणकर, सौ. ज्योती पाटणकर तसंच माझी सखी रचना नंदा यांची खूपच मदत झाली. तसेच श्री. अप्पा कुलकर्णींनी अक्षरजुळणीचे काम मनापासून करून दिले.

या सर्वांच्या ऋणात रहायला मला आवडेल.

- विद्या भागवत

प्रस्तावना

आजही मनाला भिडणारं आणि शिक्षकांना नवनवीन कल्पना देणारं हे एक महत्वाचं पुस्तक १९३० मधे लिहिलेलं आणि १९४६ मधे प्रकाशित झालेलं आहे यावर विश्वास बसणं कठीण आहे. अल्पसंख्याकांच्या घरात जन्मलेली, गरीबीनं नाडलेली मुलं आजही समाजातील क्षुद्र वृत्तींना तोंड देता देता जिकीरीला आलेली दिसतात; त्यांचं भावविश्व तर उध्वस्त होतंच पण ती शिक्षणापासूनही वंचित राहतात ते वेगळंच. त्यांना संधी मिळावी या हेतूनं भरपूर वेळ आणि तितकाच पैसा खर्च करून आपण नव्या नव्या शैक्षणिक योजना तयार करतो आहोत. आपले हेतू नक्कीच चांगले आहेत पण आपण नुसते चांगले हेतू डोळ्यासमोर ठेवल्यानं मुलांचं खरोखर भलं होणार आहे कां? आपल्या आत्तापर्यंतच्या अनुभवातून आपण काही महत्वाच्या गोष्टी शिकलो नाही तर या योजना खरोखरीच मुलांचा विकास साधणार आहेत कां? ज्युलिया वेबर यांच्या पुस्तकात अनुभवाचं 'शहाणपण' आपल्याला नक्की गवसेल आणि आपल्या अनेक प्रश्नांची उत्तरंही मिळतील.

'हेड स्टार्ट' ही योजना सध्या शाळांमधून राबवली जात आहे. या योजनेत समाविष्ट असलेल्या मुलांना सातत्यानं मदत मिळावी हे उद्दिष्ट समोर ठेवून शिक्षण खातं 'फॉलो थ्रू' ही पूरक योजना अमलात आणत आहे. ही योजना उत्तम आहे. त्यामागे शास्त्रीय बैठक आहे. ती पुढीलप्रमाणे राबवली जाते. शिकण्याचे विविध सिद्धान्त आणि व्यक्तीमत्त्व विकासाबद्दलचे शैक्षणिक विचार या दोन्हीवर आधारित वेगवेगळ्या शिकवण्याच्या पद्धती शिक्षक वर्गात वापरतील, शिक्षकांचे वेगवेगळे गट वेगवेगळ्या योजना अंमलात आणून पाहतील. मग शिक्षणखाते या योजनांच्या यशापयशाचं मूल्यमापन करेल. त्यानंतर त्यातील एक वा एकाहून अधिक प्रयोग यशस्वी म्हणून अधिकृतित्या जाहीर केल्या जातील. त्यानंतर या कार्यक्रमाची जशीच्या तशी अंमलबजावणी करण्याची तपशीलवार सूचना शेकडो शाळांना आणि हजारो शिक्षकांना दिली जाईल. हे सारं त्यांनी जर व्यवस्थित पार पाडलं तर आपणा सान्यांच्या सगळ्या समस्या दूर होतील!

पण.... अर्थातच या सगळ्या सूचना व्यवस्थितरित्या पार पाडल्या जातीलच असं नाही - आणि मग अफाट पैसा आणि वेळ खर्च करून अत्यंत काळजीपूर्वक अंमलात आणला गेलेला आपला अजून एक शैक्षणिक प्रयोग पूर्वीप्रमाणेच पुन्हा एकदा फसलेला आहे हे पुन्हा एकदा आपल्या लक्षात येईल. 'असं कां घडलं आणि ते टाळण्यासाठी काय करावं लागेल?' याचं उत्तर माझ्या एका सहकारी मित्राच्या लिखाणात आपल्याला सापडतं. 'फॉलो थ्रू' योजनेत काम करणाऱ्या आपल्या कांही सहकाऱ्यांना त्यानं आपले विचार लिहून कळवले होते. त्याच्या विचारांचा गाभा असा होता....

"पूर्वी काय घडलं त्याकडे जर चिकित्सक नजरेनं पाहिलं तर अगदी सहजपणे आपल्या हे लक्षात येतं की योजना राबवताना अनेक ठिकाणी ज्या छोट्या छोट्या गोष्टी वेगळेपणानं केल्या जातात त्यावर त्या योजनेचं यशापयश मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतं."

एखादा अभ्यासक्रम विशिष्ट पद्धतीनं शिकवल्यावर त्याचा उत्तम परिणाम होतो असं आढळलं आणि त्या पद्धतीची चांचणी घेण्याचं आपण ठरवलं तर आपल्या लक्षात येईल की त्या यशाचं मर्म हे चांचणीत नमूद न केलेल्या गोष्टीमधेच होतं - अर्थात ही चांचणी आपण प्रामाणिकपणे आणि संवेदना जागृत ठेवून घ्यायला हवी. तरच त्यांतून परस्परविरोधी फलितं आपल्याला मिळू शकतील. तीच बाब वर्गात सुव्यवस्था ठेवण्याच्या अभिनव पद्धतीची. मुख्याध्यापकाचा दृष्टीकोन, पालकांच्या डोक्यावर असलेलं मुलांच्या भविष्याचं ओझं, शाळेतील कामाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या व्यक्तींची बलस्थानं, त्यांच्या वैयक्तिक अडचणी, मुलं कशी शिकतात याबाबतचे अव्यक्त समज - या आणि अशा प्रत्येक गोष्टीचा स्वतंत्रपणे किंवा एकत्रित परिणाम म्हणजे योजनेच्या यशापयशात दिसून येणारी विविधता.

नव्या योजना, नवी साधनं, संस्थेच्या संरचनेत केलेले मूलगामी बदल - या सान्या गोष्टी आपल्याला विकासाच्या दिशेने नेतीलच याची खात्री देता येत नाही. ज्या शिक्षकाला विकासाची उपजत ओढ आहे त्याला स्वातंत्र्य आणि नावीन्याच्या शोधासाठी प्रोत्साहन मिळालं तर वातावरण चैतन्यमय होऊन आपोआपच इतरांना प्रेरणा मिळू शकेल. आपण होऊन पुढाकार घेऊन काम करताना आपल्या अंगभूत चातुर्याचा पुरेपूर उपयोग करणारे हे शिक्षकच संस्थेचा खरा आधार असतात.

अगदी बारिक-सारिक तपशीलासकट काय करायचं याच्या नेमक्या आणि सातत्यानं सूचना देऊनही अपेक्षित ते वातावरण विकसीत होईल याची खात्री कधीही देता येत नाही. एकीकडे मुलांना वर्गात हाताची घडी, तोंडाला कुलुप लावून गप्प बसायला लावायचं आणि दुसरीकडे शास्त्राचे सिद्धान्त मुलांना सहज कळावे म्हणून 'उत्तमोत्तम वैविध्यपूर्ण साधनं आणायची. अशा परस्पर विरोधी वातावरणात मुलांना 'शास्त्र' सहजतेने कसं समजणार?' वर्गात हाताची घडी तोंडाला कुलुप

लावून बसवण्याऐवजी मुलांना प्रश्न विचारायची संधी मिळावी, त्यांनी स्वतःचा स्वतः अभ्यास करावा, स्वतःचं डोकं लढवून काही गोष्टींची उत्तरं आपली आपण शोधून काढावी अशी उर्मी त्यांच्या मनात येईल असं वातावरण वर्गात निर्माण करणं अधिक गरजेचं नाही कां?

शाळेत बदल नक्कीच हवा आहे पण तो ठिगळं लावल्यासारखा, तात्पुरता नको - तो प्रभावी आणि कायम टिकणारा हवा - आणि असा बदल फक्त आणि फक्त शिक्षकच घडवून आणू शकतो - आपल्या स्वतःच्या वागणुकीतून तो हा बदल घडवू शकतो. 'मी परीपूर्ण नाही, पण माझी वाटचाल मात्र परिपूर्णतेच्या दिशेने चालू आहे आणि त्यासाठी सर्जनशील राहून मला सतत प्रयत्न करत राहिलं पाहिजे.' - याचं भान असणारा 'आचार्य'च मुलांनाही सर्जनशीलतेनं जगण्याची प्रेरणा देऊ शकेल आणि शिकण्यासाठी उद्युक्त करेल.

मोठ्या प्रमाणात प्रभावी आणि टिकाऊ बदल घडवून आणायचा असेल तर अशा बदलाचं स्वागत करायला जे उत्सुक आहेत केवळ अशाच शिक्षकांना योजनेत सामील करून घ्यावं. जे बदलाबाबत अत्यंत निरुत्साही आणि अनुत्सुक आहेत त्यांच्यावर असे बदल लादू नयेत असं वाटतं. लादलेले नसले की अगदी सहजतेनं आणि नकळत या नव्या गोष्टी सर्वदूर केव्हा आणि कशा झिरपतात ते लक्षातही येत नाही. 'लादलं' गेल्याची भावना त्यात नसल्याने आलेल्या अडचणींचा बाऊ केला जात नाही. आणि सगळ्यात महत्वाची बाब म्हणजे अशा गोष्टी लादून कधीही साध्य होऊ शकत नाहीत. निम्न आर्थिक स्तरातील मुलांसाठी शिक्षणाचा एक वेगळा ढाचा असावा असं आम्हाला वाटत नाही. कोणाही 'चांगल्या' आणि 'शाहण्या' आईवडीलांना जे शिक्षण आपल्या मुलाला मिळावं असं वाटतं ते सगळ्यांनाच मिळायला हवं.

थोडक्यात म्हणायचं झालं तर प्रभावी आणि महत्वाच्या शैक्षणिक बदलांचा अतिशय योग्य, चांगला नि एकमेव स्रोत म्हणजे वर्गातील शिक्षकच. माझ्या मते 'माय केंद्री स्कूल डायरी' हे पुस्तक अतिशय परिणामकारकरित्या माझं वरील मत जगासमोर मांडतं. योग्य संधी आणि थोडी मदत मिळाली तर एक शिक्षक काय करू शकतो हे ही डायरी आपल्याला सांगते. मिस ज्युलिया वेबरची परिस्थिती अतिशय कठीण होती. तिचं भविष्यही तिची 'शाळा' शाळा कसली, केवळ एक लहानशी खोली होती. आजूबाजूला ग्रामीण वातावरण आणि गरीब घरातून आलेली मुलं - अनेक गरीब घरांमध्ये आढळणाऱ्या अडचणी त्यांच्याही घरात होत्याच आणि तीही त्या अडचणींनी गांजली होती. मिस वेबरसाठी पैसा ही गोष्ट दुर्मिळ होती. पण मग शैक्षणिक साधनं 'महागडी' असायलाच हवीत, असा नियम थोडाच आहे? तिच्या मुलांना, गावकऱ्यांना आणि तिला स्वतःला परवडतील, सहज मिळू शकतील आणि तितक्याच सहजतेनं वापरता येतील फक्त अशाच गोष्टींपासून ती साधनं बनवायची.

ज्युलिया वेबरनं तिच्या वर्गातील मुलांच्या दर्जाबद्दल कधीही तक्रार केली नाही, यातच तिचं वेगळेपण दडलं आहे. जे कांही घडलं आहे ते सारं सहजपणे. 'ऋजुता' हा तिचा 'स्व'भाव आहे. तिला वेगळी विनम्रता 'दाखवावी' लागत नाही. 'मुलं म्हणजे कच्चा माल आणि त्या मालाचा दर्जा आपण ठरवायचा' असल्या भ्रामक कल्पनांमध्ये ती कधीच अडकली नाही. ती ज्यांना शिकवत होती ती मुलं आठ वर्गात विभागलेली होती आणि त्यांच्या वयाकडे आपण नजर टाकली तर मिस वेबरचं काम किती कठीण होतं याची किंचितशी कल्पना आपल्याला येऊ शकेल.

इ. ८ वी - १३ व. ५ म. आणि १५ व. ८ म.

इ. ७ वी - १३ व ७ म.; १५ व. २ म.; ११ व. ३ म.

इ. ६ वी - १० व. ८ म., ११ व. ३ म., १० व. १० म., १४ व. ८ म.

इ. ५ वी - ९ व. ३ म., ९ व. ७ म., १२ व. ४ म., १० व. १० म.

इ. ४ थी - ८ व. ० म., १२ व. २ म.

इ. ३ री - ८ व. ३ म., १० व. १ म., ८ व. ९ म., १३ व. ५ म., ११ व. २ म., १२ व. १ म., १३ व. २ म.

इ. २ री - ८ व. ८ म., ७ व. १ म., ७ व. ८ म.

इ. १ ली - ८ व. ६ म., ८ व. ४ म., ५ व. ४ म.

वर्गातील मुलांच्या अनेकजिनसीपणाचा यापेक्षा अधिक उत्तम नमुना आपल्याला कुठे पहायला मिळणार?

इ. तिसरीतील १३ व ५ म. च्या एका मुलांचे उदाहरण पाहू या. शालेय अभ्यासात तो मागे पडला होताच, पण त्याची बौद्धिक आणि मानसिक वाढही वयाच्या मानाने खूप कमी झालेली होती. त्याच्या आईवडिलांची दुसऱ्या गांवी बदली झाली

तेव्हा त्यांना आपल्या मुलाला एका संस्थेमध्ये ठेवणं भाग पडलं. पण जोपर्यंत तो मिस वेबरच्या वर्गात होता तोपर्यंत मिस वेबर त्याच्यासाठी जे जे करणं शक्य होतं ते ते करत राहिली. 'त्यांच्या दंगेखोर आणि विक्षिप्त वागण्यामुळे इतर मुलांना त्रास होऊन ती अस्वस्थ झालेली दिसत होती' एवढाच उल्लेख अगदी सौम्य शब्दात तिनं आपल्या रोजनिशीत कधीतरी केलेला आढळतो. अगदी सुरुवातीला इ. पहिलीमध्ये ९ वर्षे वयाची २ मुलं आणि ६ वर्षे वयाची २ मुलं अशी चार मुलं एकत्र शिकत होती. बरं! आणि ही वयातील आणि क्षमतेतील तफावत फक्त एकाच वर्गात होती कां? तर तसंही नाही. सर्वच्या सर्व आठ वर्गामध्ये अशाच वेगवेगळ्या वयाच्या आणि क्षमतेच्या मुलांची मिस वेबर ही शिक्षिका होती. आज अशा तऱ्हेची शाळा कोणता शिक्षक आनंदानं स्वीकारेल? निदान अशा प्रकारचा एक वर्ग तरी? आणि एवढं वैविध्य असूनही मिस वेबरच्या मते प्रत्येक मूल सारखंच महत्वाचं होतं. प्रत्येक मुलाची वाटचाल विकासाच्या दिशेनं चालू होती. प्रत्येक मूल शिकत होतं.

एक जुनं सत्य पुन्हा नव्यानं आपल्यासमोर येतं - उत्तम दर्जाच्या शिक्षणासाठी मोठमोठ्या केंद्रिय शाळांची गरज नसते. मात्र शिक्षणखातं समाजाच्या गळी जे उतरवतं ते याच्या बरोबर उलट असतं. मिस वेबर ज्या छोट्या छोट्या गोष्टी आपल्या शाळेत करत असे, त्यापैकी कितीतरी गोष्टी आपल्या लहान शाळांमध्ये करणं शिक्षकांना सहज शक्य होतं. पण संपूर्ण देशातून अशा लहान शाळांचं समूळ उच्चाटनच आपण करून टाकलं आहे. 'शाळा' हे नाव धारण केलेले राक्षसी कारखाने आपण त्या जागी उभे केले आहेत. त्यांचा पसारा आपण इतका अवाढव्य करून ठेवला आहे की केवळ आर्मी व तुरुंग या अवाढव्य संस्थांच्या धर्तीवर आपल्याला शाळाही चालवणं भाग पडतं आहे. इतर कोणत्याही पद्धतीनं त्या चालवणं आता आपल्या आवाक्यात राहिलेलं नाही. हे सारं करताना त्यामागे आपण विचार केला होता तो असा - 'शिक्षणात वैविध्य आणि अतिशय सखोल चिंतन अत्यंत आवश्यक आहे. हे जरी खरं असलं तरी त्यासाठी विशेष प्रशिक्षित शिक्षक, साहित्य आणि साधनांचीही आवश्यकता आहे. या सान्या गोष्टी छोट्या शाळांना पुरविणं आपल्या आर्थिक क्षमतेच्या बाहेरचं आहे.' ३० व्या दशकाच्या अखेरी हे मिस वेबरनं अगदी सहजपणे करून दाखवलं. ज्या आर्थिक गरजांचा बाऊ केला जातो त्या कितपत खऱ्या आहेत? अतिशय गरीब ग्रामीण समाजातील या लहानशा शाळेचं स्वरूप मिस वेबर आणि तिच्या विद्यार्थ्यांनी एका महिन्याच्या आतच पूर्णपणे बदलून टाकलं. प्रत्येक वर्गात लक्षवेधक, मुलांना निरीक्षण करायला मनापासून आवडतील अशा, विचारांना चालना देतील, हातानं काम करायला उद्युक्त करतील अशा गोष्टींची रेलचेल होती. आजच्या आधुनिक आणि श्रीमंत शाळांमधील वर्गापेक्षा मिस वेबरच्या शाळेतील वर्ग अनेक पटींनी अधिक सुंदर आणि समृद्ध होते.

यातून आपल्याला खूप कांही शिकण्यासारखं आहे, त्याहूनही अधिक साधण्यासारखं आहे. कमीतकमी खर्चात सर्व प्रकारचं साहित्य मिळवायचं कसं आणि कुठून, साधनं बनवायची कशी, आयत्या वेळीही कमीतकमी वेळात बनवायची कशी हे अनेक व्यक्ती आणि संस्थांनी आपल्याला दाखवून दिलं आहे. 'फिजिकल सायन्सेस स्टडी कमिटी'ने स्वस्त आणि सहज उपलब्ध होणाऱ्या साहित्यापासून 'मापन' शिकवण्यासाठी आवश्यक असणारी नाजूक साधनं बनवण्याची कृती करून दाखवली आहे. 'एज्युकेशन डेव्हलपमेंट सेंटर, न्यूटन, मॅसॅच्युसेट्स' या संस्थेनं 'फॉलो थ्रू' या प्रकल्पाद्वारा वर्गात वापरता येण्यासारख्या साहित्याची वीस पानी यादी तयार केली आहे. त्यामध्ये विनामूल्य किंवा अत्यल्प किंमतीत मिळू शकणाऱ्या साहित्याची यादी सात पानांची आहे. मोठ्या अक्षरातील सर्वात गरीब वस्तीतील शाळांमध्ये मी अतिशय प्रभावी शैक्षणिक साधनं पाहिली आणि विशेष म्हणजे ती खूप मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होती. सर्वात उल्लेखनीय बाब ही की त्या सान्या साधनांसाठी लागणारं सारं साहित्य शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांनी कचऱ्यातून गोळा करून आणलं होतं. अर्थात हे न करता महागडी साधनं आपण जरी विकत आणली तरी त्यावर होणारा खर्च हा शाळांच्या अवाढव्य इमारतींवर होणाऱ्या खर्चापेक्षा किंवा मुलांना बसमधून शाळेत पोचवण्याच्या खर्चापेक्षा कमीच असेल. शाळांच्या असल्या मोठमोठ्या इमारती बांधण्यापेक्षा आपण शैक्षणिक साहित्य आणि साधनांचा पुरवठा करणारी 'साधनघरं' निर्माण करावी आणि त्यामधून आवश्यक ते साहित्य शाळांना जरूरीप्रमाणे वापरायला घेऊ द्यावं. विशेषतः दूरवर वसलेल्या शाळांना याचा खूपच उपयोग होईल. ग्रामीण भागातील विखुरलेल्या, आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या शाळांतील मुलांपर्यंत पुस्तकं पोचावीत म्हणून आता नाही कां आपण 'फिरती पुस्तकालये' घेऊन शाळांपर्यंत जात? त्या पुस्तकांचा स्रोत केंद्रिय ग्रंथालयच असतो. त्याच धर्तीवर एक खास ट्रक तयार करायचा, त्यामधून साधनं घेऊन जायची व ती छोट्या छोट्या गावातील शाळांपर्यंत पोचवायची. अशा फिरती 'साधनघरे' आपण अगदी सहज निर्माण करू शकतो. आज सहजपणे मिळणारी मदत जेव्हा अजिबातच उपलब्ध नव्हती - तरीही मिस वेबर कोणत्याही मदतीशिवाय शिक्षणाला सर्वाधानं पोषक असं एक समृद्ध वातावरण निर्माण करण्यात यशस्वी झाली होती. कमाल आहे मिस वेबरची!

एखादं पुस्तकं किंवा शैक्षणिक साधन जेव्हा मुलांना आणि तिला हवं असायचं तेव्हा ते कुठे आणि कोणाजवळ असेल याचा अंदाज आधी ती सगळीजणं घ्यायची आणि मग त्यांना भेटून ते त्यांच्याजवळून कांही दिवसांसाठी मिळवण्याचा प्रयत्न

करायची. इतर शाळा राज्यस्तरीय विद्यापीठ किंवा शेती विषयक काम करणारी संस्था, औद्योगिक कौशल्य पुरवणारी न्यूरॉकमधील सहकारी सेवा या सान्यांची आवश्यकतेप्रमाणे मिस वेबर मदत मागायची. तिच्या शाळेतील छोट्या मुलांसाठी मोठ्या मुलांनी एक खेळघर बनवलं तेव्हा गावातील अनुभवी सुतारांनी मोठ्या मुलांना मदत केली. ब्रिटीश पाळणाघरात जसं बाहुलीघर असतं, तसंच छोट्या मुलांच्या वर्गात हे खेळघर! मुलांना त्याच्या आत जाऊन खेळायला मनापासून आवडतं आणि म्हणून ते छोट्यांच्या वर्गात असायलाच पाहिजे ना!

मिस वेबरनी गप्पांच्या ओघात मला एक गोष्ट सांगितली. या पुस्तकात तिचा उल्लेख नाहीय. एका वर्षी त्यांच्या वर्गातील सुमारे तीस मुलांनी सर्वाजनिक वाचनालयातील सातशे पुस्तकं घरी नेऊन वाचली. प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे वीसाहून जास्त पुस्तकं! सर्व संसाधनांनी युक्त अशा आमच्या किती केंद्रिय शाळांमध्ये ग्रंथालयाचा इतका उत्तम उपयोग होताना आढळतो? कांही शाळांतील ग्रंथालये तर नियमांच्या बंधनांनी इतकी करकचून बांधलेली असतात की बिचाऱ्या विद्यार्थ्यांना तिथून पुस्तकं नेऊन वाचणं हे अतिशय मुष्कील होतं. आपण 'शिक्षण' म्हटलं की सारखी पैशाच्या नांवानं बोटं मोडतो. अर्थातच अधिक पैसा मिळाला तर आपण त्याला 'नको' म्हणणार नाही. पण मला बऱ्याच शाळा प्रत्यक्ष पाहण्याची संधी मिळाली आणि खूपशा शाळांची माहितीही मिळत गेली. गंमत ही की त्यातील उत्तम शाळा आणि चांगल्या वर्गांमध्ये - मिस वेबरची शाळाही त्यात आली - प्रति विद्यार्थी जो खर्च होतो तो आपल्या सर्वसाधारण शाळेपेक्षा खूप कमी असतो. आपण पैसा नीट वापरत नाही. शानदार इमारती, सर्जनशीलतेशी दुश्मनी असणारा कार्यालयीन कर्मचारी वर्ग, 'मदतीची गरज असणारी मुलं' असे मुलांवर शिकके मारून नैदानिक आणि उपचारात्मक प्रयोग करणारे तज्ज्ञ या गोष्टींवर आपण प्रचंड पैसा वाया घालवतो. या सान्याची मुलांना खरोखर किती मदत होते हा पुन्हा प्रश्न आहेच. महागडी साधनं आणली जातात - त्यांची एक तर मुळीच गरज नसते आणि अनेकदा त्यांचा हवा तसा आणि हवा तितका वापर होत नाही, नाहीतर मग गैरवापर तरी होत असतो. हजारो अतिशय कंटाळवाणी आणि तोचतोचपणा असलेली पाठ्यपुस्तकं, 'सामान्य दर्जाच्या कार्यपुस्तिका' आणि वाचनासाठी नेमलेली पुस्तकं ह्या खर्चाच्या वाटा आहेतच. पण सर्वात मोठा खर्च होतो तो संगणकावर. मुलं संगणकाच्या पडद्यावर फक्त बरोबर किंवा चूक एवढंच क्लीक करतात. कोणीतरी संगणकाला ५००० डॉलरचं फ्लॅश कार्ड असं म्हटलं आहे ते उगीच नाही. आपण योग्य पद्धतीनं पैशाचा विनीयोग केला तर आपल्याला शिक्षण खात्याकडून आवश्यक ती संमतीपत्रे मिळवण्यासाठी आणि अभियानाच्या माध्यमातून कर भरण्यासाठी पैसे गोळा करण्यासाठी आज जी जीवापाड धडपड करावी लागते ती कमी होईल. आपण आपल्या वर्गखोल्याही मिस वेबर सारख्याच अगदी कमी खर्चात अतिशय सुंदर पद्धतीने आत्तापेक्षा अनेक पटींनी अधिक शिक्षणाभिमुख आणि आनंददायी बनवू शकू.

या पुस्तकातून आणखी एक महत्वाचा धडा आपल्याला शिकता येईल. 'मोठ्यांच्या सहवासात कांही वेळ घालवणं, त्यांच्याबरोबर गप्पा मारणं, त्यांना प्रश्न विचारणं आणि त्यांना समजावून घेणं हा मुलांच्या 'शिकण्याचा' एक महत्वाचा भाग आहे. त्यांची शाळा त्यांना जेव्हा अशा समाजात मिसळण्यासाठी घेऊन जाते आणि तेव्हा मग तो समाजही त्यांच्या शाळेचं एक अंग बनतो. शाळेबाहेरील समाजातील वेगवेगळ्या माणसांच्या जीवनाला मुलं स्पर्श करतात, त्यांचं काम, त्यांच्या गरजा आणि त्यांच्या अडचणी जाणून घेण्याची संधी त्यांना मिळते आणि मग 'माणूस' म्हणून त्यांची वाढ होऊ लागते. हे सगळं मिस वेबर शिकली तरी कुठे?

"ड्युई" काय म्हणतोय हे कळणाऱ्या हाताच्या बोटार मोजण्या इतक्या व्यक्तींपैकी ती एक असली पाहिजे. कां इतर अनेक महत्वाच्या गोष्टींप्रमाणे हे ही तिचं तिला उपजतच समजत होतं? ती आपल्या मुलांना समाजात मिसळण्याची संधी द्यायची आणि त्या अनुभवातून आपला इतिहास आपलं जीवन आणि आपलं काम याबद्दल विचार करायला उद्युक्त करायची. ती मोठ्या माणसांना शाळेत घेऊन यायची - शाळा हे त्यांना आपल्या जीवनाचं एक अंग आहे असं वाटावं इतक्या आत्मीयतेनं त्यांच्याशी बोलायची. नाहीतर 'आपण कांही तास ज्या इमारतीत मुलांना सोडतो ती इमारत म्हणजे शाळा', यापलिकडे मोठ्यांना शाळेची वेगळी ओळखच होत नाही. या सगळ्यातून मुलांना काय काय मिळालं आणि किती प्रमाणात मिळालं? मुलं शिकली तर खूप गोष्टी पण त्यांबरोबर त्यांना हे ही जाणवलं की शाळा हा खऱ्याखऱ्या जगाचा एक हिस्सा आहे. नाहीतर शाळा म्हणजे 'कांही अर्थहीन गोष्टी करत रहायची केवळ एक जागा' एवढीच शाळेची ओळख उरली असती आणि त्याचा परिणाम म्हणजे शाळेतून बाहेर पडायचं आणि दुसरीकडे कुठेतरी जाऊन इतर कांही अर्थहीन गोष्टी आयुष्यभर करत रहायचं.

शाळा व 'शाळेतील मिस वेबर' या दोघांचा मुलांवर किती मोठा प्रभाव पडला असेल आणि या गोष्टींचा समाजाला

किती मोठ्या प्रमाणात लाभ झाला असेल याची आपण फक्त कल्पनाच करू शकतो. ही शाळा म्हणजे सर्वांना एकत्र बांधून ठेवणारी, अत्यंत महत्वाची अशी 'संजीवनी'च असावी. आणि 'तिच्यासारखी फक्त तीच' असावी. हे पुस्तक वाचतांना मला इलियट शापिरोच्या कामाची आठवण आली. अनेक वर्षे दुर्लक्षित असलेल्या हार्लेमधील एका प्राथमिक शाळेत त्यानं काम केलं आणि शाळेला नवसंजीवन दिलं. 'शाळा हे सामाजिक केंद्र आहे' असं जाहीर करून लोकांना तिथे एकत्र जमण्याचं त्यानं आवाहन केलं. लोक तिथे जमायला लागले, आपल्या गरजा आणि अडचणींवर विचार-विनिमय करून त्या सोडवायला त्यांनी सुरुवात केली. अशा पद्धतीच्या शाळांचा आणि शिक्षकांचा अभाव हेच आपल्या ग्रामीण भागातील छोटी गांव ओस पडण्यामागचं महत्वाचं कारण असावं. या शिक्षकांना केंद्रिय शाळांमध्ये काम करण्यावाचून दुसरा मार्गच उरत नाही. मग सारी तरुण मंडळी जितक्या लवकर गांव सोडून शहराकडे पळता येईल तितक्या लवकर पळतात.

मागील कांही दशकांमध्ये आपण एक प्रकारचा उलटा चमत्कार करून दाखवण्याची बाजी मारली आहे. आपल्याकडे भरपूर पैसा आणि सामर्थ्य आहे हे खरं; पण आपण आपली सामाजिक जाणीव मात्र, गांव आणि शहर, दोन्ही ठिकाणी हरवून बसलो आहोत. याचे परिणाम आपल्याला शाळेत आणि शाळेबाहेर दोन्ही ठिकाणी दिसून येतात. आपल्या बेताल वाढणाऱ्या शहरांमध्ये आणि ओस पडलेल्या गावांमध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण करणं हे आज आपल्यासमोर उभं असलेलं सर्वात अधिक तातडीचं काम आहे. 'हे गांव 'माझं' आहे, हे शहर 'माझं' आहे मी या मातीतला आहे, इथे जे घडतं आहे त्याबद्दल माझं काही म्हणणं आहे, इथल्या लोकांना मी मदत करीन आणि वेळ पडल्यावर तेही मला नक्की मदत करतील, हे गाव सुधारावं म्हणून मी नक्कीच प्रयत्न करीन.' असं प्रत्येकाला वाटलं पाहिजे. जर हे घडावं असं आपल्याला खरोखरच वाटत असेल तर मिस वेबरच्या शाळेसारख्या अनेक शाळा निर्माण व्हायला हव्यात - ती आपली गरज आहे. सामाजिक जाणीवेचा पूर्ण अभाव असलेल्या ठिकाणी ती निर्माण करण्यासाठी उचललं गेलेलं पहिलं पाऊल पालकांच असतं असं आपल्या कांही शहरांमध्ये आढळलं. स्वतःच्या मुलांना चांगलं, अर्थपूर्ण शिक्षण मिळावं या हेतूनं त्यांनी केलेली धडपड ही त्या समाजाच्या बांधणीतील पहिली पायरी ठरते. आणि याच कारणासाठी 'शाळांचं उत्तदायित्व समाजाकडे असावं' असं मानणाऱ्या चळवळीला शिक्षक संघटना आणि शैक्षणिक संस्थांनी विरोध करणं हे निव्वळ स्वार्थीच नव्हे, तर मूर्खपणाचं आणि दूरदृष्टीचा पूर्ण अभाव असल्याचं लक्षण आहे.

हे पुस्तक अतिशय प्रभावी असा शिक्षक-प्रशिक्षणाचा संदेश अप्रत्यक्षपणे आपल्याला देतं. हा कधीही न संपणारा आणि धगधगणारा वादाचा विषय आहे. कांहींचं म्हणण आहे, 'शिकवणं ही एक विशेष कला किंवा शास्त्र आहे. इतर कोणत्याही कला किंवा शास्त्राप्रमाणे अवघड तंत्रांनी युक्त आहे. शिक्षक कितीही ज्ञानी जरी असला तरी ही तंत्रं जाणून घेतल्याशिवाय त्याला प्रभावी रितीने शिकवता येणार नाही.' याच्या विरोधात असणारे म्हणतात, 'ह्या! कांहींतरीच! ही तंत्रं म्हणजे एक क्षुल्लक बाब आहे. कोणाही शहाण्या माणसाला ती माहित असतात आणि नसली तर अगदी सहज आत्मसात करता येतात. विषयाचं सखोल आणि परिपूर्ण ज्ञान शिक्षकाला असणं हे सर्वात जास्त महत्वाचं.' असा विषयज्ञानाला अधिक महत्व देणारा एक आणि शिकवण्याच्या पद्धतीला अधिक महत्व देणारा दुसरा गट आपआपसात सदैव वाद घालत असतात. माझ्या मते दोन्हीही गट गल्लत करताहेत. आपल्याबरोबर काम करणाऱ्यामध्ये वेगवेगळ्या गोष्टी करण्याची क्षमता असावी असं मुलांना जर वाटतंय आणि ते गरजेचंही आहे. मिस वेबरमध्ये असलेल्या अनेक गुणांपैकी सर्वात उल्लेखनीय बाब हीच होती. विविध प्रकारच्या गोष्टी मिस वेबर स्वतःही करायची आणि स्वतःबरोबर मुलांनाही करायला प्रेरित करायची. ती यातील कोणत्यात गोष्टीत 'तज्ज्ञ' नव्हती. पण कळीचा मुद्दा हा की ज्यायोगे मुलांच कुतुहल जागं होईल, त्यांना मनापासून एखादी गोष्ट करण्याची इच्छा होईल एवढं कौशल्य आणि ज्ञान तिच्याजवळ नक्की होतं.

ती करू शकणाऱ्या गोष्टींची आपण यादी केली तर आपल्याला तिच्या बहुआयामी व्यक्तीमत्वाची कल्पना येऊ शकेल. ती हार्मोनिका वाजवायची, पियानो वाजवायची, लोकनृत्य करायची, गाणी म्हणायची, खेळघराचा आराखडा तयार करायची आणि स्वतः ते बांधायचीही. कठपुतळ्या, बोलक्या बाहुल्या तयार करून नाटकं सादर करायची, वेगवेगळे भरपूर खेळ खेळायची, विशेष म्हणजे वेगवेगळ्या वयाच्या मुलांना कमीत कमी जागेत आणि कमीत कमी साहित्य वापरून खेळता येतील असे खेळ ती खेळायची. कागदाचं भिरभिरं, वास्तव मापं घेऊन त्यानुसार एखाद्या जागेचा आराखडा बनवणं तिला आवडायचं, बरीच झाडं, झुडपं ती ओळखू शकत असे, अमेरिकन इंडियन्सची खास लोकनृत्य तिला येत असत, फुलझाडं लावून ती जोपासणं तिला आवडायचं, शिवणकाम, स्वयंपाक आवडीनं करायची, खडेमीठ बनवायची, कुंड्या टांगायची, शिंकाळी चिंध्यांपासून बनवायची, खेळघरासाठी आवश्यक साहित्य स्वतः तयार करायची, चित्र रंगवण्यासाठी लागणारे फळे

तयार करायची, कापडाचे विविध प्रकार तिला माहित होते आणि त्यांची तुलना करायला तिला छान जमायचं, मातीकाम, कुंभारकाम तिला आवडायचं, अनेक माध्यमांचा वापर करून चित्र रेखाटायची आणि रंगवायची, कांही प्राण्यांच्या पायाचे ठसे ती ओळखू शकत असे, आणि साच्यात घालून त्यांच्या प्रतिकृतीही ती तयार करीत असे. वेगवेगळ्या भाषेतील प्रार्थना गीतं (कॅरॉल्स) तिला येत असत, ती सूत काढत असे, हातमागावर कापड विणत असे..... या आणि अशाच खूप गोष्टी तिला येत होत्या.

मुलांसमवेत काम करणाऱ्यांना अशा प्रकारच्या गोष्टी करता आल्या पाहिजेत. याच गोष्टी यायला हव्यात असं नाही. मला स्वतःला करता येणाऱ्या गोष्टींची यादी मिस वेबरच्या यादीपेक्षा छोटी आणि वेगळी आहे. महत्वाची बाब ही या यादीतील गोष्टींची संख्या पूर्वीपेक्षा बरीच वाढली आहे आणि भविष्यात या यादीत भर पडत जाणार हे नक्की आहे. मुलांबरोबर शिकायला मी अगदी उत्सुक असतो. नवीन गोष्टी कोणाहीकडून शिकायची माझी तयारी असते. मी करीन ते अगदी उत्तमच असायला हवं असा माझा हट्ट नसतो. मुलांबरोबर ते जसं जमेल तसं करण्यात मला मुळीच संकोच वाटत नाही, ही गोष्ट मला महत्वाची वाटते. ते करणं हेच सर्वात महत्वाचं!

मध्यंतरी एका तरुण माणसानं फोन करून काम करण्याची इच्छा माझ्याजवळ व्यक्त केली. बॉस्टनमधील एका शाळेत त्याला काम करायचं होतं. भरपूर स्वातंत्र्य, आत्मनिर्भरता, स्वयंनिर्णयाची संधी आणि स्वतःच्या 'शिकण्याची' जबाबदारी स्वतःवरच देणारी ती शाळा होती. 'तुला काय काय करता येतं? काय काय करायला आवडतं? मुलांना तू काय काय करून दाखवू शकशील? त्यांना काय शिकण्यासाठी तू मदत करू शकशील?' असे प्रश्न मी त्याला विचारले तेव्हा तो चांगलाच गोंधळात पडलेला आढळला. मी त्याला पुढे विचारलं, 'तुला गाता येतं कां?, नृत्य करता येतं कां? एखादी परकी भाषा बोलता येते कां? तू खेळ खेळतोस कां? कोणते? तुला वाद्य वाजवता येतं कां? तुला खेळांची आवड आहे कां? त्यांची माहिती आहे कां? तुला थोडीतरी हस्तकला येते कां? तुला कांही गोष्टी स्वतःच्या हाताने बनवून त्या चालवता येतात कां?' त्याला यातलं कांहीही येत नव्हतं. तो कोणत्या क्षेत्रात तज्ज्ञ आहे हे मला जाणून घ्यायचं असेल असं त्याला वाटत होतं. मला तसलं कांही जाणून घेण्याची इच्छा नाही हे मी त्याला परखडपणे सांगूनही त्यावर त्याचा विश्वास बसला नाही. आणि तसंही यातलं काही आपल्याला करता येईल असं त्याला वाटत नव्हतं. त्याच्याकडे फक्त सदिच्छा आणि थोडंसं पुस्तकीज्ञान होतं. सुरुवात म्हणून हे ठीक होतं एवढंच. शिकवतांना यातलं कांहीच पुरं पडलं नसतं.

छोट्या छोट्या अनेक क्षमता आणि कौशल्याबरोबरच छोट्या मुलांच्या किंवा सगळ्याच मुलांच्या शिक्षकांना अनेक विषयांचं भरपूर ज्ञान, कुतुहल आणि विविध गोष्टींमधे रस असणं अत्यंत आवश्यक आहे. मिस वेबरला कोणकोणत्या गोष्टींची माहिती होती, कोणकोणत्या गोष्टी कशा शोधून काढायच्या हे कळत होतं. आणि कोणत्या गोष्टी शिकण्यामध्ये रस होता याची आपण यादी केली तर मागे आपण केलेल्या तिच्या कौशल्यांच्या यादीइतकीच ती लांबलचक होईल. अशा ज्ञानाबरोबर शिक्षकाजवळ अनुभवाची संपन्नता असणंही गरजेचं आहे. अनेक लोक शिक्षक होतात आणि आयुष्यभर एकाच ठिकाणी शिकवत राहतात. शिक्षकालाच जर 'माझी शाळा' आणि 'माझा वर्ग' यापलिकडे कशाची ओळख नसेल तर वर्गातील मुलांना तो जगाची ओळख कशी करून देणार?

याशिवायही पुष्कळ गोष्टी मनावर कायमचा ठसा उमटवून गेल्या. आणि त्यातूनही खूप शिकायला मिळालं. शाळा तर मस्तच होती. मुलं जेव्हा शाळेबाहेरच्या जगात डोकावून पाहण्यासाठी सहलीला बाहेर पडायची तेंव्हा ती चैतन्यानं नुसती फुललेली असायची. कधी समुद्रकिनारा तर कधी जंगलात फेरफटका मारायला ती जात असत. मजा आणि ज्ञानात भर अशा दोन्ही गोष्टी अशा सहलीत साधल्या जात. हल्ली अनेक शाळा पर्यावरणाचं शिक्षण देताना शाळेभोवतालच्या परिसरातील संसाधनांचा अधिक वापर करतांना आढळतात पण आपल्याला या बाबतीत अजून खूपच लांबची मजल मारायची आहे. एक फार मोठी, भयानक चूक आपण करून ठेवली आहे. कोणाही तरुण माणसाला आयुष्यात पुढे काही करायचं असेल तर १२ वी पास असणं अत्यावश्यक केलं आहे. एखादं विशिष्ट काम करण्याची किंवा आपल्या आवडीची एखादी गोष्ट पुढे शिकण्याची एखाद्या तरुणामधे पात्रता आहे किंवा नाही हे ठरविण्याच्या उद्योगातून शाळा जितक्या लवकर बाहेर पडतील तेवढं चांगलं होईल. हे मूल्यमापनाचे निर्णय घेताना शाळेला पूर्णपणे निःपक्षपाती राहून सुयोग्य निर्णय घ्यायला मुळीच जमत नाही. अशा पद्धतीनं मूल्यमापन करून, मुलांची पातळी ठरवून, त्यांच्यावर अधिकृत शिकके मारायचं काम शाळा करू लागली की मुलांना शिक्षण देण्याच्या मूळ कामामधे अडथळे येऊन त्या कामाचा दर्जा घसरतो.

माझा स्वतःचा अनुभव मला सांगतो की मुलं स्वतःच स्वतःला जे प्रश्न विचारतात त्यांची उत्तरं शोधताना आणखी खोलवर शोध घेतला जातो आणि यामुळेच अधिक सखोल 'शिकणं' घडतं. मिस वेबर आणि तिच्या शाळेसारख्या ज्या इतर कांही शाळा होत्या त्यांनी जुन्या, वेडगळ समजूती कधीच बासनात बांधून ठेवल्या होत्या. मुलांना पुरेसं ज्ञान नसल्यामुळे त्यांच्या विचारांना मर्यादा पडतात. मुलांना आपल्या भोवतालचं जग कसं चालतं ते जाणून घेण्याची प्रचंड उत्सुकता असल्यामुळेच मिस वेबरच्या शाळेत स्वतःच शोध घेऊन माहिती गोळा करण्याचं सत्र चालू ठेवत असत. मुलांना ज्या गोष्टीत रस आहे, ज्या गोष्टीबद्दल कुतुहल आणि आस्था आहे त्या गोष्टींचा शोध घेऊन त्याभोवती अभ्यासक्रम गुंफण्याची कला मिस वेबरनं आत्मसात केली होती ही किती महत्वाची गोष्ट आहे हो! अर्थात त्यामधे तिच्या स्वतःच्या कल्पनाही मोठ्या प्रमाणात गुंफल्या होत्या. त्यातल्या कांहींना भरपूर यश मिळालं. मुलांनी त्या 'आपल्या' म्हणून स्वीकारल्या आणि अंमलातही आणल्या. मात्र कांहीं कल्पना तिनं जोपर्यंत लावून धरल्या तोपर्यंतच चांगल्या पद्धतीनं चालल्या. त्याच त्याच गोष्टी, त्याच पद्धतीनं वर्षानुवर्ष करत रहायला ती बांधील नव्हती ही पण अतिशय आनंदाची आणि जमेची बाजू होती. केवळ जुन्यापुराण्या पाठ्यपुस्तकांवर आणि शिक्षक हस्तपुस्तिकांवर अवलंबून न राहता तिला आपल्या कल्पकतेच्या सहाय्याने सतत नवनवीन दालनं उघडता येत होती. त्याचा परिणाम म्हणजे तिचा स्वतःच्या शिकवण्यामधला आनंद आणि उत्साह कायम जिवंत असायचा आणि या गोष्टीचा परिणाम मुलांवर होऊन त्यांच्यातही आनंद, उत्साह आणि कुतुहल निर्माण होत असे. वर्षानुवर्ष तोच जुनाट अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तकं वापरून मुलांना शिकण्यासाठी उद्युक्त करावं अशी अपेक्षा शिक्षकांकडून करणं हा कसला मूर्खपणाचा उद्योग आहे! तसंच वर्गात शिक्षक फक्त एकाच जागी उभा असताना मुलांचा मात्र सर्वांगीण विकास व्हावा ही पण तसलीच एक अवास्तव, निराधार अपेक्षा!

पुस्तक वाचल्यानंतर मिस वेबरच्या कामाबद्दल आणि मूळ विचारधारेबद्दल कांही आक्षेप आहेत हे मला इथे नमूद करायलाच पाहिजे. शाळांनी 'लोकशाही पद्धती' हे स्वतःचं ध्येय आहे असं मानणं माझ्या मते चुकीचं आहे. मानवाला अवघड आणि महत्वाच्या वळणांवरून विकासाकडे नेणारा तो केवळ एक मार्ग आहे. 'विकास आणि स्वातंत्र्य' दोन महत्वाची ध्येयं शाळांपुढे असावीत. आणि मतदान म्हणजेच लोकशाही असं समजणं ही पण एक गंभीर चूक आहे. शाळा किंवा इतर कोणत्याही संस्थेत मतदान केल्याशिवाय निर्णय घ्यायचे नाहीत असं ठरवलं आणि बहुमताने जो मान्य होईल तोच निर्णय अमलात आणला गेला तर ती 'लोकशाही' आहे असं समजणं ही तर आणखीनच गंभीर चूक आहे. तात्त्विकदृष्ट्या आणि कागदावर लिखित स्वरूपात आपल्या अनेक संस्थांमध्ये लोकशाही अस्तित्वात असतेच ना! पण आजच्या काळात दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे 'आपण आपली परिस्थिती, आपलं जीवन घडवू शकतो' या गोष्टीची लोकांना जाणीवच नाही. आणि त्यांच्याच भाषेत सांगायचं झालं तर 'जीवन' किंवा 'वास्तव' हे अनेकांना एक प्रकारची गुलामगिरी वाटते आणि ते स्वतः गुलाम आहेत असं वाटतं.

शाळांमध्ये आवर्जून अमलात आणल्या जाणाऱ्या आणखी एका मूल्याबाबत माझ्या मनात शंका आहे. मुलांना आपआपसात भांडणं मारामान्या करायला बंदी असते. "राग व सूडबुद्धि या भावना वाईट असतात आणि मुलांनी दयाळू, उदार, क्षमाशील आणि सहनशील बनावं" असं त्यांना 'सांगितलं' तर ती तशी बनतील असा भाबडा समज उराशी धरून गेली बरीच वर्षे शाळांमध्ये हे आपण मुलांना सांगत आलोय. हे उघड दिसतं आहे की हे औषध लागू पडलेलं नाही. अर्थात हा कांही पूर्णपणे शाळेचा दोष आहे असं नाही. या तत्वांना अनुसरून आपण जी माणसं घडविली आहेत त्यांना कधीही भांडायचं नसतं असं थोडीच आहे? पण त्यांना भांडायचं कसं हेच माहित नसतं. झकास मारामारी कशी करायची हेच कळत नाही. संघर्षामुळे निर्माण झालेल्या भावनांचं काय आणि कसं करायचं हे त्यांना उमजत नाही, लहानशा संघर्षाचं खूप मोठ्या संघर्षात पर्यवसान होऊ नये म्हणून काय करायचं, हे समजत नाही. त्यांना हे ही कळत नाही की अगदी युद्धातही आपलं ध्येय 'शत्रूचा नायनाट करणं' हे नसून शत्रूला जिंकून घेणं हे असतं. अशा तऱ्हेने आपण 'विनाशर्त शरण जाणारे' आदर्शवादी आणि 'कोणतीही किंमत मोजून जिंकणारे' हिंसक मूलतत्त्ववादी झालो आहोत.

याच मूल्याबाबत मला आणखी कांही शंका आहेत. हे मूल्य एके काळी खूप लोकप्रिय असलेल्या वर्तनाच्या मानसशास्त्राच्या मार्फत आपल्यापर्यंत पोचलं आणि आज त्याचं तितकंच लोकप्रिय बाळ साधक अभिसंधान ("Operant Conditioning") आपल्याला हे सांगतं आहे की मनुष्याच्या ज्ञानाच्या, जाणीवेच्या किंवा चारित्र्याच्या अंगानी होणारा विकास म्हणजेच वागुणकीच्या विशिष्ट पद्धतींचा विकास. याचाच अर्थ चांगल्या सवयी! पण मग आपण हे कसं विसरतो की हिटलर आणि त्याच्या राक्षसी सत्तेच्या काळात त्याला सत्तेवर आणणारी आणि उत्साहाने पाठिंबा देणारी जर्मन माणसं ही अगदी

उत्तम सवयी असणारी माणसं होती. आज त्याच सवयी आपल्या विद्यार्थ्यांना लागाव्या या प्रयत्नात आजच्या खूप शाळा गुंतल्या आहेत. माणसातील उत्तम गुण म्हणजे सवयी नव्हेत आणि ते सवयीसारखे लावताही येत नाहीत. व्यक्तीला स्वतःच्या अस्तित्वाची असलेली तीव्र जाणीव, तिची अस्मिता, क्षमता आणि आत्मभान यांतून निर्माण होणारे गुण तिच्या अंतीभवतीच्या लोकांपर्यंत पोचतात आणि त्यामुळे समाधान आणि आनंदाचा अनुभव त्या व्यक्तीला मिळत जातो.

मुलांना स्वतःला जी गोष्ट करणं महत्वाचं वाटतं ती गोष्ट चांगल्या पद्धतीनं करण्याची संधी त्यांना मिळाली पाहिजे असं मला वाटतं. कारण अशा तऱ्हेचं काम करून त्यांना समाधान तर मिळतंच आणि स्वतःच्या अस्तित्वाची तीव्र जाणीव आणि क्षमतेबद्दल विश्वास निर्माण होतो. 'मुलांचा एखाद्या विशिष्ट अंगानं विकास व्हावा हे ध्येय, किंवा कांही कौशल्य आत्मसात करून त्यांना सतत उद्योगात रमण्याची सवय लागावी हे उद्दिष्ट, वा 'लोकशाही' वा तत्सम दुसरं एखादं ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून मिस वेबर मुलांबरोबर काम करत होती. पण या उद्दिष्टांपेक्षा ते काम अधिक चांगलं आणि महत्वाचं होतं. 'रिकामटेकडेपणाचे वाईट परिणाम' याबद्दल तिची जी मतं ती सर्वांना सांगायची ती चुकीची होती असं आज कदाचित माझ्याप्रमाणेच तिलाही वाटेल. वसंत ऋतुच्या आगमनानंतर एखादा दिवस टंगळमंगळ करण्यात घालवला की दुसऱ्या दिवशी जास्तीचं काम करून मुलांनी तो दिवस भरून काढायलाच पाहिजे असाही तिचा आग्रह असायचा. म्हणजे जसा कांही वाण्याच्या दुकानातील खातेवहीत लिहिलेला हिशेब! आजच्या काळात मुलांना आणि ना मोठ्यांना निवांत बसून शांततेचा आनंद उपभोगता येतो. ही आपल्या काळातील सर्वात मोठी समस्या आहे असं मला वाटतं. आपण खरं पाहिलं तर चिंतन, ध्यान, शांतपणे विचार करणं अशा गोष्टींशी मुलांची ओळख कशा प्रकारे करून देता येईल याचा विचार करणं अत्यंत आवश्यक आहे. हे जर आपल्याला जमलं तर मग मुलांना नेहमी आयुष्यातील पोकळी भरून काढण्यासाठी खूप गडबड, आवाज यांची आणि सतत 'कांहीतरी' करत राहण्याचा प्रयत्न करावा लागणार नाही. आणि मग त्यांचा रिकामा वेळही त्यांच्या कामाइतका गडबडीचा होणार नाही. आपण जर हे लवकर शिकलो नाही तर आपल्या या झिंग चढल्यासारख्या चाललेल्या तडतडीनं आपण पृथ्वीचा विनाश ओढवून आणणार आहोत.

पण माझी ही मतं जरा वेगळी आहेत आणि माझे आक्षेपही नगण्य आहेत. कारण आज ज्या जगात आपण राहतो आहोत ते जग 'असं' असेल अशी ३० व्या दशकात कोणी स्वप्नातही कल्पना करू शकलं नसेल. ही क्षुल्लक गोष्ट वगळता हे पुस्तक शिक्षकांसाठी आणि शिक्षणाशी संबंधित सर्वांसाठी नक्कीच प्रेरणादायी आणि कल्पनाशक्तीला आवाहन देणारं आहे. ज्याला इच्छा आहे तो या सान्या गोष्टी शहरात आणि गावात दोन्हीकडे करू शकतो. मला खरोखरच कितीतरी शिक्षकांची पत्रं आली आहेत आणि बऱ्याच शिक्षकांबरोबर माझी चर्चाही झाली आहे. त्यावरून मी हे खात्रीपूर्वक म्हणू शकतो की अशा तऱ्हेचं कल्पक, नाविन्यपूर्ण आणि मानवतेला आवाहन करणारं काम आपआपल्या शाळेतील मुलांबरोबर करायला खूप जण उत्सुक आहेत. आपण त्यांना फक्त 'या' म्हणायचंय एवढंच.

- जॉन होल्ड

उपोद्घात

“मला नका सांगू प्रारब्धाच्या गोष्टी
मानवानं प्रारब्धाहूनही अधिक दृढ संकल्प केला तर तो संकल्पच त्याचं प्रारब्ध होतो.”

थॉमस मान - “द मॅजिक माऊंटन” (जादूचा पर्वत)

अगदी एकाकी डोंगराळ प्रदेशातील एका एक शिक्षकी शाळेच्या चार वर्षांच्या प्रवासाची ही गोष्ट आहे. वळणावळणानं चढत जाणाऱ्या रस्त्यावरचं शेवटचं गांव मागे टाकलं की तसंच पुढे जात रहायचं आणि मग अचानकपणे आपण डोंगर शिखरावरच पोचतो. डोंगराच्या माळेला समांतर जाणारी अरुंद दरी तिथून आपल्याला दिसू लागते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला ओळीनं साधारण दहा/बारा घरांची छोटीशी वस्ती लागते. मग हा रस्ता एकदम उताराला लागतो आणि नागमोडी वळणं घेत थेट दरीच्या तळाशी पोहोचतो. आतापर्यंत दोन्ही बाजूला दिसणारी दाट झाडी तुरळक झालेली दिसते आणि मग पुढे एक मोकळं मैदान दिसतं. त्या मैदानावर ‘स्टोनी ग्रोव्ह’ शाळा आहे. माझ्या नेहमीच्या सवयीचा असूनही हा रस्ता जेव्हा शेवटचं वळण मागे टाकतो तेव्हा दरवेळी हे समोरचं दृश्य आश्चर्यकाररित्या समोर उभं ठाकतं. ‘टिचर टिचर’ अशी शीळ घालणाऱ्या पक्ष्यानी (Oven bird, American Barbler) सुरेख सकाळी माझं गोड स्वागत केलं की माझं मन नेहमी प्रसन्न होतं! हो! हो! हीच माझी शाळा! अशाच शाळेत शिकवायचं माझं लहानपणापासूनचं स्वप्न होतं. ते स्वप्न आता प्रत्यक्षात उतरवण्याचं भाग्य मला लाभलं होतं.

‘स्टोनी ग्रोव्ह’ मधील काळात मी रोजनिशी लिहीत असे कारण मला एक ‘चांगली’ शिक्षिका व्हायचं होतं. रोजनिशी लिहील्यामुळे माझ्या विचारांना अधिक स्पष्टता येण्यास मदत होते. माझ्या काही मित्रमैत्रिणींना वाटलं की ही रोजनिशी पुस्तक रुपानं प्रसिद्ध करावी. मुळात मी एक शिक्षिका आहे, लेखिका नव्हे. त्यामुळे माझ्या लेखनात भरपूर त्रुटी असणार याची जाणीव असूनही मी या रोजनिशीचं पुस्तकात रुपांतर करण्याची जबाबदारी स्विकारली. याचं कारण माझ्याजवळ काही सांगण्यासारखं आहे असं मलाही वाटलं. यापुढे शिक्षणाला कोणती दिशा देण्यात येणार आहे, याबद्दल महत्त्वाचे निर्णय येत्या काही वर्षांत घेतले जातील असं वाटतं. ज्या प्रकारच्या शिक्षणाने लोकजीवनात चांगले बदल होतात, त्या शिक्षणावर विश्वास असणाऱ्यांनी यापूर्वी जे लिहीले आहे, त्यामध्ये माझ्याही अनुभवाची मला भर घालायची आहे. शिक्षणामुळे लोकजीवनात अतिशय महत्त्वाचे बदल घडून येऊ शकतात यावर माझी दृढ श्रद्धा आहे. पण हे महत्त्वाचे बदल घडवून आणायचे असतील तर जुन्या पद्धती अगदी कुचकामी ठरतील. आपण शिक्षकांनी नुसतीच पाठ्यपुस्तक शिकवून कधीही चालणार नाही. आपल्याला “मुलं” कळली पाहिजेत. त्यांना काय आवडतं आणि त्यांच्या गरजा काय आहेत, हे कळलं पाहिजे. या गरजा पूर्ण करण्याचा सगळ्यात उत्तम मार्ग म्हणजे मुलांना सर्वात जास्त रस कशात आहे ते समजून घेऊन त्याचा उपयोग शिकवताना आणि उपक्रम करताना जाणीवपूर्वक करायचा. तसंच परिसरात सहज उपलब्ध असणाऱ्या संसाधनाचा वापर करायचा आणि आवश्यक वाटेल तेव्हा त्यामध्ये पूरक गोष्टींची भर घालायची या पद्धतीने एक परिपूर्ण व्यक्तीमत्त्व विकसित होण्यासाठी आपण मुलांना मदत करू शकतो आणि आपल्या अनिश्चित जगातील आव्हानं स्वतःच्या सर्जनशीलतेच्या सहाय्याने पेलण्याची क्षमता त्याच्यामध्ये निर्माण करू शकतो. मूळ रोजनिशी या पुस्तकाच्या चौपट मोठी आहे आणि त्यातील महत्त्वाच्या गोष्टी सारांश रुपाने लिहून हे पुस्तक तयार केलं आहे. पुस्तकात मला जे शब्द रुपात मांडता आलं आहे, त्यापेक्षा मुलं आणि त्यांची पार्श्वभूमी जाणण्यासाठी खूप अधिक पटींनी तरलता आवश्यक आहे. मुलं आणि त्यांच्या भोवतालच्या वातावरणाचं अव्यक्त ज्ञान वाक्यावाक्यात खोलवर दडलेलं आहे आणि ते पुस्तक वाचताना तुमच्या पर्यंत पोचेल अशी मला आशा आहे. ‘वाचन कौशल्य कसे विकसित करावे’ या सारख्या तंत्राबद्दल मी पुस्तकात काहीही सांगितलेलं नाही. ते काम इतर बऱ्याच लोकांनी चांगल्या तऱ्हेनं आधीच केलेलं आहे. “मुलांबरोबर रहावं कसं आणि त्यांच्याबरोबर काम करावं कसं” हे सांगायचा या पुस्तकात मी प्रयत्न केला आहे. गटाबरोबर रहाण्याच्या प्रयोगातील सर्वात उत्तम अनुभव मला चौथ्या वर्षी आला. आधीच्या तीन वर्षांच्या धडपडीशिवाय हा आनंद चौथ्या वर्षी मला मिळाला नसता. विकासाच्या या टप्प्यांपर्यंत पोचेपर्यंत आम्ही कोणकोणत्या अडचणींना कसं तोंड देत गेलो हे वाचताना तुम्हांला कदाचित तुमच्या आवडीचं काही सापडेल, काही कल्पनांची मदत होईल किंवा चक्क प्रेरणाही मिळून जाईल.

‘स्टोनी ग्रोव्ह’ ला जाण्याआधी तीन वर्ष मी मोठ्या शाळांमध्ये शिकवत होते. प्रत्येक नवव्या शिक्षिकेला येणाऱ्या अडचणी मलाही आल्या आणि त्यांना तोंड कसं द्यायचं ते मी शिकले. पण त्यातूनही अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तालुका पातळीवरील काम पाहून मला प्रेरणा मिळाली आणि ‘शिकवणं’ म्हणजे काय हे शिकायला मिळालं.

न्यूजर्सीमध्ये ग्रामीण निरक्षिकाच्या पदावर तीन शिक्षक नेमलेले असतात आणि ते शालेय शिक्षकांबरोबर काम करून त्यांना मदत करतात. या चौघांचं नेतृत्व अगदी खंबीर आहे आणि त्यांना छान दूरदृष्टीही आहे. त्यांनी अभ्यासपूर्वक प्रयोग करून मुलामुलींचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी नवे मार्ग शोधण्यात पुढाकार घेतला आहे. आपल्या तालुक्यातील मुलांचा लाभ व्हावा म्हणून आपआपसातील जवळीक आणि सामंजस्य जपत ते काम करताहेत.

या गटातील एक जण तर या तालुक्यात पंचवीस वर्षांहून अधिक काळ सातत्यानं काम करतो आहे. मुलांच्या मनात आणि त्यांच्या परिसरात ते घडतं असतं त्याचं महत्त्व त्यानं जाणलं होतं आणि हेच त्याच्या अथक प्रयत्नांच्या मागचं कारण होतं. 'मुलांचा विचार' हाच आमच्या शैक्षणिक धोरणाचा पाया आहे. या काळातील जिल्हा पातळीवरील नेतृत्व पण या विचाराला पूरक असल्याने तालुका पातळीवरील मार्गदर्शकांना एकत्र येऊन जिल्ह्यात सर्वदूर शिक्षणाचा उत्तम कार्यक्रम आखणं शक्य झालं. तालुका पातळीवरील अनेक संस्था शाळेच्या कार्यक्रमाला मदत करतात. ग्रामीण क्षेत्रात काम करणाऱ्या परिचारिका शाळांना आठवड्यातून एकदा गोष्ट भेट देतात. तालुका पातळीवरील ग्रंथालयातील प्रशिक्षित ग्रंथपाल वाचनासाठी भरपूर साहित्य शाळांना पुरवतात. 'फोर एच' क्लबचा शेतीविषयक तज्ज्ञ आणि घोरोघरी जाऊन कुटुंबाशी संपर्क साधणारा प्रतिनिधी असे दोघं मिळून मुलामुलींना आणि परिसरातील मोठ्यांनाही ग्रामीण जीवनाची छान ओळख करून देतात आणि त्या जीवन पद्धतीत सुधारणा घडवून आणण्याचे आवाहन करतात. 'फोर एच' क्लब हे तरुणांसाठी स्थापन केलेलं मंडळ 'फोर एच' मंडळाची मूलभूत तत्वे बुद्धिमत्ता (हेड), भावना (हार्ट), कर्तृत्व (हॅंडस) आणि निरोगी शरीर (हेल्थ) या गुणांचं प्रतिनिधीत्व करतात.

या तालुक्यातील कामाची पद्धत आणि या संस्थांनी दिलेलं योगदान या दोन्ही गोष्टी 'स्टोनी ग्रोव्ह' ला आल्याआल्याच माझ्या लक्षात आल्या. मुलं आनंदात होती. आपल्या बाईंबरोबर त्याचं छान जमलं होतं. तालुकापातळीवर शिक्षण विषयक भूमिका विकसित होत असताना त्यात एका शिक्षिकेचाही सहभाग होता. तिला मुलांची उत्तम जाण होती आणि त्यांच्या गरजा ओळखून त्या पूर्ण करण्याच्या प्रयत्नात ती होती. संपर्क प्रतिनिधी, मदतनीस, शिक्षिका आणि मुख्य शिक्षिका या तिघांनी मिळून अतिशय उत्कृष्ट साहित्य आणून मुलांच्या दुपारच्या गरमा गरम जेवणाची सोय केली होती. गावपातळीवरील आणि तालुका पातळीवरील शिक्षण खात्याच्या विभागांमध्ये परस्पर सामंजस्य असल्याने एकमेकांना सहकार्यही चांगल्या पद्धतीने होत होते. कामाच्या दृष्टीने मला 'स्टोनी ग्रोव्ह' खूप आवडली. कोणत्याही बाबतीत स्वतःला चौकटीत बसवायची गरज मला कधीही भासली नाही. तालुका आणि जिल्हा पातळीवर शिक्षण विषयक कार्यक्रम तयार करताना, जिथे सातत्याने अनेक वर्ष मुलांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांचा विचार केला जात होता अशा ठिकाणी मी आले होते. हा कार्यक्रम सतत अधिक विकसित होत राहणारा असल्यामुळे मलाही त्यात सहभागी होणं शक्य झालं. शिक्षक आणि मुलं मिळून उत्तम दर्जाचं सर्जनशील आणि लोकशाही जीवन कसं जगू शकतील याचा अभ्यास करण्याची आणि त्याबाबत प्रयोग करून पाहण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य मला 'स्टोनी ग्रोव्ह' नं सुरुवातीपासून दिलं. जर मला थोडाफार यश मिळालचं असेल तर त्याचं श्रेय मला मिळालेल्या या स्वातंत्र्यालाच जातं. मानसिक आरोग्याचे पुरस्कर्ते मानवी स्वभावाबद्दल एक गोष्ट नेहमी आपल्याला सांगत आले आहेत. आपण ज्या परिस्थितीत असतो ती आणि मानवी स्वभाव या दोन्ही कधीच निश्चित नसतात. पण त्या परिस्थितीचं काय करायचं हे आपण ठरवू शकतो आणि त्यानुसार त्या दोन्ही गोष्टी एका महत्त्वपूर्ण मर्यादेपर्यंत आपण बदलू शकतो. हा सिद्धांत अंमलात आणण्यासाठी मला अमूल्य मदत आणि भरपूर संधी उपलब्ध झाल्यामुळे मला स्वतःचा शोध घेता आला. जर प्रबळ इच्छा शक्ती असेल तर प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या परिपूर्ण विकास करून घेता येईल अशी समाजाची संरचना आपण करू शकतो आणि त्यामुळे आपण सारेच एका वरच्या दर्जाच्या मानवी जीवनाचा अनुभव घेऊ शकू. अर्थात प्रबळ इच्छा मात्र असली पाहिजे.

मी ज्यांचा ज्यांचा उल्लेख आतापर्यंत केला आहे, त्या सर्वांची मी अत्यंत ऋणी आहे. त्याचं ऋण कधीही फिटणार नाही. मी माझ्या आईवडीलांची पण अतिशय ऋणी आहे. ती दोघं जरी अगदी साधी माणसं असली तरी शिक्षणाची ताकद त्यांनी चांगली ओळखली होती. माझ्या सगळ्या धमाल मित्रमैत्रिणींचा उल्लेख तर करायलाच हवा कारण त्यांच्याविना मी जशी झाले असते त्यापेक्षा अधिक चांगली व्यक्ती आणि शिक्षिका होऊ शकले आणि त्याचं श्रेय त्यांना आहे. डॉ. फ्रँक वयार यांनी हळुवारपणे पण चिकाटीनं मला इतक्या तऱ्हेनं पटवून सांगितलं की शेवटी मी प्रकाशनासाठी डायरी तयार करण्याचं वचन त्यांना दिलं नंतर त्यांनी माझं लिखाण वाचून त्यावर योग्य ती टीका करून ते प्रकाशकांकडे सोपवलं. डॉ. फॅनी डन, अँन हॉप्पॉक, ब्लँक मोरान आणि डॉ. पर्सी ह्यूजेस यांनीही माझं लिखाण वाचून महत्त्वाच्या सूचना केल्या. मी त्यांची मनापासून

आभारी आहे. श्री. व सौ. वॉलेस क्लार्क यांनी हस्तालिखिताचं टंकलेखन केलं आणि मला संपादनाविषयी उत्तम सल्ला दिला. मी सर्वात जास्त ऋणी आहे ती मार्शिया एव्हरेटची. मी एक सर्जनशील शिक्षिका व्हावं यासाठी निःस्वार्थी मनानं, हातचं काहीही राखून न ठेवता तिनं मला मदत केली. शाळेत आणि तिच्या घरी आमच्या तासन्तास होणाऱ्या अतिशय प्रेरणादायी गप्पा आणि चर्चामधून या पुस्तकाचा जन्म झाला. मी चार वर्ष रोज लिहीलेल्या या रोजनिशीचं एक एक पान तिनं वाचलं, तिनं या छोट्याशा शाळेचा विकास घडत असताना अतिशय काळजीपूर्वक निरीक्षण करून सहृदयपणे मार्गदर्शन केलं. तिच्या प्रेमळ मदतीवाचून आणि तिच्या मैत्रीवाचून हे पुस्तक कधीही लिहीलं गेलं नसतं.

- ज्युलिया वेबर

अनुक्रमणिका

वर्ष पहिले

१. मी मुलांना समजून घ्यायला शिकते.

मी पहिल्या दिवसासाठी तयारी करते आहे. पूर्ण वर्षासाठी माझ्यासमोर दोन हेतू आहेत.

पहिला दिवस - मी निरीक्षण करून आणि त्यांच्या गरजा काय आहेत हे ओळखून मुलांना समजून घ्यायला शिकते आहे - वैयक्तिक भेटींच्या माध्यमातून गृहभेटींमधून - दिवसभराचं नियोजन करून, आजूबाजूच्या परिसराचा उपयोग करून, आमच्या काही गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयोग करून, लोकशाही जीवन पद्धतीच्या संधी उपलब्ध करून देऊन, वैयक्तिक मार्गदर्शनातून स्वअभिव्यक्तीला वाव देऊन, सांघिक खेळातून शाळेच्या कार्यक्रमात गरजेनुसार बदल करून, अभ्यासक्रमातील घटकांचे समृद्ध अनुभव देऊन, घरातील कामामधे सामील करून घेऊन, कार्यक्रमाचं नियोजन करताना आपण होऊन त्यात पुढाकार घेण्याच्या संधी निर्माण करून, पालक शिक्षकांच्या सहकार्यातून माझं उद्दिष्ट साध्य करण्याचा मी प्रयत्न करते आहे.

२. मुलांची वाढ

मुलांचं कुतूहल सतत विस्तारीत होत असतं - सुव्यवस्थित आणि आकर्षक परिसर असावा ही त्यांची इच्छा वाढीला लागते. त्याचप्रमाणे वेगवेगळी साधनं वापरून शिकण्याची, विविध कौशल्य आत्मसात करण्याची, आपल्या स्वतःच्या कार्यक्रमाचं स्वतःच नियोजन करण्याची, नवनव्या प्रसंगांना आत्मविश्वासाने आणि सन्मानाने समोर जाण्याची क्षमता - हे गुण वाढीला लागतात.

३. मोठं होण्याची किंमत

मला या पूर्वीच जाणवलेल्या आणि मी नोंद केलेल्या मुलांच्या गरजा भागवण्याचं काम मी चालूच ठेवते - शाळेच्या आत खेळायचं म्हटलं की अडचणी येतात - काही समस्या सोडवण्यासाठी मूल्य परिपक्व झालेली असण्याची आवश्यकता असते - दुपारचं गरम गरम जेवण देण्याचा कार्यक्रम अंमलात आणताना समस्या उभ्या राहतात - घरी वागण्याची जी पद्धत आणि जो दृष्टीकोन असतो तोच शाळेत लागू केला की समस्या उभ्या राहतात - काही समस्या बाहेरच्या कोणाची मदत घेऊन सोडवता येतात - सामाजिक शास्त्रे शिकविण्याची नवीन तंत्र शिकायला मी सुरवात केली आहे. रोजच्या कार्यक्रमात काही आवश्यक बदल केले आहेत. आमच्या समाजाचा इतिहास शिकायला आम्ही सुरवात केली आहे. सर्वांबरोबर गटानं राहिलं की व्यक्तीमत्वातील अवघड भाग लक्षात येतो - नवीन आलेल्यांना सामावून घेण्यात अडचणी येतात - जेव्हा शाळा आणि घर एकमेकांना समजावून घेत नाही तेव्हा अडचणी अधिक गंभीर होत जातात

दुसरं वर्ष

४. आम्ही नवी सुरवात करतो.

मी दुसऱ्या वर्षासाठी तयारी करते आहे - पहिल्या वर्षाचा कार्यक्रम होता तसाच चालू आहे. आरोग्याचा कार्यक्रम विस्तारण्याची गरज तीव्रतेने भासल्याने तो विस्तारला आहे - उन्हाळ्याच्या सुटीत निर्माण झालेल्या समस्या शाळा सुरु झाल्यावरही चालूच राहतात आणि त्यांना तोंड द्यावचं लागतं - एकी आणि सहकार्याची भावना निर्माण होण्यासाठी आम्ही पुन्हा एकदा प्रयत्न सुरु करतो - वैयक्तिक आणि गटाच्या गरजा ओळखून; मुलांना वेगवेगळे अनुभव मिळतील याची आम्ही काळजी घेतो. शाळेच्या संपूर्ण कार्यक्रमाचं मूल्यमापन करण्यासाठी मुलांच्या मातांना सहभागी करून घेतो - शाळेच्या आजूबाजूच्या समाजाच्या गरजांचा प्रभाव शाळेवर पडतो - गावापासून जरा लांब असलेल्या एकाकी वस्तीतील एक शिक्षकी शाळेवर ही पण एक जबाबदारी पडते - आम्ही शेजारच्या वस्तीतील तरुणाईसाठी छान मनोरंजनाचे कार्यक्रम आयोजित करतो आणि त्यांची ही एक गरज भागवायला सुरवात करतो.

५. आम्ही सृजनशक्तीचा अनुभव घेतो.

अभ्यासक्रम विकसित करताना काही निर्णय घ्यावे लागतात. नाट्यीकरण करताना सर्जनशीलतेला आवाहन केलं जातं. शाळेबाहेरील लोकांच्या मदतीनं अभ्यासक्रम अधिक समृद्ध होतो. तरुण मंडळीच्या दृष्टिकोनात चांगले बदल होतात. सगळा समाज एकत्र येऊन मनोरंजनाच्या कार्यक्रमात सामील होतो.

६. आम्ही आमच्या समाजाचा अभ्यास करतो.

समाजात उपलब्ध असलेल्या साधन सामुग्रीचा उपयोग करून घेऊन अभ्यासक्रम अधिक समृद्ध करता येतो. त्यामुळे दिवसाचा आमचा कार्यक्रम आम्ही अधिक प्रभावी असा सहज निर्माण करू शकतो. शाळेच्या कार्यक्रमाचा समाज जीवनावरही काही प्रमाणात परिणाम होतो. माझी मदतनीस आणि मी मिळून शाळेच्या कार्यक्रमाचं मूल्यमापन करत असतो. या मूल्यमापनाच्या दृष्टीने आम्ही आमच्या शाळेजवळच्या परिसरातील समाजाचा अभ्यास करायला सुरुवात करतो. मुलांना स्वतःच जगातील स्थान काय आहे हे कळावं म्हणून ती जगाचा अभ्यास करतात अनौपचारिक प्रसंगामधूनच मुलांची जास्त चांगली ओळख होते आणि मुलही अधिक मोकळी आणि अधिक सृजनशील होताना आढळतात. छोट्या मुलांना मदत करणं हा मोठ्या मुलांसाठीही एक वेगळाच अनुभव असतो. त्यामधून त्यांना खूप काही शिकायला मिळतं. आम्ही दूध व्यवसायाचा अभ्यास पूर्ण करतो. मी त्याचं मूल्यमापन करते. मी दुसऱ्या वर्षाच्या कार्यक्रमाचंही मूल्यमापन करते आणि इतर सर्वांबरोबर त्यांच्या खेळाच्या कार्यक्रमाचंही मूल्यमापन करते.

वर्ष तिसरे

७. माझ्या तत्वज्ञानाचा प्रत्यक्षात वापर

माझं जीवनविषयक तत्वज्ञान मी प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न चालू ठेवते. मी माझं तत्वज्ञान सर्वांना स्पष्टपणे कळावं या हेतूने ते लिहून काढते. मुलांची मनोरंजनाची क्षमता वाढली आहे. सगळ्यांच सामाजिक जीवन अधिक चांगलं व्हावं यासाठी एकत्र येऊन सगळीजणं छान काम करतात. त्यांना आपल्या कामात खूप आनंद मिळतो. ती खूप वेगवेगळ्या गोष्टी नानाप्रकारे करून पाहण्यात गुंतलेली असतात. आपली अत्यावश्यक कौशल्ये जाणीवपूर्वक वापरायला मुलं शिकतात. मुलांना हळूहळू सहकार्याची गोडी कशी लागते याचं मी निरीक्षण करते. ज्या सवयी निरोगी जीवनासाठी अधिक पोषक आहेत त्या स्वतःमध्ये रुजवून घेण्याचं मुलं ठरवतात. स्वतःच्या अडचणी स्वतःच सोडवण्यात मुलं पुढाकार घेतात. अर्थात नव्या नव्या अडचणी नेहमीच उभ्या राहतात. माझी सहाय्यक शिक्षिका मला या नव्या अडचणीत विश्लेषण करण्यास मदत करते. त्यांना आम्ही मिळून तोंड देतो. समृद्ध अनुभवांच्या माध्यमातून परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो.

८. मी नवीन तंत्रे शिकते.

मी सतत माझ्या कामाचं मूल्यमापन करत असते. मी नेहमी मुलांच्या गरजा जाणून घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते. म्हणजे मग मला त्या पूर्ण करणं शक्य होतं. मला वेगवेगळ्या अनेक क्षेत्रात रस असल्याने त्या त्या क्षेत्रातले समृद्ध अनुभव मला मुलांना देणं शक्य होतं. मुलं स्वतंत्रपणे विचार करायला आणि विचारानुसार कृती करायला शिकतात. मुलांच्या अनुभवांमध्ये महत्त्वाचं काय हे ओळखता यावं म्हणून मी सतत प्रयत्न करते. मुलांच्या विकासासाठी पूरक ठरतील असेच अनुभव मी निवडते. मुलं आपल्या गटातील प्रत्येकाचा विचार करून वागायला शिकतात. सामाजिक बांधिलकीबद्दल त्यांच्या संकल्पना रुजण्याची ही सुरुवात असते. ती समीक्षा करायला आणि माहितीचा स्रोत योग्य आहे याची खात्री करून घ्यायला शिकतात. स्वतःची बुद्धिमत्ता आणि क्षमता यावर त्यांचा विश्वास बसू लागतो. आपले निर्णय आणि वागणूक या दोन्हीला मार्गदर्शक ठरणारी मूल्ये त्यांच्यात हळूहळू विकसित होतात. मुलांच्या गरजा पूर्ण करता करता आपोआपच समाजाच्या गरजा पूर्ण होण्याच्या दिशेने पावलं पडू लागतात. अभ्यासक्रमासाठी लागणाऱ्या साहित्याची निवड मी करते. मुलांना मानवी जीवनाच्या गुंतागुंतीची आणि त्यातील अडचणींची पूर्ण कल्पना येऊ लागते. त्यातून त्यांना अधिक व्यापक ज्ञान मिळतं. स्वतःची परिस्थिती नीट समजून घेण्यासाठी त्या ज्ञानाची त्यांना मदत होते. सारांश

वर्ष चौथे

९. आम्ही लोकशाही पद्धतीनं जगायला शिकतो.

माय कंट्री स्कूल डायरी

पहिले वर्ष

मुलांची, इतर लोकांची, जागांची नावे काल्पनिक आहेत. पण ज्यांनी आम्हाला मदत केली अशा काही बाहेरच्या लोकांची नावे मात्र मी तीच ठेवली आहेत.

१) मी मुलांना समजून घ्यायला शिकते.

मी शाळेच्या पहिल्या दिवसासाठी माझी तयारी केली.

शुक्रवार, ५ जून १९३६

येत्या पानगळतीच्या मोसमात मी जिथे शिकवायला सुरुवात करणार, त्या छोट्या शाळेला मी आज भेट दिली. माझ्या मनामध्ये त्या स्वच्छ पांढऱ्या, पेटी सारख्या, उन्हात चमकणाऱ्या शाळेला भेट देताना उत्तेजित उत्सुकता होती. एक शिक्षकी शाळेवर माझा खूप विश्वास आहे. त्यांना उपलब्ध असलेल्या संधीचे सोने करून ते विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील, लोकशाही पद्धतीने आयुष्य जगणे रुजवतात. त्यासाठी मुलांना तयार करतात. येथे अेका विद्यार्थ्यांच्या गटाबरोबर काम करण्याची व त्यांची जवळून ओळख करून घेण्याची एक संधी मला मिळणार आहे. सुंदर वातावरणामध्ये त्यांना वाढताना, क्षमतांचा विकास होताना पहायचा पुरेसा मोठा काळ मला मिळणार आहे.

मी क्षणभर थबकून, त्या छोट्या शाळेच्या सभोवार असलेल्या जंगलाकडे नजर टाकली. नुकत्याच झालेल्या पावसाने झाडांची पाने चमकत होती. त्यांचा जंगली सुगंध पसरला होता. माझ्या मनात आलं, हा सगळाच परिसर माझ्या प्रयोगशाळेचा हिस्सा आहे.

मुले त्यांच्या वार्षिक संमेलनासाठी सर्कसची तयारी करत होती. मी खोलीत प्रवेश करताक्षणी काही लाजऱ्या नजरांनी माझ्याकडे कटाक्ष टाकले व ते त्यांच्या कामाला लागले. त्यांना कामात गुंतलेले पाहून उपस्थित शिक्षकांनी मला त्यांची पार्श्वभूमी, त्यांच्या क्षमता, त्यांचा भावनिक विकास इत्यादी विषयी सांगायला सुरुवात केली. त्यातूनच मला मुलांची नावे, त्यांचे वय, एवढाच पूर्वेतिहास मिळाला.

ग्रेड

महिने	नाव	वय-वर्ष महिने
८	अॅना ओल्सेयूस्की	१३-५
८	ओल्गा प्रिन्लॉक	१५-८
७	कॅथेरीन समॅटीस	१३-२
७	रुथ थॉम्पसन	१५-२
७	सोफिया समॅटीन	१०-८
६	डोरीस अॅन्ड्र्यूज	११-३
६	मेरी ओल्सेयूस्की	१०-१०
६	फ्रॅंक प्रिन्लॉक	१४-८
५	मे अॅन्ड्र्यूज	९-३
५	वॉरन हिल	९-७
५	जॉर्ज प्रिन्लॉक	१२-४
५	अेडवर्ड वेनिस्की	१०-१०
४	हेलेन ऑल्सेयूस्की	८-०
४	अॅन्ड्र्यू डुलिओ	१२-२
३	अल्बर्ट हिल	८-३
३	पर्ल प्रिन्लॉक	१०-१
३	मार्था जोन्स	८-९

३	जोसेफ डंडर	१३-५
३	वेर्ना कार्टराईट	११-२
३	अॅलेक्स कार्टराईट	१३-२
३	गस कार्टराईट	१३-२
२	अॅलीस प्रिन्लॅक	८-८
२	वॉल्टर विलियम्स	७-१
२	विलीयम समॅटिस	७-८
नवीन प्रवेश घेतलेले		
	रिचर्ड कार्टराईट	८-६
	जॉन डंडर	८-४
	जॉइस विलीयम्स	५-४

सोमवार, जुलै ६

मी शाळेमधे जाऊन पुस्तकांचं कपाट रिकामं केलं. अगदी वरच्या बाजूला खूप जुनी झालेली व मी ज्यांना कधीही हात लावणार नाही, पण जी नष्ट करण्याचे धाडस माझ्यात नाही. अशी पुस्तकं ठेवली. बाकीची जी घरी नेता येतील अशी होती ती मी क्रमाने, नेटकेपणाने रचून ठेवली. ज्यांमुळे सप्टेंबर महिन्यात ती माझ्या हाताशी येतील. जोवर माझी आणि मुलांची चांगली ओळख होणार नाही व एकशिक्षकी शाळेची मला नीट माहिती होणार नाही तोवर ही पाठ्यपुस्तकेच मला आधाराला असणार आहेत.

तेथे काही डझनांवर पुस्तकं अशी होती की त्यांच्या जीर्ण-शीर्ण-फाटलेल्या स्वरुपांवरून मुलांनी ती बऱ्याचदा हाताळली आहेत हे कळत होते. शाळा सुरु होण्यापूर्वी मी नगर वाचनालयात जाऊन नवीन पुस्तके आणायचे पक्के केले. या पहिल्या वर्षी माझ्या नजरेसमोर दोन हेतू आले. एक म्हणजे मुलांच्या गरजा व क्षमतांबद्दल जास्तीत जास्त माहिती करून घेणे व दुसरा म्हणजे दैनंदिन जीवनात एकत्र राहतांना मिळणाऱ्या संधीतून व उपलब्ध साधनांचा पूर्णतः वापर करून या गरजा जास्तीत जास्त कशा पूर्ण करता येतील व त्यांच्या क्षमता पूर्ण कशा विकसित होतील यांकडे लक्ष देणे.

सोमवार, सप्टेंबर ७

सोमवार गवत वाढल्यामुळे शाळेची इमारत अगदी एकटी, बापुडवाणी वाटत होती. खरं तर शाळा उन्हाळ्यातही वापरली गेली पाहिजे. मी गेले तेव्हा श्री. हार्ट खिडक्यांची सफाई करत होते. वर्षातून अेकदा धुराडे, चिमणी, खिडक्या, भिंती इ. ची स्वच्छता करण्यासाठी, फरशीला तेल लावण्यासाठी ते येतात असे त्यांनी सांगितले. बाकीच्या दिवसांत आमच्यावर शाळेची स्वच्छता सोपवलेली असते. मीही बाह्या सरसावल्या आणि खोली लावायला लागले. पहिल्या दिवशी वापरायचे साहित्य शोधायला लागले. खुर्च्या व टेबले हलविता येण्याजोगी होती. या व्यतिरिक्त खोलीमध्ये हलविण्याजोगी दोन लहान पुस्तकांची कपाटे व एक जुना ऑर्गन, शिक्षिकेचे टेबल व खुर्ची अेवढेच फर्निचर होते. वारशाने आलेले घरगुती बनविलेले टेबल व संत्र्याच्या खोक्याच्या चार खुर्च्या मिळून ग्रंथालयाचा कोपरा सजला होता. एक जुना स्टोव्ह अेका कोपऱ्यात पडला होता. खोलीच्या एका बाजूला छोटासा हॉल होता. तेथेच एक मोरीही होती पण तिथे पाणी नव्हते. ही जागा बहुतांशी कोठीची खोली म्हणून वापरण्यात येत असावी. दुसऱ्या बाजूला स्वयंपाक घर होते. भिंतीत असलेल्या व छतापर्यंत गेलेल्या दोन मोठ्या कपाटात जेवण्या-खाण्याची मोठी भांडी वगैरे ठेवण्यास भरपूर जागा होती. दोन बर्नरचा तेलावर चालणारा स्टोव्हही होता.

मी व श्री हार्ट जेव्हा निघालो, तेव्हा शाळा चकचकीत दिसू लागली होती. खोल्यांच्या अंतर्भागाला पिवळा रंग दिला होता.

मंगळवार, सप्टेंबर ८

'कॅट्रीस्कूलमधील चार वर्ष' हे फॅनी डब्ल्यू. डन. व मार्सिया अे. अेव्हरेट यांनी लिहीलेले पुस्तक मी उरलेल्या उन्हाळ्यात परत वाचले. आज मी पहिल्या दिवसाचे नियोजन कसं करावं याचा विचार करतेय. आपण काही तरी मिळवलं आहे, ते करताना आपल्याला खूप आनंद मिळाला आहे, त्यामुळेच पुन्हा दुसऱ्या दिवशी शाळेत परत येणे आनंददायी असणार आहे असे मुलांना वाटले पाहिजे. त्याचबरोबर मलाही मुलांचे निरीक्षण करण्याची संधी मिळायला हवी. जेणेकरून मी त्यांना जाणून घेऊ शकेन. त्यांचा विचार करू शकेन. त्याचबरोबर या उपक्रमांमुळे मलाही आत्मविश्वास मिळायला हवा, ज्यांमुळे मी

मुलांबरोबर मोकळेपणाने हसू बोलू शकेन. या पहिल्या दिवसाच्या यशावर माझे उर्वरीत वर्षाचे यशापयश अवलंबून आहे. त्या दृष्टीने मी पुढील प्रकारचे नियोजन केले.

९ ते ९.३० - मुले बसण्यासाठी बाके व टेबले नीट ठेवणे. मुलांना पुस्तके व साहित्य वाटणे. यामुळे मुलांना सुरुवातीपासून कामात सहभागी होता येईल.

९.३० ते १०.३० - सामाजिक अभ्यास दहा मिनिटे, मुलांसमोर छोटेसे भाषण, जर शक्य झाले तर मुलांना स्वतःबद्दल बोलायला उद्युक्त करणे. सहावी, सातवी व आठवी या वरच्या गटासाठी इतिहासाची पहिली काही पाने अभ्यासाला देणे व चौथी, पाचवी या मधल्या गटांसाठी फळ्यावरती प्रश्न लिहीणे. मी प्राथमिक गटाच्या मुलांशी वीस मिनिटे बोलेपर्यंत ही मुलं थोडा अभ्यास करतील. उन्हाळ्याच्या सुट्टीत केलेल्या गंमतीजमतीविषयी प्राथमिक गटाच्या मुलांशी बोलेन. सामान्यतः लहान मुलांशी बोलताना, ते त्यांच्या पाळीव प्राण्यांबद्दलही बोलतात. सर्व मुलांनी काही तरी सांगावे असा माझा प्रयत्न असेल. त्यांच्या पाळीव प्राण्यांवर पुस्तक तयार करण्यासंबंधी त्यांच्याशी बोलेन. त्यांनी चित्रे काढावीत व चर्चेतील त्यांच्या सहभागाबद्दल सांगावे.

पुढची पंधरा मिनिटे मी मधल्या गटाशी (चौथी, पाचवी) बोलत असताना ही छोटी मुले चित्रे काढण्यात मग्न असतील. एकामागोमाग एका प्रश्नांची आम्ही चर्चा करू. प्राथमिकची मुलं अेका मधल्या गटातील मोठ्या मुलांबरोबर बाहेरही जातील. गट चर्चेत सांगितल्याप्रमाणे मधल्या गटाची मुले अभ्यासही करतील. त्यानंतर पंधरा मिनिटे मी वरच्या गटातील मुलांबरोबर मधल्या गटासाठी वापरलेल्या पद्धतीनुसारच काम करेल.

१०.३० ते १०.५० - शारीरिक शिक्षण, चौथी ते आठवीच्या मुलांना घेऊन डॉज बॉल खेळून व नंतर प्राथमिक गटाच्या मुलांबरोबर खेळून.

१०.५० ते १२.०० - कार्ल-इनग्रॅहॅमची वाचन-निदान चाचणी मी प्राथमिक गटातील मुलांना त्यांची वाचन क्षमता जाणून घेण्यासाठी देईन. मधल्या काळात मोठी मुलं त्यांच्या पाठ्य पुस्तकातील पहिली गोष्ट वाचतील व त्यापैकी काही प्रश्नांची उत्तर देतील. हे संपवल्यावर मी शाळेत येताना माझ्या बरोबर आणलेली नवीन गोष्टींची पुस्तके त्यांना पहायला मिळतील.

१२ ते १ - जेवणासाठी सुट्टी व त्यानंतर बाहेर खेळ

१ ते १.३० - भक्तीपर बायबल वाचन, प्रार्थना, अमेरिकेच्या राष्ट्रध्वजाला प्रणाम.

संगीत - विद्यार्थी गोल्डन बुक ऑफ साँग या पुस्तकातून स्वतः निवडलेली गाणी गातील.

१.३० ते २.१५ मोठ्या मुलांना अंकगणिती निदानात्मक चाचणी देईन. लहान मुलं वाचनालयातील पुस्तके बघतील व नंतर खेळायला जातील. या तासाला मुलांच्या कामाचे निरीक्षण करता येईल. २.१५ ला लहान मुले घरी जातील.

२.१५ ते २.३० - शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला मोठ्या गटातील मुलांबरोबर एक खेळ खेळून.

२.३० ते २.४५ - शब्द लेखन सातवी व आठवीच्या मुलांची एकत्रितरित्या आठव्या श्रेणीची स्पेलिंग चाचणी होईल. चौथीच्या मुलांची चौथ्या श्रेणीची. सर्व वर्ग एकत्र घेऊन त्यांना प्रभावीपणे व स्वतंत्रपणे शब्दाचा अभ्यास कसा करावा हे शिकवेन.

२.४५ ते ३.३० - अंकगणित प्रत्येकाला वैयक्तिकरित्या शिकवावे लागेल. पुस्तकाच्या सुरुवातीलाच असलेले प्रारंभीचे पाठ मुलांना सोडवावे लागतील. यावेळी मुलांना असलेल्या अभ्यासाच्या सवयींचे निरीक्षण मला करता येईल.

हा अगदीच औपचारिकरित्या तयार केलेला कार्यक्रम असला तरी माझा मुलांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन मात्र अगदी अनौपचारिक व मैत्रीपूर्ण असणार आहे.

बुधवार, सप्टेंबर ९

थोड्याश्या भितीने व धडधडत्या अंतःकरणाने मी सुरुवात केली. जरी मी दिवसाची पूर्ण तयारी केलेली होती, सर्व गोष्टी माझ्या नियंत्रणाखाली असणार होत्या, मी संपूर्ण दिवसाचे पूर्ण नियोजन केले होते तरीही माझ्या पोटात गोळा आला होता. घरापासून शाळा अकरा मैलांवर होती आणि संपूर्ण रस्ताभर मी माझ्या भाषणाची तालीम करत जात होते. मी मुलांना

सांगणार होते की, मी त्यांच्यातलीच एक असते तर किती बरं झाल असतं, इतक्या सुंदर जागेत राहणारे आपण किती सुदैवी आहोत. हे वर्ष आपाल्यासाठी अत्यंतिक सुखाचे असणार आहे. आपण अकेमेकांना समजून घेण्याचा व एकत्रितरीत्या आपले प्रश्न सोडविण्याचा हा एक सुंदरसा प्रयत्न करणार आहोत.

मुलांना हे सर्व समजेल कां? अशी भीति माझ्या मनात डोकावू लागली. त्यापेक्षा मी मुलांना एखादी चांगली गोष्ट, हसवणारी विनोदी गोष्ट सांगायची का? पण अशी एकही चांगली गोष्ट मला आयत्यावेळी आठवेना.

जेव्हा मी शाळेत पोहोचले, तेव्हा सर्व मुले दरवाजापाशी गोळा झाली होती. त्यामुळं मी जेमतेम आत येऊ शकले. तेही सर्व माझ्याबरोबरच आत आले व प्रत्येकाने स्वतःला सोईच्या जागी बैठक मारली. अखेर सगळीकडे शांतता पसरली. सगळेजण माझ्याकडे अपेक्षेने पाहू लागले. आता शाळा सुरु करण्याव्यतिरिक्त काहीही करावयाचे नव्हतेच. मुलांना व्यवस्थित बसता येईल अशाप्रकारे बैठकीची व्यवस्था करायला आम्ही सुरुवात केली. राल्फ व फ्रँकने सर्वांवर देखरेख केली. नऊ वाजण्याच्या सुमारास आम्ही कामाला सुरुवात करू शकू असे चित्र उभे राहिले. आज मुलं खूप शांत होती आणि त्यांना जे सांगितले, विचारले जाईल तेवढेच काम ती करत होती. काहीजण गटापासून दूर उभे होते. राल्फ व फ्रँक ही दोन मोठी मुलं व अँना आणि रूथ संधी मिळेल तिथे मदत करायला धडपडत होती. मार्थाचे डोळे चमकत होते. या पहाडी पोरान्या डोळ्यांत मिशिकल हास्य होते. ओल्गा मोठी होती, लाजाळू होती व त्या भागातली वाटत नव्हती. विल्यम भावंडं थोडी नर्दस झाल्यासारखी दिसत होती. कार्टटराईट कुटुंबातील मुलं संख्येने सर्वात जास्त होती. जोसेफ डंडरच्या मानसिक चाचण्यांवरून तो सीमारेषेच्या मतिमंदत्वाकडे झुकणारा वाटत होता. त्याच्यामुळे सगळा वर्ग त्रासला होता. सगळी मुलं लाजाळू व बुजलेली वाटत होती.

गुरुवार, सप्टेंबर १०

आदल्या दिवसाप्रमाणेच सर्व गोष्टींचे नियोजन होते व मुलांबद्दल अधिक माहिती गोळा करणे हा माझा हेतू होता. वाचनाच्या तासाला प्रत्येक मुलाचे वाचन ऐकल्यानंतर तात्पुरती त्यांची गटवार विभागणी कशी करायची याचा अंदाज मला आला. दोन गटांसाठी इतिहासाचे धडे अगदी अवघड जात आहेत असं माझ्या लक्षात आले. आठवी वगळता चौथीत असलेल्या अँड्र्यूला पहिले पुस्तकही वाचता येत नव्हते. प्राथमिक गटातील मुलांनी वाचन चाचणी चांगली दिली. पण चौथीपासून वाचनात मुले मागे पडतांना दिसली. काही जणांनाच वाचायला आवडत होते. वाचनालयातील पुस्तकांमध्ये असलेली चित्रे सगळेजण बघत. मुलींपैकीही काहीनीच पुस्तके वाचायला सुरुवात केली होती. त्यामुळे या मुलांना वाचनातील आनंद शोधायला लावणं, वाचनातून जास्तीत जास्त माहिती मिळविता येणं ही दोन मोठी आव्हाने माझ्यासमोर आहेत असं माझ्या लक्षात आलं. अनुभवाच्या अभावामुळेही वाचनातील कौशल्य कमी असेल असं मला वाटलं. छापील शब्दांच्या जागी त्या अर्थाचे बोली भाषेतील शब्द ते वाचत होते असेही माझ्या लक्षात आलं.

आज इतर आणखी दोन गरजा मला जाणवल्या. या मुलांना एकमेकांशी, एकत्र खेळायचं कसे हेच माहिती नाही. काल डॉजबॉल खेळतांना मुलींना मुलांचा त्रास होत होता. मुले जास्तच धसमुसळेपणा करतात असे मुलींचे म्हणणे होते. आज लहान मुलांबरोबर एकत्र खेळण्याची मुलींनी तयारी दाखविली. मुलांसाठी म्हणून सुरु केलेल्या खेळातून हळूहळू मुलेच बाहेर जाऊन आमच्याकडे बघत उभी राहिली. मी त्यांना बोलवायला गेले पण त्यांनी माझीच खिल्ली उडविली. राल्फ त्यांचा नेता आहे असे मला जाणवले व त्याला माझ्या बाजूला कसं वळवता येईल याचा विचार करायला हवा असं मी स्वतःला बजावलं.

शाळेच्या कामाव्यतिरिक्त, इतर कामांमध्ये त्यांचा सहभाग मागितल्यास या मुलांना असुरक्षिततेची भावना त्रासते असेही माझ्या लक्षात आलं. बरीच मुले गाण्यात सहभागी होत नाहीत. 'आम्ही नाही गाऊ शकत' ते म्हणत. मी त्यांना हार्मोनियम (संवादिनी) वाजवायला आवडेल का विचारले त्याला प्रतिसाद चांगला मिळाला. यामुळे या अतिसंवेदनशील मुलांना संगीताचा अनुभव मिळेल असं वाटतं.

आज मी प्रत्येक मुलाच्या थोडी अधिक जवळ गेले असे मला वाटतं. दिलेलं काम न जमल्यामुळे वॉरेनचं दोनदा रडून झालं होतं. पहिल्यावेळी मी जरा दुर्लक्षच केलं. पण दुसऱ्यावेळी मात्र माझ्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासातून लक्ष काढून त्याच्याकडे लक्ष देणे मला भाग पडलं. इतर मुलं खेळत असतांना मी त्याच्याशी बोलले. मी म्हणाले, 'वॉरेन, अरे संकटांना, प्रश्नांना घाबरून असे रडायचे नाही, उलट ते सोडवायचा प्रयत्न करायचा. तुला ज्या समस्या अवघड वाटतील, सोडविता येणार नाहीत, ते सोडवायला तुला मदत करणं हा तर माझ्या कामाचा भाग आहे. तेव्हा न रडता तुला कोणते प्रश्न अडलेत ते सांग बघू.' दोन मोठ्या हुंदक्यांनंतर त्यानं 'मी प्रयत्न करतो' असं सांगितलं.

जॉन आणि जोसेफ डंडर आज गैरहजर होते. त्यामुळे मला त्यांच्या घरी जायची व त्यांच्या पालकांना भेटण्याची चांगली संधी मिळाली. डंडरचे घर दाखवायला माझ्याबरोबर वॉरेन यायला तयार झाला व मी ही त्याला हरकत घेतली नाही कारण यांमुळे मी त्यालाही अधिक जाणून घेऊ शकणार होते. वॉरेनचा भाऊ अल्बर्ट आणि वॉल्टर विलियम्सही यायला निघाले. शाळेनंतर मी आधी वॉर्नर आणि वॉल्टरच्या घरी मुलांना माझ्याबरोबर नेण्यासाठी परवानगी मागायला गेले. आम्ही पोहोचलो तेव्हा सौ. हिल ब्रेड भाजत होत्या. तीन वर्षांपूर्वी हे छोटे शेत 'हिल'नी विकत घेतले व तेथे घर बांधले. मला स्वतःच्या घराभोवतीचा परिसर, तेथील सुधारणा दाखवतांना वॉरेनला आनंद होत होता. मला त्यांच्या दिवाणखान्यांत बनवलेली मोठ्या दगडांची फायरप्लेस खूप आवडली. श्री. हिल हे शिक्षक होते व दर आठवड्याच्या शेवटी घरी येत.

विल्यमकडे मला त्याची आई व आणखी शाळेत न जाण्याच्या वयाची भावंडे भेटली. श्री. विल्यम्स हे रस्त्यावरील टाऊनशिपसाठी काम करत. विल्यम्स कुटुंबियांनी एक भाजीपाल्याचा, फुलांचा सुंदर बगीचा बनवलेला होता. सौ. विल्यम्सने नुकतीच हवाबंद केलेली फळे मला दाखविली.

डंडर कुटुंबिय एका छोट्या घरामध्ये रहात होते. न्यूयॉर्क मध्ये राहणाऱ्या लोकांच्या स्थावर जमिनीची काळजी घेण्याचे काम श्री. डंडर करत होते. आज मुलांना शाळेत यावेसे वाटत नव्हते असे सौ. डंडरनी सांगितलं. मी तिला रोज शाळेत येणं, उपस्थित असणं किती महत्त्वाचं असतं हे सांगायचा वारंवार प्रयत्न करत होते पण तिनं मुलांच्या मनांत नसताना त्यांना शाळेत पाठविणं जमणार नसल्याचं साफ सांगितलं. शेवटी मला हार पत्करावी लागली.

आज रात्री मी माझ्या रोजच्या कार्यक्रमाचे काळजीपूर्वक नियोजन केलं. नियोजनात आधीचा काही अपुरेपणा होता म्हणूनही हा बदल केला. आता मी मुलांची गटवारी इयत्तेनुसार केली नाही. त्यांची सकारात्मक बाजू बघून गटवारी केल्याने कमी गट झाले व प्रत्येक गटाला देण्यासाठी माझ्याकडे जास्त वेळ राहिला. मोठ्या गटात काम केल्याने चर्चेला वाव मिळेल, कल्पना कळतील. एकट्यांनं, कमी मुलांत काम करण्यापेक्षा या नवीन कल्पनेमुळं मुलांचा सामाजिक विकास जास्त होईल असं मला वाटलं.

शुक्रवार, सप्टेंबर ११

आसपासच्या रमणीय वातावरणात आमच्या शाळेचं उघडं-बोडकं मैदान विसंगत वाटत होतं. आमच्या शाळेच्या मैदानाचं सुशोभीकरण करून, निसर्गाचा, विज्ञानाचा अभ्यास करायला, त्यातील प्रात्यक्षिकांसाठी त्याचा वापर करायला सुरुवात करता येईल असं मला वाटलं. भविष्यकाळात काही बदल करावेसे वाटते, तर ते नोंदविण्यासाठी आपण शाळेच्या मैदानाची काही चित्रं काढावीत असं मी सुचवलं. आम्ही फळ्यावर ज्याची मोजणी होणं आवश्यक होतं अशा भागांची एक यादी केली. त्यानंतर चौथी ते आठवीच्या मुलांची दोन गटात विभागणी केली. मुलांनी बाहेर जावून टेपने मोजणी करायला सुरुवात केल्यावर मी माझं लक्ष छोट्यांकडे वळवलं.

प्राथमिक गट पानगळतीच्या खुणांबद्दल बोलत होता. रंगीबेरंगी पाने त्यांनी व्ह्यामधे ठेवायला आणली होती. वेगवेगळ्या बिया, कोष, जंगली फुलं वगैरे गोळा केल होतं. अँलेक्स आणि गस या दोघांनाही एका बरणीमधून वारुळ आणायचं होतं. कारण विज्ञानाच्या पुस्तकात मुंग्यांच्या दीर्घकालीननिद्रेबद्दल निरीक्षण करायला सांगितलं होतं. हे सगळे निसर्ग संग्रहालयात जमा व्हायचं होतं. आम्हाला काही कागदी भिरभिरी करायलाही वेळ मिळाला. भिरभिरी घेऊन छोटी मंडळी बाहेर गेल्यावर मी मोठ्यांना त्यांच्या मैदानाच्या आराखड्यात मदत केली. आम्ही फळ्यावर मोजमापं घेऊन एक कच्चा आराखडा तयार केला. त्यानंतर एकत्रितपणे कागदावर आराखडा काढण्यासाठी, योग्य मोजमापं घेण्यासाठी परिमाण ठरविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला, या चर्चेत शाळेच्या इमारती समोर अेक छोटा वाफा असावा ही कल्पना पुढे आली.

वाचनालयातील पुस्तक वाचनासाठी ठेवलेल्या वेगळ्या वेळात मुलांना वाचनासाठी मार्गदर्शन करायचं होतं. त्यामुळे मुलांना स्वतः वाचलेलं इतरांना सांगण्याची संधी मिळणार होती. मुलांच्या वाचनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांना वाचायला लावणं, आणखी आणखी वाचायला लावणं, योग्य तऱ्हेने वाचेपर्यंत खूप वाचणं हाच माझ्याकडचा एकमेव मार्ग होता. खूप विनवल्यानंतर प्राथमिक गटातील चारजण ते वाचत असलेल्या पुस्तकांबद्दल इतरांशी बोलायला तयार झाले. मार्थाने फारच चांगली कामगिरी करून गटाला दिपवलं. विलियम आणि वॉल्टर दोघेही बुजले होते आणि इतकं हळू बोलत होते की आम्हाला नीट ऐकूच येत नव्हतं.

चांगल्या आरोग्यदायक सवयी लावायची, तर नितांत गरज होती. अर्थात याकडे बघण्याचा एक वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन ठेवला तर सुधारणा होईल असं मला वाटतं. आपल्या दैनंदिन जीवनातल्या आरोग्याच्या महत्त्वाबद्दल दोन चार वेळा

बोलल्यानंतर मी मुलांना रोज उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत आरोग्याशी संबंधीत कोणकोणत्या गोष्टी करणार त्याची एक यादीच करायला सांगितली. फळयावर एक लांबलचक यादी तयार झाली. आपण करत असलेल्या कित्येक गोष्टी चांगल्या आरोग्यासाठी असतात हे मी दाखवून दिलं. चांगलं जगण्यासाठी आरोग्याची माहिती असणं महत्त्वाचे आहे हे त्यांच्या लक्षात आलं. नवीन सवयी का लावून घ्यायच्या याचं उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न करण्याचं आम्ही ठरवलं.

आजचा खेळण्याचा तास कालच्यापेक्षा बरा झाला. अँड्र्यूज भगिनी सोडल्या तर प्रत्येकजण खेळात सहभागी झाला. डोरीसने तिचे हृदय कमकुवत असल्याचे सांगितलं.

शाळेव्यतिरिक्त मी 'फोर-एच' जंगल क्लबची स्थापना केली. नैसर्गिक साधनसंपत्तीने संपन्न अशा आमच्या या शेजारची ओळख मुलांशी होणं महत्त्वाचं होतं. जेथे आपण राहतो, जगतो त्याची मुलांना माहिती असायलाच हवी. यामुळे एक प्रकारची सुरक्षितता, बांधिलकी, स्वतःची मुळे कुठे रुजली आहेत हे कळल्यानंतर येणारी सुरक्षितता मुलांना मिळणार होती. अर्थात या क्लबमध्ये शेजारची हायस्कूलची मुलेही होती. शाळा संपल्यावर रात्री ते शाळेत जमत. शहर चार मैल लांब आणि कोणतेही करमणुकीचे इतर साधन नसल्यानेही हे शक्य होते.

आजच्या पहिल्या सभेला आम्ही अकराजण आणि पाच माध्यमिक शाळेच्या मुली होतो. आम्ही खजिना शोधासाठी निघालो, त्यातूनच मला या मुलांना सभोवतीच्या परिसराची कितपत ओळख आहे हे कळणार होते. ज्याला निसर्गातील नमुना सापडला असेल, जो ओळखता आला असेल, त्यानं त्या नमुन्याशेजारी उभं रहायचं होतं. जर त्याने तो नमुना नष्ट केला तर त्याला त्याच्या टीममधून काढून टाकायचं ठरलं होतं. माध्यमिक शाळेतील दोन मुलींच्या नेतृत्वाखाली दोन गट करण्यात आले. आम्हांला अट्ट्याण्णव नमुने मिळाले. त्यांना भोवतालच्या निसर्गाची नीट माहिती होती.

सामान्यतः डोरीस बसने घरी जायची. त्यामुळं तिलाही या क्लबचा आनंद घेता यावा म्हणून मी तिला माझ्या घरी न्यायचं ठरवलं. मी तिच्या आईला भेटले. अगदी शांत स्त्री! तिचं स्वतःचं घर सोडलं होतं. डोरीसचं हृदय कमकुवत नव्हतं हा शोध मला लागला. ती खूप सशक्त, निरोगी मुलगी नसली तरी ती घरात असताना कायम 'टॅपनृत्य' करायची त्यामुळं दमायची! इतर मुलांबरोबर नृत्य करायला डोरीसला उत्तेजन यायला हवं असं मला जाणवलं. हा चारजणात मिसळण्याचा अनुभव तिचं घ्यायलाच हवा. श्री. अँड्र्यूज जिवंत नव्हते आणि सौ. अँड्र्यूजना मुलांसाठी सरकारी पेन्शन मिळे.

सोमवार, सप्टेंबर १४

एकावेळेला काही थोडक्या गोष्टींवरच मन एकाग्र केलं तरच एक शिक्षकी शाळेतील अध्यापनाचे इतके सारे तपशील व्यवस्थितपणे पुरे करता येतात असा माझा अनुभव आहे. सध्यापुरता तरी माझा मुख्य जोर वाचनावर आणि व्यवस्थापनावर होता. पूर्ण दिवसभरात वाचनाचे विविध अनुभव मुलांना मिळावेत असा माझा प्रयत्न असे.

अशा तऱ्हेच्या शाळांचे व्यवस्थापन हा फार मोठा प्रश्न असू नये. जर प्रत्येक गोष्टीला दैनंदिन एक क्रम घालून दिला, उदा. खोल्यांची व मैदानाची स्वच्छता, तर आपण दुसऱ्या गोष्टींवर लक्ष केंद्रीत करू शकतो. मैदानावरही व्यवस्थापनाची समस्या येते अशावेळी थोड्यावेळासाठी तेथे देखरेखीची गरज असते. दुपारच्यावेळीही मुले निरुद्देशपणे कुंपणाजवळून पळत रहातात. त्यांना वाटतं की मी त्यांच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला एकत्र खेळ घेण्याऐवजी स्पर्धा घ्याव्यात. सर्व शाळा जणू छोट्या छोट्या गटात विभागली गेली आहे आणि कुणालाच एकमेकामध्ये फारसा रस नाही. संपूर्ण गटाची एकसंधतेची जाणीव त्यांच्यात नाही.

गसने त्याचा पाळीव छोटा पांढरा उंदीर शाळेत आणला आणि आम्ही त्याच्यावर गोष्ट लिहीली. प्राथमिक गटातील मुलं ही गोष्ट आता वाचतील. हा एक अत्यंत अवघड भाग होता, ज्यासाठी मला अनेक प्रश्न विचारावे लागले व अनेक सूचनाही द्याव्या लागल्या.

मोठ्या दोन गटांना मी इतिहासाचं फारसं कठीण नसलेलं पुस्तक दिलं. मुलं प्रश्नांची उत्तरे लिहित होती. मी फळ्यावर लिहित होते. पण आम्ही चर्चेच्यावेळी कागदाचा वापर करत नव्हतो. जेव्हा मुलांना प्रश्नाचे उत्तर येत नसे तेव्हा आम्ही पुस्तकातून उत्तर शोधून मोठ्यांदा वाचत असू. मग आमच्या स्वतःच्या शब्दांत आम्ही ते लिहित असू. ही एक कंटाळवाणी पद्धत आहे पण या मुलांसाठी ती पहिली पायरी आहे. ते सध्या ऐतिहासिक तपशील वाचायला शिकताहेत. त्यात नेमकेपणा यावा, लेखनात स्पष्टता यावी यासाठी हे चालले आहे. आता जरी यांत वेळ जात असला तरी नंतरचा वेळ यामुळे वाचेल.

मंगळवार, सप्टेंबर १५

मुलं संभाव्य जबाबदारीच्या जाणीवेने अधिक प्रगल्भ होत आहेत. पुढे येणाऱ्या नागरिकत्वाच्या जबाबदारांच्या पार पाडण्यासाठी याचा उपयोग करून ते सुजाण नागरिक बनू शकतील. दिवसाच्या अखेरीस मी मुलांशी विज्ञान मंडळ बनविण्यासंबंधी बोलले. त्यांना अशा मंडळाचे काय उपक्रम असतात, याची काहीच माहिती नव्हती. त्यामुळे जास्तीत जास्त बोलण्याचं काम मलाच करावं लागलं. संपूर्ण गटाला भेडसावणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी मार्ग सुचविणं, आपल्या शाळेतील वातावरण अधिकाधिक चांगलं, सुंदर, खेळकर बनविण्यासाठी करायच्या प्रयत्नात सहभागी होण्यासाठी या मंडळाचा उपयोग होऊ शकेल असं मी स्पष्ट केलं. मंडळाचे पदाधिकारी आम्ही आमच्यातून निवडले. मी मुलांना जेव्हा 'अध्यक्ष कसा हवा?' असं विचारलं तेव्हा मुलांनी तो सहृदय, चांगला व मोठा असावा असे सांगितले. उपाध्यक्षही, अध्यक्षप्रमाणेच गुण असलेला व चिटणीस चांगले लेखन कौशल्य असलेला हवा असे सांगितले. 'अॅना' आमची पहिली अध्यक्ष झाली. राल्फ उपाध्यक्ष व मेरी चिटणीस बनली. निवडणुकीनंतर सर्व कामांची वाटणी करून पदाधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. ही दैनंदिन कामाची वाटणी होती.

व्यवस्थापक	- ओल्गा
वर्गाची स्वच्छता	- राल्फ व अंडवर्ड
मुलींचे स्वच्छतागृह	- रुथ
मुलांचे स्वच्छतागृह	- जॉर्ज
धूळ सफाई	- कॅथेरीन व अॅलीस
सभागृह व्यवस्थापक	- अॅना
ग्रंथपाल	- सोफिया
संग्रहालय प्रमुख	- मे
हात धुणे	- अॅन्ड्र्यूज
शेगडी व वर्गाचे तापमान	- फ्रॅंक
बाकांची व्यवस्था	- वॉरेन
ध्वजारोहण	- डोरीस
खिडक्या	- मेरी
झाडांना पाणी घालणं	- हेलन
कपाट तपासणी	- वेर्ना
डबे व बाहेरचे थंडीचे बूट	- रिचर्ड व वॉल्टर
खेळाचे सामान	- गस
कागद जाळणे	- अॅलेक्स
यजमानपद	- अल्बर्ट
यजमानीणपद	- मार्था
आमच्या क्लबचे नामकरण	- 'हेल्पर्स क्लब' असं करण्यात आलं.

मी आज ओल्सेयूस्कीजकडे गेले. अॅनाच्या आईला तिची मुलगी वर्गाची मुख्य म्हणून निवडली गेल्याने खूपच आनंद झाला. त्यांचं स्वयंपाकघर लिनोलियम नसलेलं त्यामुळे उजाड दिसणारं होतं. मुलांनी अगदीच गबाळे, निरस दिसणारे, घरात शिवलेले पण स्वच्छ कपडे घातले होते. श्री. ओल्सेयूस्कींचा मृत्यू झाल्यानं श्रीमती ओल्सेयूस्कींना मुलांसाठी सरकारकडून मदत मिळे. 'मुलांना तुम्ही आवडला आहात आणि तुम्ही परत घराला भेट द्यावी.' अशी आशा तिने व्यक्त केली. सुरुवातीला मुलींनी पोलिश भाषेत आईशी बोलण्याचे टाळले आणि त्यांनी आईलाही पोलिश भाषेत शिक्षिकेसमोर न बोलण्याबद्दल बजावल्याचं माझ्या लक्षात आलं. कदाचित मला ते आवडणार नाही असे त्यांना वाटत होतं. जेव्हा त्यांना मी पण माझ्या पालकांची भाषा

बोलते, वाचते, लिहीते हे कळलं तेव्हा वातावरण एकदम निवळलं.

प्रिन्लॅक्सनी मला हाताच्या कवेत न येण्याजोगता फुलांचा गुच्छ दिला. अकरा मुलं असलेलं हे कुटुंब! दोन काम करणारी, पाच शाळेत जाणारी आणि चार शाळेत न जायच्या वयातली. चार गाईंपासून मिळणाऱ्या दुधदुभत्यांवर त्यांचा चरितार्थ अवलंबून होता. सौ. प्रिन्लॅक्स खूप श्रमलेली व कुपोषण झालेली दिसत होती.

बुधवार, सप्टेंबर १६

गसच्या उंदरावरची चर्चा संपवून अगदी कमी वेळात आम्ही कथा रचली. मुलांना त्यावर लिहायला दिले.

‘आम्ही जंबोचे निरीक्षण करतो.’

‘तो सफरचंद, ब्रेड खातो.’

‘तो पडद्यावर चढतो.’

‘तो घरटे बांधतो.’

‘त्याला आमची भिती वाटते.’

‘म्हणून आम्ही अधिकाधिक शांत बसतो.’

दुपारी दुसऱ्या सत्रात मुलांवर अेक शांततेची एक निरव छाया पसरली आहे. अंक गणिताने सर्व शरीरभर अशी सुस्ती पसरते. त्यामुळे दिवसाअखेरीस मला अंकगणित घ्यायला आवडतं. मी वॉरेनला बेरजेची गणितं करायला मदत केली. त्याला खरंतर हे दुसरीच्या वर्गाच काम आहे हे माहिती होतं पण तरीही त्याने न रडता ही मदत घेणं मान्य केलं.

माझ्या घरी परतीच्या रस्त्यावर मी सौ. सॅमॅटीसना पाहिलं. श्री. सॅमॅटिसचे शहरात दुकान आहे. ते महिन्यातून अेकदाच घरी येतात. घरही जरा अस्वच्छ व विस्कटलेलं वाटलं. मोठी मुलगी बुद्धीमान वाटत होती, इतर मुलेही रस घ्यावा अशी होती. मला त्यांची पार्श्वभूमी जाणून घ्यायला आवडेल.

घरी जाण्याआधी मी हील्सकडे थांबले. वॉरेनबद्दल सविस्तर बोललो. तो बालवाडीत जायच्या आधीपासूनच संवेदनशील होता. हे घर/शेत घेतल्यानंतर व वॉरेन नवीन शाळेत जायला लागल्यापासून झालेले नवीन बदल त्याला गोंधळून टाकत होते. त्याला जेव्हा आपल्या लक्षात येत नाही हे कळतं त्यावेळी तो अधिक भावनावश होतो व पुढील शिकण्यात अडथळा येतो. तो पटकन दुखावला जातो आणि स्वतः दुःखी होतो हे मुलांच्या लक्षात येतं. अल्बर्टला चिडविण्याचे काहीच वाटत नाही व तो पटकन तडजोड करतो. मी व सौ. हिल मिळून वॉरेनसाठी काहीतरी करू शकू.

गुरुवार, सप्टेंबर १७

शाळा सुरु होण्यापूर्वी काही मुलांनी चोरपोलीसाचा खेळ सुरु केला. जेव्हा राल्फने ‘डॉज बॉल’ खेळण्याविषयी सुचविलं. सगळेजण नऊ वाजायच्या आधीच त्यात सामील झाले आणि मनापासून खेळत होते. एकत्र खेळण्यातली मजा आता त्यांना कळली होती.

वॉल्टरने त्याचा कुत्रा शाळेत आणला आणि आम्ही पाळीव प्राण्यांविषयीच्या पुस्तकात घालण्यासाठी त्याच्यावर कथा लिहीली, मोठ्यांचा समाज शास्त्राचा अभ्यास अजूनही रूटूखुटूच चालू होता. मी मुलांचे समाज शास्त्राचे पेपर्स इंग्लिशच्या धड्यांसाठी वापरत होते. आम्ही समाज शास्त्राच्या तासाचा काही भाग जरूर त्या दुरुस्त्या करायलाही वापरत होतो आणि तशा दुरुस्त्या करण्याची काय गरज आहे, हेही शिकत होतो. काही दिवस तर गटातील प्रत्येक मुलं त्याच्या पेपरमधील दुरुस्त्या करत होतं. जेव्हा बरीच मुलं एकाच प्रकारची चूक करत त्यावेळी मी त्यांच्याशी चर्चा करत असे. काही वेळा त्यांच्या इंग्लिशच्या पुस्तकातून योग्य ते शब्द निवडून साहित्य काढून त्यांना आवश्यक ती कौशल्य शिकविली जात, सराव दिला जाई. इंग्लिशचा तास यासाठीच खास बाजूला ठेवला जाई. मला जेव्हा जेव्हा शक्य होई (बऱ्याचदा) तेव्हा मी मुलांच्या बरोबरीने त्यांचे पेपर बघे, शाळेतंनंतर बसून पेपर तपासत बसणे म्हणजे वेळेचा अपव्यय आहे. मुलांच्या दृष्टीने त्याकडे पाहिले तर फक्त ग्रेड कोणती मिळाली एवढ्या पुरतेच त्याचे महत्त्व. त्यामुळेच दुरुस्तीकडे लक्ष रहावे म्हणून मी पेपरला गुण देणे बंद केले त्यापेक्षा मुलांच्या बरोबरीने काम करणे हे जास्त प्रभावी ठरते, आणि शाळेतंनंतरचा मौल्यवान वेळ मुलांबाबत, त्यांच्या परिसराबद्दल शिकण्यात, क्लबच्या कामांमध्ये, सभांमध्ये, शाळेच्या कार्यक्रमांच्या नियोजनात, मूल्यमापनात जायला लागला.

अल्बर्ट हिलने लायब्ररीच्या तासाला लिटल ब्लॅक सॅम्बोची गोष्ट अतिशय रसाळपणे आणि मनोरंजकरित्या सांगितली,

दोन मोठ्या मुलांनी स्वतःहून त्यांनी वाचलेल्या पुस्तकांबद्दल सांगितले. मोठ्या मुलांनी स्वतःहून काही गोष्टी करण्याची ही पहिलीच वेळ होती. या सर्व मुलांशी बोलून त्यांना उत्तेजन दिलं पाहिजे.

आरोग्याच्या तासाला शाळेची तयारी करतांना, प्रत्येकाला कोणकोणत्या आरोग्यदायी सवयी असणं आवश्यक आहे याबद्दल आम्ही चर्चा केली. काही मुलं नाश्ता न करता शाळेत येतात, बरेचजण दात घासायचे विसरतात, काहीजणच रुमाल आठवणीने आणतात, बाकीच्यांना त्याची गरजच वाटत नाही. चांगल्या सवयी लावण्यासाठी या गोष्टींची तपासणी करावी असे मी सुचवलं. प्रत्येक दिवसाची प्रत्येक गोष्ट लिहीण्यासाठी प्रत्येक मुलगा वहीमध्ये चौकोनी तक्ते आखू लागला. मोठ्या मुलांनी लहान मुलांच्या वहीत तक्ता आखून घ्यायचे ठरवले. रोज सकाळी काही मोठ्या मुलांनी स्वतःचे तक्ते व लहान मुलांचे तक्ते तपासायचे ठरवले. मी दिवसभराच्या उपक्रमांमधून मुलांचे निरीक्षण करायचे ठरले. त्याचबरोबर मी मुलांना नाश्ता करून घेण्यासाठी प्रोत्साहित करायचं ठरवलं.

आज आमच्या मंडळाची पहिली सभा होती. अँनाने सभेची सुरुवात कोठेही न घाबरता व्यवस्थितपणे केली. मला मात्र संसदीय कामकाजाचे व चर्चेसाठी मुद्यांचे तपशील पुरवावे लागत होते. मुलांनी डॉजबॉल खेळून अतिशय कंटाळा आल्याचे सांगितले. मी त्यांना स्वतःचे खेळांचे वेळापत्रक करण्यासाठी सुचविले. राल्फ, रुथ, मेरी यांच्यावर पुढील आठवड्यातील खेळांचे नियोजन करण्याचे काम सर्वानी सोपवले. जास्त भांडाभांडी न करता शांतपणे कसे खेळता येईल हा मुद्दाही सर्वानी चर्चिला.

शाळेतून मी आज विल्यम्सकडे रात्रीचं जेवायला गेले. का कोण जाणे मुलं आज लाजाळू व संकोचलेली दिसत होती. त्यांचं आईवर प्रेम आहे. सौ. विल्यम्सना आधुनिक शिक्षणाच्या पध्दती पसंत आहेत.

शनिवार, सप्टेंबर १९

सर्व मोठ्या मुलांना निदानात्मक चाचण्या देऊन झाल्या आहेत. त्या चाचणीच्या निष्कर्षानुसार सहा मुले (अँना, ओल्गा, सोफिया, मे, हेलन, मेरी) चांगली प्रगती करत आहेत व उरलेली आठ (राल्फ, रुथ, कॅथेरीन, फ्रँक, डोरीस, वॉरेन, अेडवर्ड, जॉर्ज) थोडीशी मागे आहेत. ओल्गा आणि अँना दोघीही विशेषरीत्या चांगलं काम करत आहेत. बऱ्याच मुलांना भाषिक व वाचनाची समस्या आहे. वॉरेन हा विशेष मुलगा आहे, जो दोन्ही गोष्टी करू शकतो. हुशार मुलांचाही गणित हा विषय नावडता आहे. माझं या मुलांबद्दल जे मत होतं त्याला या निष्कर्षाने पुष्टी मिळाली आहे.

सोमवार, सप्टेंबर २१

अजूनही मुलांना मिळून मिसळून एकत्रित खेळायला जड जातं असं मला जाणवतं. यासाठी अजूनही हवी तितकी प्रेरणा त्यांना द्यायला मला जमलं नाही असं जाणवतं. खेळ समिती आठवड्यातील खेळांचे नियोजन करण्यासाठी एकत्र आली. सर्व काही सुरळीत चालले असतांनाच दुपारच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला फ्रँक व जॉर्जनी खेळात भाग घ्यायला नकार दिला. आणि थोड्यावेळासाठी सर्व वातावरण बदलून गेलं. अँना आणि राल्फने या दोघांना वगळून खेळण्याबद्दल सुचविले. इतरांनीही ही सूचना मान्य केली व त्यांचा खेळ चांगला रंगला. मैदानावर राल्फकडे नेतृत्व कायम असते. मी फ्रँक आणि जॉर्जशी बोलले व त्यांना एकाचवेळी सर्वानाच खुश करता येत नाही, एवढ्या मोठ्या आकाराच्या गटाला तर नाहीच नाही. आणि त्यामुळेच काहीवेळा आपल्याला आवडत नसतानाही काही खेळ खेळावे लागतात असे समजावले. प्रत्येकजणच स्वतःच्या आवडीचा खेळ खेळायचा म्हणून अडून राहिला तर कधीच चांगला खेळ खेळताच येणार नाही. अल्पसंख्याकांच्या हक्काचा आदर करायला या मुलांनी शिकायला हवे. या उपदेशाचा काहीही फायदा झाला नाही. त्यांना अनुभव आल्याशिवाय मी जे सांगते ते कळणार नाही. त्यासाठी काही काळ जावा लागेल असं मला वाटतं.

दुपारी अँना व रुथ छोट्या मुलांना घेवून डॉगरावर फिरायला गेले. त्यांनी बीया, पाने, फुले गोळा केली. त्यांनी मैदानावर वाफ्यासाठी तयारी करायला सुरुवात केली. काय शांततापूर्ण दुपार!

छोट्यांना मोठ्यांसारखं सुरळीत काम करता येत नाही, सकाळचा वेळ खूप लांबलचक वाटतो. मार्था आणि पर्ल त्यांचे नेहमीचे काम संपले की काहीतरी मजेदार काम शोधून काढतात. अल्बर्ट आणि विलियमचे कामच संपत नाही कारण ते एकमेकांना वाकल्या दाखवतात, खोड्या काढत रहातात.

माझा आज पाळीव प्राण्यांचे पुस्तक पूर्ण करण्याचा मानस होता. जेव्हा मी असं सुचवले तेव्हा त्यांनी चांगलाच विरोध दर्शविला. 'नाही आम्ही अजून आमच्या बेडूकदांबद्दल आणि खारुताईबद्दल काहीच लिहीलेलं नाही.' पर्ल आणि मार्था अगदी

स्वतंत्रपणे कहाण्या रचयला लागले आहेत. इतरेजन त्यांचे वाचन झाल्यावर गटाची कथा आपापल्या वहीत उतरवतात. नुकतीच वाचनाला सुरुवात करणारे चित्रपुस्तक हाताळतात.

मंगळवार, सप्टेंबर २२

वॉरेनसाठी आणखी एक दुःखद सकाळ! कुणीतरी त्याला 'बायल्या' म्हटलं आणि महाराज ढसाढसा रडायला लागले. मी त्याला बाजूला घेऊन शांतपणे समजावलं की, 'तू रडतोस म्हणून सगळी मुलं तुझ्या मागे लागतात. जोवर तू रडायचं थांबणार नाहीस तोवर असेच चालू राहिल.' त्याने आता न रडण्याचे ठरवलं आहे. पण त्याला माहिती आहे की कोणालाच तो आवडत नाही, मी त्याला समजावलं की, असं नसून सगळेजण त्याची मजा करतात. त्याने त्याचा तिकीटांचा संग्रह मला दाखवला व शाळेत ठेवायची परवानगी मागितली. वॉरेनने पहिल्यांदाच सर्व काम पूर्ण करून आणले होते व दुपारी तो गुणी मुलासारखा खेळायला गेला.

मी आज व्हेनिस्कीच्या घरी भेट दिली. श्री. व्हेनिस्कीनी मला त्यांच्या तोडक्या मोडक्या इंग्लिशमध्ये गेल्या पंधरा वर्षात शेत तयार करण्यासाठी ज्या कष्टांना त्यांनी तोंड दिले त्याबद्दल सांगितले. आता चार मोठी मुले हाताशी आली असल्याने ते खुशीत होते. अेडवर्ड कुटुंबातला सर्वात लहान मुलगा आहे. पूर्ण कुटुंबात अेक छानशी दृढ बांधिलकी जाणवली व त्यांच्या दीर्घोद्योगीपणाची ओळख झाली.

बुधवार, सप्टेंबर २३

लहान मुलांच्या सकाळच्या मोठ्या तासांमध्ये पंधरा पंधरा मिनिटांचे कथा कथनाचे दोन तास करण्याच्या मी प्रयत्न केला. ओल्गाने निम्म्या मुलांना पहिल्यांदा घेतलं आणि अँनाने उरलेला निम्मा वेळ! त्यांनी छोट्यांना गोष्टी वाचून दाखविल्या. ११.४० वा ते खेळायला गेले हे छान जमलं! यांमुळे ते चटकन कामाला लागले, स्वतःपुढचे काम संपवलं, आणि कालच्यापेक्षा अधिक चांगल्या तऱ्हेने त्यांनी काम केले.

गुरुवार, सप्टेंबर २४

हॉलमध्ये प्राणी ठेवण्याची कल्पना मुलांना अजिबात आवडली नाही. कारण त्यांना त्यांच्याकडे बघता येत नव्हते. त्यांनी वर्गातच एका कोपऱ्यात संग्रहालय असावे असे सुचविले. झालं! दुपारी आम्ही सर्व खोलीची पुनर्रचना करण्यामागे लागलो. सर्वात जास्त उजेडाचा भाग अर्थातच वाचन गटासाठी, वाचनालयासाठी वापरायचा ठरले. विज्ञान संग्रहालयासाठी खोलीच्या समोरच येणाऱ्याच्या वाटेत न येईल अशी जागा सापडली. लहान मुले जेव्हा बाहेर जाऊ शकत नाहीत अशावेळी त्यांना खेळण्यासाठी लागणारी जागाही ठरविण्यात आली. माझे डेस्क जे मी कधी मधीच वापरते, ते खोलीच्या एका कडेला सरकवण्यात आले. ही सर्व लावालावी झाल्यावर खोली इतकी सुंदर दिसायला लागली की काही मोठ्या मुली शाळा सुटल्यानंतरही थांबून पुस्तकांचे व दुसरे कपाट नीटनेटके लावत होत्या. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ही कपाटे नीट लावलेल्या खोलीत शोभत नव्हती.

शाळा सुटल्यावर सौ. डुलिऑनीनी मला सांगितले की, अॅन्ड्र्यू ७/८ वर्षाचा असतांना त्याच्या डोक्याला मोठी इजा झाली होती त्यात तो जगण्याचीही शक्यता वाटत नव्हती. त्याच्या डोक्यावर त्याने परिणाम झाला आहे अशी तिची खात्री वाटत होती. काही महिन्यांसाठीच डुलिऑ कुटुंब इथे रहाते आहे. शहरातले महागडे राहणीमान न परवडल्याने ते इथे आले. ते कष्टाळू असून, स्वतःच्या कुटुंबाची काळजी घेण्याबरोबरच श्री. डुलिऑ अेका छोट्या इस्टेटीची काळजी घेत आहेत.

शुक्रवार, सप्टेंबर २५

गोळा केलेल्या व परिचयाच्या फुलांपांना पुढ्यावर चिकटविण्यात मुलं गुंग होती. पहिला अर्धातास मोठी मुले शांततेने काम करत होती. तेव्हा मी लहान मुलांना त्यांच्या पाळीव प्राण्यांच्या पुस्तकाला कव्हर घालायला मदत करत होते. अँनाने छोट्यांना अक्षरे कापून चिकटवायला मदत केली. तेव्हा मी मोठ्यांना घेऊन मैदानाची रूपरेखा आखण्यात मग्न झाले. अँना लहान मुलांबरोबर अगदी शांतपणे आणि सहजतेने काम करते. तिलाही शिक्षिका व्हायचे आहे. आमचे शाळेचे मैदान कसे दिसायला हवे यांवर आम्ही चर्चा केली. जेव्हा आम्ही खोलीत परतलो तेव्हा चार गटात विभागून आमच्या नियोजनाच्या विविध भागांवर चर्चा केली. वर्षभर फुलणारी झाडे, झुडपं, माती, रानफुलांची दगडात फुलवलेली बाग यांचा अभ्यास करण्यासाठी चार समित्या स्थापन केल्या. या समित्याच आता योग्य ती झाडझुडुपे ही सुचविणार होत्या आणि ते लावण्यासाठी जागाही!

हेल्पर्स क्लबच्या सभेचा अगदीच पचका झाला. या मुलांचा भिडस्तपणा आणि मूर्खासारखं हसणं, मॅडम, अध्यक्ष महोदया असे उद्गारतांना लाजणं, या सर्वांमुळे मी सभा थोडक्यात आटोपली आणि मुलांना काम करायला प्रवृत्त केले. आज आम्ही दोन नियम केले. शाळेचे मैदान परवानगी शिवाय सोडायचे नाही आणि शाळेच्या इमारतीमध्ये शांतपणे यायचं - हे लक्षात ठेवायचं.

उर्वरित दिवसाचे काम खूपच सुरळीतपणे चालू झालं. आणि वेळही फारसा वाया जात नाही. 'अमेरिकन इंडियन्स' लोकांविषयी मोठी मुले अभ्यास करत आहेत. आणि नॉर्थ अमेरिकेतील वेगवेगळ्या ठिकाणच्या त्यांच्या जीवनावरच्या प्रतिकृती करत आहेत.

मधल्या गटातील मुले उत्स्फूर्तपणे सामाजिक शास्त्रातील विषय घेऊन त्याचे नाट्यीकरण करत आहेत, त्यांना आता कोलंबसच्या आयुष्यावरील नाटक लिहायचे आहे. यांबरोबरच निसर्गातील नमूने ओळखणे, वाचनालयातील वाचन हे उपक्रम त्यांच्या जास्तीच्या वेळात त्यांना करता येतातच. अजून मला लहान मुलांसाठी इतके चांगले व्यवस्थापन करता आले नाही. त्यांचा बराचवेळ अजूनही वाया जातो.

शाळेच्या मैदानांवर तर आणखीनच अडचणीत भर! शारीरिक शिक्षणाच्या तासाच्या अगदी शेवटी राल्फ भोज्यापर्यंत पोचला. पण त्याचा पाय भोज्याला लागण्याआधी फ्रँकने त्याला बॉल मारला. त्यामुळे मी पंच म्हणून 'बाद' असं जाहीर केलं. राल्फ चिडला आणि हातपाय आपटत मी खेळणारच नाही असं म्हणाला आणि त्याने उर्वरित दिवसात खरच खेळाला हातही लावला नाही. शाळा सुटल्यावर मी त्याच्याशी बोलले. त्यानेही फ्रँकच्या संघात सगळे मोठे असल्याची व त्यामुळे संघ तुल्यबळ नसल्याची तक्रार केली. तो स्वतःच खेळ समितीचा एक सदस्य होता. त्या समितीनेच हा संघ निवडल्यावर, मी मान्यता दिली होती. याची मी त्याला जाणीव करून दिली. त्याचबरोबर 'पूर्ण दिवस न खेळून तो प्रश्न सोडवू शकला असं वाटतयं का?' हे ही विचारलं, खेळ समितीपुढे हा प्रश्न मांडून संघ निवड परत करता येईल असे मी त्याला सुचवले.

आमच्या जंगल क्लबसाठी आम्ही एक नियमावली बनविली, अधिकारी निवडले आणि निसर्ग छंद समितीची योजना केली. सर्व सभासदांना भूगर्भशास्त्रात रस असून एकत्र अभ्यास करायचा आहे. त्यांना प्राण्यांच्या सवयींबद्दलही कुतुहल आहे.

माध्यमिक शाळेत जोन्सभगिनी आहेत. मी त्यांच्या घरी त्यांच्या मोठ्या बहिणीला भेटायला गेले. ती घर सांभाळत असे. दोन वर्षांपूर्वी त्यांची आई वारल्यावर त्या सगळ्या त्यांच्या आजीच्या घरी रहात होत्या. श्रीयुत जोन्स हे शहरात मेकॅनिक म्हणून काम करत होते. मार्थाने माझ्यासाठी पियानोवर काही ख्रिस्ती प्रार्थना वाजवल्या. ऐकून ऐकून ती त्या वाजवायला शिकली होती. राल्फने जुने कपडे घातले व तो खेळायला गेला. त्याला सगळ्या मुलींबरोबरच राहायचे नव्हते! मला अचानकपणे राल्फला मुली न आवडण्यामागचे, त्यांची संगत न आवडण्याचे कारण थोडे कळल्यासारखं वाटलं. पाच मुलींच्या कुटुंबातला तो एकटा मुलगा होता आणि त्यातील चौघीजणी त्याच्यापेक्षा मोठ्या होत्या!

सोमवार, सप्टेंबर २८

आज दोन्ही संघ तुल्यबळ करण्यासाठी खेळ समितीची बैठक व्हायची होती. समितीची सभा झाली, पण राल्फच उपस्थित नव्हता. आणि जेव्हा तो आला तो वेगळ्याच मनस्थितीत! कोणाशीही सहकार्य करेना आणि समितीच्या कोणत्याही सूचनेला 'मला तुम्ही करताय त्याच्याशी काही घेणं देणं नाही' अशा भाषेत बोलू लागला. शेवटी समिती माझ्याकडे मदत मागायला आली. राल्फची मनःस्थिती चांगली होईपर्यंत सभा स्थगित ठेवायची मी सूचना दिली. जेव्हा शाळा सुरु झाली तेव्हा हे भरलेले आकाश थोडे मोकळं झालं आणि दुपारी तेव्हा परत सभा घ्यायची ठरली तेव्हा त्याची मनःस्थिती ताळ्यावर आली आणि त्याने सक्रीय सहभाग घेतला. पण त्यानंतर फ्रँकला आपला संघ कमजोर आहे असे वाटायला लागलं. राल्फने मोठ्या उदारपणे त्याच्याशी संघाबद्दल चर्चा करायची तयारी दाखविली आणि शेवट गोड झाला.

मुलांचे स्वतंत्रतेच्या/स्वावलंबनाच्या दिशेने आणखी पाऊल पडण्यासाठी मी फळ्यावर दिवसभराचे नियोजन लिहून ठेवू लागले. यामुळे वेळेची थोडीफार बचत झाली. त्यासाठी मुलांना या वेळापत्रकाचा रोज सराव करावा लागला. प्रत्येक सकाळी मुलांबरोबर नियोजन करणे सध्या तरी ठीक वाटते. त्यानंतर कदाचित प्रत्येक दिवसाचे नियोजन आम्हाला एकत्रितपणे करता येईल.

जेवण घेण्यासाठी बाहेर जाण्यापूर्वी मी मुलांशी बाहेरच्या बाजूला फेकलेल्या/टाकलेल्या कागद, कचरा, अन्नासंबंधी

बोलले. संध्याकाळी शाळेतून बाहेर पडेस्तोवर हा परिसर किती अस्वच्छ आणि अँगळ दिसतो याबद्दलही बोलले आणि ओल्गाकडे स्वच्छताप्रमुख ही जबाबदारी सोपविली. यांमुळे तिचा आत्मविश्वास वाढेल आणि गटामध्ये तिला काही स्थान आहे याची जाणीव होईल असाही माझा हेतू होता. पण तिने तिचे काम व्यवस्थितपणे पार पाडले नाही. मुले तशीच गचाळपणे काम करत होती आणि कामांमध्ये अंगचोरपणाही करत होती. मुलांना आपल्या वाट्याचं काम नेमकं कसं करायचं आहे याची माहितीच नव्हती. कॅथरीनकडे धूळ झटकण्याचे काम होते पण कशावरची धूळ झटकायची आणि कशी? हेच तिला कळत नव्हते. मुले त्यांच्या त्यांच्या पद्धतीप्रमाणे काम करत होती. शेवटी मी प्रत्येकाला पुढे बोलावून त्याच्याकडे असलेली कामे व ती पार पाडण्याची पद्धत सांगितली. ओल्गालाही सर्व कामांच्या यादीचा एक तक्ता बनवून त्याप्रमाणे सर्वांची कामे होतात की नाही ते बघायला सांगितलं. मी हेतूपूर्वक व्यक्तीवर भर न देता 'कामा'वर भर दिला. त्यामुळे मुलांना एकमेकांवरती टीका न करता काम पूर्ण झालं की नाही ते बघायची सवय लागेल.

मंगळवार, सप्टेंबर २९

आज खूपच बर्फाळ हवा असल्याने शेकोटी पेटविली होती. पूर्ण दिवसभर फ्रँकने त्याकडे लक्ष दिले. त्याने हे काम अगदी 'शेकोटीवाला' असल्याप्रमाणे जबाबदारीने पार पाडले. त्याला माझ्यापेक्षाही चांगली माहिती आहे. त्याने खिडक्या खालीवर करून तापमानही नियंत्रित केले.

पाऊसही पडत असल्याने आम्हांला आतच खेळावं लागलं. आम्ही 'फ्रूट बास्केट' खेळत होतो. जेकब, रुथ, हेलन, मार्था खूप गोंगाट करत होते. प्रत्येक गोष्टीसाठी किंचाळत होते. जोसेफ अर्थातच सगळ्यांच्या वरताण करत होता. जेव्हा सगळा गट एकत्र काही करत असतो तेव्हा तो अधिक आडदांडपणे वागतो. मुले त्याच्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे तो ही वाटतो तेवढा त्रासदायक बनत नाही. तो मुद्दाम करत नाही हे त्यांना कुठेतरी जाणवत असेल. वर्गातील नेहमीच्या वातावरणात मी जोसेफसाठी फारच थोडं काम करू शकते. जेथे त्याच्या गरजांकडे वैयक्तिक लक्ष देण्याची सोय असेल अशा एखाद्या संस्थेत त्याला पाठवायला हवं.

आज सकाळी पहिल्यांदाच मी मुलांबरोबर नियोजन केलं आणि त्याचा चांगला उपयोग झाला. त्यांच्याकडून काय नेमक्या अपेक्षा आहेत हे त्यांना माहिती होते. मी फळ्यावर फक्त मोठ्या मुलांसाठीचे नियोजन लिहीलं.

आजचे नियोजन

८.५५ ते ९.०५ दिवसभराच्या कार्यक्रमाचे नियोजन

९.०५ ते ९.२० गट अ - छापील प्रतीचे वाचन. आपल्या देशातील इंडियन्सची घरं, तात्पुरती व कायमची निवास स्थानं, पुस्तिकेसाठी 'घर' विषयावर गोष्ट

गट ब - राणी इसाबेलाशी कोलंबसचा संवाद यावर नाट्यप्रवेश व संवाद

९.२० ते ९.४० गट ब - नाट्यप्रवेशावर चर्चा

गट अ - वरील काम पुढे चालू

९.४० ते १० - गट अ - शिक्षिकेबरोबर 'इंडियन' घरांबद्दल चर्चा

गट ब - चर्चा केलेल्या भागावर चित्र काढणं

१० ते १०.२० 'जेकब व रुथ' खेळ

१०.१० ते ११.२० गट ५ - ८७ पानांवरची कथा वाचणं, समोरच्या फळ्यावरच्या प्रश्नांची उत्तरे लिहीणं. गट ६ - ९२ पानांवरची गोष्ट वाचायला सुरुवात. बाजूच्या फळ्यावरच्या प्रश्नांची उत्तरे लिहीणं. गट ५ व ६ - वाचनानंतर काय गोष्टी करायच्यात ते बघणं.

११.२० ते ११.४० गट ६ - शिक्षिकेबरोबर वाचनावरील प्रश्नोत्तरं, गट ५ - मागचे काम पुढे

११.४० ते १२.४० शिक्षिकेबरोबर, इंग्लिश नाट्यीकरणातील व इंडियन्स घरांवरील गोष्टीतील चुका दुरुस्त करणं.

१ ते १.३० शिक्षिकेबरोबर संवादिनी वाजवणं

१.३० ते २.१५ कोणत्या गोष्टी करायच्या ते बघणं

२.१५ ते २.३० खेळ

२.३० ते २.४५ शिक्षिकेबरोबर शब्दलेखन. गट ४ बाकीच्यांनी आदल्या दिवशीच्या चाचणीमध्ये शब्द दुरुस्ती, त्याचा अभ्यास.

२.४५ ते ३.२० गणित - वैयक्तिक केलेला अभ्यास बघणं. हेलन व मे यांनी शिक्षिकेबरोबर काम करणं.
३.२० ते ३.३० स्वच्छता.

करायच्या कामांची यादी बाजूच्या फळ्यावर लिहीणे.

चाचणीतील चुकलेले शब्द लिहीणे.

गणितं करणे.

प्रतिकृतींवर काम करणे.

पाने फुले ओळखणे.

वाफ्यासाठी नियोजन.

शाळेच्या मैदानाचे सुशोभीकरण.

सामाजिक शास्त्रातील अपूर्ण गोष्टी पूर्ण करणे.

वहीच्या चांगल्या कागदावर आरोग्यसवयी लिहीणं.

बुधवार सप्टेंबर ३०

आम्हाला आत कोंडून ठेवणारा आणखी एक पावसाळी दिवस संवादिनीमुळे कंटाळवाणा झाला नाही. आम्ही संगीताच्या तासाला एक पाठ घेतला. लहान मुले पेटी वाजवायला शिकत नसली तरी त्यांना पेटी ऐकायची होती. त्यांना इतकी मजा आली की पुढच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासालाही त्यांनी पुढचे संगीत ऐकण्याचा हट्ट धरला. अर्थात बाहेर खेळणेही शक्य नव्हते म्हणा!

‘अ’ गटातील मुलांनी समाजशास्त्राच्या अभ्यासात मोठाच पल्ला गाठला होता आणि आज पहिल्यांदाच आमची उत्स्फूर्तपणे चर्चा झाली. सर्वांनीच त्यात भाग घेतला. इंडियनांच्या अभ्यासामधे त्यांना खूपच रस वाटत होता. आम्ही एक छोटा उपक्रम केला. मुले त्यांच्याच जागेवर बसली. ते त्यांच्या देखाव्यावर काम करतील व नंतर त्याचे भाग एकत्र ठेवतील. धड्याच्या प्रश्नांची उत्तरे लिहून त्यावरून कथा रचून प्रत्येक मुलगा त्याची एक स्वतंत्र वही करणार आहे.

आमच्या आठवडा चाचणीच्या वेळी वॉल्टरला आपण शब्द नीट लिहू शकत नाही असे वाटलं व तो शरमिंदा झाला. मी त्याला चाचणी असल्याचे विसरायला सांगितले आणि इतर काय सांगतात त्याकडे लक्ष द्यायला सांगितलं. इतर मुलं त्यांची चुकलेली स्पेलिंग्ज दुरुस्त करत असताना अगदी सावकाशपणे व काळजीपूर्वक वॉल्टरला शब्द घातले व लिहायला प्रोत्साहन दिलं. सर्व लिहिता आल्यावरचा त्याचा आनंद काय वर्णावा? ‘पुढच्यावेळी इतर मुलांबरोबर चाचणी देताना तुला काही त्रास होणार नाही ना?’ मी विचारले त्याने शब्दात जरी उत्तर दिलं नाही तरी त्याच्या स्मितहास्यातच मला उत्तर मिळालं.

गुरुवार, ऑक्टोबर १

दुपारच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला मी मोठ्या मुलांना इंडियन नृत्य शिकवायला सुरुवात केली आणि नवल म्हणजे त्यांच्यापैकी कोणीही याला हरकत घेतली नाही. आमच्या तालुक्यातल्या इंडियन्सबदलच्या अभ्यासाला त्यांना बराच वेळ मिळत होता. आमची पाठ्यपुस्तके बाजूला ठेवून मी तयार केलेले हस्तलिखित साहित्य आम्ही वापरत होतो.

शुक्रवार, ऑक्टोबर २

बागेमध्ये कंद कुठे लावायचे हे ठरवल्यानंतर आम्ही आज सकाळी वीस कंद बागेत लावले. शेजाऱ्यांच्या शेळ्या दूर ठेवण्यासाठी मुलांनी कुंपण ही घातले. रॉक गार्डन समितीनं रानफुलांची यादी करायला सुरुवात केली. त्यांना ती फुले शहरात लावायची होती. मातीवर काम करणाऱ्या समितीनं विविध प्रकारच्या मातीवर व सांडपाण्यावर वाचन केलं. त्यांना गावातील वाचनालयातून यावरची पुस्तके मिळाली. इतर दोन समित्यांनी बी-बीयाणे कंपनीला त्यांच्या कॅटलॉगसाठी पत्रे लिहीली.

आजच्या आरोग्य तासाला आम्ही आरोग्य पुस्तिकेला आवरण घालण्याचं काम केलं. चौरस कागदांतून अक्षरे बनवायला मी मुलांना शिकविलं. लहान मुलांना आरोग्याचे औपचारिक शिक्षण असे नव्हतं. आम्ही त्यांच्याशी त्यांच्या सवयी सुधारण्यासाठी प्रासंगिक बोलत असू तेवढेच. पूर्ण दिवसभर अशा वेळा खूपच आल्या. आरोग्य तपासणीच्यावेळी मी त्यांना अनेक छोट्या सूचना केल्या. वाचनाच्या तासाला पुस्तक कसे धरायचे, कामावर प्रकाश कुठून कसा पडायला हवा, बसण्याची स्थिती

कशी असावी इ. बदल त्यांना सांगितले. बाहेरचे खेळणे, आजारपण, विशेषतः थंडीतलं, हत्यारांचा उपयोग उदा. पेन्सिल, कात्री इ. सारख्या या सगळ्यांमधून आरोग्यदायक सवयी शिकवायला भरपूर संधी मिळाली आणि मी ती घेतलीही.

आता प्रत्येक मुलाला संवादिनी सफाईने वाजवता येते. आता मी 'अमेरिका' गाणं वाजवायला शिकवणार आहे.

कोलंबस दिनाला आमच्या जंगल समितीच्या कामाचा एक भाग म्हणून आम्ही सहलीला जायचे ठरवले. उरलेला पूर्ण वेळ आम्ही बाहेरच होतो आणि मी मुलांना प्राण्यांच्या ठश्यांपासून प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसचे ठसे कसे बनवायचे ते दाखविलं. निगेटिव्ह बनविण्यापुरताच वेळ आम्हांला मिळाला.

त्यानंतर मी कार्टराईटना भेटायला गेले. सौ. कार्टराईट मात्र त्यांच्या मोडकळीला आलेल्या घराच्या दारातच भेटल्या. त्यांचे घर बऱ्याच दिवसात रंगविले नसावे. खिडक्यांची दारे गायब होती, घाणेरडी लक्त्रे लॉबत होती, छपराला भोके होती. बाहेरचा दरवाजा करकरत होता. मी पोहोचल्यावर सर्व पोरं लपली आणि दाराआडून बघायला लागली. सौ. कार्टराईटना सहा मुले आणि सहा सावत्र मुले होती. आता या सर्वांना मला शाळेकडे वळवायचं होतं.

सोमवार, ऑक्टोबर ५

आज ओल्गा बरोबर बोलत बसले. आज पहिल्यांदाच अशी बसत होते. अर्थात जेव्हा गरज वाटेल तेव्हा मी मुलांशी एकट्याशी बोलत असे. प्रत्येक मुलाबरोबर एकदातरी वैयक्तिक बोलणे मला गरजेचं वाटतं. यावेळी मुलाच्या कामाचे मूल्यमापन करणे व पुढील महिन्यांतील सुधारणांसाठी नियोजन करणे हे दोन्ही यांमुळे शक्य होतं. माझ्याशी बोलताना मुलांनी स्वतःबद्दल सांगावं, त्यांची आवडनावड, महत्त्वाकांक्षा, त्यांच्या काळज्या, आनंदाचे क्षण व इतरही अशा अनेक गोष्टींबाबत ते अशावेळी बोलते होतील अशी आशा मला वाटते. ओल्गा अतिशय लाजत होती आणि होय-नाही याशिवाय उत्तरे देत नव्हती. तिची वही अगदी सुंदर, सुवाच्य लिहीलेली होती. तिचे सर्व कामही पूर्ण होते. मी तिच्या उद्यमशीलते विषयी बोलल्यावर ती हसली व थोडी लाजली. पुढच्या महिन्यात काय करायचे याबद्दलही मी तिला विचारलं पण तिला काहीच सांगता आलं नाही. मी तिला वाचनाच्या तासाच्यावेळी गटासाठी एखादा चांगला अहवाल तिने लिहावा असे सुचवलं.

मंगळवार, ऑक्टोबर ६

ओल्गा आणि अॅना त्यांच्या गटाच्या नेहमीच्या कामाव्यतिरिक्त जास्त काम करू शकणाऱ्या होत्या. इतरांच्या गतीने मला काम करावं लागत असलं तरी या दोघींसाठी मी जादा वाचन, लेखनाचे उपक्रम घ्यायचा प्रयत्न करायची. सध्या त्या नाट्यीकरणावर लक्ष केंद्रित करत होत्या. आज त्यांनी गटापुढे त्याचे वाचन केले. गरम, ताजं जेवण देण्याच्या नव्या प्रकल्पासाठी याचे आपल्या पालकांसमोर, मित्रांसमोर प्रयोग करायला हवेत व त्यातून पैसे मिळवून हा प्रकल्प चालवावा असे मुलांना वाटलं. पण संध्याकाळच्या मनोरंजनाच्यादृष्टीने हा प्रयोग खूप कमी वेळाचा वाटेल असे एक मत पडले. आपल्याकडे इंडियन्सच्या आयुष्यावरची काही भाषणे आहेत ती सादर करता येतील असे सोफियाने सुचविलं. आपण आपले जमा केलेले इंडियन अवशेष जमा केलेले दाखवू असं सुचविलं. हे सगळे बोलणे ऐकत असलेल्या एडवर्डने, 'आपण आपलं कोलंबसचं नाटक केलं तर?' असे सुचविलं. मनोरंजनच्या कार्यक्रमाची आखणी करतांना समाज शास्त्रांचे दोन्ही गट एकत्र आले.

वॉरेन आणि मुलांमधे सकाळच्या खेळायच्या तासाच्यावेळी परत वादावादी झाली. कसेबसे वॉरेनचे अश्रू पुसून मी त्याला शेजाऱ्यांकडे पाठवून दिलं व इतर मुलांशी बोलले. 'प्रत्येकवेळी स्वतःच्या भावना दुखावल्यावर रडतराऊपणा करण्याची वॉरेनची वृत्ती होते आहे, हे टाळायला हवं ना?' असं मी इतरांसमोर मांडलं. 'तुम्ही इतरांशी जसं वागता तसंच त्याच्याशी वागा म्हणजे तो ही इतका वाईट नाही हे तुम्हाला कळेल.' मी सुचविलं. ही परिस्थिती हाताळण्याची नवी पद्धत मी सुचविली होती हे मुलांनाही कळतं आहे असं त्यांच्या नजरेवरून वाटतं. आपल्या बरोबरीने जगणाऱ्या व्यक्तीबद्दल आपलीही काही जबाबदारी असते हे त्यांना नव्यानेच जाणवत होतं. हे त्यांना पहिल्यांदाच शिकायला मिळालं होतं. वॉरेन जेव्हा परत आला तेव्हा कोणी त्याच्याकडे पाहिलंही नाही इतके ते कामांमधे गुंतले होते.

शाळा सुरु होण्यापूर्वी आज सकाळी मी काही मुलांबरोबर त्यांनी वाचलेल्या पुस्तकांबद्दल बोलत होते. फ्रँकने, पिनाकियो वाचलं व त्याला ते खूप आवडलं, परतही वाचायला आवडेल असं सांगितलं. इतरांनीही असेच मत दिलं मग राल्फ म्हणाला, "तू ते आम्हांला वाचून दाखविणार नाहीस का?" नंतर फ्रँकने गेल्या वर्षी लाकडी पिनाकियो कसा केला ते सांगितलं.

कठपुतळीचा खेळ म्हणजे काय असतो हे मुलांना माहिती होते. पण अजून कोणीच हा खेळ पाहिला नव्हता. या लाजाळू

मुलांसाठी या खेळाची चांगली मदत होऊ शकेल असे मला वाटते. अशी अनेक छोटी नाटुकली ती अकमेकांसमोर उत्स्फूर्तपणे सादर करू शकतील असा विचार मनात आला. जर त्यांना या बाहुल्यांबरोबर खेळण्याचा नाद लागला तर त्या माध्यमांमुळे त्यांची भाषा ही चांगली होईल आणि त्यांचा चांगला विकास होईल. यातूनच ते सहकार्य आणि जबाबदारी शिकतील. त्यासाठी पहिल्यांदा मलाही कठपुतळी बनविणं व खेळवणं जमायला हवं, शिकायला हवं.

आज मी अॅना बरोबर रात्री बसले होते. तिचे ही काम ओल्गासारखेच होते. न्यूयॉर्कमध्ये असणाऱ्या व घर सांभाळायचे काम करण्याच्या दोन बहिणींबद्दल ती बराच वेळ बोलत होती. त्यांनी उच्चशिक्षण न घेतल्याने वाटणारी हळहळ ही ती सांगत होती. उरलेल्या कुटुंबियांनी तरी प्रगती करावी असे त्यांना वाटे. पुढच्या महिन्यामध्ये कोणत्या गोष्टी करायच्या याबाबत अॅनाला निश्चिती नव्हती. तिने लहान बहिणीशी बोलताना, तिला सूचना देताना स्वतःची मनःस्थिती नीट ठेवण्याचा प्रयत्न करावा, शांत रहाण्याचे प्रयत्न करावेत असे मी तिला सुचविलं आणि एकमेकींच्या चांगल्या मैत्रिणी बनून आम्ही गोडीगुलाबीने परतलो.

बुधवार, ऑक्टोबर ७

शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला वादविवाद रंगले! एखादा संघ हरायला लागला की ते दुसरा संघ फसवतो आहे! खोटे खेळतो आहे असे म्हणायला लागत. माझ्या लहान मुलांबरोबर चाललेल्या खेळात या मोठ्यांनी दोन वेळा व्यत्यय आणल्यावर मात्र मी म्हणाले, “जर आम्ही एकत्र खेळू शकतच नसलो, तर आपण अजिबात न खेळलेलेच जास्त चांगलं,” आम्ही जेव्हा आत आलो तेव्हा प्रत्येकजण कसा निराश झाला आहे, दुःखी आहे हे मी दाखवून दिलं. किती अविचाराने आपण बोलतो, काम करतो त्याने किती त्रास होतो, आपण मिळविलेल्या गुणांना महत्त्व द्यायचं, हारजितीला महत्त्व द्यायचं अशी त्यांची कल्पना आहे. त्यापेक्षा खेळातून मिळणारा आनंद अधिक महत्त्वाचा नाही कां? शिवाय या वागण्यातून काहीच चांगले होत नाही, एकमेकांशी शत्रुत्व, रागाची भावना वाढून व्यायामाचा फायदा मिळत नाही यांकडेही मी लक्ष वेधले.

गुरुवार, ऑक्टोबर ८

कालच्या माझ्या भाषणाचा आणखीनच विपरीत परिणाम होऊन खेळताना वातावरण अधिकच तंग होते, शेवटी राल्फ, जार्ज व फ्रँक बाहेरच पडले. बाकीच्यांचा खेळ चालूच होता. आम्ही चौघे विचारविनिमयासाठी एकत्र बसलो. मी म्हणाले, “मुलांनो हा प्रश्न आपल्याला कायमसाठी निकालात काढायला हवा. तुम्हांला काय वाटत?” राल्फ आणि मी स्वतः संघाची निवड करू त्यांमुळे संघ समान होऊ शकतील असे फ्रँकने सुचविलं. कितीही केलं तरीही संघ समसमान होणार नाहीत हे आपण जाणतो. असे मी म्हणल्यावर फ्रँकने वेगळे समर्थन मांडले की, बाजू आम्हीच निवडल्यामुळे आम्ही जर चूकीची निवड केली. तर ती आमची जबाबदारी असेल. आम्ही कमकुवत बाजू निवडली तर त्यालाच धरून आम्हाला रहावे लागेल. शिवाय त्याने सुचविले की, प्रत्येक आठवड्याला नवीन संघ निवडावा त्यामुळे प्रत्येकालाच योग्य न्याय मिळेल. योग्यायोग्य काय ते आता काळच ठरवेल!

शाळा संपल्यावर आज पहिली मातृसभा होती. सभेसाठी शाळेत येण्याची त्यांना कधीच सवय नव्हती. अकराजणींपैकी फक्त पाचजणीच आल्या होत्या. श्रीमती ऑल्सेयूस्की, सौ. विल्यम्स, सौ. कार्टराईट, सौ. थॉम्पसन आणि मार्थाची मोठी बहीण (जोन्सचे घर सांभाळणारी) आम्ही ‘गरम ताजं जेवण प्रकल्पा’च्या आर्थिक बाजूवर चर्चा केली. मी आयांना आम्ही आखलेल्या मनोरंजन कार्यक्रमाची कल्पना सांगितली. त्यांनी फज व केक तयार करून विक्रीला ठेवण्याची तयारी दाखविली. आपण केलेल्या वस्तू दाखवायला मुलेही थांबली होती. ही सभा तशी खूप खेळीमेळीच्या वातावरणात झाली.

शुक्रवार, ऑक्टोबर ९

आजचा शारीरिक शिक्षणाचा तास बरा झाला. राल्फ आणि फ्रँकने आळीपाळीने मुलांची निवड केली आणि बेसबॉलचा खेळ खेळला. मी छोट्यांबरोबर ‘रॅबिट इन द सर्कल’ खेळ खेळला. ‘मिस वेबर, आमचा वेळ आज चांगला गेला’ असे तास संपतांना फ्रँकने जवळ येऊन सांगितले. राल्फचा संघ जिंकला आणि दिवसभर जिंकतच राहिला. त्यामुळे फ्रँकलाही स्वतःला सिद्ध करून दाखवण्याची संधी मिळाली. प्लॅस्टर ऑफ परिसच्या साच्यापासून प्रतिकृती कशी करायची ते मी जंगल क्लबच्या मुलांना शिकवले. तासाच्या शेवटच्या अर्द्या तासात मी मुलांना पृथ्वीच्या निर्मितीविषयी, खडकांच्या जडणघडणीबद्दल, झिजेबद्दल सांगितले. ही आमच्या खडक आणि जीवनसत्त्वे (मिनरल्स) च्या अभ्यासाची नुसती तोंड ओळख होती. काही उच्च माध्यमिक शाळेय विद्यार्थ्यांनी नोट्सही घेतल्या. त्यांना खूपच रस वाटत होता.

शाळा सुरु होऊन आता महिना झाला होता आणि आढावा घेण्याची वेळ आली होती. या महिन्यात प्रथम मी मुलांची पार्श्वभूमी, त्यांच्या गरजा, क्षमता जाणण्याचा प्रयत्न केला. बारा कुटुंबातली एकूण अठ्ठावीस मुलं होती. त्यातली तीन पोलिश, एक इटालियन, एक ग्रीक, सात अमेरिकन कुटुंबातून आली होती. वेनीस्कीजचं घर सोडता बाकी सगळी आर्थिक दृष्ट्या खालावलेल्या स्थितीतील होती. जीवनमान खालच्या दर्जाचं होतं. असं असलं तरी हिल्स, थॉम्पसन, ओल्सेयूस्की यांच्या घरी समाधानी, अध्यात्मिक वातावरण होतं. दैनंदिन कष्टदायक जीवनांत सहसा आढळून न येणारे सौंदर्य व मूल्यांची जपणूक मला समॅटिस मुलांत दिसून आली.

सामान्यपणे मुलं उथळ होती, वाचन वाईट होतं. थोडीशी आत्मकेंद्री, अस्वच्छ होती आणि त्यांची खोली, आसपासचे वातावरण याबद्दल बेपर्वा होती. भित्री होती. असं असलं तरी पण त्यांना वस्तू गोळा करणं आवडत होतं, निसर्गाची जाण होती, गाणं आवडत होतं. सूचना ऐकून घ्यायची त्यांची तयारी होती आणि मुख्य म्हणजे सगळी आनंदी होती.

तसंच स्वतंत्रपणे पहाता प्रत्येक व्यक्तिमत्वात वेगळेपण असतं तसं इथेही होतंच. सगळी ओल्सेयूस्की मुले चलाख, चपळ, सक्षम होती. हेलन थोडी दांडगी होती. बहिर्मुख होती. प्रत्येकाबरोबर वाद घाले. अॅना हेलनच्या बरोबर उलटी मोठी पोक्त बाई! त्या सर्वांमधे मेरी सर्वात आनंदी व सर्वात चांगली होती.

सगळी प्रिन्लॅक्स मंडळी अगदी लाजाळू! अगदीच अडल्याशिवाय ते इतरांशी बोलायचे, वागायचे, मिसळायचे नाहीत. प्रिन्लॅक्सपैकी अॅलीस आणि फ्रँको हे त्यातल्या त्यात कमी लाजणारे. पर्ल नेहमी स्वतःला फार वाईट वागवलं जातं व ती त्यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करते असं भासवे.

समॅटिस मुलं कोणत्याही गोष्टीला सदा तयार! त्यांचे भाषिक प्रकटीकरण सुंदर होते. अगदी सडपातळ व गटामधे सगळ्यात वाईट बांधा असलेली ही मंडळी. विल्यमचे काळेभोर डोळे मिश्रिकलपणे चमकत असत.

राल्फ आणि मार्था दोघांनाही आईची अतिशय गरज होती. आजी आणि त्यांची मोठी बहीण खूप प्रयत्न करूनही राल्फ-मार्थाच्या आईची जागा घेऊ शकत नव्हत्या. त्यांचे आजीशी कायम भांडण होई. ती समजून घेऊ शकत नसली तरी तिच्यामुळेच त्यांना सुखकर घर मिळाले. ही दोन्ही मुले बुद्धीमान होती. मार्था जास्त पुढाकार घेई.

रूथ थॉम्पसन ही खिदळणारी, बुजरी पण आवडावी अशी मुलगी. ती चर्चेत खूपच कमी भाग घ्यायची. ती तिच्या कामातही मागे पडत असे आणि काम तिला अवघडही वाटे. वस्तीमधे काम करतांना माझ्या चुका होऊ नयेत म्हणून तिची आई मला मदत करे. मी काय टाळावे, काय करावे हे ती खुबीने मला सुचवे. अँड्र्यूजच्या मुली समजून घ्यायला अवघड होत्या. त्यांच्यामुळे मला अस्वस्थता यायची. कारण माझी कोणतीच गोष्ट त्यांना आवडायची नाही. माझ्याकडे चेष्टेखोरपणे पहायच्या. त्यांना मैत्रिणी बनवायचा मला विशेष प्रयत्न करायला हवा. त्या दोघांनाही अभिनेत्री विशेषतः नृत्यांगना व्हायचे आहे.

अल्बर्ट हिल हा खुशालचेंडू आहे. थोडासा आळशी, निष्काळजी असला तरी जुळवून घेणारा आहे. वॉरेन हा बुद्धीमान व अतिसंवेदनशील मुलगा आहे. तो भावनात्मकरित्या नीट जुळवून घेणारा नाही. त्याची आई समजूतदार आहे. आम्हांला दोघांनाही वॉरेनला मदत करावीशी वाटते, ज्यामुळे वॉरेनमधील कौशल्य चांगले विकसीत होऊन तो जुळवून घेईल.

अेडवर्ड व्हेनीस्की हा सुदृढ, सहजपणाने घेणारा मुलगा आहे. त्याची आवडती उक्ती म्हणजे 'मला काहीच नको'. तो शांत आहे आणि जे काही मला थोडके माहिती आहे त्याप्रमाणे तो इतर शांत मुलांप्रमाणे कामातही मागे पडतो.

कुरळ्या केसांचा अँड्र्यू डुलिओ गटातील प्रत्येकाला आवडतो. तो वयापेक्षा लहान वाटतो आणि प्रत्येकजण त्याला छोट्या भावाप्रमाणेच वागवतात. तो रूथ चा विशेष आवडता मित्र आहे.

सगळे 'डॅंडर्स' म्हणजे एक वेगळीच अवघड समस्या आहे. जोसेफला त्याचे नाव लिहायला शिकवायचा मी एवढा प्रयत्न केला, पण पालथ्या घड्यावर पाणी! तो खूप दंगा करणारा आणि भडकपणे वागणारा आहे. त्याला गुंतविणारं काही अजून मला सापडलं नाही. गटामध्ये इतरांपेक्षा त्याचे लक्ष पटकन विचलीत होते. अवधानकक्षा खूप कमी आहे. बऱ्याचदा त्याच्या चाळ्यांकडे आम्ही दुर्लक्ष करतो. तेव्हा लहान मुले बाहेर खेळत नसतात तेव्हा त्याला बाहेर जाऊन खेळण्याला मी उत्तेजनच देते. जॉन बहुतेक वाचायला शिकेल. तो सर्वसामान्य मुलांप्रमाणे वागतो.

कार्टराईटस त्यांच्या गटातील इतरांपेक्षा वयाने मोठे आहेत आणि अगदी मागे पडतात. ती शांत मुले आहेत आणि दिलेले काम शांतपणे करतात. त्यांना स्वच्छतेमधे जास्त रस असतो आणि इतर मुलांपेक्षा वर्ग कसा दिसतो यांकडे त्यांचे जास्त लक्ष असते.

विल्यम्स मंडळी नेहमी अभिरूचीपूर्ण कपडे घालतात व शुचिर्भूत वाटतात. सौ. विल्यम्सची बहीण मुलांच्या कपड्यांकडे जातीने लक्ष देते. दोन्ही मुलं शाळेत सर्वांना प्रिय आहेत. त्यांचा इतरांना मनातून हेवाही वाटतो. मोठ्या मुली जोसीला आणि तिच्या कपड्यांना खूप भाव देतात. ती अेखादी विशेष बाहुली असल्यासारखी तिला सगळेजण वागवतात. वॉल्टरशी मैत्री करणे थोडेसं इतरांना अवघड वाटतं. त्याला मैत्री नको असते असे नाही पण तो ससुल्यासारखा बुजरा आहे.

या महिन्यात मी मुलांच्या नेमक्या गरजा काय आहेत ते जाणून घेऊन दैनंदिन उपक्रमातून त्या पूर्ण करण्याचा काहीसा प्रयत्न केला आहे.

आमच्या खोलीचं रूप पालटतं आहे आणि आमच्या उपक्रमात निसर्ग डोकावायला लागला आहे. आसन व्यवस्था अजूनही औपचारिकच आहे. खोलीच्या उजव्या हाताचा कोपरा वाचनालय म्हणून ठेवलाय. तेथे पुस्तकांचे कपाटही आहे. लिनोलियम, कार्डचे टेबल आणि चार खुर्च्याही आहेत. टेबलावर एक आकर्षक स्कार्फ आणि रंगीबेरंगी पुस्तके आहेत. खोलीच्या डाव्या कोपऱ्यात माझे टेबल आहे. खोलीसमोरच्या उजव्या बाजूला आमचा निसर्ग कोपरा आहे, जिथे सध्या निद्रिस्त मुंग्यांचा जोर आहे. अेक कासव आहे, सेलोफेनच्याखाली कापडावर लावलेली वेगळी फुले आहेत. पानगळीत पडलेली पाने मेणात ठेवलेली, पानांचे ठसे असलेली पुस्तिका, दगड, पक्ष्यांची घरटी, भुईछत्रे, दगडफुले, हिवाळ्यातली शेवाळे, 'पिल्लीस्वा', पार्टरीजबेरीज तेथे गोळा करून ठेवल्या आहेत. खोलीसमोर डावीकडे वाचण्यासाठी जागा ठेवली आहे. तेथे मी वाचनगटाबरोबर काम करते. खोलीच्या मध्यभागी लहान मुलांसाठी खेळण्याची जागा केली आहे. मुलांनी आपापल्या घरून काही बाहुल्या, त्यांचे कपडे आणले आहेत. छोटा खेळण्यातला पलंग, काही ठोकळे, काही कोडी, काही सेलवर चालणारी खेळणी तेथे आहेत. अेका फळ्यावर आणि अेका शेलफच्या खाली आम्ही गोळा केलेले इंडियन्सचे अवशेष आहेत. पंचवीस बाणांची टोके, कुन्हाड, तोफ, बत्ता, गुळगुळीत दगड आणि काही खापराच्या भांड्यांचे तुकडे इ. चा त्यात समावेश आहे. आमच्याकडे इंडियन्सची अनेक चित्रे आणि त्याच्या कथाही आहेत. या बुलेटीन बोर्डच्यावर इंडियन्स घरांच्या प्रतिकृती आहेत.

दुसऱ्या फळ्यावर आमच्या खेळांचे तक्ते आहेत. फळ्याच्याखाली आमच्या लहान मुलांनी बनविलेली त्यांच्या पाळीव प्राण्यांच्या पुस्तिका आहेत. प्राथमिक रंगांचा तक्ता आणि मोठ्या प्राथमिक मुलांनी बनविलेल्या गोष्टींची पुस्तके आहेत. त्याच्या विरुद्ध भिंतीवर खिडकीखाली समाज शास्त्राशी संबंधित असणारे समस्या तक्ते व प्रश्नावलींचे तक्ते ठेवले आहेत. त्याचप्रमाणे इंडियन्सची पुस्तिका मोठ्या मुलांनी केलेली आहे. खोलीतल्या समोरच्या फळ्याखाली प्राथमिक गटातील मुलांनी बनवलेली प्राण्यांच्या घरांची पुस्तिका आहे. कोलंबसने अमेरिका शोधण्यापूर्वी किती जग आम्हाला माहिती होतं हे दाखविणारा, मध्यम गटाच्या मुलांनी बनवलेला नकाशा तेथे आहे.

पुढच्या महिन्यांमधेही मी या मुलामुलींना अधिक समजून घेण्याचा प्रयत्न करीन आणि त्यांच्या, सामाजिकदृष्ट्या इष्ट क्षमता वाढवायचा प्रयत्न करीन.

मुलं मोठी होतात

शनिवार, ऑक्टो. १०

सगळ्याच मुलांमध्ये आणि विशेषतः या मर्यादित जीवनानुभव मिळालेल्या मुलांची आयुष्ये समृद्ध व्हावीत आणि त्यांचा वेळ सुयोग्यरीत्या व्यतीत व्हावा म्हणून त्यांनी सर्व गोष्टींमध्ये भरपूर रस घ्यावयास पाहिजे. त्यासाठी सभोवतीचे वातावरण उत्फुल्ल असावं म्हणून सजविणं, सुंदर करणं, वाचनाच्या तासामध्ये वाचनाचा आनंद लुटणं, जंगल क्लब मधून त्यांच्या भोवतालच्या निसर्गाचा अनुभव घेणं त्यासाठी मी जास्तीत जास्त प्रयत्न करते. 'इंडियन्सची परंपरा' हे एक शिकण्याचे मोठे साधन आहे. मी मुलांसाठी हे माहितीचे कोठार आधीच उघडले आहे. पण याचा खराखुरा अनुभव घेण्यासाठी मी मुलांना इंडियन्सच्या सहलीला घेऊन जायचे ठरवलं. आज मी कॅथरीन, फ्रँक, रुथ, सोफियाला घेऊन गेले. आम्ही दगडी गुहेला भेट दिली व तेथून नदी रस्त्याला लागलो. कोणे एके काळी हा इंडियन्सचा येण्याजाण्याचा रस्ता होता. मी त्या इंडियन्सच्या जुन्या रस्त्याविषयी मुलांशी बोलले. इंडियन्समधील मुख्य ऋषी, त्यांचे देवाविषयीचे तर्क, स्त्री व्यवस्था, गावपंचायत यांवरती चर्चा केली. आम्ही अभ्यासलेल्या व पूर्वी इथं रहाणाऱ्या मिन्सी जमातीबद्दल बोललो.

सोमवार, ऑक्टो. १२

या सुट्टीच्या दिवशी मी 'अ' गटाच्या उरलेल्या (राल्फ, अॅना, ओल्गा, डोरीस) मुलांना घेऊन इंडियन्सच्या सहलीला गेले. पहिल्या गटापेक्षा हे सगळे शांत, अबोल होते. ओल्गासाठी हा प्रवास असा पहिलाच होता. या आधी तिने इतक्या छोट्या प्रवासाचा अनुभव घेतला नव्हता. आमच्या संवादाची गाडी निसर्ग व इंडियन्स यांच्याकडे वळली. मी जंगल क्लबमध्ये पृथ्वीच्या या भागाची उत्पत्ती कशी झाली ते सांगितल्यापासून राल्फला अवशेष शोधण्यात रस निर्माण झाला होता. नदीच्या काठाकाठाने असलेल्या खडकांच्या प्रस्तरांकडे, खचदरीकडेही त्याचे लक्ष गेले होते आणि त्याने त्याबद्दल चौकसपणे विचारलेही. मुलांना या विषयाची किती माहिती आहे हे पाहण्यासाठी मी त्यांची या संबंधीची मतं विचारली आणि त्यांना या भौगोलिक जडणघडणीबद्दल बऱ्यापैकी माहिती आहे असे माझ्या लक्षात आलं.

आज संध्याकाळी आम्ही जंगल क्लबचे वीसजण सहलीला गेलो. मुलांनी जेवणानंतरची आवराआवरी केली आणि आम्ही कचरा जाळला. राल्फ आणि फ्रँकने मोठा ऑडका आणून शेकोटी पेटवली आणि आम्ही सारे त्याभोवती आरामात उबेला बसलो. काही वेळ शांत बसून पार्सन्सच्या लाकडांचा मंद सुवास घेत, 'ब्रुक' चे चिवचिवणे ऐकले. माध्यमिक शाळेतल्या अंका मुलीने आम्हाला खूप विनोदी गोष्टी सांगितल्या. मी इंडियन्सच्या काही पुराणकथा आणि गंमतीजमतीच्या कथा सांगितल्या. त्यांना या कथा फारशा माहितीच्या नव्हत्या आणि मी इंडियन्स कथाकथनकाराच्या आवेशात त्या सांगितल्या. 'माझ्या बाळानो ऐका, मी तुम्हाला आपल्या नेत्याने, 'स्कडी कुंडी'ने दलदलीतल्या चेटकिणीचा पाडाव कसा केला आणि तिचे रुपांतर लव्हाळ्यांनी भरलेल्या टेकडीत कसे केले ते सांगणार आहे.'

त्यानंतर आम्ही गाणी गायली. कॅपची गाणी, गोलातली गाणी, काऊबॉयची गाणी, जुनी आवडती, किती तरी लोकप्रिय गाणी गाण्यात आम्ही गुंग झालो. घरी परतण्यापर्यंतचा वेळ कसा गेला ते कळलेच नाही. श्री. थॉम्पसन मोठा ट्रक घेऊन आम्हाला न्यायला आले आणि ट्रकमधून त्यांनी घरापर्यंत सोडलं.

मंगळवार, ऑक्टोबर १३

आजही अजून सहलीच वातावरण होतं. प्रत्येकजणच दुसऱ्याला आनंद द्यायला बघत होता. या सहलीनंतर आमच्यातला दुरावा संपून आम्ही परस्परांशी एकरूप झालो.

मध्यम गटाच्या मुलांनी त्यांच्या इतिहासाच्या पुस्तकातील पुढचा भाग सुरु केला. आम्ही येणाऱ्या अडचणींवर चर्चा केली. या भागामध्ये सुरुवातीच्या वसाहतवाल्यांना आलेल्या तीन मुख्य अडचणींचा समावेश होता. त्या अडचणी सोडविण्यासाठी वसाहतवाल्यांनी केलेले प्रयत्न समजण्यासाठी त्यावर विद्यार्थ्यांना प्रश्न देण्यात आले. त्या प्रश्नांच्या उत्तरावर आधारित त्यांनी एक गोष्ट लिहायची होती. मुलांनी उत्तरे लिहिण्यावर भर देण्यापेक्षा, त्यांनी त्या समस्यांचा, त्यांच्या सोडवणूकीचा विचार करावा यांवर मी भर देत आहे. ही मुलांसाठी दुसरी पायरी असेल.

बुधवार, ऑक्टो. १४

आज सकाळी रुथने आमच्या सकाळच्या फिरण्यावर (फेरफटक्यावर) लिहीलेली कविता मला वाचायला दिली.

फेरफटका

आम्ही गेलो फिरायला

जुन्या आंनदी गप्पा मारायला

गेलो पानांकडे पहायला

त्या झाडांना अभ्यासायला

अंग आम्ही लवविले, त्या दगडांना पहायला

मी रुथची ही कविता बुलेटिन बोर्डवर लावली. त्याचं चित्र काढलं. त्यामुळे इतरांच्याही प्रतिभेला स्फुरण चढेल. काही काळाने आम्ही वर्तमानपत्र काढू आणि सर्वांच्या सर्जनशीलतेला वाव देऊ.

गुरुवार, ऑक्टोबर २२

मार्थाने आज सगळ्या प्राथमिक गटाच्या मुलांना बाहेर नेलं आणि थोडावेळ गोष्ट वाचून दाखविली. बाहेर सगळे नीट आलबेल आहे ना ते पहायला मी चक्कर टाकली तेव्हा ती वाचून दाखवलेल्या भागावर प्रश्न विचारत होती. मी थोडा वेळ ते ऐकलं आणि माझ्या लक्षात आलं की, ती माझ्यापेक्षा अधिक प्रभावीपणे चर्चेचे संयोजन करत होती.

सकाळच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला विल्यमने नविन खेळ शिकविण्याची उत्सुकता दाखविली. खेळाचे नाव 'कोल्होबा तू तयार आहेस का?' होतं. त्याने खेळ अगदी नीट समजावून सांगितला आणि आम्ही प्रश्न विचारले. आम्ही सर्वांनी धमाल केली. आजकाल शाळेआधी सकाळी दररोज वरच्या गटातील मुले खेळ खेळतात.

शुक्रवार, ऑक्टोबर २३

आज सकाळी कविता घेऊन अॅना आली. मी जशी रुथची कविता चित्रीत केली तशी तिला स्वतःची कविताही करावीशी वाटत होती आणि त्यासाठी कागद घरी नेण्याची तिने परवानगी मागितली.

सकाळपासून पावसाची उघडझाप चालू असूनही मुले बागेतली वाळकी पानं, रंगीत पानांच्या फाद्या, शेवाळं, दगडगोटे या गोष्टी इंडियन्स नाट्यीकरणातील प्रसंगासाठी गोळा करत होती. रंगमंचाचे नेपथ्य खूपच सुंदर आणि पूर्वीपेक्षा वेगळे झाल्याचे अनेक मुलांनी आवर्जून सांगितले.

मध्यम गटातील मुलांनी त्यांच्या नाटकाचे नाव 'कोलंबसच्या जीवनावरील इतिहास चित्रं' असं ठेवलं. 'बर्च' झाडापासून बनवलेल्या मोठ्या चित्र चौकटीत त्यांनी सगळ्या हालचाली बसवल्या होत्या. रंगमंचाच्या पुढच्या भागात चौकट होती तिथपर्यंत पडदा ओढलेला होता. जेव्हा हे नाटक संपेल, तेव्हा मुलं ही चौकट काढून इंडियन्स नाटकासाठी जागा मोकळी करून देतील. ही चौकट झाकण्याची मुलींची धडपड चालली होती, तेव्हा वॉरेनने त्या हे काम उगीच अवघडरित्या करत आहेत असंच दर्शविलं आणि अतिशय चांगल्या सूचना त्याने केल्या त्यामुळे सगळ्यांच्या नजरेत त्याचे स्थान उंचावले.

नाट्यीकरणानंतर आम्ही अनौपचारिकरित्या एकत्र जमलो आणि मी मिलेनचे, 'जेव्हा आम्ही तरुण होतो' हे काव्य वाचले. मुलांनी मला अनेक कवितांचे परत वाचन करायला लावले. विशेषतः ज्याला ससा एका पैशात विकत घ्यायचा असतो त्या मुलाची कविता! चार पाच वेळा मी ती कविता वाचली, मुलं ही माझ्या मागोमाग ती कविता म्हणायला लागली.

मोठी मुलं घरी जायच्या आधी मी त्यांना मनोरंजनाच्या वेळी आपण कसं वागायला हवं यावर बोधामृत पाजलं. मी गंभीरपणे बोलत असताना ते सगळेजण अशा निष्पाप नजरेने माझ्याकडे पहात होते की, मला त्यांना जवळ घ्यावसं वाटलं.

आजच्या संध्याकाळच्या करमणुकीसाठी मुलं आणि सर्व जमलेली मंडळी धरुन साधारणपणे पन्नास जण उपस्थित होती. आम्ही सामुहिक गाण्याने सुरुवात केली, आणि अ हा हा! काय सगळ्यांना गायला आवडलं! काही जुनी, आवडती गाणी आम्ही गायलो नंतर मी त्यांना 'गाढव गोड गाणे गाते' ची ओळ शिकवली. प्राथमिक मुलांनी काही गाणी पाठोपाठ म्हटली आणि सगळ्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला, वाहवा अशी दाद दिली. गाणं संपल्यानंतरही लोक थांबून राहिले होते. मुलांनी त्यांच्या मित्रांना, पालकांना आमच्या खोलीत असलेल्या, सुंदर, चांगल्या, रस घेता येईल अशा वस्तूबद्दल सांगितलं आणि आमच्या कामाबद्दलही सांगितलं. मुले हे सर्व स्वच्छेने करत असलेली पाहून श्रीमती हिलना कमालीचे आश्चर्य वाटलं व आनंद झाला. आम्ही बनवलेल्या घरगुती केक आणि चॉकलेट गोळ्यांच्या विक्रीतून आम्ही दहा डॉलर मिळवले.

शाळेच्या करमणुकीच्या कार्यक्रमाच्यावेळी काही तरुणांनी खूप हुल्लड माजविण्याचा, त्रास देण्याचा प्रकार केला असं काही मुलांकडून व पालकांकडून माझ्या कानांवर आले. हुल्लड माजवणाऱ्यांपैकी दोघेजण अडेवर्डचे भाऊ असल्याचेही कळले. आज संध्याकाळी आम्ही काही गोष्टी सुरु करण्यापूर्वी मी त्यांच्याशी बोलले आणि मुलां-मुलींसाठी या नाट्यीकरणाचे किती महत्त्व आहे ते स्पष्ट केले. मुलांनी त्यासाठी घेतलेले श्रम, छान सादरीकरणाची त्यांची इच्छा याबद्दलही सांगितले. काम करणारी मुलं अगदी हळू आवाजात बोलतात. त्यामुळं त्यांचे आवाज सर्वांपर्यंत पोहोचण्यासाठी या दोघांनी मदत करावी. दरवाजात उभे राहून बोलणाऱ्या व्यक्तींवर लक्ष ठेवावे असं मी सुचवलं. यानंतर मात्र कार्यक्रमाच्या वेळी हॉलमध्ये शांतता नांदली.

सोमवार, ऑक्टोबर २६

आज बाहेर जरी थंड सपकारे देणारे वारे वहात होते पण आत मात्र उबदार, आनंदी वातावरण होते. काही वेळ आम्ही झाडाची पानं पावसाने खाली पडण्याचं नाट्य पहात होतो आणि शेजारच्या जंगल झाडीमध्ये वाऱ्याने निर्माण होणारं गोड संगीत ऐकत होतो. इतकं छान वाटत होतं! शाळेपूर्वी आम्ही शुक्रवारी जमा झालेला कचरा साफ करून नऊपर्यंत स्वच्छ वर्गात शाळा भरविण्यासाठी तयार झालो.

शहरात रहाणाऱ्या वडिलांकडे जाण्यासाठी समॅटिस मुलं तयार होऊन आली आणि माझं जसं हृदयच फाटलं. आत्ताच कुठे ती थोडीशी मनमोकळी व्हायला, नैसर्गिकपणे वागायला शिकत होती. तोवरच त्यांना या नव्या तडजोडीला सामोरं जायला लागणार होतं! अस्वस्थ शांततेत आम्ही आमचे दैनंदिन कामकाज सुरु केलं.

बुधवार, ऑक्टो. २८

आता काही काळ थांबून मुलांचे निरीक्षण करण्यातला फायदा माझ्या लक्षात आलाय. शांतपणे स्वतःचे काम करून थोडसं आपलं आकर्षण वेधून घेणाऱ्या मुलांबाबत मी थोडीशी जागरूक झालीय. उदा. अडेवर्ड. त्याचा अेरवी काही त्रास नसतो पण त्याचे वाचन वाईट असल्याने तो पुस्तकाकडे बघत नुसता बसून असतो. त्याला वाचण्यासाठी काही सोपी पुस्तके द्यायला हवीत. राल्फही नेहमी घरातून आणलेल्या वस्तूंशी खेळण्यात वेळ घालवतो. ते त्याला शाळेपेक्षा जास्त आव्हानात्मक वाटतं याचा हा पुरावाच आहे. मेरी आणि ओल्गा त्यांच्याकडून अपेक्षित आहे त्यापेक्षा जास्त काम काळजीपूर्वक करतात. फ्रँकही तसाच आहे. अर्थात त्याने केलेले काम इतकं चांगलं नसतं. हेलनला तिच्या सर्व शेजाऱ्यांचा त्रास होतो. रुथही बेजबाबदारपणे खिदळणारी आहे.

जेव्हा मी असं मागे बसून निरीक्षण करते तेव्हा शाळेत नवीन येणाऱ्या विद्यार्थ्यांसंबंधात माझ्या मनाला टोचणी लागते. मी त्यांच्याबरोबर जास्त वेळ घालवू शकत नसल्याने ही मुलं बऱ्याच गोष्टींना मुकतात. त्यामुळेही बराच काळ बसून वाया घालवतात. त्यांनी गायला, खेळायला, नाचायला, नाटकं करायला, चित्र काढायला हवीत, आता करतात त्यापेक्षा जास्त! त्यांना हे अनुभव अधिक मिळवून देण्यासाठी मात्र काहीतरी मार्ग शोधायला हवा.

आज शाळा सुटल्यावर पहिल्यांदाच फोर एच शिवण समितीची सभा झाली. माध्यमिक आणि वरच्या गटातील सर्व मुली तसंच हायस्कूलमधील चार मुलीही उपस्थित होत्या. आमची एक छोटीशी सभा झाली व पदाधिकारी निवडले गेले. आमच्या प्रकल्पांची आखणी केली. छोट्या मुली शिवणयंत्रावर बसून ते वापरण्याचा सराव करण्याच्या उद्देशाने शिंकाळी बनवतील इतर सर्वजणी गावातल्या प्रतिनिधी कु. मूनने दिलेल्या नमुन्याप्रमाणे पेटिकोट शिवतील.

गुरुवार, ऑक्टोबर २९

शाळा सुटल्यावर आमची मातृसभा झाली. श्रीमती हिल, श्रीमती ओल्सेयूस्की, श्रीमती कार्टराईट, श्रीमती थॉम्पसन एवढ्याचजणी उपस्थित होत्या. हा त्यांच्या कामाचा, गडबडीचा वेळ असतो. असं त्यांचं स्पष्टीकरण मिळेपर्यंत मी नाउमेद झाले होते. आम्ही शिक्षण सप्ताहाचे नियोजन केले. आता सगळ्याजणी गुरुवारी येतील आणि दुपारी तीन पर्यंत, मुले घरी जाईपर्यंत थांबतील. यावेळी त्यांनी केलेल्या निरीक्षणावर आम्ही चर्चा करू.

शुक्रवार, ऑक्टोबर ३०

आज मोठ्या मुलांनी त्यांच्या भाषाभ्यासासाठी व शब्द लिहीण्यासाठी वही बनविली. यामधे ते शिकत असलेले नवीन शब्दही लिहीतील आणि वाचलेल्या नव्या पुस्तकांची नावेही लिहीतील. ते ज्या तऱ्हेने मन लावून काम करताहेत त्यामुळे मला खूपच बरं वाटतं आहे.

जंगल क्लब सभेत मुलांनी मी केलेल्या खडक ओळखण्याच्या मार्गदर्शिकेची आपल्या वहीत नक्कल केली. यानंतरच्या तासाला या मार्गदर्शिकेचा उपयोग कसा करायचा याचा त्यांनी सराव केला. आमच्या संग्रहालयातील अनेक खडक ओळखण्याचे काम मुलांनी केलं.

सोमवार, नोव्हेंबर २

नवीन महिन्याची सुरुवात म्हणजे आमची सर्वांचीही नवी सुरुवात असते. शाळा-स्वच्छतेसारख्या चांगल्या कामाच्या सुरुवातीने आमचा महिना सुरू झाला. मुलांनी आपली टेबले लखव केली. वाया गेलेले कागद फेकून पुस्तकांना त्यांनी नवे रूप दिले. डेस्कमधील इतर उपकरणांची स्वच्छता केली. आपण कपाट का स्वच्छ करत नाही? असं जवळजवळ अर्ध्या डझन मुलांनी विचारलेच. त्यांना कपाट स्वच्छ करायला फारच आवडते. त्यानंतरही एवढ्या स्वच्छतेनेही त्यांचे समाधान झाले नाही. आपण ही स्वच्छता करतोच आहोत तर तेव्हाच गरम जेवणाच्या कार्यक्रमासाठी स्वयंपाक घरातील कपाट ही तय्यार करून ठेवावीत असा रूथने विचार केला. खऱ्या डच पद्धतीप्रमाणे फ्रँकने सगळे कप्पे साफ केले. वॉरेनने कप्पे पुसून कोरडे केले. अँना आणि रूथने अेनॅमलच्या कपांना मुलांची नावे नव्याने चिकटवली. त्यानंतर त्यांनी सगळी ताटं, वाट्या, भांडी, पातेली, डबे घासून लखलखीत केले आणि कप्प्यांमध्ये नीटपणे मांडले. हे सगळं संपल्यावर वॉरेन आणि फ्रँकने या हिवाळ्यात ते स्वयंपाक्याचे काम करणार आहेत असे जाहीर केले. आम्ही आज जे काही केलं त्याला वॉरेनने 'अवघड खेळ' असं नाव दिलं. या साफसफाईत अख्खा दिवस गेला असला तरी सगळीकडे आता स्वच्छतेची लकाकी दिसत होती आणि खून छान वास येत होता.

खोलीच्या स्वच्छतेकडे आणि मैदान आकर्षक करण्यावर जोर देता देता नकळतपणे मुलांही जास्तच स्वच्छ दिसायला लागली.

बुधवार, नोव्हेंबर ४

मुलांची शब्दसंपदाही कलेकलेने वाढते आहे. आम्ही शब्दांची नवीन मजा अनुभवायला शिकतो आहोत. वेगवेगळ्या संधींचा वापर करून सध्या 'अमूर्त' कल्पनांशी खेळ चालू आहे. लेखन, वाचनामध्ये आमचा बराचसा वेळ जातो. आणि त्यांत आता अंकगणिताची भर पडली आहे. या सगळ्या प्रांतांमध्ये मुलांना मदतीची खूपच गरज भासते. नेहमी येणाऱ्या अपयशामुळे येणाऱ्या भावनिक समस्यांबरोबरच जगण्यातील समस्यांसाठी उपयोगी पडणारी कौशल्यं ही महत्वाची आहेत. 'वॉरेन' हे त्याचं चांगलं उदाहरण आहे. आता अंकगणितातल्या आणि शब्दांमधल्या प्रगतीने त्याला गटामध्ये वावरतांना खूप सहजता जाणवते.

वाचन तज्ज्ञ माझ्यापेक्षा चांगले काम नक्कीच करू शकतात. मुलं जेव्हा वाचायला, गोष्टींच्या माध्यमातून विचार करायला शिकतात तेव्हा मी शिक्षकांच्या हस्तपुस्तिकेचा आधार घेते, कारण माझा प्रत्येक मुलगा, मुलगी त्यांची वर्गातील स्थिती इतर वाचनतज्ज्ञांपेक्षा माझ्या चांगल्या ओळखीची आहे.

अंकगणित, शब्दलेखन या प्रत्येकाकडे शाळेत लक्ष दिले जाते. प्रत्येक मुलाकडच्या वहीत त्याच्या गरजा लिहीलेल्या असतात. प्रत्येक मुलाला त्या माहिती व्हाव्यात आणि सुधारणेची इच्छा व्हावी यासाठी मी खूप प्रयत्न करते. त्यांच्या वैयक्तिक भेटीतूनही हे चांगले साध्य होते.

सध्या आमचा शेवटचा दुपारचा कवायतीचा तास म्हणजे तीन पायांची सर्कस असावी असा झालाय. स्वतः मनापासून प्रयत्न करण्याआधीच मुले माझ्याकडे मदतीसाठी येतात. अेकावेळी छोट्या गटाला समोर बसवून मी त्यांच्या अंकगणिताच्या पुस्तकातील गोष्टी माहिती करून देते. पुस्तकात प्रत्येक पद्धत कशी पायरी पायरीने स्पष्ट करून दाखविली आहे ते समजावून सांगते. या माहितीचा उपयोग करण्यासाठी मदत करते. बरोबर उत्तर मिळविण्यापेक्षा समस्या समजावून घेण्यावर जास्त भर मी देते. आज रूथ म्हणाली, 'मला उत्तर मिळालं आहे, पण हेच का योग्य आहे ते अजूनही कळत नाही.'

आता त्यांच्या काम करण्याच्या पद्धतीत स्वतंत्र वृत्ती वाढते आहे, प्रत्येक दिवसाअखेरीस वैयक्तिक बोलायला मला वेळ मिळू लागला आहे. आज आम्ही रूथची वही काळजीपूर्वक पाहिली. बरचसं काम निष्काळजीपणे केलं होतं. पुढच्या महिन्यात काम पूर्ण झालं आहे असं समजण्याआधी स्वतः लिहीलेली प्रत्येक गोष्ट वाचून दुरूस्त करण्याचं काम रूथला सांगितले आहे. वस्तीतील लोकांच्या विशेषतः वडील माणसांच्याकडे बघण्याच्या तिच्या बालिश वृत्तिबद्दल आम्ही बोललो. तिला असं करतांना कुणाचा अपमान करायचा नसतो हे आम्हांला माहिती आहे, पण ही वाईट सवय तिने सोडण्याचा प्रयत्न करावा असं मी तिला समजावलं.

शुक्रवार, नोव्हेंबर ६

शाळेनंतर जंगल क्लबची सभा झाली. हजेरी घेतांना स्वतःच्या नावाबरोबरच कोणत्याही एका प्राण्याचे नाव आम्ही उत्तरादाखल सांगायचे होते. रूथने हायस्कूल मधल्या मुलीचं नाव घेतलं त्यावर माणूस हाही प्राणी आहे असे समजावे की नाही अशी प्रदीर्घ चर्चा झाली. आम्ही मार्गदर्शिकेचा वापर करून आणखी खडकांची तपासणी केली. या सप्ताहाअखेर वॉरेन, राल्फ, अेडवर्ड गिर्यारोहणाला जाऊन खडकांची 'धूप' होऊन माती तयार होण्याचे पुरावे गोळा करून आणणार आहेत. पुढच्या आठवड्यात ही मुले आमच्यासाठी सहल नियोजन करणार आहेत. मी मुलांना नवं चारएच क्लबचं गाणं शिकविलं.

सोमवार, नोव्हेंबर ९

'सहलीला जात आहोत, 'एक' पर्यंत येऊ' अशी दरवाज्यावर पाटी लावून आम्ही दुपारी बाहेर पडलो. मस्त, सुंदर दिवस होता. आम्हाला तो वाया मुळीच घालवायचा नव्हता. आम्ही पर्वताच्या दिशेने चालू लागलो आणि झुळणुळ्याच्या झऱ्याकाठी जेवण घेतलं. आम्ही थोड्या उंचावर गेलो आणि माझ्या कानांवर मुलांच्या गप्पा आल्या. मला त्यांच्या खूपशा गरजांची जाणीव होती आणि माझ्यातल्या उणीवांचीही! जसजसं 'श्री स्कोव्हेल' आमचे राज्य जंगलाधिकारी, निसर्गाची रहस्यं, आश्चर्य मुलांसमोर उघडून ठेवत असत तसं मला त्यांच्याशी खूप बोलायचंही होतं; पण मलाच खूप काही गोष्टी माहिती नव्हत्या. आठवड्याभरात वहा डाळ्याखालून घालेपर्यंत मी सहा वाचन गट केले, आणि समाज शास्त्राच्या साहित्याचे वाचन केले. माझ्या कामाच्या प्रत्येक मिनिटांचा तपशील पाहिला. आता झोपायची वेळ झाली. मी इतर अनेक चांगल्या गोष्टींचे नियोजन करण्याचा विचार करून खूपच दमले होते. शेवटी मी मला दहा हत्तींचे बळ मिळालं असतं तर किती छान होईल अशी इच्छा करत, प्रत्येकाच्या छोट्याशा हृदयात काय चाललं असेल हे जाणून घेत, समजून घेत, प्रत्येकासाठी काही तरी करता आलं असतं असा विचार करीत झोपले.

गुरुवार, नोव्हेंबर १२

हा शैक्षणिक सप्ताह. आम्ही जरा वेळापत्रक उलटे केले त्यामुळे समाज शास्त्राच्या अभ्यासात गुंग असलेली मुले आयांना दिसली. फक्त सौ. थॉम्पसन, सौ. विल्यम्स, सौ. डुलिओच उपस्थित होत्या. बाकीच्या चौघींनी न येण्याची लेखी कारणं कळवून माफी मागितली होती. मला सौ. डुलिओ आल्यानं बरं वाटलं. शाळेत यायची त्यांची ही पहिलीच वेळ होती. थोड्या मोठ्या मुलींनी आयांना तीन वाजता चहा दिला आणि आम्हाला थोडा वेळही मिळाला. सौ. विल्यम्स नुकत्याच द करोलीना भागातील नातेवाईकांना भेटून परतल्या होत्या. त्या सहलीबद्दल त्यांनी आम्हाला सांगितले.

शुक्रवार, नोव्हेंबर १३

आम्ही वर्तमानपत्र सुरू करण्याच्या शक्यतेवर विचार केला. त्याचं आयोजन कसे करता येईल, त्यात कशाचा समावेश करता येईल याची चर्चा केली. वॉरेनची मुख्य संपादक म्हणून आणि ओल्गाची उपसंपादक म्हणून निवड झाली.

सोमवार, नोव्हेंबर १६

आजचा दिवसही थंड होता त्यामुळे आजपासून गरम जेवण द्यायला सुरुवात करणे योग्यच होते. रूथ आणि मेरीने तत्परतेने गरम ताजे पदार्थ बनविले. त्या दोघीही स्वच्छतेबाबत खूपच जागरूक होत्या. जेवणाचा तास सुरू होतांना आम्ही या जेवणाच्यावेळच्या गडबडीवर चर्चा केली. आजपासून ज्यांना दुपारी काम करायचं असेल ती मंडळी ११.५० ला हात धुतील, ते बाकांचा, टेबलांचा गट करतील, तेल सांडू नये म्हणून मॅट्स, नॅपकीन, चमचे इ. काढून मांडतील. उरलेला गट हात धुवून येईल. प्रत्येकजण हात धुवून जागेवर बसेपर्यंत जेवण वाढले जाणार नाही. सर्वांना जेवण वाढल्यावर प्रार्थना होईल. आचार्यांनी सर्वांना ताटवाटी धुण्यासाठी गरम पाणी तयार ठेवून स्वयंपाक घर स्वच्छ ठेवण्याची खबरदारी घ्यावी मगच तेथून बाहेर पडावे. ताटवाट्या गोळा करून, धुवून जागेवर लावेपर्यंत सर्वजण बसून राहतील. डिशवॉशर मध्ये दोन भांडी तयार असतील, एकात धुण्यासाठी कोमट साबणाचे पाणी, दुसऱ्यात विसळण्यासाठी स्वच्छ पाणी असेल. जेव्हा मुले खेळायला बाहेर जातील, तेव्हा काहीजण थांबून भांडीधुणं, मॅट्स वाळवणं, रूम झाडणं व दुपारसाठी तयार करणं इ. कामे करतील. डिशवॉशर आणि भांडी पुसणारा फक्त किचनमध्ये काम करतील. एक काळजीवाहक गॅस साफ करणे, कामावर देखरेख करणे, खोली व स्वयंपाक घर नीट स्वच्छ आहे ना ते बघणे इ. करेल.

आम्ही आता वृत्तपत्रासाठीच्या लेखांमागे लागलो. ज्यांवर लिहायचे होते अशा गोष्टींची यादी करून बोर्डवर लावली आणि प्रत्येक मुलाला विषय निवडायला सांगितले. आमचा इंग्लिशचा तास आम्ही या लेखनासाठी आता वापरणार.

मंगळवार, नोव्हेंबर १७

या नंतर आमच्या गरम जेवण देण्याच्या व बनविण्याच्या व नंतरच्या स्वच्छतेमध्ये कमालीची सुधारणा झाली. त्याकडे सर्वांचेच जागरूकतेने लक्ष असे त्यामुळे 'आज आपण खूपच चांगले वागलो हो ना?' असा प्रश्न मुले विचारत.

बुधवार, नोव्हेंबर १८

मी आज फ्रँकवर खूप खुश झाले. त्याने अगदी माझ्या काळजालाच हात घातला. त्याने स्वतःहून पाच लहान मुलांबरोबर जेवण्याची जबाबदारी घेतली. चमचा कसा धरायचा? हे त्याने त्या छोट्यांना सांगितले. बटाटा सूपची निपटी चिपटी करून स्वच्छ ताट करायला शिकवले. ती मोठ्यांदा बोलायला लागली की तो शूड करून त्यांना दटावायचा. मुलांनाही तो आवडला. त्याचा त्यांच्यावर खूपच प्रभाव पडला विशेषतः अल्बर्टवर खूपच!

शुक्रवार, नोव्हेंबर २०

जंगल क्लबच्या मुलांनी आज आम्हाला फेरफटका मारायला नेले आणि माती तयार होण्याच्या प्रक्रियेतील वाऱ्याचा, बर्फाळ धुक्याचा, वाढणाऱ्या झाडांचा, पाण्याचा सहभाग त्यांनी सर्वांना दाखविला. आम्ही परतल्यावर मीठाचे स्फटिक तयार केले व त्यावरून निसर्गामध्ये स्फटिकीकरणाची क्रिया कशी होत असेल ते पाहिले. अनेक मुलांना क्वार्ट्झ स्फटिक सापडले व त्यांचा असा विविक्षितच आकार कसा होतो याचे कोडं त्यांना पडलं.

मंगळवार, नोव्हेंबर २४

काल रात्री बर्फ पडला. यावेळचा पहिला मोठा बर्फाचा पाजुस! मुलं अगदी खूश झाली. त्यांनी हिममानव बनवला, किल्ला बांधला. छोट्या बर्फगोळ्यांनी फेकाफेकी केली. अँनाला नवीन कविता सुचली. आम्ही बर्फाच्या विविध आकारांच्या स्फटिकांची मीठाच्या आणि क्वार्ट्झच्या स्फटिकांशी तुलना केली. मला मुलांचे आश्चर्याने विस्फारलेले डोळे पहायला खूप मजा वाटत होती.

गुरुवार, नोव्हेंबर २६

आज सकाळचा बराचसा वेळ वर्तमानपत्रात गेला. आम्ही सगळे लेख गोळा केले आणि फळ्यावर वर्तमानपत्राप्रमाणे सर्व लावले. हेक्टोग्राफसाठी मी याची एक मुख्य प्रत टंकलिखित करून घेईन.

सोमवार, नोव्हेंबर ३०

पुढच्या दोन आठवड्यांसाठी राल्फ आमची ताटे घासणार आहे. तो खूप चांगलं काम करतो आणि त्यामुळे पहिल्यांदाच, दुपारचे वर्ग सुरू होण्यापूर्वी ताटं, स्वयंपाकघर स्वच्छतेचे काम पूर्ण झालं होतं. अँड्र्यू भगिनींनी स्वयंपाकाचा ताबा घेतला होता आणि सारख्या बारीकसारीक गोष्टी विचारायला येत होत्या. शाळा सुरू होण्यापूर्वी, सकाळी मला त्यांच्याबरोबर जास्त वेळ घालवायला हवा म्हणजे त्या स्वतंत्रपणे, व्यवस्थित काम करायला शिकतील.

मंगळवार, डिसेंबर १

आज एक नवीन मुलगा शाळेत आला. त्याची आईही त्याच्याबरोबर होती. तिने तो 'अत्यंत खोडसाळ' मुलगा असल्याचे आणि मी त्याला वर्गात नियंत्रित करणं गरजेचं असल्याबद्दल बजावलं. फ्रेड लुट्झ हा तिसऱ्या इयत्तेत होता. त्याची सकाळ उत्साहात गेली. त्याने पटकन मित्रही गोळा केले. जोसेफ वार्ट वागत होता. नवीन मुलासमोर भाव मारत होता. कारण सर्वांनी फ्रेडचे कौतुक चालवले होते. मी फ्रेडशी नंतर बोलले आणि जोसेफकडे त्याला थोडं दुर्लक्ष करायला सांगितलं कारण तो ज्या तऱ्हेने वागत होता तो ते मुद्दाम करत नाही. आपल्याला हे चांगलं माहिती आहे आणि म्हणूनच जोसेफ करत असलेल्या गोष्टी आपण करायच्या नाहीत असं ही मी त्याला समजावलं.

बुधवार, डिसेंबर २

ओल्गा आणि अँनाने आमचे वृत्तपत्र हेक्टोग्राफ करून आणले. त्यांचे संपल्यावर आम्ही ते वाचण्यासाठी काम थांबवले. मुलेही खुश झाली. आम्ही मित्रांसाठी व पालकांसाठी नाताळची भेटकार्डे बनवायला सुरुवात केली. 'मनिला' कागदावर मुले चित्र काढून रंगवत होती. 'सायलेंट नाईट' हे गाणं मी मुलांना समूहात दोन भागात (कॅरोल्स गातांना मागे जो कोरस गात असतो, त्यांचे दोन तीन गट वेगवेगळे स्वरसमूह एकावेळी म्हणतात, एक गाण्याचे नेतृत्व करतो, बाकी साथ वेगळ्या पद्धीत देतात) गायला शिकविले. त्यांच्या संवादिनीवर वाजवायलाही शिकवलं.

शुक्रवार, डिसेंबर ४

सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने काहीतरी हेतू असणे, रस असणे हे गरजेचे असते त्यासाठी मुलांना त्यांच्या उपक्रमांचे नियोजन करायला प्रवृत्त करावे लागते. 'मदत गटातर्फे' आणि मुलांशी स्वतंत्रपणे बोलून बोलून मुलं आता हेतूपुरस्सर कामाचे नियोजन करायला लागली आहेत. या दिशेने आज आणखी एक पाहुल टाकले. प्रत्येक सकाळी मी संपूर्ण दिवसाचे नियोजन करून ठेवते. आम्ही यांवर चर्चा करतो, आज सकाळी कसं कोण जाणे पण माझ्या मनात आलं की, मुलांनी स्वतःच त्यांचं पूर्ण दिवसाचे नियोजन करावं. आधी आम्ही काय काय गोष्टी करायच्या याची तोंडी यादी केली. त्यानंतर फळ्यावर ती यादी लिहीली. खोली सकाळी जास्त थंड झालीय त्यांमुळे ही वेळ नाताळची गाणी गायला चांगली आहे असं मुलांना वाटलं. आमच्या समाज शास्त्राच्या अभ्यासाच्या तासाला आम्ही नाताळासाठीच्या नाट्यीकरणाची तयारी करतो. 'ल्यूक' (Luke) च्या दुसऱ्या भागात सांगितलेल्या नाताळच्या गोष्टीवर आम्ही नाट्यीकरण बेतले आहे. त्यावेळी आम्ही योग्य त्या कॅरोल्सही (नाताळमध्ये गायची येशूची पवित्र गाणी) गाणार आहोत.

सोमवार, डिसेंबर ७

मुलं यशस्वीपणे आपल्या दिवसभराचे नियोजन करताहेत. आमचे गटनियोजन झाल्यावर मुलं त्यांच्या वैयक्तिक कार्यक्रमांची यादी करतात. जेव्हा नाताळच्या नाटुकल्यासाठी; मागील पडद्याच्या तयारीबद्दलचे अॅन्ड्र्यू व अॅनाचे बोलणे झाले तेव्हाच वेषभूषा समितीनं कधी भेटायचं ते ही ठरले. रॉल्फ आणि वॉरेनने दुसऱ्या दिवशी नव्याने येणारे इंधन ठेवण्यासाठी लागणाऱ्या जागेची सफाई केली. मुलांनी वैयक्तिकरित्या काम करण्याच्या यादीत, पान बाहत्तर वरील गणिते.... शुक्रवारच्या चुकीच्या लिहीलेल्या शब्दांमध्ये दुरुस्ती करणे.... नाताळ भेटकार्ड करणे, माझ्या वाचनालयाच्या पुस्तकातील एका भागाचे वाचन करणे असे उल्लेख केलेत. कामे पूर्ण झाली की त्यावर खूप केली जाते. एका दिवसात पूर्ण होऊ शकणाऱ्या कामांपेक्षा खूपच मोठी यादी मुलांनी केली होती. अर्थातच ती कामे अपूरी रहातात. दिवसाअखेर आम्ही किती चांगल्या तऱ्हेने नियोजित कामे पूर्ण केली यावर बोललो.

मंगळवार, डिसेंबर ८

आमच्या नाटुकल्याचा सराव केला. या नाटुकल्यात गान समूहाचे महत्त्व किती आहे हे लक्षात आल्याने आपल्याला संवादास किंवा अभिनयाला वाव न मिळाल्याबद्दल आता गान समूहातील मुलांना वाईट वाटत नाही. वाचनाच्या तासाला आम्ही आमच्या नाताळच्या भेटी तयार करतो. मोठी मुले काचेवर एकरंगी चित्र रंगवत आहेत. त्या चित्राची फ्रेम करणार आहेत. लहान मुलं चिंध्यापासून बनविलेली बरण्यांची आच्छादनं विणत आहेत.

शुक्रवार, डिसेंबर ११

या मुलांमध्ये सामाजिक दृष्टिकोन व सवयी विकसित व्हायला हव्यात, त्यामुळे त्यांना नव्यानव्या परिस्थितीचा आत्मविश्वासाने सामना करता येईल. आमच्या शारीरिक शिक्षणाच्या व वाचनालयाच्या तासाला आम्ही यांवर खूप काम करत आहोत. आज आमच्यासमोर सामाजिक विकासाची एक वेगळीच संधी चालून आली. कोलंबिया विद्यापीठातील दोन शिक्षिका आम्हाला भेटायला आल्या. मी मुलांच्या प्रतिक्रिया अगदी बारकाईने बघत होते. त्यांना कंटाळवाणेही वाटले नाही, आणि ती उत्तेजितही झाली नव्हती. उलट काही वेळा त्यांना पाहुण्यांच्या उपस्थितीची जाणीवही नव्हती असं मला वाटलं. लाजाळूपणाच्या वेळाही खूपच कमी आल्या. क्लब मिटींगच्यावेळी राल्फ जरासं अडखळत बोलला. तेव्हा मी त्याला थोडीशी मदत केली पण नंतर सर्व काही सुरळीत झाले. ओल्गाने पाहुण्यांसाठीच्या मनोरंजन कार्यक्रमातही भाग घेतला नाही आणि गट चर्चेतही नाही. मेरीकडे खरे तर हेल्पर्स क्लबसभेसाठी खूप सान्या सूचना होत्या. पण तीला जाम वैताग आला होता. वॉरेनने शेवटी तिच्याऐवजी काम केले. मेरी नंतर पाहुण्यांशी मैत्रीपूर्ण नात्याने वागली आणि आमच्या कामाची काही माहितीही तिने त्यांना दिली. मार्था, हेलन, रूथ आणि अॅन्ड्र्यूज भगिनी मोकळेपणानं बोलल्या आणि त्यांच्याशी सहजतेने वागल्या. पाहुण्यांना गरम ताजे जेवण प्रकल्पात रस होता आणि त्यांनी स्वयंपाकघरात स्वयंपाक्यांना काम करताना बघत जास्त वेळ घालवला. मी जेव्हा एकदा तेथे गेले तेव्हा मे स्पॅगेट्टीला व टोमॅटोला मसाला लावून ठेवत होती. तिने हसून माझ्याकडे पाहिले. 'मे'मध्ये एक मोहक भाव आहे. तिला विनोदाचं थोडंसं अंग आहे. ते वाढवायला हवे. डोरीस अधिकाधिक स्वतंत्र होत आहे. ती टोमॅटोचा हवाबंद डबा उघडीत होती, ओपनर वापरणं तिला अवघड जात होते. रूथने तिला मदत करून डबा उघडून घायची इच्छा दर्शविली. पण डोरीस म्हणाली, 'नाही, मला फक्त कसे करायचे ते दाखव, मीच ते करेन.'

अध्ययन प्रक्रियेबद्दल संपूर्ण समजून घेऊन पाहुण्यांनी अतीव समाधान व्यक्त केले. त्याचबरोबर त्यांनी आजवर कधी

इतकी चांगली स्पॅगेटी व टोमॅटो खाल्ले नव्हते असेही मनापासून कौतुक केले त्यामुळे मुलीही खुश झाल्या.

आम्ही आमच्या हेल्पर्स क्लबसाठी नवीन अधिकारी निवडले. वॉरेन अध्यक्ष, अडेवर्ड उपाध्यक्ष आणि ओल्गा सचिव झाले. मला अडेवर्डबद्दल बरं वाटलं. तो काही गोष्टी चांगल्या करतो. उपाध्यक्ष होणे फारसे अवघड नाही, त्यासाठी काही गुणवत्ता आवश्यक असते ती तो उपाध्यक्षांचे काम करतांना शिकू शकेल. ओल्गाची किंमत गटाने ओळखली म्हणूनही मला बरे वाटतय आणि वॉरेन! तीन महिन्यांपूर्वी तो एकांडा होता, अगदी संवेदनशील मुलगा, एकही मित्र नसलेला. त्याने फक्त स्वतःच्या कामातच उत्तम प्रगती केली असे नाही तर सगळ्या गटामध्ये तो सर्वाधिक लोकप्रिय मुलगा बनला आहे.

सोमवार, डिसेंबर १४

शहरातून आता समॅटीस मुले परत आली आहेत आणि त्यांची मजा चालू आहे. श्रीमती समॅटीस म्हणाल्या, मुलांना वाढविण्यासाठी शहर ही चांगली जागा नाही. तिला मुलांचा नेमका उद्योग काय चालू आहे ते तिथं नीटपणे कळू शकत नाही. आम्ही जेव्हा दिवसभराचे नियोजन करत होतो तेव्हा समॅटीस मुलांनी ज्या शाळेत प्रवेश घेतला होता त्याबद्दल सर्वांना सांगावे असे मुलांनी सुचवले. तसंच शुक्रवारी न्यू ब्रन्साविकमध्ये पाहिलेल्या कठपुतळीच्या खेळाचे वर्णन त्यांना वॉरेनकडून ऐकायचे होते. सोफियाने काही रसपूर्ण गोष्टी चांगल्या तऱ्हेने सांगितल्या पण वॉरेनने सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. त्याचे वर्णन संपल्यावर मेरी उद्गारली, 'वा! गोष्ट एकदम झकास सांगितलीस, मस्त! तू उत्तम कथाकथन करू शकशील.'

आज मला श्रीमती समॅटीसच्या चार भावांबद्दल कळले, अेकजण ग्रीसमध्ये डॉक्टर आहे, अेक कैरो विद्यापीठात अध्यापक, अेक जेरूसलेममधील सनातनी धर्मगुरु आणि शेवटचा न्यूयॉर्क शहरात विक्रेता आहे. मुलगी असल्याने सौ. समॅटीसला शिक्षण देण्यात आले नव्हते. तरीही ती ग्रीक मातृभाषेबरोबरच इंग्लिश वाचायलाही स्वतःची स्वतः शिकली. मला समॅटीस मुलांची क्षमता यावरून समजून आली.

बुधवार, डिसेंबर २३

गेले काही दिवस खूपच व्यस्ततेत गेले. आम्ही भेटकार्डे, भेटी तयार करणे, गुंडाळणे इ. पूर्ण केले. 'ख्रिसमस ट्री'वर शेवटचा हात फिरवला, पडदे लावले, कपडे नीट आहेत ना ते पाहिले, नाटुकल्याचा ऐतिहासिक प्रसंग आणि समूह गायनाचा सराव केला. प्रत्येकजण खूप आनंदी होता आणि सहकार्य करीत होता. शेवटी तो दिवस आला.

त्या लहानशा खोलीत लोकांची खूपच गर्दी झाली. खोली अपुरी पडायला लागली. दोघे सोडता सर्व पालक उपस्थित होते. श्री. हिल मुदाम या कार्यक्रमासाठी घरी लवकर आले. श्रीमती अॅन्ड्र्यूजही आल्या. शेजारी राहूनही त्या आजवर कधी शाळेकडे फिरकल्या नव्हत्या त्यामुळे अॅन्ड्र्यूज भगिनी खूपच सुखावल्या.

ब्लेअर अॅकॅडमीचे मुख्याध्यापक डॉक्टर ब्रीड व त्यांच्या पत्नी श्रीमती ब्रीडही आल्या. ते सुंदर गाण्याने व नाटुकल्याने खूपच प्रभावित झाले होते. डॉ. व सौ. ब्रीडनी आम्हाला अत्यावश्यक गरजेचा पियानो आणण्यासाठी पैसे भेट दिले.

माझे वडील 'सॉन्ता' झाले होते आणि संत्री, खेळणी सर्व मुलांना वाटत होते. पालकांना भेटी देत होते. अगदी आनंदी संध्याकाळ होती! मी जसं प्रेक्षकांकडे पाहिले आणि त्या मैत्रीपूर्ण वातावरणाची मला जाणीव झाली. आम्ही, हे लोक आणि मी एकमेकांचे चांगले मित्र बनलो.

गुरुवार, डिसेंबर २४

आखवी सकाळ स्वच्छतेत गेली. दुपारी एक वाजता सगळी मुलं सुट्टीसाठी घरी गेली आणि शाळा संपूर्ण रिकामी झाली.

गेल्या काही महिन्यात खूप घडामोडी झाल्या. या मुलांची व्यक्तिमत्त्वे फुलतांना, मोकळी होतांना मी पाहिली. त्यांची नियोजन क्षमता, नियोजित काम पूर्ण करण्याची धडपड, चलाखी, समस्या ओळखणे, सोडवणे हे सगळं मी पहात होते. त्यांची एकत्र राहण्याची क्षमता वाढताना, एकमेकांबद्दल आदर भावना बाळगताना मी पाहिली. प्रत्येक मुलाच्या क्षमतेला वाव देणारे उपक्रम राबवून त्यापैकी एकात तरी यशस्वी होऊन स्वतःच्या गटात स्थान मिळवणाऱ्या मुलांना मी प्रोत्साहन दिले, उपक्रमांना प्राधान्य दिले.

मोटं होण्याची किंमत

सोमवार, ४ जानेवारी १९३७

पुढचे काही महिने मी प्रत्येक मुलाच्या काम करण्या मागील उद्दिष्टे त्याच्या मदतीने ठरविणार आहे. सुट्टी आधी अनेक दिवसांच्या आध्या भागात मुलांना मी प्रगति चाचण्या दिल्या होत्या. या शेवटच्या आठवड्यात मी त्या चाचण्यांचा निकाल बघून वैयक्तिक प्रगतीचा आलेख काढला. आधीच्या चाचणीच्या निकालाच्या प्रतीवरच हा निकालांचा आलेख काढल्याने प्रत्येक मुलाला स्वतःमधे झालेली सुधारणा कळू शकणार आहे. मी त्या गुणांची नोंद ठेवली नाही. वेगवेगळ्या विषयांमध्ये मुलाची प्रगति अगर पिछेहाट झाली आहे ते आलेखांतून स्वच्छपणे कळतं. मुलांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. राल्फने सर्वच विषयात छान प्रगती केली आहे.

या सकाळी, मुले आपापली कामे करत असतांना मी प्रत्येकाशी वैयक्तिकरित्या संवाद साधला. त्यांना त्यांचा आलेख समजावून दिला. सुधारणेला कसा वाव आहे, काय करता येईल, हेही सांगितले. मुलं तर तो रंगीबेरंगी आलेख बघून आनंदित झाली. प्रत्येकातच काही ना काही सुधारणा होत होती. प्रयत्नांमधील सातत्य राखण्यासाठी प्रगति हे एक प्रभावी प्रेरक आहे. वैयक्तिक भेटीनंतर प्रत्येक मुलाने आलेख ठेवण्यासाठी प्रगतीपुस्तक बनवले व माझ्या सुधारणेसंबंधीच्या सूचनाही त्यात ठेवल्या. त्यात 'मी स्वतःहून केलेल्या गोष्टी' या शीर्षकाखालील एक पान मुलं ठेवतील. या पानावर मुलं अगदी छोट्या गोष्टींच्या नोंदी उदा. न सांगता उचलून ठेवलेला खेळ करतील. जसजशी त्यांची व्यवस्थापनक्षमता वाढेल तसतशा खऱ्या व्यवस्थापनाच्या नोंदी केल्या जातील. उदा. सभेचे नेतृत्व इ. नाताळाच्या आधी शहरातील आमची एक हितचिंतक, श्रीमती विल्सन हिंनं एक पियानो फक्त दहा डॉलर्सला मिळेल अस सांगितलं. तो सुंदर, सुरेल पियानो पाहून आम्ही खुश झालो. त्यानंतर अर्थातच आमची वाद्य मैफील रंगली.

मंगळवार, जानेवारी ५

आज दिवसभर छान आणि अद्भूत गोष्टी होताहेत. स्वयंपाकी, स्वयंपाकघर, आरोग्यकारक ठेवण्यासाठी जास्त कष्ट घेताहेत, राल्फने दोन वेळा निष्काळजी मुलांकडून उघडे राहिलेले दार बंद केले. पूर्वी तो थंडीने गोठला तरी हे करीत नसे. अडेवर्डने न सांगता काही गुणाकाराची वेगवेगळी गणिते केली, कॅथरीनने पियानोला पॉलिश करून चकचकीत ठेवले आणि जेव्हा मी अॅनाला तिच्या प्रगतीपुस्तकात, "पाच जानेवारीला डोरीसला कोकोचे कप सर्वांना द्यायला मदत केली. कारण तिचा ट्रे खूपच भरलेला होता." अशी नोंद करताना पाहिले. तेव्हा अचानकपणे माझ्या लक्षात आलं की, ते सगळेजण त्यांची कामांची कशी वाढेल या प्रयत्नांत आहेत. ही त्यांनी गाठलेली पुढची पायरी आहे.

शुक्रवार, जानेवारी ८

अध्यक्ष वॉरेनने हेल्पर्स क्लबची सभा चांगली घेतली. तो आत्मविश्वासाने चर्चला उत्तेजन देत होता. अल्बर्ट म्हणाला, 'मा. अध्यक्ष, आपण आपल्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाबाबत काही तरी करायला हवे. त्यावेळी इतका गोंगाट होतो की डोकं दुखायला लागतं. हवामान खराब असलं तर वर्गातच खेळावं लागतं, सकाळच्या तासाला नाच करतो; पण दुपारच्या वेळी प्रत्येकाला काहीतरी खेळायला मिळतं आणि यावेळी गोंगाट होतो.' खेळ समितीने गट करून त्यांना काही खेळ निवडून द्यावेत, प्रत्येक दिवशी गटाला वेगळा खेळ मिळेल आणि प्रत्येक आठवड्याला गटाचे सभासदत्व बदलले जाईल. अशी एक सूचना आली. याची खरंच मदत होईल का? मी साशंक आहे. खोली खूपच लहान आहे आणि आम्ही खूपजण आहोत. आम्ही जेव्हा खेळात रस घेतो, खेळायला लागतो तेव्हा गोंगाट होणे अपरिहार्यच!

सोमवार, जानेवारी ११

खेळ समितीने केलेले गट कोणत्याही मुलांना आवडले नाहीत. काही जण नाखुश होते, असं तुकडे केल्यासारखे गट करणं त्यांना अजिबात मान्य नाही असे ते म्हणाले. आम्हीच प्रत्येक दिवशी आमचे स्वतःचे गट तयार करू अशी सूचना समोर आली. प्रत्येकजण कुठल्याना कुठल्या तरी गटाचा सभासद होईल अशी प्रत्येकाने काळजी घेतली की कोणीच नुसता उभा राहणार नाही. आम्ही शक्य असलेल्या खेळांची यादी केली. मेरीने त्याचा एक तक्ता तयार करावा आणि बुलेटिन बोर्डवर लावावा असे ठरले. खेळ समितीने शोधलेल्या खेळांपेक्षा अधिक खेळांची यादी मुलांनी केली.

मंगळवार, जानेवारी १२

आलेख आणि प्रगतिसाठी दिलेल्या सूचना यांमुळे मुलांना स्वतःत बदल करायला मदत होते आहे. अेडवर्ड शाळेतल्या कामात सुधारणा करण्यामागे आहे आणि रोज येऊन त्याने काय काम केले त्याचा अहवाल तो मला देतो. तो संगीताच्या तासाला व त्या व्यतिरिक्त इतरवेळीही गातो, त्याच्यामधील स्फुर्लींग जणू काही चेतला आहे आणि जे सुप्त गुण होते ते उफाळून आले आहेत. राल्फही सुधारणेसाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो आहे. चर्चामध्ये तो क्रियाशील सहभाग घेतो आहे. अधिक अवधान देतो आहे. शब्दकोषाचा वारंवार उपयोग व्हायला लागला आहे. या हिवाळी मोसमात आम्ही अध्ययनाच्या तंत्रांना जास्त वेळ देणार हे नक्की.

बुधवार, जानेवारी १३

मी आता 'पिनोकिओ' वाचून संपवले असल्याने त्याच्या बोलक्या बाहुल्या बनविण्याच्या शक्यतेकडे आम्ही वळलो आहोत. पंधरा प्रसंगांची नाट्यीकरणासाठी निवड केली आहे. सगळेच प्रसंग घेणे शक्य नसल्याने त्यातले सहा आम्ही निवडून घेतले. मोठ्या मुलांचे सहा गट करून त्यांनी संहिता लिहावी असे ठरवलय. लहान मुलं अजूनही त्यांचे घर बांधण्यात आणि त्याच्या गोष्टी लिहीण्यातच गुंगली आहेत. त्यांच्या शब्दसंपत्तीचा तक्ता खूपच मोठा, लांबलचक झाला आहे की आज सगळे शब्द त्यांना आठवताहेत की नाही याची आम्हाला तपासणी करावी लागली.

शुक्रवार, जानेवारी १५

आजच्या जंगल क्लबच्या बैठकीनंतर घरी जाण्यासाठी निघतांना वाफ्याच कुंपण खाली पडल्याचे व पूर्ण वाफाभर पावलांचे ठसे उमटल्याचे लक्षात आले. कॅथरीन आणि सोफियाने उंच उड्या मारण्यासाठी मुलांनी या कुंपणाचा वापर केल्याचं सांगितलं यामुळे माझा सगळा दिवसच बिघडल्या सारखा झाला. दिवसभर ज्या काही चांगल्या गोष्टी घडल्या होत्या त्यावर पाणी पडलं. जे करायला या मुलांनी एवढे कष्ट घेतले, कंदांची काळजी घेतली तीच मुलं ते मोडायला धजावली कशी? हे काही त्यांच्यावर लादलेलं काम नव्हतं, त्या कामाचा आनंद त्यांनी लुटला होता, तरी त्यांनी असं का करावं?

सोमवार, जानेवारी १८

आज सकाळी मी राल्फला थोडावेळ माझ्यासोबत बसवलं आणि शुक्रवारी जे मी दृष्य पाहिले त्याबद्दल त्याला सांगितले. मी काही विचारायच्या आतच त्याने, 'मला माहिती आहे हे कोणी केलं ते, जॉर्ज, अँड्र्यू, हेलन, अल्बर्ट आणि फ्रेड.' 'तुझं काय?' मी विचारलं. त्याने अथवा फ्रँकने यामध्ये भाग घेतला नसल्याचे त्याने सांगितलं. 'राल्फ, याबद्दल मला तू आधी का नाही सांगितलं?' मी प्रश्न केला. त्याच्या उत्तरावरून मला सगळे कसे घडलं असेल त्याचा अंदाज आला आणि समाधान वाटलं, त्याने सांगितले की, 'फ्रँक आणि मी त्यांना तिथं उड्या मारतांना पाहिलं आणि त्यांनी असं करू नये म्हणून आम्ही त्यांना थांबवलं. ते थांबले म्हणून मला तुम्हाला सांगावं असं वाटलं नाही.' मी त्यांना जे शिकवण्याचा प्रयत्न करत होते, तसेच ते वागले होते. त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी योग्य ते निर्णय त्यांनी घेतले होते. मी त्या पाचही मुलांना त्यांनी केलेली नासाडी नीट दुरूस्त करायला सांगितले.

जेव्हा माझी सहकारी शिक्षिका आली, मी तीला घडलेली घटना सांगितली. मुलांना वाफ्यावर केलेल्या काही खास समाधान वाटत नसावं, या मुद्याचा तिने निर्देश केला. दूरच्या भविष्यकाळातील मोठ्या आनंदापेक्षा आत्तासाठीचा आनंद सोडणं परिपक्व व्यक्तीलाच शक्य होतं, हे या मुलांना अजूनही शिकायचे आहे. पुढील काही वर्षात फुलांचा आनंद मिळाल्यावर, येणाऱ्या पाहुण्यांच्या कौतुकानंतर ते अशी अविचारी कृती करणार नाहीत.

मंगळवार, जानेवारी १९

दुपारी वॉरेन, जॉर्ज आणि फ्रँकने सर्व जागेला पाणी घातले. काही वेळा काही जणांना आपापली गरम जेवण प्रकल्पासंदर्भातली कामे करावीशी वाटायची नाहीत, त्यापैकीच आजचा दिवस! मॅट्स काढायला अल्बर्टला बोलवावं लागलं. मेरीने मॅट्स अर्धवट धुतल्या होत्या त्यामुळे तिला परत तेच काम करावं लागलं. कॅथरीन सारखी वॉरेन आणि फ्रँकबद्दल तक्रारी करत होती. सगळी कपाटे अस्वच्छ, अव्यवस्थित झाली होती. टॉवेल धुतलेले नव्हते. शेगडीवर अन्न सांडल्याच्या खुणा दिसत होत्या. आजचा दिवस मी तसाच जाऊ दिला. अशा काही वेळी न बोलणंच अधिक श्रेयस्कर असतं असं मला वाटतं.

बुधवार, जानेवारी २०

आज मी स्वयंपाकघरात मुलांना मदत केली त्यावेळी त्यांना कामं करण्याच्या अधिक सोप्या पद्धती दाखवल्या. टॉवेल धुणं हा मोठा प्रश्न असे. कारण पुरेसे गरम पाणी उपलब्ध नसे. आज डिशवॉशर तयार व्हायच्या आधी आम्ही जुन्या हंडीत पाणी गरम केलं. त्यामुळे जी आम्ही एरवी वापरायचो ती भांडीही आम्हाला स्वच्छ साफ करता आली. एवढे झाल्यावरही फ्रेड म्हणालाच, 'मी हे काम करू शकत नाही. मला हे करायला आवडतच नाही.'

कार्टराईट्स मंडळी काही दिवस येतच नव्हती आणि आज मला कळलं की त्यांना हिवाताप झालाय. खरं तर आज एकोणतीस मुलांपैकी सतरा मुलं हजर होती. गरम ताजा स्वयंपाक करतांना प्रश्न निर्माण झाला. मुलांना दोन आठवड्यांसाठीची कामे वाटून दिलेली असत. प्रत्येक पंधरवड्याच्या सुरुवातीला, मुलं काम कसे करायचं ते शिकत असतांना; मी कामांवर नजर ठेवून होते. या गैरहजेरीमुळे मुलांना स्वतःच्या कामाबरोबरच इतरांचीही कामं करावीच लागत होती. मला त्यांना सगळ्यांना कायम मदत करता येणं शक्य नव्हतं. यांमुळे मुलांना कामाचे ओझेही वाटत होते आणि काम करणं अवघडही होत होतं. म्हणजेच आमच्याजवळ अजूनही खरोखर चांगले नियोजन केलेला आराखडा नव्हता. मलाही मुलांबरोबर अधिक शिकायला हवं, असं मला जाणवलं!

गुरुवार, जानेवारी २२

आजच्या दिवसाचे नियोजन करतांना सगळी मुलं आज पहिल्यांदा गाणं घेऊ या म्हणून मागे लागली. कारण गेल्या आठवड्यात खूप कामे झाली होती. मी संगीतलिपी वाचनासंबंधी काही मूलभूत मुद्दे मुलांना शिकवायला सुरुवात केली. प्रत्येकासाठी या गोष्टी अगदी नव्या होत्या. त्यांमुळे सर्वांना आवडल्या, एवढंच नव्हे तर मुलंही गायला लागली.

सोमवार, जानेवारी २५

फ्रेडविषयी बऱ्याचजणांच्या तक्रारी होत्या. त्याची प्रत्येकाबरोबर भांडणं होत. त्याच्या वयाच्या मानाने तो थोराडही होता. जेव्हा मी त्याच्या घरी गेले तेव्हा माझ्या लक्षात आले की तो सहा गाईंचे दूध काढतो. शाळेत येण्याआधी तो कपडे बदलत नाही, त्यामुळे त्याच्या अंगाला गोठ्याचा वास येतो. ही सगळी मंडळी इतकी कष्टकरी आहेत की आजूबाजूच्या जगात काय चाललय ते बघायला त्यांना वेळ नाही, संधीही नाही. त्यांना अनुभव नसल्याने ते व्यवस्थापनातही मागे पडतात. श्रीमती लुत्झने मला सांगितलं की तिला हा मळा अजिबात आवडलेला नाही, इथे राहणं तिला मान्यच नाही. ती कायम गावं बदलते असंही मला नंतर कळलं. तिच्या विस्कटलेल्या केसांमुळे, पुरुषी बुटांमुळे, रांगड्या भाषेमुळे शेतात ती नजरेत भरायची, मुलांना फ्रेडची ही सगळी पार्श्वभूमी माझ्यापेक्षा चांगली माहिती होती त्यामुळे मित्रमंडळींना त्याला सामावून घेणं जड जायचं.

मंगळवार, जानेवारी २६

आज दिवसाअखेरी मी बनवत असलेला विदूषकाचा बोलका बाहुला 'विल्डफ्रेड' तयार झाला. बोलका बाहुला कसा हाताळायचा हे दाखवल्यावर प्रत्येक मुलाने त्याचा सराव करायला सुरुवात केली. मी मुलांना उत्स्फूर्तपणे दोन मिनिटांचे प्रसंगनाट्य करण्याचे आवाहन केले. हेलन, मेरी, वॉरेन, रूथ, अँड्र्यू हे शूरवीर पुढे आले. त्यांनी सादरीकरणाचा प्रयत्न केला. आम्ही जाम हसलो. सगळ्यांना छोटा विदूषक आवडला. सगळ्यांना आपणही बोलक्या बाहुल्यांवर काम करावे असं वाटू लागलं. दोरीच्या बोलक्या, बाहुल्यांच पुस्तक त्यांनी काळजीपूर्वक वाचलं. मी ते मुद्दाम वाचनालयातील टेबलवर ठेवले होतं.

बुधवार, जानेवारी २७

सध्या माझा जास्त वेळ गरमजेवणप्रकल्पासाठी जातो. अक्षरशः माझा घाम निघतो आहे. मी जणू काही तीन रिंगची सर्कस चालवत आहे. कु. मोरॅनने 'गरम जेवणप्रकल्प' यावर्षी राबविण्यापूर्वी कल्पना दिली होती की, ज्या मुली हे काम करण्यात गेल्या दोन वर्षात निष्णात झाल्या होत्या, त्या आता मोठ्या शाळेत गेल्या आहेत. त्यामुळे हे काम करणं अवघड जाणार आहे. अस काम करणारा नवीन गट तयार करणं ही आता माझी जबाबदारी आहे असं मला वाटतं.

या महिन्यात खूप सान्या गोष्टींना एकदम हात घालायचा नाही, हा धडा आम्हांला मिळाला. काल अपुरं राहिलेल तिवे शिवण अपूर्ण राहिले शिवण पूर्ण करण्यासाठी शेजारणीकडे अंनाला जायच होतं. मी तिला तिने रूथच्या स्वयंपाकाच्या कामात मदत करण्याची आठवण करून दिली तेव्हा तिने सांगितले की, 'आता फारसं काही करायचं शिल्लक नाही. उरलेल्या

कामांकडे रूथ बघू शकते.' आणि दोघीजणींच्या डोळ्यादेखत, समोरचं भात लावलेलं भांडं पूर्ण जळालं, भात करपला, ते भांडं घासायला कॅथरीनला अर्धा तास लागला. त्यांच्या स्वयंपाकावर मुलांनी ताशेरे ओढले.

गुरुवार, जानेवारी २८

आमच्या संवादिनीच्या पाठांमध्ये चांगली प्रगती होते आहे. आज आम्ही 'यांकी डुड्लू' वाजवायला शिकलो. मी मुलांना संयोजनाचे तंत्र शिकवायला सुरुवात करते आहे. अनेक मुलांनी वाद्यवृंदाचे संयोजन चांगले केले.

शुक्रवार, जानेवारी २९

आज सकाळी मध्यम गटाच्या मुलांनी त्यांचं इतिहासाचं पुस्तक 'ज्यांनी साहस केलं' हे संपवलं. मुलांना हे पुस्तक इतकं आवडलं की त्यांनी मला शेवटचा काही भाग मोठ्यांदा वाचायला लावला. मी जेव्हा शेवटचं वाक्य संपवलं आणि पुस्तक बंद केलं, तेव्हा मेरी अभावितपणे उद्गारली 'काय सुंदर पुस्तक आहे हे!'

मला प्रगती पुस्तकातील विशेषतः 'मी स्वतःहून केलेल्या गोष्टी' या पानामधे जास्त रस होता. मुलांनी नोंद केलेल्या काही गोष्टी पुढीलप्रमाणे

- मेरीला गणितात मदत.
- कॅथरीनच्या डोळ्यांवर उन्हाची तिरीप लागू नये म्हणून केलेला आडोसा.
- स्वयंपाकघर स्वच्छ ठेवणं.
- स्पष्टपणे वाचण्यासाठी पर्लला सूचना दिली.
- वाचनालयातून रद्दी कागद उचलले.
- स्वयंपाक जास्तीत जास्त चांगला करण्याचा मी प्रयत्न केला.
- शोगडीचे खालचे दार योग्य वेळी बंद केले. यामुळे खोली जास्त गरम झाली नाही.
- ताटे धुण्यासाठी गरम पाणी शोगडीवर असल्याची खात्री केली.
- आम्ही 'टेन-पिन्स' खेळत असतांना फ्रेडने भांडू नये म्हणून प्रयत्न केला.
- कुणीही भोज्या व्हायला तयार नसतांना खिलाडूपणे भोज्या झाले.
- क्लब सभेचे इतिवृत्त आठवणीने लिहीले.
- वेळेत खेळ सुरू केला.
- 'पिनाकियो' नाटकात माझी भूमिका लिहायची शर्थ केली.
- रग विणण्यासाठी प्राथमिक गटाच्या मुलांना मदत.
- हेलनला पियानो वाजवताना त्याचवेळी तिच्या पुस्तकात न लिहीण्यासंबंधी सांगितले.
- शब्दकोशातील निखळलेले पान उचलून ठेवले.
- स्वतःला गुंतवून ठेवणे.
- दारावर अडकवलेले कोट उचलले आणि उंच टांगून ठेवले.

सोमवार, फेब्रुवारी १

प्रत्येक मुलाने आपापले काम संपल्यावर त्याच्या साप्ताहिक वाचन संग्रहाला जाड कागदाचे कव्हर घालायला सुरुवात केली. आम्ही एक छोटासा भौगोलिक अभ्यास करत होतो. या पेपरमुळे आम्हाला तो भूगोल समजणार होता. तो या मुलांसाठी अधिक उपयोगी ठरणार होता. मी असंही सुचविलं की आपल्याकडे अेक मोठा जगाचा नकाश हवा, ज्यामध्ये आम्ही ज्या ठिकाणांबद्दल वाचलं ती ठिकाणं शोधता यावीत. माझ्याकडे चार फूट बाय नऊ फूटाचा जगाचा जीर्ण नकाशा होता. सोफिया, हेलन, रूथ यांनी तो अेका जाड ब्राऊन कागदावर ट्रेस करण्याचं काम केले.

आज अेकही काम करायला राल्फ तयार नव्हता. मी त्याला अेडवर्डशी बोलतानां अेकलं, 'हे तिचे काम आहे. तिला याबद्दल पगार मिळतो. मिस हन्सन (त्याच्या आधीच्या शाळेतील शिक्षिका) स्वतःचे काम स्वतःच करायची.' काही मुलं खोलीमध्ये बसून या तऱ्हेचा विचार करतात हे माझ्या कानांवर आलं होतं. याबद्दल नेमके काय करायचं हे मला कळत नाही. इतक्या लगेच काही करता येईल की नाही याचाही अंदाज नाही. असे बदल इतक्या लगेच होत नसतात. त्याला वेळच लागतो.

मंगळवार, फेब्रुवारी २

राल्फ, फ्रँक, अडेवर्डनी उघडपणे आपापली कामे करायला नकार दिल्यावर, शाळा सुटल्यावर मी मोठ्या मुलांशी बोलले. आपल्यासारख्या शाळेत प्रत्येकाने कामामध्ये सहभाग घेणे कसं आवश्यक आहे याबद्दल सांगण्याचा मी प्रयत्न केला. मी त्यांना विचारलं, 'आपल्या गटाला सगळी शाळा स्वच्छ आणि व्यवस्थित करायला किती वेळ लागतो? अंका माणसाला या स्वच्छतेला किती वेळ लागेल? मी नेहमी या स्वच्छतेला मदत करते. खरं तर मी काही या अस्वच्छतेला कारण नसते. जर मीच सगळी कामं करायची असतील तर आपल्या अनेक उपक्रमांना कात्री लावावी लागेल. कारण अंका माणसाला हे सगळं करणं शक्य नाही. आपण सर्व दिवस आपापल्याच जागी बसून राहिलो तर जागा स्वच्छ ठेवणे काहीच अवघड नाही. शेवटी ही शाळा तुमची आहे. मी सोडून गेले तरी ही आयुष्यभर तुमचीच राहणार आहे. तुमच्या संबंधीत गोष्टींबद्दल अभिमान बाळगलात तर तुम्ही माणूस म्हणून कसे आहात ते लक्षात येईल.' सगळेजण या वेळी माना खाली घालून उभे होते आणि मलाही थोडी लाज वाटत होती, काही वेळा मी जरा जास्तच बोलते असं मला वाटलं.

बुधवार, फेब्रुवारी ३

आज परत 'मी करतो सगळं तुम्ही निर्धास्त व्हा' असं फ्रँककडून अँकल्यावर बरं वाटलं. त्याने त्याच्या वाटच्या कामापेक्षा जास्तीचे काम केलं होतं, इतर मुलांनीही. आज सगळ्या शाळेचं वातावरण वेगळं होतं आणि प्रत्येकवेळी मुलांपैकी कोणीतरी माझ्याकडे बघून स्मित हास्य करत होते. यांतून आमच्यातली बांधिलकी, समजूतदारपणाचे बंध मला जाणवत होते. आणि पहिल्यांदाच गरम जेवण वाढतांना 'मीच हे चालवतेय' हा माझा अभिमान गळून पडला.

शाळेनंतर नव्या वर्षातली दुसरी मातृसभा होती. सभेच्या शेवटी मी प्रगतीची चाचणी आयांना दाखविली व आम्ही कसा आलेख वापरतो ते स्पष्ट केले. त्यांनीही खूप रस घेतला आणि मुलांच्या प्रगतीने त्यांना खूपच आनंद वाटला. आलेख पाहून झाल्यानंतर त्यांनी प्रगतीपुस्तकावर अंगठा उठवला. आम्ही 'गरम जेवण' प्रकल्पाचीही चर्चा केली. आयांनीही यासाठी पैसे कसे मिळवता येतील याचे प्रयत्न करण्याचे आश्वासन दिले. श्रीमती विल्यम्सने परत एकदा नाटकांमध्ये काम करण्याची उत्सुकता दाखविली. तिने शाळेनंतर कधीच हा अनुभव घेतलेला नव्हता. आता त्या गंमतीच्या फक्त आठवणीच आहेत, असं ती म्हणाली.

गावातील वाचनालयात ग्रंथपालाच्या मदतीने आम्ही एक विनोदी नाटक शोधून काढले. 'हाऊ द स्टोरी ग्यू.' श्रीमती थॉम्पसनच्या घरी आमची सभा झाली. आणि सौ. हिलने नाटक वाचून दाखविलं. हसून डोळ्यातून पाणी येऊ लागलं. नाटकात काम करायला पुरेशा बायका न मिळाल्याने आम्ही हायस्कूलच्या दोन मुलींना बोलावलं.

गुरुवार, फेब्रुवारी ४

आज रात्रीच्या शिवण समितीच्या सभेसाठी मुलांना थांबायची इच्छा होती. काही मुलींनी त्यांचा कपडा बेतण्याचे व कापण्याचे काम चालू केले तर काहींनी पेटिकोटला चुण्या घालायला सुरुवात केली. बोलक्या बाहुल्या शिवायला मुलांनी सुरुवात केली. त्यांनी मशीनवर शिवण्याचा आग्रह धरला. हे मशिन कु. मूनने आमच्यासाठी आणले होते. आम्हांला पुरेश्या सुया, पिना मिळत नसल्याने थोडा गोंधळ उडत होता. खूपजण असल्याने आम्ही एकमेकांच्या मध्येमधे येत होतो. मुलांचा वेळ खूप छान गेला.

आज रात्री मी सौ. ब्रीडना भेटले. 'ती आमच्यासाठी काय काम करू शकेल?' हे जाणण्याची तिला उत्सुकता होती. अचानकपणे मला - तरुण माणूस - सुतार काम - हे आधीच का सुचलं नाही? आम्हाला कळसुत्री बाहुल्यांसाठी रंगमंच बनवायला मदत करू शकेल असा कोणी तरुण मुलगा संस्थेत आहे का? मी विचारले. सौ. ब्रीडने असा मुलगा शोधण्याचं वचन दिलं. घराकडे परततांना मी विचार करत होते, 'अंक शिक्षकी शाळेतील शिक्षिकेने असेच करायला हवे, ती जे शिकवू शकत नाही त्यासाठी इतरांना बोलवायला हवं.'

कालची संध्याकाळ मी कु. अँडरेट बरोबर घालवली. आमची दोघींची, या मुलांसाठी पुढच्या पायऱ्या कोणत्या असतील, विशेषतः समाजशास्त्र अभ्यासक्रमाबाबत काय करायला हवे याबाबतीत चर्चा झाली. आत्तापर्यंत तरी ठराविक अभ्यासक्रम व नेहमीचे पाठ्यपुस्तकच आम्ही वापरत होतो. या साहित्याचा जास्तीतजास्त उपयोग मी करून घेत होते. परंतु मुलांसमोर त्याबाबत काही उद्दीष्ट नव्हते. ती काही प्रश्नही विचारत नसत आणि काहीच नियोजन करत नाहीत. आम्ही

स्वतःलाच विचारले, 'काय केलं म्हणजे मुलं प्रश्न विचारतील अनेक गोष्टी शोधून काढण्यासाठी उद्युत होतील. निष्क्रियपणे माहिती जमा करण्यापेक्षा त्यांचं अध्ययन अधिकाधिक क्रीयाशील कसं होईल?

कु. अॅव्हरेटच्या मते, सहलीमुळे नवीन अनुभव मिळवण्याची गरज भागेल. कशा पद्धतीच्या सहली काढता येतील याचा विचार करून आम्ही मुलांना डॉयलेस्टाअून संग्रहालयाला न्यायचे ठरवले. यामुळे पूर्वजांच्या जीवनपद्धतीबद्दल कुतहल उत्पन्न होईल, माहिती गोळा होईल, मुले प्रश्न विचारतील आणि त्यांना रस वाटेल अशा गोष्टींबाबत जाणून घेतील असं आम्हाला वाटलं. आमच्यापैकी कोणीच संग्रहालय पाहिले नसल्याने आम्ही शनिवारी जाऊन तेथे मुलांसाठी काय काय आहे ते पहायचे ठरवले.

या सहलीमधून आम्हाला अनेक गोष्टी साध्य करण्याची आशा होती. मुलांनी स्वतःहून माहिती गोळा करण्यासाठी पुस्तकं वाचावीत. त्यांनी फक्त नेमलेली पाने वाचू नयेत. ते रहात असलेल्या परिसराविषयी त्यांनी अधिक जाणून घ्यावे, असा आम्हाला वाटत होतं, हे अभ्यासाला उपलब्ध होतं, अगदी जवळ होतं. अनेक गोष्टी पाहिल्यानंतर मुले त्यातून शिकायला लागतात, त्यांच्या 'स्व'शी संबंधीत विचार करतात. अमूर्ततेला फाटा मिळतो. या सहलीत आम्ही मुलांचे विचार ऐकू, त्यांना आव्हानात्मक काय वाटते ते बघू. मध्यम गटाच्या व वरच्या वर्गातील मुलांसाठी मी हे काम करणार. प्रत्येक मुलांना ओळखण्याची इतकी चांगली संधी मला मिळणार आहे की मी प्रत्येकाच्या क्षमतेनुसार त्याच्या विकासासाठी मार्गदर्शन करू शकेन. यामुळे आम्हाला खूपकाळ एकत्रित काम करायला या संधीचा उपयोग होईल.

शनिवार, फेब्रुवारी ६

मी आणि कु. अॅव्हरेट डायलेस्टाअूनला गेलो आणि संग्रहालयात आम्हाला अपेक्षित असलेल्या नेमक्या गोष्टी मिळाल्या. डायलेस्टाअूनच्या परिसरात आढळणाऱ्या, येथील आयुष्य सुरू करणाऱ्या पायाभूत गोष्टी येथे एकत्रीत केल्या होत्या. आम्ही संग्रहालयाच्या वाचनालयातील काही पुस्तके चाळली. त्यातून आम्हांला या गावासंबंधी आधीच्या काळातील काही रसपूर्ण गोष्टी पहायला मिळाल्या. आम्ही त्याची टिप्पणी घेतली.

सोमवार, फेब्रुवारी ८

वेळोवेळी आम्ही दिवसाचे नियोजन करतांना मुले सूचना करायची, त्यांमुळे आमचे दैनंदिन कार्यक्रमाचे स्वरूप बदलायला लागले. आम्ही आमच्या शाळेच्या मैदानाबद्दल बोलताना मुलांना सुचवलं की वसंत ऋतुत जर बाहेर काम करायचं असेल तर त्याचा आराखडा आत्ताच तयार करायला हवा. वॉरेन म्हणाला, 'आजपासून सुरुवात करू' पुढे म्हणाला 'आपण सोमवारी सायन्सचा अभ्यास का करायचा नाही? सगळ्या गोष्टी शुक्रवारी होतात.' 'आपल्या जंगल क्लबमधेही सायन्स होतंच' मेरीने बोलून दाखवलं म्हणून त्यामुळे आज सकाळी आम्ही शास्त्र घ्यायचं ठरवलं. आता कार्यक्रमात पुढील बदल झाले.

रोज ८.५५ ते ९.१० दिवसभराचे नियोजन

सोमवार ९.१० ते ९.१५ गट 'क' साठी शास्त्र (प्राथमिक गट) (एरव्ही इतर दिवशी समाज शास्त्र)

९.२५ ते १० सायन्स - गट 'अ' व 'ब' साठी (मोठी मुले) (सामाजिक शास्त्र आठवड्यात इतर दिवशी)

बुधवार - मुलींसाठी नृत्य - ११.४० ते १२.००, आरोग्य

गुरुवार - मुलांसाठी नृत्य (जर हवा चांगली असेल तर बाहेर जाणं व जेव्हा बाहेर जाऊ शकणार नाही तेव्हा दिवस भरून काढणं)

शुक्रवार - ११.४० ते १२ आठवड्यातील वाचन व घडामोडींवर चर्चा

११.४० ते १२.०० वाचन

सोमवार ते शुक्रवार - मोठ्या मुलांसाठी गायन (अ व ब गट) लहान मुले ऐकतील/गातील.

बुधवार - प्राथमिक मुलांसाठी गायन (गट क) मोठी मुले मदत करतील.

मंगळवार ते गुरुवार - संवादिनी सराव

कवायतीच्या तासाला दिवसाच्या शेवटी वैयक्तिक भेटीसाठी वेळ ठेवणे

गेलो तीन आठवडे आम्ही 'गृह आणि बगीचा' ही मासिके बघतो आहोत, बीयाण्यांचे कॅटलॉगज बघतो आहोत आणि शाळेच्या मैदानाला सुंदर/सुशोभित करण्यासाठी प्रत्येकाचे नियोजन चालू आहे. त्यासाठी आपापल्या कल्पना मांडत आहोत. राल्फ, वॉरेन, सोफिया, अॅना, रूथ, मेरी शाळेच्या मैदानाच्या सहा फूट बाय तीन फूट इतक्या मोठ्या दोन ड्रॉईंगवर काम

करताहेत. एकामधे आत्ता असलेले मैदान तर दुसऱ्यात आमच्या कल्पनेतील मैदान आकार घेत आहे. आज त्यांनी आपल्या वेगवेगळ्या कल्पनांवर चर्चा केली. खेळण्याची जागा, रॉक गार्डन, स्वच्छतागृहांभोवतीची जागा याविषयीचे निर्णय आज घेतले. त्याची आमच्या मोठ्या आराखड्यात नोंद होईल.

मंगळवार, फेब्रुवारी ९

श्रीयुत विल्सन बरोबर श्रीमती ब्रीड शाळेत आल्या. विल्सनला बोलक्या बाहुल्यांची माहिती होती. त्यांनी आमच्या कापडी बाहुल्यांची मापे घेतली आणि सांगितलं की ते काही मऊ लाकूड घेऊन येतील व मुलांना बाहुल्यांचं लाकडी कोरीव काम करायला शिकवतील (पिनाकिओ आणि त्याचे लाकडी मित्र) मुलांनी त्याच्या भोवती कोंडाळं केलं आणि 'आ'वासून ऐकत राहिली. तो गेल्यावर, 'काय छान मुलगा आहे हो!' असे मुलं म्हणाली.

शनिवार, फेब्रुवारी १३

डॉयलेस्टाअूनला जायला आम्हाला जरा उशीरच झाला कारण अगदी शेवटच्या क्षणाला श्री. प्रिन्लॅकनी त्यांच्या मुलांना येण्यासाठी मज्जाव केला. या सहलीमुळे त्यांच्या मुलांना खूप वेगवेगळे आवश्यक अनुभव मिळणार आहेत असं सांगून मी त्यांचं मन वळवायचा प्रयत्न केला. मुलांना दुखापत होईल म्हणून त्यांना खूप भिती वाटत होती. घरी जे शिकायला मिळत नाही ते तेथे शिकायला मिळेल असेही मी सांगितलं. हे काही फारसं कामी आलं नाही. कारण त्यांनी मला त्यांचा युरोप प्रवास झाल्याचं व त्यामुळे काही चांगलं न घडल्याचा त्यांचा अनुभव सांगितला. 'शाळा हीच एक मूर्खपणाची गोष्ट आहे आणि मुलं तिथं जितकी कमी जातील तितकं चांगलं. आज शनिवार आहे, तो काही शाळेचा दिवस नाही. मी मुलांना पाठवणार नाही.' असं त्यांनी ठापपणे सांगितल्यामुळे आम्हाला प्रिन्लॅकना सोडून जावं लागलं व मला वाईट वाटत राहिलं.

संग्रहालयात मुलं खरोखरच डोळे उघडे ठेवून पहात होती. आणि त्यामुळे गेल्या शनिवारी आम्ही जे पाहू शकलो नव्हतो ते त्यांनी पाहिलं. त्यांनी 'हे काय आहे?' असं अनेकदा विचारलं. प्रत्येक गोष्ट ते बारकाईने पहात होते. हे किती चांगलं होतं!

संग्रहालयातून परततांना आम्ही खाणीशी थांबलो आणि अभ्रक पावडर (दोन्ही बायोटाईट आणि मस्कव्हाईट) सर्पेटाईन, सोप स्टोन, ग्रॅफाईट, कॅल्साईट, अॅसबेस्टॉस इ. चे नमुने आमच्या शाळेच्या संग्रहालयासाठी गोळा केलं. सगळ्यांना खाण इतकी आवडली की तेथून निघणं जीवावर आलं होतं.

सोमवार, फेब्रुवारी १५

सकाळी आम्ही शाळेच्या आवारात पाऊल टाकताक्षणी राल्फने सांगितले की, आज सकाळी त्याने व त्याच्या वडीलांनी नकाशावर 'डॉयलेस्टाअून' शोधले आणि आम्ही ज्या रस्त्याने गेलो होतो तो रस्ता शोधला. न्युजर्सी आणि पेनसिल्व्हेनियाच्या शाळेतील नकाशावर तोच मार्ग राल्फने आमच्यासाठी शोधून ठेवला होता. आता आळीपाळीने इतर मुलं त्यांची मतं मांडायला लागली. मी मुलांना मोकळेपणाने बोलायला प्रोत्साहित करत होते, त्यामुळे त्यांना कशात जास्त रस वाटला ते कळत होतं. त्यांना कशाबद्दल अधिक माहिती हवी होती ते ही कळालं. सर्वात कठपुतळ्यांच्या दालनाने मुलांचे लक्ष वेधून घेतले. राल्फला इंडियन अवशेष आवडले, सोफियाला सूतकताईची खोली आवडली, अॅनाला कॅनेस्टोगा वॅगन आणि बग्गी आवडली, वॉरेनला बंदूका आवडल्या. त्यांना फक्त काय पाहिलं ते आठवत होतं पण मुलांनी कुठेही कुतूहल दाखवून आपण पाहिलेल्या गोष्टींबद्दल जाणून घेण्याचा प्रयत्नही केला नाही. आज श्रीयुत विल्सननी २.३० ते ४.३० येऊन मुलांबरोबर काम केले आणि त्यांना गुंतवून ठेवले. मुलांचे लक्ष दोन तासांसाठी गुंतवून ठेवणे कठीण आहे. त्यांची प्रात्यक्षिके खूपच थोडक्यात, मुद्देसूद होती. त्यानंतर त्यांनी मुलांना कामाला बसवले. प्रभावीपणे आणि सुरक्षितरित्या चाकू कसा वापरायचा ते त्यांनी मुलांना शिकवलं. जाण्यापूर्वी आठवड्याभरात मुलांनी नेमकं काय करायचं आहे ते त्यांनी मुलांना नीट समजावून सांगितलं.

मंगळवार, फेब्रुवारी १६

आजची संध्याकाळी मी कु. अॅव्हरेट बरोबर 'पुढे काय?' याचा विचार करण्यात घालविली. मुलांना पुस्तके आवडतात म्हणून आम्ही ठरवलेली तसंच ज्या गोष्टी आम्ही पाहिल्या होत्या त्याबद्दल सांगणारी पुस्तके कु. अॅव्हरेटने आणावीत. मुलांनी ते इथेतिथे वाचल्यावर त्यांचं कुतूहल अेखादेवेळी वाढेल.

बुधवार, फेब्रुवारी १७

कु. अेव्हरेटने कवेत मावतील अेवढी पुस्तके आणून वाचनालयाच्या टेबलावर ठेवली. जेवणानंतर मुलांनी पुस्तके चाळायला सुरुवात केली. पाहिलेल्या गोष्टींची चित्रं मला आणून दाखवतच होते. फक्त संग्रहालयातीलच नव्हे तर परतीच्या प्रवासात दिसलेल्या उदा. डेव्हेअर कॅनॉलसारख्या गोष्टींची चित्रंही आणत. वॉरेन, रूथ, अॅना, सोफिया, कॅथरीन, डोरीस, मे यांनी जवळजवळ दोन तास पुस्तकांबरोबर घालवले. हेलेन आणि मेरीने फार वेळ घालवला नाही. प्रिन्लॅकपैकी ओल्गा सोडता इतर कोणी हुंकूनही तिकडे पाहिले नाही, हे समजून घेण्यासारखे होते.

शुक्रवार, फेब्रुवारी १९

आज दिवसाचे नियोजन करण्याआधी आम्ही कु. अेव्हरेटने आणलेल्या पुस्तकांबद्दल तसेच प्रत्येक मुलाने त्याला आवडलेले चित्र दाखवल्यावर त्याबद्दल त्याने थोडंसं सांगितले. जेव्हा संधी मिळाली तेव्हा मी म्हटलं, यातील काही वस्तू इथल्या आसपासच्या वृद्ध रहीवाश्यांकडे असू शकतील. मे म्हणाली की तिच्याकडे 'डल्सीमर' (तंतूवाद्य) आहे. अनेक मुलांनी त्यांच्याकडे लाकडी वाडगे आणि रव्या आहेत असं सांगितलं. मेरी म्हणाली, 'आपल्याला आपले स्वतःचे संग्रहालय उभारता येईल.' अनेक मुलांनी सांगितले की काही जुने जाणते ओळखीचे लोक वस्तीत रहातात. मी त्यांना या वृद्धांना जाऊन भेटण्याविषयी सुचविले. कदाचित यांतूनच भेटी देण्याजोगती चांगली ठिकाणं/स्थळं आम्हाला सापडतील. आज दुपारी आम्ही आमच्या रॉकगार्डनसाठी काम करायला सुरुवात केली. आमच्याकडे खडकांचा एक ढीग होता तो रस्तारूंदीकरणात मातीच्या खाली गेला होता. रस्त्याच्याकडेला सावलीची जागा होती; तेथे पडलेली पाने स्वच्छ करायला हवी होती, तसेच झुडुपंही काढून टाकायला हवी होती. आजचा दिवस बाहेर काम करायलाही चांगला होता, त्यामुळे मुलंही खूश झाली.

मंगळवार, फेब्रुवारी २३

संग्रहालयासाठी वस्तू गोळा करायला मुलांनी सुरुवात केली. आम्हाला बटरप्रिंट, बटरमोल्ड आणि जुना वाडगा मिळाला. जुना पाळणा मिळेल असे कोणीतरी आश्वासन दिलं होतं, मे तिचं तंतूवाद्यही आणणार होती.

बुधवार, फेब्रुवारी १४

आज आम्ही थोडावेळ आमच्या वस्तीच्या भूतकाळाबद्दल बोललो. राल्फ म्हणाला, आमच्या शाळेसमोरून जाणारा रस्ता पूर्वी जुन्या गावात जाणाऱ्या बर्गीसाठी वापरला जायचा असं त्याच्या कानावर होतं. मुलांना वाटले की हा डोंगरावरून जाणारा रस्ता म्हणजे जुन्या शहरांकडे जाणारा कठीण रस्ता होता. आपण आता ज्या रस्त्याने जातो, तोच रस्ता ते कां वापरत नव्हते? 'आपले पूर्वज त्यांचे रस्ते कसे ठरवत होते हे शोधले तर आपल्याला याचे उत्तर मिळेल, असे मी सुचवलं. आम्ही कु. अेव्हरेटने आणलेल्या पुस्तकांकडे मोर्चा वळवला आणि मुलांच्या वाचनक्षमतेप्रमाणे मी पुस्तक वाटप केले. पूर्वजांच्या काळातील रस्त्याबद्दल माहिती काढण्याचं काम मुले दोन/तीन जणांच्या गटाद्वारे करित होती. आपल्याला हवे ते कसं शोधायचे हे त्यांच्या लक्षात येत नव्हते. म्हणून मी त्यांना अनुक्रमणिका व सूची दाखविली. आम्ही काही महत्त्वाचे शब्द फळ्यावर लिहीले, त्यावरून सूची बघणे त्यांना सोपे जाईल. मी मुलांना वैयक्तिरित्या नोंदी कशा घ्यायच्या ते ही दाखवलं.

माझ्या आईला जुन्या शहराबद्दल सांगू शकतील असे काही लोक माहिती आहेत असे रूथने सांगितले. अॅन्ड्र्यूज भगिनी व राल्फने आणखी दोघांबद्दल सांगितलं. शिवाय रूथनं सांगितलं की 'काही प्रश्न तयार करून जर आपण त्यांच्याकडे गेलो तर त्यांना आपल्याला उत्तरे देणे सोपे होईल' असे आईने सुचविले आहे. आया नेहमी शिक्षकांना उपयोगी पडतात.

शुक्रवार, फेब्रुवारी १६

आम्ही आमच्या बोलक्या बाहुल्यांच्या कार्यक्रमाची पूर्वतयारी आगाअूच करायला आजपासून सुरुवात केली. सगळे नाटकाचे भाग वाचून भूमिकांची यादी केली. प्रत्येक मुलाने त्याला कराविशी वाटणारी भूमिका निवडली. जी भूमिका अनेकांना करावयाची होती, त्यांची निवडचाचणी घेऊन मुलांनी निर्णय केला. प्रत्येकाला पिनाकिओची भूमिका करावयाची होती. निवडचाचणी नंतर सोफियाची या भूमिकेसाठी निवड करण्यात आली. अॅना रडायला लागली. 'मला जर पिनाकिओची भूमिका मिळाली नाही तर मी कामच करणार नाही' असं म्हणायला लागली. सोफियाने लगेच तिला भूमिका देअू केली. पण आता इतरांनी विरोध केला. रूथ म्हणाली, 'अॅनाने गेल्या वर्षीही असंच केलं होतं, तिच्या मनासारखं झालं नाही तर ती सहकार्य करित नाही. हे काही बरोबर नाही. आणि अॅनानेही दरवेळी आपलंच खरं करणे बरोबर नाही.' एव्हाना दिवस संपत

आला होता. आम्ही सगळे थकलो होतो. 'आता आपण याचा सोमवारी थंड डोक्याने विचार करू' असं सांगितलं. नाटकात काम करण्यासाठी राल्फ व फ्रँक सोडून सगळेजण उत्सुक होते. या दोघांना नेपथ्य व प्रकाशयोजना सोपविता येईल.

सोमवार, मार्च १

सुमारे ९.३० वा. दरवाजावर अस्पष्ट, हलकी अशी थाप पडली आणि जेव्हा मी दरवाजा उघडला तेव्हा अेक अजागळ, रडकुंडीला आलेला, रडूनरडून अश्रू सुकून गालावर डाग पडलेला छोटा मुलगा दिसला. त्यानं एक चुरगाळलेलं पाकीट माझ्या हातात दिलं जे कधीकाळी बंद केलेलं पण आता कुणीतरी उघडलेलं होतं. मी आतली चिड्डी वाचली, जी या मुलाबद्दलच होती. हा मुलगा आमचा भावी विद्यार्थी पाचव्या इयत्तेचा होता. थॉमसला योग्यरीतीने हाताळण्यासाठी काहीही मला करण्याची परवानगी त्या चिड्डीने मला दिली होती. कारण थॉमस हा खोटारडा, वाईट, चिडखोर मनोवृत्तीचा मुलगा होता. मला त्याच्यावर नीट लक्ष देण्यासंबंधीही बजावण्यात आलं होतं. 'तू ही चिड्डी वाचलीयस?' मी त्याला विचारले. तो 'हो' म्हणाला. मी त्याच्यासमोरच ती चिड्डी फाडून फेकून दिली आणि त्याला, 'या चिड्डीचा माझ्या-तुझ्यावर काही परिणाम होणार नाही, कारण आम्ही या शाळेत मुलं काय करतात ते ऐकून मत ठरवतो. कोण काय बोलतं यावरून नाही!' असे सांगितलं. त्याला टेबल दिलं आणि काम करायला बसवलं.

आज मला अॅनाशी बोलायला थोडा वेळ मिळाला. हे खरंतर अगदी सहजच झालं. दुपारच्यावेळी आम्ही दोघीही काही मिनीटांसाठी एकट्या होतो. मी म्हणाले, 'अॅना, आपण नाटकातल्या तुझ्या भूमिकेबद्दल काहीच ठरवलं नाही. मला सर्वासमोर हा मुद्दा बोलण्याआधी तुझ्याशी बोलायचंय.' गटाला तिच्याबद्दल काय वाटतय हे सांगण्याची मला काही आवश्यकता नाही. पण मला माहितीय माझे मत जाणण्याची तिला उत्सुकता आहे. हे मी तिला स्पष्ट केले. तीने अविचाराने केलेल्या अनेक गोष्टी वस्तुतः छोट्या असल्यातरी त्यामुळे तिच्यासारखे लोक इतरांना नकोसे वाटतात याचाही मी उल्लेख केला. त्याचबरोबर तिने केलेल्या चांगल्या गोष्टीही तिला सांगितल्या. 'अॅना तुझ्यात योग्य क्षमता आहेत. जर तू तुला माहिती असलेल्या पद्धतीनी चांगली वागशील तर गटाला तुझी किंमत कळेल.' अॅना गेली तेव्हा म्हणाली की, ती अधिक साधेपणाने, आखडूपणा न करता जगण्याचा प्रयत्न करेल. तीने नाटकात दुसरी भूमिका करणेही मान्य केले.

वेगवेगळ्या घरी जाऊन आया आठवड्यातून दोनदा नाटकाचा सराव करत होत्या. आज त्या खूश होत्या. सौ. थॉम्पसन, सौ. विल्यम्स यांनी 'आयरीश वॉशर वुमन'वर नाच केला. इनेझ जोन्सने सर्वांसाठी केक आणला.

मंगळवार, मार्च ४

गोले तीन दिवस आम्ही समाज शास्त्राच्या अभ्यासाचा तास पूर्वजांच्या काळातील प्रवासावर संशोधन करण्यात घालवले. मुलांना हवे असलेले साहित्य शोधून देण्याचे काम अवघड होते. जरी वर्षभर सुरूवातीपासून महत्वाच्या नोंदी कशा करायच्या हे शिकत होतो तरीही सर्व मुलं पानंच्या पानं लिहून काढत होती. दिलेल्या मुद्यांवर साहित्य गोळा करणं हे प्रश्नाचे उत्तर लिहीण्याकरता साहित्य गोळा करण्यापेक्षा वेगळं आहे.

हा खूप कस पहाणारा, गर्दीचा दिवस होता. सकाळी आठला आल्यापासून सहाची रंगीत तालीम होईस्तोवर मला अगदी थोडा वेळ बाहेर जाता आलं. मुलींनी रंगमंचाचे पडदे लावायला आणि आयांच्या नाटकाचे नेपथ्य करायला सुरुवात केली होती. सगळ्या आयांनी नाटकाच्या जाहिरातींची, खाण्यापिण्याची, तिकीटांची संपूर्ण जबाबदारी घेतली होती. एवढंच नव्हे तर त्यांनी गावातल्या माणसाला जास्त खुर्या आणायलाही सांगितलं होतं.

शुक्रवार, मार्च ५

मोठी मुलं त्यांच्या पूर्वजांच्या प्रवासाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करत होती. तेव्हा मी लहानमुलांबरोबर एक तास घालवला. त्याचं खेळघर आता पूर्ण झालं होतं. त्यांनी छोटं लाकडी फर्निचर बनवून रंगविलं होतं. त्यांनी छोटे रंग विणले होते आणि एकाला 'हुक' होता. मुलींनी पडदे, अंथरूण आणि इतर घरगुती गोष्टी शिवल्या होत्या. आम्ही आज त्यांना घर बांधताना आलेल्या विविध अनुभवांच्या कथा संपवायच्या मागे होतो. या मुलांना लेखनाचा अधिक अनुभव असल्याने लेखनातील विविध कौशल्यांमध्ये सुधारणा दिसत होती. सर्व मोठी प्राथमिकची मुले योग्य लांबीची मूळतः स्वतंत्र कथा लिहू शकत होते.

आज संध्याकाळाचा सादरीकरणाचा कार्यक्रम छान झाला. राल्फच्या मेहुण्याने वस्तीतील समूह गाण्यांचे संचालन केले. त्यानंतर त्याने गिटार वाजवले आणि 'काबुबॉय' गाणे म्हटले. समॅटीसच्या मोठ्या मुलीने 'इटालियन ऑर्गन ग्राईंडर'बद्दल वाचन केले. आयांनी जवळपास १५ डॉलर्स आमच्या गरम जेवणप्रकल्पासाठी जमवले.

नाटक संपल्यावर मी व सौ. विल्यम्स एकत्र बसून राल्फबद्दल बोललो. तीने सांगितले की तिच्यासारखंच राल्फ आवडणारे, त्याच्यावर प्रेम करणारे कुणीतरी आहे हे बघून तिला खूप बरे वाटते आहे. तिला शेजारीपाजारी कायम राल्फबद्दल भितीदायक गोष्टीच ऐकायला यायच्या. 'राल्फमध्ये काही छुप्या चांगल्या गोष्टी आहेत, माझी खात्री आहे. पण त्या बाहेर काढणे हे कुणा समजून घेणाऱ्या, सहनशील व्यक्तीलाच शक्य आहे.' 'राल्फ इतर कोणत्याही मुलापेक्षा खूप वाईट तऱ्हेने माझ्या बरोबर वागला नाही. खरे तर, अनेकदा तो खूपच चांगला वागलाय' मी म्हणाले. 'पूर्वी तो जसं गॅरेजमध्ये जायचा तसा तो आता जात नाही' सौ. विल्यम्सने सांगितलं. 'ती माणसं त्याला नेहमी चिडवायची, रांगडी भाषा वापरायची. हे कोणत्याच मुलासाठी चांगलं नाही. आणि त्याचे वडीलही त्याच्याकडे म्हणावे तसे लक्ष देत नाहीत' तीने सांगितले.

सोमवार, मार्च ८

आज सकाळी मोठ्या मुलांनी 'प्रवासा'बद्दल जे काही वाचलं होतं, त्याची चर्चा केली. इतर गोष्टींबरोबर जुन्या इंडियन मार्गाना अनुसरून नवीन रस्ते बांधण्यात आले आहेत असे त्यांच्या लक्षात आलं. पर्यटनाशी संबंधीत उद्योग ही आधीच्या उद्योगांशी संबंधीत होते असे त्यांच्या वाचनात आले. अशा ओबडधोबड रस्त्यांनं जाणं, खडबडीत रस्त्यांनं जाणाऱ्या बग्या तयार करणं, त्या बनवायच्या पद्धतींनं बदल ते बोलले, हे केवढे आव्हान होतं याबद्दलही ते बोलले. मुलांना आधी अस्तित्वात असलेल्या इतर उद्योगांबद्दल काय माहिती आहे ते मी मुलांना विचारलं. त्यांनी काहींची अनमानधपक्याने नावे घेतली आणि अधिक माहिती गोळा करण्याची इच्छा दर्शविली.

श्री. लोरेन्झो आमचे चार एच क्लबचे प्रतिनिधी. त्यांना आमच्या शाळेचे मैदान सुशोभित करण्याबद्दल उत्सुकता होती. त्यांनी आमच्या नियोजनात मदत करण्यासाठी राज्यातले लँडस्केप डिझायनर श्री. ब्लॅकमर्न यांना आमंत्रित करता येईल असं सुचवलं. आज ते आले. त्यांनी सांगितलं की आमच्या शाळेच्या मैदानाचा आराखडा अगदी योग्य मापांचा आहे. आम्ही शाळेच्या इमारतीभोवती फुले लावू शकत नाही कारण त्यांवर सतत छतावरून पाणी टपटपत राहिल. आमच्या शाळेच्या मैदानाभोवती कुंपण करायचे झाल्यास अगोदरच कमी असलेल्या खेळायच्या जागेपैकी सहा फुट रुंद जागा लागेल. जंगलही पूर्ण झाकले जायला नको पण तेथे स्वच्छता हवी. पार्श्वभागी असलेल्या आऊट हाऊस हिरव्या रंगात रंगवावं आणि झुडपं आणि त्याभोवती फर लावावी. शाळेच्या इमारतीच्या कोपऱ्यातल्या झुडुपांमुळे सगळ्याला एक छान अेकसंधपणा येईल. ही सगळी आमच्या प्रश्नांची उत्तरे होती. श्री. ब्लॅकमर्नना आमची रानफुले व रॉकगार्डन तसेच रत्याच्या दुसऱ्या बाजूच्या गुलाब ताटव्याची कल्पनाही खूपच आवडली. त्यांनी स्थानिक झुडुपं लावण्यावर भर दिला आणि झुडुपं कशी लावावी, त्याला खत कोणते द्यावे ते ही सांगितले. इथले लँडस्केपींग करून झाल्यावर मुलांनी आपापल्या घरीही करावे असे त्यांनी सुचविले. स्थानिक लोक सगळ्यांची आयुष्य संपन्न होण्यासाठी खूप काही करू शकतात याची त्यांना जाणीव होती.

कठपुतळीसाठी मुलांना मदत करायला श्री. विल्सन आले. ते राल्फला म्हणाले, 'राल्फ, तुला हे कसे बनवायचे ते चांगले माहिती आहे. तू आता इतरांना मदत कर.' त्यांनी राल्फला, प्रत्येकाला काम नेमून कसं द्यायचं, कामात मार्गदर्शन कसं करायचं, दुरुस्त्या कशा करायच्या हे शिकविलं व त्याला पुढच्या सोमवारपर्यंत मुलांचा म्होरक्या बनवलं. राल्फ एक कुशल मुलगा आहे आणि चांगला विद्यार्थी आहे असे त्यांचे मत झालं. मी जेव्हा श्री. ब्लॅकमर्न व श्री. विल्सन यांना मुलामुलींबरोबर काम करतांना बघत होते, तेव्हा मला त्यांच्याबद्दल खूप कृतज्ञता व आदर वाटत होता. अगदी कमी, साध्या शब्दांतून त्यांनी त्यांना काय हवे ते साध्य केलं होतं आणि मुलांच्या वर्तनात हवे ते बदल घडवून आणले होते. त्यांना त्यांचे उद्दीष्ट थेटपणे दिसत होते आणि त्यांचे सगळे प्रयत्न उद्दीष्टपूर्तीसाठीच चालले होते. मला ही असे व्हायला आवडेल.

विनी-द-फू आणि त्याचा मित्र पिंगलेट यांची 'वूझल' शोधताना झुडपाभोवती फिरत असता होणाऱ्या अवस्थे सारखीच अवस्था माझी कधी कधी होते.

मंगळवार, मार्च ११

लहान मुलांनाही बोलक्या भावल्यांचा खेळ हवा होता. दोरीच्या कठपुतळ्यांपेक्षा हात कठपुतळी त्यांच्यासाठी सोपी पडली असती असं मला वाटलं. मी त्यांना नाट्यप्रवेशासाठी कथा निवडायला सांगितलं. त्यांनी हे सर्व एवढ्या गंभीरपणे घेतलं आणि कथेसाठी शोधाशोध सुरू केली की, मोठी मुले म्हणाली, 'एवढी शांतता पसरलीय की जणू काही सगळी लहान मुले आपापल्या घरी गेली आहेत असं वाटतंय.'

शुक्रवार, मार्च १२

प्राथमिक गटाच्या मुलांना 'ज्यो बाईज नेल्स' आणि 'हॅन्सल अँड ग्रेटल' यापैकी बोलक्या बाहुल्यांसाठी कोणती कथा निवडावी असा पेच पडला. शेवटी त्यांनी 'हॅन्सल आणि ग्रेटल' पसंत केले कारण 'ज्यो बाईज नेल्स' मध्ये खूपदा देखावे बदलावे लागले असते.

गेल्या काही आठवड्यात आमची जंगल क्लबची सभा खूप सुरळीत होत होती. आम्ही खडकांचे नमुने गोळा करून, ओळखून काढत होतो. आजपासून प्लायवुडवर आम्ही आमचा वैयक्तिक संग्रह मांडायला सुरुवात केली.

शनिवार, मार्च १३

यावेळची आमच्या वर्तमानपत्राची लांबी एवढी वाढली की ते सर्व हेक्टोग्राफींग करणं हे खूप कटकटीचं होऊन बसलं. शाळेत हे काम करत बसण्यापेक्षा प्रिंटर घरी आणून, घरी काम करणे जास्त सोपे होईल. अँना आणि रूथ काल रात्री माझ्याबरोबर घरी आल्या. ओल्गाही येणार होती, पण तिच्या वडीलांनी त्यासाठी परवानगी दिली नाही म्हणून तिच्या ऐवजी रूथ आली. घराबाहेर दुसऱ्या ठिकाणी राहण्याचा या मुलींचा हा पहिलाच छानसा अनुभव होता. आम्हाला वर्तमान पत्र तयार करायला किती वेळ लागेल याचा अंदाज अँनाने केला. सात तास टायपिंगला आणि साडेचार तास पस्तीस प्रतीचे हेक्टोग्राफ करायला लागणार होते. म्हणजेच जवळपास लेख लिहिण्याचा वेळ वगळता हे बारा तास होणार होते. पण आम्ही वर्षातून फक्त तीनच अंक काढत होतो. त्यामुळे हा सर्व वेळ सत्कारणी लागणार होता. मुलांनी लेखनाला उद्युक्त व्हावे या हेतूबरोबरच वस्तीनेही शाळेशी जोडले जावे असे दुहेरी अमूल्य हेतू त्यामागे होते.

आम्ही दुपारी डॅडच्या शेतावर गेलो. तेथे क्वार्ट्झ स्फटिक, सँडस्टोन, शेत, लाईमस्टोन आणि फ्लिंट यांचे नमुने सापडल्याने आमच्या संग्रहात भर पडली. येथे वारंवार भेटी दिल्या तर किती छान होईल! शिक्षिका आणि मुले यांतील नाते या पद्धतीने अधिकच गहिरं झालं.

सोमवार, मार्च १५

आज सकाळी सगळ्यात आधी आम्ही आमचे वृत्तपत्र वाचले. वाचन संपल्यावर आमचा नवीन मुलगा थॉमस ओरडला, 'वॉव! पेपर असावा तर असा!' प्रत्येकाला त्याच्या या अनपेक्षित उद्गाराचे आनंदाने हसू आले.

आज दुपारी मी मुलांची दोन भागात गायची तयारी पाळीपाळीने घेतली. शाळेच्या बाहेरपर्यंत आतल्या गाण्याचे सुरेल, छान आवाज ऐकायला जात आहेत हे त्याचवेळी शाळेत आलेल्या सौ. विल्यम्सने आम्हाला सांगितले. अनेक मुलं खूप खालच्या पट्टीत गातात कारण मुलांनी असंच गायचं असतं असं त्यांच्या मनावर बिंबलं आहे. या मुलांच्या संगीताबाबतीत योग्य दृष्टीकोन व्हावा असा प्रयत्न मी करणार आहे.

मंगळवार, मार्च २२

एका सुंदर फ्रँक लोकधुनेनं आम्ही आमच्या पहिल्या दोन स्तरांतील गाण्याची सुरवात केली. मुलांना अशाप्रकारे गायला आवडते आहे. मुलींपैकी काहींना आता संगीतलिपी बऱ्यापैकी समजायला लागली आहे. सोफिया ही चांगली संयोजक म्हणून पुढे येतीय.

शाळेनंतर माझ्या भावाने मुलांबरोबर शाळेच्या दरवाज्याकडे येणाऱ्या रस्त्याच्या दोनही बाजूला बर्चचे जाळीदार कुंपण बांधायला सुरुवात केली.

मंगळवार, मार्च २३

मुलींना पुस्तकातून सॅम्पलर्सची काही चित्रे मिळाली आणि त्यांनाही तशी बनवायची इच्छा झाली. अनेक मुलांना कॉनेस्टोगा वॅगन आणि बग्गीची प्रतिकृती बनवायची आहे. जॉर्जने काही लाकडी भांड्यावर कोरीव काम करण्याची इच्छा दर्शविली. काहींनी पूर्वजांच्या जीवनावर आधारीत वॉलहॅंगिगज बनवावीत ज्यामुळे खोलीचे रूप अधिक आकर्षक होईल असं मी मुलांना सुचविलं. अँना आणि सोफियाने यासाठी सहमती दर्शविली. यापैकी काही उपक्रम आज सुरू झाले. सगळी दुपारभर फ्रँक कुजबुजत्या स्वरात राल्फशी उर्मटपणे बोलत होता. सगळे बाहेर गेल्यावर मी फ्रँकबरोबर बसले, 'काय उपयोग आहे?' हे वाक्य सध्या त्याच्या बोलण्यात वारंवार येतं. त्यामुळे मी प्रत्येक गोष्टीचा कसा 'उपयोग' होतो यांवर त्याच्याशी बोलले.

त्याने जेव्हा एखाद्या कामात पूर्ण सहभाग घेतला होता, तेव्हा त्यालाच किती आनंद मिळाला होता याची मी त्याला आठवण करून दिली. 'फ्रँक, प्रत्येक गोष्टीत सहभागी होण्याचा प्रयत्न कर. जेव्हा तुम्ही कशात तरी सहभागी होता, तेव्हा तुम्हांला एकटे वाटत नाही.' 'मी प्रयत्न करीन.' असं तो बाहेर जाताना म्हणाला. शाळा सुटल्यावर राल्फ आणि रूथने मला मुलाखतीचं ठरवायला गावातल्या तीन वृद्धांकडे घेऊन जाण्याचे मान्य केले. 'फ्रँकलाही यायला आवडेल' असं राल्फ म्हणाला. आम्हा चौघांचाही अेकत्र गप्पा मारण्यात, फोर्डच्या गुणवत्तेबद्दल चर्चा करण्यात छान वेळ गेला.

गुरुवार, मार्च २५

आमच्या हेल्पर्स क्लबच्या बैठकीमध्ये कॅथरीनने आता वसंत ऋतू असल्याने खेळ समितीने, पानगळीच्या मोसमांत केल्याप्रमाणे मैदानी उपक्रमांचे आयोजन करावे असा प्रस्ताव मांडला. तसेच क्लबच्या बैठकीसाठी गुरुवार योग्य आहे असे ठरविले. दुसऱ्या कोणत्याही समितीला शुक्रवारी बैठक घेता येईल म्हणजे उशीर न होता सोमवारपासून आपण उपक्रम सुरू करू शकू.' नवीन खेळ समितीची स्थापना झाली. अल्बर्टला निवडलं गेलं कारण लहान मुलांचा प्रतिनिधी असावा असं गटाला वाटत होतं.

शनिवार, मार्च २७

आज सकाळी सोफिया, कॅथरीन, ओल्गा, जॉर्ज आणि मी श्री. हेरॉल्ड स्मॉलना भेटायला निघालो. फ्रँकही आमच्या बरोबर यायचा होता पण ओल्गाने त्याला बरे वाटत नव्हतं असं सांगितलं. जेव्हा आम्ही श्री. स्मॉल बरोबर मुलाखत आयोजली होती, तेव्हा त्यांना आम्ही आमच्या प्रश्नांची यादीच दिली होती. आज ते त्यांची उत्तरे देणार होते. फक्त जॉर्जशिवाय सगळ्यांनी नोंदी केल्या. कॅथरीन जास्त जागरूकतेने प्रश्न विचारत होती. श्री. स्मॉलनी आमच्या वसाहतीच्या सुरुवातीच्या काळातील बरीच माहिती दिली. घरी परतायच्या रस्त्यावर आम्ही ऑडक्यांची कोठी पहायला थांबलो. श्री. स्मॉलनी त्याबद्दल सांगितले होते. लाकडी खुंट्यांनी ते एकत्र ठोकले होते आणि अजूनही ते चांगल्या अवस्थेत होतं. 'दोनशे वर्ष जुनी धान्यकोठी आहे ती!' असं त्याच्या मालकानं सांगितलं.

आज दुपारी डोरीस, मे, रूथ माझ्याबरोबर ब्राऊनच्या घरी आले. व्हॅली व्ह्यूची अगदी सुरुवातीची वसाहत जिथं वसली तिथं श्री. व सौ. ब्राऊन रहायचे व तेथील जागेची इत्थंभूत माहिती होती एवढेच नव्हे तर त्यांच्याकडे मूळ जागेचे कागद पत्र होते ते आम्ही नक्कल करून घेतले. ४.३० वाजता अॅना, मेरी, हेलन, अेडवर्ड माझ्याबरोबर शहरात श्री. जॉन रेबर्नची मुलाखत घ्यायला आले. त्यांनी आम्हाला त्यांच्या आजीच्या स्वयंपाक करण्याच्या पद्धतींबद्दल बरचसं सांगितलं.

मंगळवार, मार्च ३०

'ईस्टर'च्या सुट्टीनंतर सगळी मुलं परत आली. आमची शनिवारच्या मुलाखतींबद्दल चर्चा झाली. आपल्याला मिळालेली माहिती अतिशय मूल्यवान आहे, आपण ती लिहूनच ठेवायला हवी कारण आपल्याला ती कोणत्याच पुस्तकात बहुधा मिळायची नाही. आणि वृद्ध लोकांनंतर ती सांगणाराही कोणी नसेल, असं मी मुलांना सांगितलं. आम्ही सगळी माहिती विषयानुसार विभागून फळ्यावर लिहीली. मुलांनी कोणी कोणत्या विषयावर लिहायचं ते निवडलं आणि त्यांच्या वह्यात नोंदी घ्यायचं ठरवलं. आज फ्रँक दिवसभर धुमसत होता. त्याचं दुपारी खेळातही फारसं लक्ष्य नव्हतं, त्याने रॉकगार्डनमध्ये काम करण्याचंही नाकारलं. इतर मुलांना हे काम खूप आवडत होतं, आणि ती त्यासाठी धडपडत होती.

बुधवार, मार्च ३१

सध्याचे हे दिवस इतके छान आहेत की रोजच मुलांना रॉकगार्डनमध्ये काम करायला हवे असते. आज सकाळी आम्ही प्रत्येक मुलाला बाहेर कामासाठी अर्धातास ठेवला होता. आम्ही पाळ्यांमध्ये काम केले आणि प्रत्येक गटाचा एक म्होरक्या ठरविला. सगळ्यांना हे फार आवडलं त्यांनी सगळ्या कामाचं नाट्यीकरण केलं, ते स्वतः 'कामगार' झाले. अेक म्होरक्या आला आणि त्याने आता ११.२० ची पाळी आहे असे जाहीर केलं. मुले उंच उडीसाठी सँडपिटही तयार करत आहेत. त्यामुळे भविष्यात ती आता बागेच्या कुंपणावरून उड्या मारणार नाहीत.

मी गट सहा मध्ये जाण्यापूर्वी त्यांचं वाचन बऱ्याचदा संपलेलं असतं. वॉरेन त्यांचा मुख्य आहे आणि ते एकमेकांना बरंच चांगलं शिकवतात. त्यांना माहिती नसलेले शब्दही ते गाळत नाहीत. प्रत्येक शब्दाच्या अर्थच्छटांवर ते बोलतात. ते सगळे शब्दांच्यामध्ये असलेल्या शक्तींबद्दल जागरूक झाले आहेत.

गुरुवार एप्रिल १

कालची रात्र कु. अेव्हरेटबरोबर काम करण्यात गेली. आम्हा दोघींनाही असं वाटलं की लहान मुलांना भाषानुभव, नाट्यानुभव पुरेसा मिळत नाही. रचनात्मक कार्य व लेखनावर आत्ता खूपच भर आहे. पण नियोजन करताना होणाऱ्या संवादाशिवाय त्यांना संवाद कौशल्याचा अनुभव मिळत नाही. या शिवाय त्यांना वेगवेगळ्या क्षेत्रातला अजून व्यापक अनुभव मिळायला हवा. या मुलांपैकी कोणीच अजूनही आगगाडीत बसलेला नाही. मुलांनाही आगगाडीच्या प्रवासाची कल्पना आवडेल असं आम्हाला वाटलं आणि तिथपासूनच सुरुवात करायची असं आम्ही ठरवलं. आज सकाळी मी छोट्या मुलांशी आगगाडीबद्दल बोलले आणि माझ्या लक्षात आलं की त्यांना त्याबद्दल खूपच कमी माहिती आहे.

आज आम्ही थोडा वेळ काढून स्वयंपाकघर, कपाटं स्वच्छ केली. या चांगल्या ऋतुमध्ये मुलं आता सहलींना जाणार असल्याने त्यांना आता गरज जेवणाची गरज लागणार नव्हती म्हणून आम्ही उरलेल्या गोष्टी पुढील वर्षासाठी बाजूला काढून ठेवल्या.

कालपासून आम्ही पानगळीच्या दिवसांत खेळत होतो तसे बाहेर सांघिक खेळ खेळायला सुरुवात केली. मुलांना एकत्र खेळण्याचे परत शिकवायला हवे आहे हे लक्षात आले. ती इतकी भांडत होती की बस! फ्रँक अगदी वाईट मनःस्थितीत होता आणि भांडण सुरु करत होता.

सोमवार एप्रिल ५

आगगाडीबद्दल काय काय माहिती हवी आहे याची यादीच लहान मुलांनी तयार केली. आम्ही अनेक रेल्वे स्टेशनना गटाच्यावतीने माहिती मिळवण्यासाठी पत्रे लिहीली. मुले पत्र सांगायची, मी ते फळ्यावर लिहायचे. फ्रेड, मार्था, वेर्ना त्यांच्या आमच्यासाठी प्रती काढायच्या.

मोठी मुलं आता मन लावून काम करत होती. मुली त्यांच्या नमुन्यांवर तर मुले संग्रहालयातील वस्तू तयार करण्यावर लक्ष देत होती. अॅना तीन फूट बाय चार फूटाचे वॉलहॅंगिंग करत होती. तिने त्यासाठीचे रेखाटन करून कागदावर मोठे करून घेतले. ते एका कॉनेस्टोगा वॅगनच्या मागे अनवाणी जाणाऱ्या दोन मुलांचे चित्र होते. अॅनाने तिचं चित्रं वास्तव वाटण्यासाठी, त्या काळातील कपड्यांची चित्रं शोधण्यात बराच वेळ घालवला. तिंनं इतका गोंधळ केला ही बस! शेवटी तिला रूथ आणि ओल्गाने वस्त्रांवरची माहिती गोळा करायला मदत केली.

एप्रिल ७ मंगळवार

आता 'मे' चं काहीतरी बनसलं! तिच्याशी मी आज सकाळी थोडावेळ बोलले. आताशा ती कोणत्याच खेळात भाग घ्यायची नाही, ना गाण्यात! उदासवाण्या चेहऱ्याने ती कायम इकडे तिकडे फिरायची. मुळात ती अशी नव्हती. तिला असं वाटत होतं की काही मुली तिच्यावर जळताहेत. का ते तिला कळत नव्हतं, असे माझ्या कानावर आलं. 'इतरांचा विचार न करता तू शाळेतल्या उपक्रमांकडे लक्ष दे मजा कर' असं तिला मी सांगितलं. सगळी सकाळ ती उदास असली तरी संवादिनीच्या सरावाच्यावेळी खरी 'मे' प्रकटली आणि गटाचं संयोजन करण्यात तिने पुढाकार घेतला. अडचणी असलेली एकटी 'मे' होती असे मात्र नाही. चार मोठ्या मुलीही रानफुलांच्या तक्त्यावर काम करत होत्या, पण तिथं काही वाद झाले. प्रत्येकजण दुसरीला कामात कुचराई केल्याबद्दल बोल लावत होती. 'न भांडता कामाचे नियोजन व आपसांत वाटण्या करण्याइतक्या आपण मोठ्या झालेल्या नाहीत. असं तुम्हाला वाटतं का?' असे मी त्यांना विचारलं. त्यांनी समजूतदारपणा दाखवून वाद मिटवला.

आणि सगळ्यात कळस म्हणजे थॉमस आणि राल्फमध्ये मारामारी झाली. थॉमसने काहीतरी केलं ते राल्फला आवडले नाही आणि राल्फने त्याला ठोसा मारला. थॉमसही भडकला आणि राल्फच्या अंगावर धावला. मी थॉमसचे मनगट घट्ट पकडले आणि दोघांनाही ठामपणे दूर केलं. त्याचे डोळे लाललाल झाले होते, तो दात ओठ खात होता. पण त्याने मला प्रतिकार केला नाही. जणू काही त्याला कसं शांत करायचे हे मला माहिती होते, इतक्या शांतपणे मी त्याच्याशी बोलले. मी वरवर शांत राहून त्याला सांगितलं की जर त्याने नंतर चिडून काही केलं तर त्यालाच त्याचं वाईट वाटेल. जेव्हा तो जरा भानावर आला तेव्हा मी राल्फशी बोलले. त्याने आपला स्वतःवरील ताबा सुटल्याचे कबूल केले. नवीन आलेल्या व्यक्तिला इतकं वाईट वागवणे बरे नव्हे हे मी त्याला दर्शविलं. नवीन मुलांना जर आपण इतकं वाईट वागवलं तर ते आपल्यात कसे सामावतील असं मी त्याला विचारलं. राल्फ म्हणाला, 'आम्ही प्रयत्न करत नाही असे नाही. पण नवीन लोकही काहीतरी वेड्यासारखे

करतात.' मी राल्फला स्पष्ट केलं, की नवीन माणसाला आपल्याइतके स्वातंत्र्य आधी मिळालेले नसते आणि आता कुठे ते स्वतःला नियंत्रीत करण्याच्या सवयी लावून घेताहेत, हे आपल्यासारख्या शाळेते अत्यावश्यक असते. वर्षाच्या सुरवातीला शाळा सुरु झाल्यावर आम्हांला किती अडचणी आल्या होत्या, तरी सगळेजण त्याच्याशी शांतपणे वागले होते, कारण तेव्हा तो सहकार्य करण्याचे शिकत होता. यानंतर राल्फने थॉमसशी समजूतीने वागण्याचे मान्य केले.

या सगळ्यानंतर आज रात्री मला अगदी अस्वस्थ वाटू लागलं आणि शेवटी मी माझ्या सहकारी शिक्षक मैत्रिणीशी बोलले. या लहान शाळेच्या जीवनातील चढउतारावर आम्ही खूप बोललो. तिच्याशी बोलल्यावर माझी अस्वस्थता पळाली. या प्रसंगामुळे मी जी गोंधळले होते, विचलीत झाले होते ते तिच्या बोलण्याने भानावर आले.

एखाद्या कर्तव्यदक्ष मुख्याध्यापकाच्या छत्रछायेखाली असलेल्या, नेहमीच्या शाळेतील संरक्षित वातावरणात ही मुलं जर असती तर या समस्या तिथे लक्षात आल्या नसत्या. शाळाही सुरळीत चालली असती परंतु मुलांचे प्रश्न तसेच राहिले असते आणि ते एखादेवेळी उफाळून आले असते पण तेव्हा खूप उशीर झाला असता. या समस्याही अशाच शाळेत याव्यात की तिथे त्या हाताळण्याचे शिक्षण मिळालेली परिपक्व व्यक्ती असेल. त्या व्यक्तीची प्रयोग करून बघण्याची तयारी असेल तरच अशा समस्या याव्यात. फ्रँक, रॉल्फ, थॉमस यांच्यामुळे औपचारिक शाळेत शिस्तीसंबंधी खूप प्रश्न उभे राहिले असते. इथं त्यांची त्यांना तडजोड करावी लागली तरी या छोट्याश्या जगात ते आपलं योगदान द्यायला शिकतात. ते जगण्याचे, वागण्याचे चांगले मार्ग शिकताहेत. आमची शाळा जणू भोवतालच्या सामाजिक परिस्थितीचे प्रतिबिंबच आहे आणि येथे मुलं तडजोड करायला, नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या पेलायला शिकत आहेत. हा सराव त्यांना मोठेपणी समाजात कार्यरत होण्यासाठी चांगली सुरुवात करून देईल.

बुधवार ७ एप्रिल

आगगाडीबद्दलच्या अधिक गोष्टी वाचण्यासाठी लहान मुले वाचनालयातील पुस्तकांकडे वळली आहेत. जेव्हा काही चांगलं सापडत तेव्हा ते पुस्तकात खूप घालून टेबलावर ठेवतात. त्यांनी चांगलं साहित्य गोळा केलंय. अगदी लहान नुकतीच सुरुवात करणारी मुलंही त्यांना मदत करताहेत.

गुरुवार एप्रिल ८

आधीच्या शिक्षकाला 'मे' च्या मोठ्या बहिणीच्या स्वतःची कीव करण्याच्या वृत्तीने खूप त्रास झाला होता असं मला कळलं. तिला ती कोणालाच आवडत नाही असं वाटायचं. सगळे तिच्याशी दुष्टपणे वागतात असंही तिला वाटे. याच कारणाने ती हायस्कूलमधेही लोकप्रिय नव्हती. 'मे' तिच्यासारखंच वागू बघत होती. मला असं वाटलं की अशावेळी काय करावं हे मला माहिती असायला हवं. दुपारच्यावेळी मी तिच्याशी बोलले आणि गटात जो आनंदी राहतो, गटाचा एक सदस्य म्हणून वागतो, शाळा आनंदी ठेवण्यातला आपला वाटा उचलतो अशा व्यक्तीला गट मान्यता देतो. हे तिला सांगायचा मी प्रयत्न केला. तिने या हिवाळ्यात खूप मदत केली. गटानेही तिच्या विनोदाला दाद द्यायच्या वृत्तीची तारीफ केली होती. असं असतांना तिच्याकडे स्वतःला कमीपणा द्यायला कारणच नाहीत असे मी तिला समजावले. दुपारी मुलांबरोबर तिला खेळताना पाहून मला बरं वाटलं. लहान मुलांना आगगाडीबद्दल पडलेल्या प्रश्नांचे तक्ते बनले होते. आज प्रत्येक मुलानं प्रश्नांची उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न केला.

आज इतक्या आठवड्यानंतर फ्रँक अशा पद्धतीने का वागतो ते मला कळलं. त्याच्या वडिलांकडे घोडा नव्हता व त्यांना घेणेही शक्य नव्हते. किंवा भाड्याने नांगरणी करवून घेणं ही परवडत नव्हतं. त्यांनी नांगर त्यांच्या गाडीला जोडला होता आणि ते गाडी चालवित तेव्हा फ्रँक नांगर धरी. या कामाच्या कष्टाचे वर्णन करणं शक्य नाही. गेल्या दोन आठवड्यातले तीन दिवस फ्रँक आजारी असल्याचं सांगून दुपारी घरी गेला होता. कारण त्याला आपल्याकडे काय चाललंय हे मला कळू द्यायचे नव्हते. यामुळे त्याच्यातला कडवटपणा वाढत चालला होता.

शुक्रवार, एप्रिल ९

आज खूप पाऊस कोसळत होता. म्हणून आम्ही आतल्या वातावरणातच आमचा आनंद शोधत होतो. सकाळी आम्ही गायलो. ही मुलं किती छान, सुरेल गातात! गाण्यातल्या भावना पोहोचण्यासाठी ती किती काळजी घेतात. बाखच्या कॅरोलपैकी इंग्लिश बायबल मधील गीतं कोणत्याही वाद्यवृंदाशिवाय ती गायली, माझी प्रत्येक सूचना त्यांनी पाळली होती. त्या सौंदर्याने मी अगदी हेलावून गेले.

मी न गाण्याच्या राल्फकडे बघत होते. पण त्याच्या चेहऱ्यावरच्या भावनांमुळे मला त्याला नेमकं काय वाटतंय ते कळत होतं इतर मुलांप्रमाणेच तोही हेलावला होता. काही वेळानी गाणे संपल्यावर खोलीमध्ये पूर्ण शांतता पसरली आणि त्यानंतर मेरीचा अस्फुट हुंदका ऐकायला आला!

मंगळवारी आगगाडीचा प्रवास करण्याची परवानगी मागणारं पत्र छोट्यांनी आपल्या आयांना लिहीलं. ते इतके मनापासून काम करतात! पत्रात काय लिहायचं याची आम्ही चर्चा केली आणि फळ्यांवर मुलांना आवश्यक असलेले शब्द लिहीले. प्रत्येकाने आपले पत्र लिहीले, मी मदत केली. दुरुस्त्या केल्या.

आजची हेल्पर्स क्लबची सभा जरा वादळी झाली. सध्या असं सारखंच चाललयं. प्रिन्सेक्स आणि ओल्सेयूस्कीचं पटत नाही आणि त्यांची भांडणं मुलं शाळेमध्ये घेऊन येतात. ओल्सेयूस्कीची रुथ बदल तक्रार आहे आणि तिची त्यांच्याबद्दल! समंटीस भावंडांना रुथ आणि ओल्सेयूस्कीबद्दल तर 'मे' ची सगळ्यांबद्दलच तक्रार होती. हे सध्या मुली पुरतच मर्यादित होतं. हे सगळं कसं सुरू झालं असेल याची मी कल्पना करत होते.

सोमवार, एप्रिल १२

आज राल्फ वार्ड्ट मनःस्थितीत शाळेत आला. अनेक मुलींनी त्याला चिडवलं आणि परिस्थिती आणखीन बिघडली. शाळेपूर्वी तो बॉल खेळला आणि निष्काळजीपणाने त्याने खिडकीची काच फोडली. त्याने रुथला ते साफ करण्याबद्दल फर्मावलं पण मी त्याला हे त्यानंच करायला हवं असे बजावलं. त्याने काचेचे तुकडे झाडले, चौकटीतून उरलेली काच काढली, लांबी खरडून काढली. या कामाने बहुधा तो थोडा शांत झाला. तो परत आला तेव्हा आम्ही गात होतो. राल्फलाही गाताना बघून मला आश्चर्य आणि आनंद झाला!

'हॅन्सल आणि ग्रेटल' च्या कठपुतळ्या लहान मुलांनी केल्या आहेत आणि आता आज पहिल्यांदाच त्यांचा सराव सुरू झाला. त्या जरा बेडौल आहेत पण मुले त्यांच्यावर खूश आहेत.

मंगळवार, एप्रिल १३

छोटी मंडळी त्यांच्या आगगाडीच्या नियोजित सहलीबद्दल बोलताहेत. स्टेशन मास्तरना, वाहकाला विचारायच्या प्रश्नांची उजळणी करताहेत. आपण कसं वागायचं हे मी वारंवार सांगते आहे.

चौदा मुलांना घेऊन मी आणि कु. अेव्हेरेट निघालो. स्थानकावर मुलांनी स्वतः तिकीटं खरेदी केली. पोस्टमननी टपाल थैल्या पटकन ट्रेनमधून उचलता येतील अशा ठिकाणी ठेवलेल्या त्यांनी पाहिल्या. अॅन्ड्र्यूला ट्रेनला निशाण दाखवायची परवानगी मिळाली. सहलीत आम्ही 'गॅप' (भूगर्भशास्त्रीय विशेषाची जागा) वरून गेलो आणि वाहकाने आम्हाला चित्तवेधक स्थळ दाखवली. त्याला मुलांमध्येही रस होता. त्यांना त्याने डायनिंगकार दाखवली आणि पार्लरकारमध्ये बसायची परवानगी दिली. जेम्सबर्गला आम्ही इतर ट्रेन्स येताना पाहिल्या आणि त्याच्या शिट्ट्या आणि सिग्नल बदल शिकलो. ट्रेनबद्दल माहिती देणारी पाच-दहा सेंट्सची पुस्तके आम्ही दुकानातून घेतली आणि आइस्क्रीम कोनही घेतले.

मी आणि कु. अेव्हेरेट मुलांबरोबर होतो. कु. हॉपॉक ही दुसरी सहाय्यक शिक्षिका, मोठ्या मुलांना श्री. लिव्हिंग्स्टनची मुलाखत घ्यायला वस्तीत घेऊन गेली. ते अनेक वर्षांपासून वस्तीत रहाताहेत. त्यांनी ओढ्याकाठी जेवण घेतलं. जेव्हा आम्ही परतलो तेव्हा मोठी मुलं त्यांचा दिवस छान गेला हे मला सांगायला आतुर झाली होती आणि छोटीही त्यांच्या सहलीबद्दल बोलायला उत्सुक होती. पुढचा अर्धा तास आम्ही एकमेकांचे अनुभव ऐकत होतो.

गुरुवार, एप्रिल १५

समाज शास्त्राच्यातासाला मोठ्या मुलांनी पूर्वीच्या शाळांविषयी चर्चा केली. प्रत्येकाने त्यात भाग घेतला आणि आत्तापर्यंतच्या चर्चेपेक्षा ही चर्चा अधिक रंगतदार झाली. श्री. लिव्हिंग्स्टननी मुलांना शाळेचा इतिहास ही सांगितला. जेव्हा ते छोटे होते तेव्हाची शाळा कशी होती, कोणते खेळ ते खेळायचे हे ही सांगितले.

ट्रेन सहलीबद्दल मार्थाने काल रात्री गोष्ट लिहून शाळेत आणली. त्यामुळे इतरांनाही कथा लिहायचा उत्साह आला. मार्थाने ती ट्रेनच पुस्तक करणार आहे असे सांगितले. इतरांनाही कल्पना आवडली. मार्थाने मुलांना जे शब्द माहिती नव्हते ते सांगितले. मी मोठ्यांबरोबर काम केलं. क्लबच्या सभेच्यावेळी खेळासंबंधी आणखी एक निर्णय घेतला. यापूर्वी प्रत्येक

आठवड्याला राल्फ आणि फ्रँक आपापला संघ निवडायचे. मेरीने इतरांनाही हा आनंद देण्याचे सुचवले. मुलांनी यांवर खूप चर्चा केली आणि शेवटी राल्फ, फ्रँकनेच आजही संघ निवडावेत असे सांगितले. पुढच्या आठवड्यात मुलं प्रथम मते देऊन टिम निवड करतील. पुढच्या आठवड्यात दुसऱ्या क्रमांकाच्या मतांना प्राधान्य मिळेल आणि या तऱ्हेने प्रत्येकाला बाजू निवडायची संधी मिळेल.

शुक्रवार, एप्रिल १६

आम्हाला करायच्या अनेक गोष्टींसाठी दिवस अपुरा पडायला लागला आहे. इंग्लिशच्या तासाला आमच्या बोलण्यातल्या चुकांचा आढावा घेतला. सर्वसाधारण सगळ्यांची चुकीची वाक्ये, दुरुस्त करून लिहिली. अशी जवळजवळ बेचाळीस वाक्ये निघाली. आपल्या बोलण्याबद्दल मुले किती जागरूक होती याचे हे उदाहरण आहे. चांगली वाक्येही ते लवकर सुचवतात. आमच्या वाप्यात ओळीने लावलेले ट्युलिप्स फुलताहेत आणि रस्ता रंगीबेरंगी दिसतो. शाळेच्या मैदानावरच्या या फुलांनी केवढी शोभा आणलीय ते इतर लोक जातायेता कौतुक करतात त्यावरून कळतं. मुलंही खुष आहेत आणि रोज नवीन फुलणाऱ्या फुलांचे निरीक्षण करताहेत.

सोमवार, एप्रिल १९

आज सकाळी छोट्यांनी एक नाटकाचा प्रयोग केला. आम्ही आमची डेस्क ट्रेनसारखी ओळीत लावली. अँड्र्यू इंजिनियर झाला. विल्यम तिकीट विक्रेता आणि फ्रेड वाहक! मुलांनी खूप मजा लुटली आणि परत शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला त्याच खेळाची त्यांनी परवानगी मागितली.

मंगळवार, एप्रिल २०

कालच्या ट्रेनच्या खेळाबद्दल मुले बोलत होती. आपण केलेल्या सहलीबद्दल कांही चर्चा करण्याचे आम्ही ठरवलं. मार्था म्हणाली, 'कोणीच प्रवाश्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली नाहीत तर आपल्या नाटकावर परिणाम होईल.', फ्रेड म्हणाला, 'आपणच उत्तरे शोधू,' कंपनीने पाठवलेल्या ट्रेन संबंधीची पत्रकं वाचून उत्तरं शोधता येतील असं मुलांना वाटत होतं. शिष्टी, स्वयंपाकघर, डायनिंगकार यामधे मुलांना रस होता त्याप्रमाणे आम्ही तीन गट केले. अँड्र्यू, अँलेक्स, गस यांनी त्यांची ट्रेनची पुस्तके आणली आणि ही तीन डोकी अक्षरशः त्याच्यात गुंतली, हरवली. नंतर अँड्र्यू म्हणाला, 'बरं झालं आपण शिष्टीवरची पुस्तके वाचली ते, काल आपण खूप चुका केल्या.'

शुक्रवार, एप्रिल २३

कोणत्याही परीपूर्ण दिवसाअखेरीस काहीतरी वाईट होतेच. मुलं बससाठी वाट बघत असतांना, थॉमस राल्फवर ओरडला, शिवीगाळ केली. राल्फ चिडला आणि त्याने नाकावर ठोसा मारला, काय झालं ते बघायलाही तो थांबला नाही. थॉमसचे नाक रक्तबंबाळ झाले. मी ते पुसले आणि थॉमसला समजावलं की राल्फला असं काही करण्याचा अधिकार नाही. पण जर थॉमस अकारण लोकांच्या अंगावर गेला तर असंच होईल. 'जाऊ द्या, त्याला बघून माझं डोकं फिरतं.' थॉमस म्हणाला.

मंगळवार, एप्रिल २७

काल थॉमस शाळेत आला नाही आणि मला राल्फ बरोबर बोलण्याची संधी मिळाली. त्यामधून त्याने काय गंभीर चूक केली ते त्याला दाखवायचा मी प्रयत्न केला.

आज मला सौ. लेनिककडून चिष्टी मिळाली की त्यांनी थॉमस आणि राल्फ यांमधे झालेल्या भांडणाबद्दल राज्य पोलिसांना सांगितले आहे. मी खूपच उद्विग्न झाले. त्यांना येथे येऊन फक्त दोनच महिने झाले होते आणि मी ही कामांमधे एवढी अडकले होते की, त्यांच्या घरी जावून, त्यांना प्रत्यक्ष भेटून सौ. लेनिकशी परिचय करून घेणं ही झालं नव्हतं. तेवढं जरी मी केलं असतं तर त्या गोष्टी या थराला गेल्या नसत्या. त्यांनी लिहिलं होतं की, 'राल्फबद्दल त्यांना सर्व माहिती होती. त्याला कोणी हाताळू शकत नाही. त्याचे वडीलही त्याला काही करणार नाहीत.' त्या मला दोष देत नव्हत्या, उलट त्या म्हणे मदतच करू इच्छित होत्या! त्यांना मी राल्फ बरोबर कसं काम केलं आहे हे माहिती असायला हवं होतं! आता माझ्या वर्षभराच्या कष्टांवर पाणी पडणार होते.

राल्फला या सर्व गोष्टीची कल्पना दिली, चिष्टीतील, राल्फला माहित असायला हवा एवढाच मजकूर ती त्याला सांगितला. राज्य पोलिसांपैकी कोणी राल्फच्या वडिलांशी यासंबंधी बोलण्याआधी त्यांनाही याबद्दल सांगावं असं आम्ही ठरवलं. मी जोन्स कुटुंबाबरोबर रात्रीचे जेवण घेतले आणि आम्ही तिघेही बोलायला बसलो. मी त्यांना वस्तुस्थिती सांगितली.

त्यानंतर मि. जोन्स राल्फ बरोबर बोलले. त्यांनी परिस्थिती चांगल्या पद्धतीने हाताळली आणि राल्फला योग्य तो सल्ला दिला असं मला वाटलं. पुढे काय होणार याची कल्पना दिल्यामुळे श्री. जोन्सनी माझे आभार मानले. राल्फनेही कृतज्ञता व्यक्त केली. आजपर्यंत कधीही मला कारपर्यंत पोहोचवायला न आलेला राल्फ मला कारपर्यंत सोडायला आला.

बुधवार, एप्रिल २८

राज्य पोलिसांकडून आज एकाने भेट घेतली. मी आधी त्याच्याशी बोलले, सर्व परिस्थिती सांगितली, त्यानंतर तो राल्फशी बोलला. मला असं वाटलं की हे सर्व इथेच संपले. यांपासून धडा घेऊन राल्फ शहाणा होईल.

वाफेचे इंजिन कसं चालत असेल या विषयावर चक्क लहान मुलं बोलत होती! अल्बर्टला वरच्या वर्गाच्या शास्त्राच्या पुस्तकात एक चित्र मिळालं आणि त्यावरून चाकं कशी फिरतात हे त्याने अचूक सांगितले. संपूर्ण गटाला सहज आणि सोप्या शब्दात, योग्य तऱ्हेने सांगता यावे म्हणून त्याने त्या चित्राचा कसून अभ्यास केला. जेव्हा आम्ही आगगाडी-आगगाडी खेळत होतो, तेव्हा अल्बर्ट इंजिन चालविणारा होता आणि चौकसपणे प्रश्न विचारणाऱ्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देत होता. नंतर त्यांनी स्वयंपाकघर आणि भोजनकक्षाचाही त्यांच्या नाटकात समावेश केला.

आज मोठ्या मुलांनी खूपच काम केलं आणि आमच्या शहराच्या पूर्वीच्या दिवसांच्या हकिगती लिहायचा प्रयत्न केला. आत्तापर्यंत त्यांनी पूर्वजांची घरं, अन्न, कपडे, औषधं, शाळा, धर्म, करमणूक याचा अभ्यास केला होता. संग्रहालयात एकोणीस वस्तू जमा झाल्या होत्या. मुलींनी त्यांचे नमुने तयार केले होते. मुलांनी जराशी ओबड धोबड कॉनेप्टोगा वॅगन आणि बग्गीची प्रतिकृती केली होती. अँनाने मस्लीनचे वॉल हॅगिंग रंगवले होते आणि मेणातही बुडवले होते. त्याला आता अस्तर लावायचं राहिलं होतं. सोफियाने तीनफूट बाय नऊ फुटाचे भले मोठे हॅगिंग बनवले होते. पूर्वजांच्या जीवनाची रेखाटनं त्यात होती. गटाचे इतर सभासद हॅगिंग रंगवायला तिला मदत करत होते.

गुरुवार, एप्रिल २९

शाळेनंतरच्या सभेसाठी आठ माता नियमितपणे यायला लागल्या होत्या. आम्ही पुढील वर्षीच्या 'गरम जेवणप्रकल्पाची' चर्चा केली. त्यांच्याकडे उन्हाळ्यात जास्त भाज्या झाल्यातर आया शाळेच्या रस्त्यापलीकडच्या आमच्या शेजाऱ्यांना याबद्दल सांगणार होत्या. तसं झालं तर मोठ्या मुलींना गोळा करून इतर आयांच्या मदतीने भाज्या हवाबंद करून घेणार होत्या. आळीपाळीने इतर माता त्यात मदत करणार होत्या.

गुरुवार, जून १०

गेल्या महिन्यात कामांमध्ये मी इतकी बुडाले की इतर काही कामे साचून राहिली, त्यापैकीच एक म्हणजे डायरीत लिहीणं. इतर उपक्रमांच्या गर्दीमध्ये डायरी लिहीणे म्हणजे खरंच चैनच होती. आता मात्र त्याच्याकडे लगेच लक्ष द्यायला पाहिजे. मी जे काही आठवणीने लिहीते त्याची विश्लेषणाला, मूल्यमापनाला फार मोठी मदत होते असं नाही. तरी मला वाटतं की, शेवटचं लिहिलं त्यानंतरच्या घटनांची सारांशरूपाने नोंद करून ठेवायला हवी.

मुलं त्यांच्या कठपुतळ्यांच्या कार्यक्रमासाठी खूप खपत होती. श्री. विल्सनच्या मदतीने मुलांनी लाकडी घोड्यावर बसणारा अेक मंच तयार केला. त्यांनी मुलांना पडद्यासाठी चौकटी करण्याबद्दल (वेगवेगळ्या प्रसंगांसाठी), प्रकाश योजना याबद्दलही शिकवलं. मुलींनी नवीन मस्लीनचे पडदे शिवले. मुलांनी सिन्स रंगवले, बाकीचे साहित्य गोळा केले आणि कठपुतळीच्या दोऱ्या बांधायला मुठी तयार केल्या. मुलं अगदी रोज कसून कठपुतळी वापरायचा सराव करत होती. कठपुतळीच्या विश्वात ते स्वतःला विसरून गेले होते आणि बोलक्या बाहुल्या म्हणजे खरीखुरी माणसं झाल्या होत्या.

छोट्या मुलांनीही हाताच्या कठपुतळ्यांचा सराव करून खेळ चांगला बसवला. २१ मे ला मुलांनी ग्रामगौरवदिनाच्या कार्यक्रमाच्यावेळी अनेक शिक्षकांच्या, पालकांच्या मोठ्या जमावासमोर कठपुतळीचा खेळ सादर केला व २६ मेला शाळेमध्ये केला. या कार्यक्रमाची प्रसिद्धी सगळीकडे एवढी झाली की, ज्यांना तो पहायला मिळाला नाही ते आम्ही पुढच्यावर्षी दुसरा करणार का याची आत्तापासून चौकशी करायला लागले.

या महिन्यात आम्ही यावर्षीचं तिसरं सात पानी वृत्तपत्र प्रकाशित केलं.

आणि जसं काही आम्हाला काम पुरेसं नव्हतं म्हणून वार्षिक शहरदिनी आम्ही नाटुकलं सादर करायचं ठरवलं. प्रत्येकवर्षी शहरातील दोन्ही शाळांतले शिक्षक आणि विद्यार्थी या दिवशी एकत्र येतात. दुपारच्यावेळी सगळ्या शाळा,

करमणुकीचे कार्यक्रम सादर करतात. यावर्षी आम्ही शहरांच्या इतिहासावरील आमचे नाटक सादर केले आणि 'व्हॅली व्ह्यू' शहराच्या इतिहासातील काही 'मनोवेधक क्षण' याच्या बनवलेल्या प्रति पालकांपुढे ठेवल्या.

सर्वांचे मिळालेले सहकार्य आणि त्यामुळे साकार झालेले काम या रूपात या सगळ्या काळाचा माझ्या मनावर ठसा, उमटलेला आहे. या जागेभोवती एक आनंदी, उद्योगी आणि कामस् वातावरण वेढलेले आहे.

मी जेव्हा या वर्षभराकडे पाहते, तेव्हा माझ्या मनाला मुलं, पालक, शिक्षक, आम्ही सर्वच अनुभवानं श्रीमंत झालो, विविध अनुभवाने, काम करण्याने, खेळण्याने एकत्र राहाण्याने समृद्ध बनलो. आमचा संघर्ष आणि कष्ट फुकट गेले नाहीत असे जाणवते.

आम्ही नव्याने सुरुवात करतो

वर्ष दुसरे

शुक्रवार, ऑगस्ट १९३७

निरनिराळ्या कामात उन्हाळा संपला, आता मात्र शाळेच्या नवीन येणाऱ्या वर्षावर लक्ष केंद्रित करायला हवे. मी जेव्हा पहिल्यांदा मुलांना भेटले त्याहून ती सगळी आता एका वर्षाने मोठी झालीत असं मी एकतीस मुलांच्या यादीवर नजर टाकताक्षणीच माझ्या लक्षात आलं. यादीमधील चौघेजण नुकतीच सुरुवात करणारे होते.

- १) अेलिझाबेथ प्रिन्लॅक - वय ७ वर्ष २ महिने
- २) फ्लोरेन्स हिल - वय ५ वर्ष ९ महिने
- ३) चार्ल्स विलीस - वय ५ वर्ष ९ म.
- ४) एरिक थॉम्पसन् - वय ५ वर्ष ९ म.

तीन मुलांनी आमची शाळा सोडली होती. ओल्गा शहरात काम करते. अँना गावातील हायस्कूलमध्ये गेलीय व फ्रेड लुट्झने गाव सोडलं.

मी मुलांच्या वाचन, शब्दलेखन, गणित याबाबतीत, गटांची फेररचना केली. आता शास्त्र व आरोग्य, समाजशास्त्र यांचे दोन गट झाले आहेत. आम्ही नवीन नियोजन करेपर्यंत गेल्या वर्षीच्या दैनंदिन कार्यक्रमानुसारच काही ना काहीतरी कार्यक्रम घेणार आहोत.

सोमवार, ऑगस्ट ३०

मी आज शाळेला भेट दिली. कडेला लावलेली गुलाबाची झाडे छान वाढली आहेत. रूथ म्हणाली, 'त्यापैकी एका झाडाला या उन्हाळ्यात फुलं येऊन गेली.'

वाटेत येतांना भेटणाऱ्या सर्वांना मी अभिवादन करत आले. रूथला फोर एच क्लबच्या शिविराचा अनुभव मिळाला आहे. तिने तिचा कीटकांचा संग्रह मला दाखविला. श्री. थॉम्पसन अजूनही रस्त्यावर काम केल्यावर लाकूड तोडून विकण्याचे पूर्वीइतकेच कष्ट करत आहेत. आजवर मी त्यांना आराम करतांना पाहिलेलं नाही.

समंटीस भावंडं मला बघून खूष झाली. कॅथरीन बारीक झाली होती, पण सोफिया आणि विल्यम लढंभारती झाली आहेत. उन्हाळ्यात त्यांनी भाडेकरू ठेवले होते. मी मुलांशी बोलताना ते सगळे आमच्या भोवती उभे राहून ऐकत होते. सोफियाकडे काही संत्र्यांची खोकी होती, ती शाळेमध्ये फर्निचर बनवायला उपयोगी पडली असती. कुणालाही उन्हाळ्यामध्ये आपले छंद जोपासायला वेळ मिळाला नाही.

सौ. विल्यम्स आजारी आहेत. चारही मुलं फार कमी वेळ घरात थांबत होती. ते आळीपाळीने नातेवाईकांकडे रहायला गेले होते, त्यामुळे त्यांचा उन्हाळा जरा बरा गेला.

मार्था, इनेझ आणि त्यांची आजी हे तिघेच जोन्सच्या घरात होते. राल्फने त्याच्या वडीलांबरोबर गॅरेजमध्ये जास्त वेळ घालवला, तो जेव्हा शाळेत परत येईल तेव्हा त्याच्यावर याचा काय परिणाम झाला असेल अशी मला भिती वाटली. मार्थाने मला तिचा कीटकांचा संग्रह व वाळलेल्या, पुस्तकात घालून ठेवलेल्या पानांचा संग्रह दाखवला.

हिल भावंडं मला भेटायला हिरवळीवरून धावत आली. श्री. हिल स्प्रिंगहाऊस बांधत होते. अल्बर्टने घराजवळच्या ओढ्याकाठी शाडूची माती कुठे मिळेल ते दाखवले. वॉरेनने त्याचा वाढलेला तिकीट संग्रह दाखवला. मुलांनी सुरवंटही गोळा केले होते आणि त्यांचे कोष तयार होईपर्यंत त्यांच्या पोटाची काळजी मुले घेत आहेत, त्यांना जेवायला देत आहेत.

या उन्हाळ्यात मी सात डॉलर्सला आणलेल्या हत्यारांचा नवीन संच ठेवण्यासाठी हुक लावण्याचे, हत्यारांच्या कपाटामध्ये ठेवण्यासाठी कप्पे बनवायचे काम करून अेडवर्डने आज दुपारी खूप मदत केली. आम्ही वखारीत जाऊन तीन पॅलेन्सचा पडदा व चित्रफलक बनविण्यासाठी लाकडांची खरेदी केली.

मंगळवार, ऑगस्ट ३१

आजचा दिवस भयानक बातम्या व दृश्ये घेऊन उजाडला! समाजात एकत्र राहून समस्यांना तोंड देतांना आमच्या समजूतदारपणाची, धैर्याची कसोटीच जणू बघितली जात आहे. प्रिन्लॅक्स आणि ओल्सेयूस्की मधील वैर परत उफाळलं. न्यायालयापर्यंत गेलं. अनेकांची नांवे त्यात घेतली गेली. दगडफेक झाली, अगदी गोळीबारापर्यंत गोष्टी गेल्या. फ्रँककडे अर्थातच गुन्हेगार म्हणून बघितले गेले. ओल्सेयूस्कींनी माझ्याकडे मदत मागितली, मी काय म्हणू शकत होते?

प्रिन्लॅककडून मला कळलं की तुटपुंज्या मिळकतीमध्ये भागवणं त्यांना कठीण जात होते. 'जर तुम्ही गरीब असाल तर मरेपर्यंत गरीबच रहाता' असे श्री. प्रिन्लॅक म्हणाले. सौ. प्रिन्लॅक ब्रेड बनवत होत्या. मी घरी जायला निघाले तेव्हा त्यांनी हकलबेरीजच्या चार बरण्या मला न्यायला दिल्या. जेव्हा मी हो-नाही केलं तेव्हा त्या म्हणाल्या, 'आमच्याकडे सव्वीस गॅलनचे जार्स भरलेले आहेत.' फ्रँक आणि जॉर्ज जिन्त्याने वर गेले आणि मी जाईस्तोवर लपून राहिले. ते चिमणीच्या भोकातून डोकावत होते आणि मी तेथे असेपर्यंतच सगळं बोलणं अकत होते. इतक्या असहाय्य मुलांसाठी शाळा काय करू शकेल? मला आजवर इतकी अपूर्णता याआधी कधी वाटली नव्हती.

मी जेव्हा कार्टराईटकडे गेले तेव्हा सगळी मुलं घरामागे लपून माझ्याकडे बघत होती. मी त्यांच्या नजरेला नजर दिली की त्यांना हसायला येई आणि परत त्यांची डोकी दिसेनाशी होत. कार्टराईटनी अतिशय सुंदर बाग मुलांकडून बनवून घेतली पण भाज्यांची/फळांची साठवणूक अजिबात केली नव्हती.

आज पहिल्यांदाच माझी आणि थॉमसच्या वडीलांची, सावत्रआईची ओळख झाली. सौ. लेनिकना मला बघून बरे वाटलेलं दिसलं. त्यांनी थॉमसच्या आयुष्याबद्दल मला सांगितलं. त्याच्या पालकांचा घटस्फोट झाल्यावर थॉमस त्याच्या आजीकडे रहायला गेला होता. त्याला वाटेल तेव्हा तो शाळेत जायचा. जेव्हा त्याच्या वडीलांबरोबर सावत्र आई रहायला आली तेव्हा थॉमस तिच्यावर रागावला आणि उद्धटपणे बोलला आणि तिच्या विरुद्ध त्यानं बंड पुकारलं. सौ. लेनिक त्याला आदर्श मुलगा बनविण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. त्याला स्वच्छ ठेवणे, घरात स्वच्छता राखणे त्याच्यासाठी करायच्या. त्याच्यामध्ये अजून फारसा फरक पडला नाही, तो अजूनही वाईट वागतो आहे असे त्यांना वाटे.

सौ. डुलिओ मला तळघरात घेऊन गेल्या आणि त्यांनी व अँड्र्यूने गोळा केलेल्या भाज्यांच्या, जंगली फळांच्या, मशरूमच्या हवाबंद डब्याच्या रांगाच्या रांगा मला दाखविल्या. त्यांनी मला गाजरं, बीट, पुरण्याच्या व सफरचंदाच्या कोठ्या व साठवण्याच्या जागाही दाखवल्या. आखव्या उन्हाळ्यात ते कोठेच बाहेर गेले नव्हते. त्यांच्याकडे रेडिओ अथवा वृत्तपत्रही येत नव्हतं. या भाड्याच्या शेतामध्ये त्यांनी काम - काम आणि कामच केलं होतं. स्वतःची जागा विकत घेण्याच्या उद्देशाने हे कष्ट केले होते. हे घर खूप कष्ट करत असूनही तिथे खूप आनंद, समाधान होते. जेव्हा अँड्र्यूज आईकडे बघे तेव्हा त्याच्या नजरेत प्रेमाची चमक येई. सौ. डुलिओ त्याला, 'माझं लाडकं कुरळ्या केसांचं पिल्लू' असं म्हणून हाका मारत. त्यांचे तत्त्वज्ञान सोपं होतं. खूप काम करा आणि जिथं तुम्ही काहीही करू शकत नाही त्याची काळजी करू नका.

अँड्र्यूज सारख्यांच्या घरी जाणे म्हणजे वाळवंटातील हिरवळ बघायला मिळणं! मुली शाळा सुरू व्हायचीच वाट पहात होत्या. त्यांनी अनेक गोष्टी करायच्या ठरवून ठेवल्या होत्या. सौ. अँड्र्यूजनी त्यांनी घालवलेल्या छान उन्हाळ्याबद्दल सांगितलं. त्यांनी खूप सिनेमे पाहिले. डोरीसला टॉन्सिल्लसचा खूपच त्रास होऊन त्या काढल्या. वातावरण खूपच आनंदी, सुखावह होते. परत घरी जातांना मी सौ. रामसेंना भेटले. त्यांची लहान मुलगी शहरातील शाळेत जाई, पण या वर्षी आयरीनन 'स्टोनी ग्रोव्ह' मधील शाळेत जावे असे त्यांना वाटत होते. त्याबद्दल त्यांनी खूप काही ऐकलं होतं. आयरीन सहा वर्षांची होती. तिच्यासकट मुलांची संख्या आता बत्तीस होईल.

आता गेल्या दोन दिवसांकडे मी जेव्हा बघते, तेव्हा माझ्यापुढे असलेल्या परिस्थितीचं मला दडपण येतं. कदाचित पूर्वी जसं शाळेत वातावरण होतं तसंच पुढेही राहिल अशी मी अपेक्षा करते.

शनिवार, सप्टेंबर ४

अँना, हेलन, रूथ, सोफिया, कॅथरीन यांनी मला सकाळी शाळा स्वच्छ करतांना पाहिलं आणि त्याही मला मदतीला आल्या. आम्ही सगळी कपाटं, फर्निचर धुतले, कपाटातून पुस्तके काढून खोलीत लावली. दिवसा अखेरीस शहरात जाऊन कपाटांसाठी व पडद्यांसाठी कापड आणले.

बुधवार, सप्टेंबर ८

मी जेव्हा आले तेव्हा छोटी मुलं दरवाजापाशीच गोळा झाली. मोठी मुलं थोडी शाळेच्या मागं, मला पहिल्याच दिवशी भेटतांना थोडीशी लाजत होती. मी त्या मुलांसाठी टेबल, बेंच व्यवस्थित मांडायच्या कामाला लागले आणि त्यांना अगदी घरच्यासारखं वाटलं.

आयरीन आज अगदी आनंदी, उत्साही दिसत होती. तिला आमची शाळा आवडल्याचं तिने सांगितलं. चार्ल्स विलीस दिवसभर रडला आणि धडपडला. तो तीनच वर्षांचा आहे. अरीक रूथवर आख्खा दिवस अवलंबून होता, रूथलाही ते असह्य झालं होतं. अलिझाबेथ, फ्लॉरेन्सची अेकमेकींशी मैत्री जमली.

गेल्या वर्षी आमच्या खोलीच्या काही गैरसोयींबद्दल आम्ही बोललो होतो. शाळा बंद होण्यापूर्वी आम्ही त्याची एक यादी केली. त्यापैकी काय काय करायचं त्याचीही नोंद घेतली. खेळण्यासाठी जागा शोधणं हे खूप मोठे काम होते. जेथे मुलं बोलू शकतील, मोकळेपणे हालचाली करू शकतील अशी जागा हवी होती. ती या वर्षी आणखी पाच बाकं वाढल्यावर लहान मुलांसाठी अशी जागा शोधणं हे कर्म काम होतं. दुसरी माझ्यापुढे असलेली मोठी समस्या म्हणजे जी मुले वयाच्या मानाने अभ्यासाला मागे पडतात त्यांच्या गरजा पूर्ण करणं. त्यांना हाताने काम करता येतील अशा उपक्रमात गुंतवायला हवे. 'जेणेकरून' त्यांना 'अध्ययन' करतांना उत्तेजन मिळेल. दोन्ही समस्या सोडविण्यासाठी बाहेर एक खेळघर बांधावे, ज्यात बऱ्याच मुलांना एकत्रित खेळता येईल असं मी मुलांना सुचवलं.

कठपुतळीच्या कार्यक्रमाच्या टेबलाने व्यापलेल्या जागेचा पुरेपूर वापर कसा करावा? हा माझ्यापुढील प्रश्न होता. स्वयंपाकघर व सामानाची खोली वेगळी करणारा पडदा हवा होता. आम्हाला आमची खोली घरासारखी दिसण्यासाठी पडद्यांची गरज होती. चित्रफलक हवे होते. नऊ वाजता आमचं काही नियोजन करायला तयार झालो.

- ◆ प्लायवूड व वॉलपेपर वापरून चित्रफलक तयार करणे - अेडवर्ड व राल्फ
- ◆ पपेट शो टेबलला आत अंधरलेल्या लिनोलियमने झाकावे - फ्रँक
- ◆ तीन पॅनलची दुमडणारी चौकट बनविणं - वॉरेन व जॉर्ज
- ◆ पपेट शो टेबलाभोवती चुण्यांचे कापड घालावे, कपाटाचे पडदे, खिडक्यांचे पडदे दोरीनं ओढावेत - कॅथरीन, सोफिया, मे, डोरीस, रूथ, हेलन, मेरी.
- ◆ संत्र्याच्या खोक्यापासून खेळघर बनवावं - अॅलेक्स, गस, अॅन्ड्र्यू, जोसेफ, वॉल्टर.
- ◆ खुर्च्यासाठी उशा व त्याचे अंध्रे बनविणं, रगसाठी चिंध्या रंगवून घेणं - वेर्ना, अॅलीस, मार्था, पर्ल व विल्यम्स
- ◆ रगसाठी चिंध्या फाडणं - जॉन व रिचर्ड
- ◆ पाळण्यासाठी गाद्या बनविणं - फ्लॉरेन्स, अलिझाबेथ, आयरीन

शाळेपूर्वी मी मेरीला पाळण्याच्या गाद्यागिर्द्या कशा बनवायच्या ते समजावलं. तिने छोट्या मुलींना त्यासाठी मदत केली. मोठ्या मुलांना माझ्याकडून थोडी मदत हवी होती. मी फक्त त्यांनी लाकूड कापण्यास सुरुवात करण्याआधी मोजमापे नीट आहेत ना तेवढेच पाहिलं. रूथने लहान मुलींना उशा बनवायला मदत केली. ऑरेंज क्रेटपासून फर्निचर बनवण्याच्या मुलांना मदत करण्यात माझा जास्त वेळ गेला. दहा वाजेपर्यंत आम्ही कार्यशाळेतच काम करत होतो.

शारीरिक शिक्षणाच्या तासानंतर आम्ही आमच्या उन्हाळ्यातील उपक्रमांबद्दल बोलू लागलो. मेरीने चित्रं काढली होती. मार्था आणि राल्फने कीटक जमवले होते. कॅथरीन, सोफियानं फुलपाखरं! विल्यमला काही अवशेष मिळाले होते. फ्रँकने दोन विमानं बनविली होती आणि दोन घड्याळंही दुरुस्त केली होती. राल्फ पोहोण्याच्या नवीन पद्धती शिकला होता. इतर मुलांनी छंद जोपासायला सुरुवात केली होती पण ते पूर्ण झाले नव्हते.

मिशिगनमधल्या एक शिक्षकी शाळेतील प्रात्यक्षिक शिक्षक म्हणून मला आलेल्या अनुभवांचे वर्णन मी मुलांना ऐकवलं. मिशिगनमधल्या मुलांनी ठेवलेली दैनंदिनी, तेथून आणलेले काही अश्मावशेष मी त्यांना दाखवले. आम्ही त्यांची विलीयम्सच्या अश्मावशेषांबरोबर तुलना केली. नवीन मुलांच्या आरोग्याच्या गरजा एवढ्या होत्या की मला त्यांवर काही काळ लक्ष द्यावं असं वाटलं. मी प्रत्येक सकाळचा शेवटचा अर्धा तास यांसाठी राखावयाचा ठरवलं. मागील वर्षी आमच्या दुपारच्या खेळायच्या तासानंतर जास्तीत जास्त अडचणी येत. एखादेवेळी यावर्षी पहिली पंधरा मिनीटं विश्रांतीची असल्याने मुले शांत होतील आणि दुपारच्या कामाला लागतील. आरोग्य सवयीच्या तासाला आम्ही हा आरामाचा मुद्दा चर्चला घेतला. आज हा

विश्रांतीचा तास खूप यशस्वी ठरला. अनेक मुलांना डोकं टेबलवर टेकून विश्रांती घ्यायची नव्हती ती हलकं पुस्तक वाचत होती. आम्ही सगळेच इतके आळसावलो की गाण्याच्या तासाला जांभया देत होतो. आमची जुनी आवडती गाणी आम्ही म्हटली.

जेव्हा मोठी मुलं त्यांची सकाळची कामे पूर्ण करण्यामागे लागली तेव्हा मी लहान मुलांच्या बरेजा, वजाबाक्यांची गणितं परत बघू लागले. प्रत्येक मुलाकडे वेगवेगळी गणिते असलेली कार्डे होती आणि जसजशी ते कार्डे पूर्ण करत तसे त्यांच्याकडेच्या नोंदीच्या कागदावर नोंद करत.

दुपारी उशीरा मोठ्या मुलांनी त्यांच्या गणितांच्या उजळणीला सुरुवात केली, आणि अशा तऱ्हेने रंगतदार, गडबडीच्या दिवसाची अखेर झाली.

मंगळवार, सप्टेंबर ९

काल परत शाळेत आल्यावर सर्वच मुलांना खूप बरं वाटलं होतं. आणि जणूकाही नव्याने अडचणींना तोंड घायला ती सज्ज होती. जणू आम्ही त्यांपासून कधीच दूर नव्हतो. आज त्यांच्या उन्हाळ्यातल्या अनुभवांनीही शाळेत प्रभाव गाजवायला सुरुवात केली.

आमच्याकडे बॉल नव्हते. गेल्या वसंतातील शहरदिनाच्या भेटीच्या वेळी आमचा एक चांगला बॉल होता तो हरवला. इतर दोन्हीच्या दुरुस्तीची गरज होती. आमच्याकडे मजूस सॉफ्ट बॉल होता पण बॅट नव्हती. त्यामुळे दुपारी खेळायला कोणतंच साधन नव्हतं. मुलं काही न करता उभी होती. सर्वांनी एकत्र येऊन खेळघरासाठी जागा साफ करावी असे मी सुचविले. मुलं काहीच ऐकायला न आल्यासारखी उभी होती. लक्षपूर्वक दुर्लक्ष करीत होती. फक्त जॉर्ज म्हणाला, 'हे फारच जास्त काम आहे.' ते सगळे शाळेच्या मागच्या बाजूस जाऊन छोट्यांना चिडवायला लागले. ज्याला मोठ्या वर्गात गेल्याने, आपण मोठं झालोय असं वाटत होतं तो अल्बर्ट ही दांडगाई करत होता. मुलं त्याला दुखावेपर्यंत तो ही लक्ष वेधवून घेत होता. मी मुलांना आत बोलावले आणि त्यांच्याशी बोलले आणि रिकामटेकडेपणा करण्यापेक्षा खेळघर बनवायला मदत केली असती तर ही चांगली, आनंदी दुपार झाली असती अस मी त्यांना बजावलं. राल्फ म्हणाला, 'आम्ही का मदत करायची? आम्ही काही ते वापरणार नाही आहोत.' 'काही गोष्टी सर्वांच्या भल्यासाठी करायच्या असतात. आपल्याला जरी त्याचा काही फायदा होणार नसला तरी आपल्या मदतीने एखादी गोष्ट उभी राहाण्याचा आनंदही फार मोठा असतो', असं मी त्याला समजावलं. मुलांनी काहीच प्रतिक्रिया दर्शवली नाही. आपापसांत काही टिप्पणी करू लागले. आमची ही सभा काहीच हाती न येता संपली. उलट यांमुळे जास्त हानी झाली असं मला वाटलं. आता मागे वळून पाहतांना मी केलेली चूक माझ्या लक्षात येते. मी राल्फ आणि फ्रँकशी एकेकटे बोलायला हवं होतं. त्यांच्या अनुयायांचा गट त्यांच्या पाठीशी असतांना, त्यांच्या समोर बोलण्यात अर्थ नव्हता. पण मी यांवर भाषण ठोकले नाही हे खूप बरं झालं. आता लवकरात लवकर बॉल, बॅट आणायला व खूप खेळ शिकवायला हवेत. मी आता खेळघरासाठी लहान मुलेही मदतीला घेईन आणि मोठ्या मुलांना रस वाटण्यासाठी त्यांना अधूनमधून आम्ही बोलावू. अर्थात मी हे आधी करीन. शिक्षकांच्या सुदैवाने मुलं फार लवकर घटना विसरतात हे बरं आहे.

मुलांनी शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला खेळायला नकार दिला. फ्रँक म्हणाला, 'हे कामासारखंच आहे. मी घरामधे खूप काळ असेच केले आहे.' त्याला तो राल्फच्या संघात नसल्याने राग आला होता. मागच्या वर्षी ही असेच होते. तो जर राल्फच्या संघात नसेल तर तो खेळणार नाही. मी राल्फशी तो जरा बऱ्या मनस्थितीत असताना बोलले व त्याला खेळायला प्रवृत्त केलं. 'फ्रँक तुझ्या स्वतःच्या न्यायीवृत्तीला काय झालयं? मागच्यावर्षी तूच मैदानावरच्या छोट्यामोठ्या समस्या सोडवायला आम्हांला मदत करत होतास, एकाच संघात दोन मोठी मुले असल्याने काय होतं हे मी तुला सांगायला नकोय.' असं मी फ्रँकला म्हणाले. मी त्याला खेळात सहभागी व्हायला बोलावलं पण तो आला नाही. शेवटी त्याला पायरीवर तसाच आमच्याकडे बघत बसलेला सोडून मी मैदानात आले.

आरोग्य तासाला मी मैदानावरच्या भांडणासंबंधी मुद्दाम विषय काढला. मनाचा कल आणि आरोग्य यांमधील संबंधावर आम्ही चर्चा केली. आम्ही आळशीपणाच्या होणाऱ्या अयोग्य परिणामांवर बोललो. सर्व वेळ मुलांनी लक्षपूर्वक चर्चा ऐकली व त्यात भाग घेतला. दुपारच्यावेळी खेळाताना याचा जास्त त्रास झाला. आपण आळशी असतांना कसा त्रास होत होता यांवर चर्चाही ते करत होते, जणूकांही त्यामुळे किती त्रास होतो हेच बघत होते.

शुक्रवार, सप्टेंबर १०

कालच्यापेक्षा आज बरा होता. सकाळच्या कामाचा तास खूप बरा झाला. करत असलेले काम मुलांना आवडत होते. दुपारच्यावेळी सर्व लहान मुले खेळघराची जागा साफ करायला लागले. मोठी मुलं बराचवेळ बघत होती. जर काल मी या

गोष्टीचा एवढा बाअू केला नसता तर ते आज मदतीला आले असते असे मला वाटले. शाळेनंतर मी स्वच्छतागृहांची तपासणी केली आणि तेथे काही तरी बीभत्स लिहिलेलं, नवीन रंगवलेलं मला दिसलं. हे कुणाचे हस्ताक्षर आहे हे मी सांगू शकत नाही.

सोमवार, सप्टेंबर १३

आज मुलं आल्या आल्या मी त्यांच्याशी बोलले. माझ्या अपेक्षेप्रमाणेच कोणालाही ते कोणी चितारलय हे माहिती नव्हते. या चार मोठ्या मुलांपैकी कोणीतरी अेकानं अथवा सगळ्यांनी मिळून हे काम केले असणार हे मला माहिती होते. इतरजण खेळताना मी मुलांशी बोलले. आपल्या नवीन रंगविलेल्या स्वच्छतागृहात असं वाईट चितारल्यामुळे त्याचे रूप पालटलं आहे ही वाईट गोष्ट आहे, याचाच आधार घेत मी लैंगिक शिक्षणही दिलं. मुलं लक्षपूर्वक अैकत होती. मी त्यांना खराब झालेला भाग परत रंगवायचं काम दिलं.

आज पाऊस पडत असल्याने आम्ही खेळायला बाहेर जाऊ शकलो नाही. मी अनेक गोष्टी करण्यासंबंधी सूचना दिल्या आणि अेक गट सूक्ष्मदर्शक यंत्र व भिंग वापरून अवशेषांचे निरीक्षण करत होता तिथं गेले. आम्ही त्यात मग्न झालो आणि राल्फ, फ्रँक, अेडवर्ड आणि जॉर्ज ही तेथे काम कधी करायला आले ते आम्हाला कळलंच नाही. राल्फने काही मोठे खडक फोडले आणि आम्हाला अनेक छोटे छोटे शिंपले आतमध्ये दगडात रूतलेले सापडले. ही वीस मिनीटं अगदी छान गेली.

दुपारचा तास काही फारसा चांगला गेला नाही. लहान मुलांना शांतपणे खेळायचे काही खेळ सापडले आणि मोठी मुलं ते खेळ मोडायच्या मागे लागली. अल्बर्टला हातात भिंग घेऊन अवशेष पहाण्यात रस होता. राल्फने तेथे जाऊन भिंग हिसकवायचा प्रयत्न केला. अल्बर्ट ते द्यायला तयार नव्हता या ओढाताणीत भिंगाभोवतीची चौकट तुटली. मी राल्फला अगदी शांतपणे दहा सेंटसची नवीन चौकट आणायला सांगितली. अेकंदरीत परिस्थिती फारशी चांगली नव्हती. मी मुलांना आपापल्या जागेवर बसून विश्रांती घ्यायला सांगितलं. ते आपापल्या जागेवर धुसफुसत बसून राहिले. या परिस्थितीतून काहीतरी मार्ग काढायलाच हवा, पण कोणता?

आणि जोसेफ! तो मोठ्या मुलांभोवती फिरत होता आणि त्यांचे अनुकरण करत होता. बेंबीच्या देठापासून ओरडत होता पाय आपटत होता. पब्लिकस्कूलमध्ये जाण्याजोगता तो आला राहिला नव्हता.

चार्ल्स जोवर स्वतःचा स्वतः कपडे घालू शकणार नाही तोवर त्याला अेडवर्डसाठी तरी शाळेपासून दूर ठेवायला हवे यांवर माझे त्याच्या वडीलांशी एकमत झालं होतं. मी श्री विलिसना त्याला पुढच्यावर्षी आधी काय काय गोष्टी शिकवायच्या याची यादी दिली.

सकाळच्या खेळायच्या तासाआधी अेक चांगली घटना घडली. आम्ही दोन गाणी गायल्यावर मूळ गोष्टी सांगण्यासाठी आम्ही गाण्याचा तास थोडा कमी केला. कॅथरीननं अेक खूप छान, ताजीतवानी करणारी, आपल्या आईचं न ऐकणाऱ्या छोट्या सशाची गोष्ट सांगितली. गटातल्या प्रत्येक मुलाला गोष्ट खूप आवडली. मी ती वाचून दाखवावी असं मुलांनी सांगितलं. कॅथरीनच्या गोष्टीसारखीच इसापकथेतील एक कथा मी वाचली.

मंगळवार, सप्टेंबर १४

काल रात्री मी माझ्या समस्यांचा शांतपणे विचार केला. मुलांना त्यांच्या अडचणी आहेत हे खरे. पण तशाच त्या मलाही आहेत. मी या मुलामुलींच्या गरजा पूर्ण करण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करते. पण मला त्यासाठी खूप लढावं लागतं. शाळा सुरू झाल्यापासून मी योग्य गोष्टीऐवजी अयोग्य गोष्टी जास्त केल्या असं वाटतं. हे काम माझी सहनशक्ती आणि चिकाटीची परीक्षा घेणारं आहे. अधिकारशाहीच्या पद्धतीने शाळा चालविल्याने या समस्या निस्तरणं सोपं जाईल. पण मला लोकशाही पद्धतीने शाळा चालविण्याचा हेतू सोडून द्यायचा नाही. आणि कोणत्याही बळाच्या वापराने हे साध्य होणार नाही.

मी मुलांना अधिकाधिक आव्हानात्मक कामं द्यायला हवीत. जर मी त्यांना गुंतवून ठेवू शकले, अधिक रस घ्यायला शिकवलं तर मी त्यांची उर्जा योग्य मार्गाकडे वळवू शकेन. माझ्याकडे दोन ठिगळ शिवलेले बॉल आहेत. स्कूल फंडातून एक बॅट आणावी, रूथ बेसबॉलला दोरे गुंडाळायला घरी नेईल ते मुलांना खेळायला देता येतील.

समाज शास्त्राच्या तासाला खोली चांगली दिसावी म्हणून प्रयत्न केले. मुलांना आवडलेल्या माझ्या मिशिगनच्या अनुभवांचा फायदा घेण्याचे मी ठरवले ज्यातून काही गोष्टी साध्य करता आल्या असत्या. माझ्या मिशिगन सहलीवर लक्ष केंद्रित करायचं ठरवलं. आज सकाळी बोर्डवर मिशिगनमध्ये मी पाहिलेल्या छान गोष्टींची यादी लिहीली. अनेक अवशेष,

पवनचक्रक्या, वर्तुळाकार छप्पर असलेले गोठे, वीज प्रतिबंधक काठी, गव्हाची, मक्याची चौकोनी शेते, सरळसोट रस्ते, मेंढ्या आणि डुकरं, तेलाचे क्षेत्र, पठारी प्रदेश, कमी झाडे, जास्त तळी या सर्वाबाबत आम्ही बोललो. आम्हाला आमच्या भूगोलाच्या पुस्तकांत नकाशा सापडला, त्यावरून आम्ही मी घेतलेला मार्ग शोधला. मी कॉर्नबेल्टच्या कोणत्या भागातून गेले ते रूथने वाचून दाखविले. युनायटेड स्टेट्सच्या इतर भागांपेक्षा या ठिकाणी मक्याचे अधिक पिक घेतलं जातं असंही तीन सांगितलं. मुलांनी नकाशाचा अभ्यास केला आणि युनायटेड स्टेट्सच्या इतर भागांपेक्षा येथे गव्हाचे उत्पादन ही अधिक असल्याचं सांगितलं. जास्त चेरीज इथं पिकतात, जास्त वाहने निर्माण होतात. जगाच्या इतर भागांपेक्षा पीठ गिरण्याही येथे जास्त आहेत. या भागाला उत्तर-मध्य राज्य म्हणावं असं मी नकाशावर बोटांनी वर्तुळ आखून मुलांना दाखविलं चर्चेच्यावेळी बोटांनी वर्तुळ अधोरेखित केलं. मी मुलांना या भागाला एवढ्या विविध तऱ्हांनी महत्त्व का आहे हे वाचून शोधायला सांगितलं.

मी इतर मुलांबरोबर असतांना वेर्नाच्या मार्गदर्शनाखाली लहान मुलींनी उशांचे अन्ने शिवले आणि 'रग'चे थोडे विणकाम केले. तर लहान मुलांनी गसच्या मार्गदर्शनाखाली ऑरेंज क्रेटपासून बनवलेले फर्निचर रंगवले. खेळघराच्या नियोजनासाठी त्यांनी हातचं काम बाजूला ठेवलं. सात फूटी रुंदी व सहा फूटी उंचीचं चौकोनी खेळघर मुलांनी नियोजलं होतं. त्यांना उतरतं छप्पर हवं होतं. आधी त्यांना घराला सगळीकडे खिडक्या हव्या होत्या. पण ते त्रायदायक होईल असे अँड्र्यूने सांगितलं. त्याऐवजी उत्तर व पूर्व बाजू पूर्णपणे जाळीने बंद करावी असं ही त्यांनी सुचविलं - त्याच्या वडीलांप्रमाणे. आम्ही एक कामाचा आराखडा तयार केला आणि दोन्या व खुंटींनी जमीनीवर आखणी करण्यासाठी बाहेर आलो.

बुधवार, सप्टेंबर १५

मोठ्या मुलांनी कालच्या चर्चेवरून काही प्रश्न उभे केले.

- ◆ मिशिगनमध्ये अश्मावशेष कसे काय सापडले?
- ◆ ह्या भागामध्ये एवढ्या सुपीक जमिनी कशा?
- ◆ ते एवढ्या प्रमाणात गहू व मक्याचे उत्पादन कसे करतात.
- ◆ ही शहरे एवढी मोठी कशी झाली?

मुलांनी पहिल्या प्रश्नासाठी भूगोलाची पुस्तके वाचायला सुरुवात केली. मी त्यांना सूचीबाबत थोडी मदत केली.

गुरुवार, सप्टेंबर १६

अल्बर्ट, पर्ल आणि मार्था मोठ्या मुलांबरोबर या वर्षी काम करताहेत. त्यांना नकाशा वापरतांना अडचणी येतात. मोठा गट पहिल्या प्रश्नावर काम करत असतांना मी त्यांना नकाशा अभ्यासाला मदत केली. मी त्यांना युनायटेड स्टेट्सचा मोठा नकाशा दिला, त्यावर त्यांनी उत्तरमध्य राज्य काढून त्याला खुणा करायला, नावे घालायला सुरुवात केली. प्राथमिक मुले त्यांच्या कालच्या कामामध्ये गुंग होती.

आज शाळेचा डॉक्टर मुलांना तपासायला येण्याचा वार होता. आम्ही आरोग्य तपासणीची सर्व तयारी केली. मी मुलांना अँडमिरल बायर्डने अँटार्टिकाच्या सहलीला नेण्यासाठी माणसे कशी निवडली त्याची गोष्ट वाचून दाखविली. वारंवार शारीरिक तपासणीची गरज व महत्त्व, कोणत्याही शारीरिक दुखण्याची आधी तपासणी होणं, त्यावर औषधोपचार करणं कसं महत्त्वाचं असतं यांवर आम्ही चर्चा केली. आमची चर्चा संपतांनाच नर्स व डॉक्टर पोहोचले. डॉक्टर मुलांना तपासत होते, आणि नर्स त्यांच्या आरोग्यकार्डावर नोंदी करत होती. डॉक्टरांना मी केलेल्या निरीक्षणांबद्दलही सांगितलं आणि त्यानुसारही त्यांनी मुलांची नीट तपासणी केली. जितक्या लवकर या दुखण्यांवर उपाय करता येईल तितके अधिक चांगलं या दृष्टीने मला पालकांशीही याबाबत बोलावं लागेल.

मुलांनी आजपासून स्वतःचे प्रगतीपुस्तक बनवायला सुरुवात केली. त्यांना ते अधिक चांगलं दिसायला हवं होतं म्हणून आम्ही चारी बाजूंना समासात छान चित्रं काढली.

आमचे शिवण मशीन नीट काम करत नसल्याने शाळा सुटल्यावर उरलेले पडदे शिवायला मुली शेजारी गेल्या. अँड्र्यू, गस, अँलेक्स आणि मी वखारीत लाकडाची ऑर्डर घायला गेलो आणि त्यांचा सल्लाही घेतला. श्री. ओक्सने बेरजा करणाऱ्या यंत्रावर बील तयार केले, ज्याची मुलांना मजा वाटली. घरी परततांना अँड्र्यू म्हणाला, 'सत्तावीस डॉलर्स म्हणजे फारच जास्त आहेत. एवढे पैसे उभे करण्यासाठी आपल्याला दोन नाटकं करायला हवीत.' घरी जाण्यापूर्वी मी मुलींना निघण्यासाठी मदत

करत होते तोवर मुलांनी त्यांचे हात, चेहरे धुतले, केस विंचरले, त्यांचे बूट पुसले.

आज सकाळी फ्रँकने दोन मैलांवरून अश्मावशेषांनी भरलेला एक जड दगड वाहून शाळेत आणला. मुलांनी त्याचे परीक्षण करण्यात खूप वेळ घालवला व भिंगाचा, सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा वापर करून त्यातून चांगले, सहसा न दिसणारे प्रकार शोधले. आमच्या संग्रहालयात कासवाची काही अंडी होती, त्यापैकी मुलं बघत असताना चार फुटली. मुलांना त्याचीही मजा वाटली. जॉर्जनी आणलेल्या उत्तर अमेरिकेतील दोन खारी आम्ही बघितल्या.

सोमवार, सप्टेंबर २०

आज सकाळी आम्ही बीजप्रसार कसा होतो हे पहायला फेरफटका मारला. आम्हांला जेवढ्या बिया ओळखता आल्या तेवढ्या ओळखून आमच्या संग्रहालयासाठी बीजप्रसाराचे वेगवेगळे नमुने आम्ही गोळा केले.

आरोग्य तासांदरम्यान आम्ही आपले चालणे कशांमुळे मजेदार झाले यांवर चर्चा केली. गती, ताल, पायांची स्थिती, वजन, चालण्याची ढब आणि स्थिती, योग्य पादत्राणे यांवर चर्चा केलीच पण त्याचबरोबर शेवटी, सर्वात महत्वाचे म्हणजे कौतुक करण्याची क्षमता आणि आपण जे काही पाहिलं त्याचा आनंद घेण्याची वृत्ती यांच्या महत्वाबद्दल बोललो. कारण आम्ही परततांना रूथचे पाअूल लचकलं, आम्ही तिच्या पावलाचा ठसा कागदावर घेतला आणि लक्षात आलं की, तिचे बूट खूपच लहान आहेत. सगळ्या मुलांनी स्वतःची आज रात्री ही चाचणी घेतली.

आज दुपारी मुलांनी त्यांना जंगलात लॉग केबिन बनवायला आवडेल असं ठरवलं. मी पण या गोष्टीचे स्वागत केले कारण त्यातून त्यांचा खरा इंट्रेस्ट दिसला होता. लहानमुलांनी 'सेंटर कॅचबॉल' खेळायचे ठरवले. अशी आनंदी दुपार कधी संपली तेच कळलं नाही.

मंगळवार, सप्टेंबर २३

शाळा संपल्यावर आमच्या जंगल क्लबच्या सभेत या उन्हाळ्यात गोळा केलेल्या नमुन्यांच्या प्रदर्शनावर चर्चा झाली. नवल म्हणजे मोठ्या मुलांनी शाळा सुटल्यावर थांबून लॉग केबिन बनविण्याचा निर्णय फिरवून जंगलक्लबच्या सभेला उपस्थित रहायचे ठरवले. राल्फकडे त्याच्या स्वतःच्या गोळा केलेल्या वस्तू, मांडायला नव्हत्या त्यामुळे त्याने सोमवारी चालतांना आम्ही गोळा केलेल्या बिया मांडायला मदत केली. रूथ, कॅथरीन, सोफिया, वेर्ना यांनी कीटक ओळखले, अल्बर्टने कोषघर करायला सुरुवात केली. रूथने तिच्याकडच्या पक्ष्यांची पिसे फलकावर लावली. वॉरेनने बोर्डचे छोटे चौकोनी तुकडे केले, ज्यावर तो त्याच्या पक्ष्यांची घरटी लावणार आहे.

शुक्रवार, सप्टेंबर २४

आज शास्त्राच्या तासाला आम्ही 'बी' जमिनीवर पडल्यावर काय होते, झाडे बिया कशा बनवतात, फुलांचे उद्दिष्ट काय? या गोष्टींवर चर्चा केली. आम्ही परागीकरण आणि प्रकाश संश्लेषणाबद्दलही बोललो. मेरी आणि हेलन झाडाच्या निर्मितीचा सगळा तक्ता तयार करणार आहेत.

शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला मुलांना त्यांची लॉगकेबिन बनवायचे काम करायचे होते, त्यासाठी त्यांनी माझी परवानगी विचारली. मुलींचा खेळाचा विरस होणार नसेल तर, मुलींनी तयारी दाखवली तर, काही हरकत नाही असं मी त्यांना सांगितलं. मुलींनी त्यांना हरकत घेतली नाही पण त्याचबरोबर मुलांनाही समूह खेळाची गरज आहे असं जाणवून दिलं. त्यातून मार्ग काढला गेला तो असा की, मुले सकाळचा शारीरिक शिक्षणाचा तास केबिनचे काम करण्यात घालवतील, त्यांच्या कामाला सुरुवात होईल. मधल्या काळात मुली लहानमुलांबरोबर खेळतील. दुपारी सर्वजण नेहमीसारखे खेळले. मुले-मुली एकमेकांशी शांतपणाने त्यांचे प्रश्न बोलून सोडवताहेत आणि सर्वांना सुखावह ठरणारे निर्णय घेताहेत याचा मला थोडा सुखद धक्का बसला. आम्हाला यावर्षी याची सुरुवात करायचीच होती पण अगदी प्राथमिक स्तरावर नाही.

शनिवार, सप्टेंबर २५

मुलं आणि काही मुली खेळघराचे काम करण्यासाठी शाळेत आल्या. हे काम तसे मोठे होते आणि घराच्या पायावर खूप काम करणं गरजेचं होतं. आमची पूर्ण सकाळ आणि थोडी दुपार पाया सम पातळीत आणण्यात व त्यावर खालची चौकट बसवण्याजोगती करण्यात गेली. आम्ही चारही कोपऱ्यात खांब उभे करून त्यावर चौकट बसविली. खांबांना आधार दिला.

यांमुळे मुलांना घरबांधणीच्या काही पायऱ्या बघायला मिळाल्या तसेच लेव्हलचा वापर कसा करायचा ते कळले. अॅन्ड्र्यू म्हणाला, 'सुताराला एवढे कष्टाचे काम करावं लागतं हे आजवर माझ्या लक्षातच आलं नव्हतं.'

बुधवार, सप्टेंबर २९

हल्ली समाज शास्त्राच्या तासाला प्राथमिकची मोठी मुलं त्यांच्या घराच्या बाजूंना खिळ्यांनी फळ्या बसवतात तर लहान मुलं त्यांच्या ऑरेंज क्रेटच्या फर्निचरवर काम करतात. लहान मुली त्यांचे रंग विणताहेत आणि पाळण्याच्या गाद्यांचे कव्हर शिवताहेत. कपाटांचे पडदे आणि उशा, त्यांचे अभ्रे, खेळघरासाठी पडदे करण्यामागे त्या आहेत. मी पहिला अर्धा तास लहान मुलांबरोबर काम केलं, त्यानंतर मोठ्यांबरोबर. मी नसतांना वेर्णा सामान्यतः लहान मुलांकडे चांगले लक्ष देते. प्राथमिकमधील मोठी मुले छोट्यांना मदत करत होती.

दरम्यान मोठ्या मुलांनी काही माहिती गोळा केली होती आम्ही त्यावर चर्चा केली. सध्या आम्ही तिसरा प्रश्न सोडवत होतो. उत्तर-मध्य राज्ये एवढे मक्याचे व गव्हाचे उत्पादन कशी घेऊ शकतात? मुलांना विशेषतः गव्हाची कापणी करण्याच्या यंत्रामध्ये रस होता, त्याबद्दल जाणून घ्यायचं होतं.

आज आरोग्याच्या तासाला 'शारीरस्थिती'वर चर्चा झाली. नीट बसणं, उभे राहणं, चालण्याची देहस्थिती आणि काम करतांना आरामदायी ठरणारी कृती यांवर आम्ही चर्चा केली. त्याचा सरावही केला आणि त्याबद्दल मदत करतील अशा सूचनाही सर्वांना दिल्या. समॅटीस मुलांची शारीरिक ढब चांगली नाही.

कॅथरीन खांदे पाडून उभी किंवा बसली असेल आणि मुलांनी ते पाहिलं तर त्यांनी कॅथरीनला नीट उभे रहाण्याची आठवण करावी असं तिनं सांगितलं.

शाळेनंतर शिवण गट नीट संघटीत करण्यासाठी मुली जमल्या. फक्त पाचचजणी उपस्थित होत्या. बऱ्याच मुलींना शिवण आवडत नाही. त्यांनी त्यांच्यातलीच प्रमुख निवडली आणि त्यांच्या सभेचा वार गुरुवार ठरवून पुढच्या सभांचे नियोजन केलं.

शुक्रवार, ऑक्टोबर १

शाळेनंतर जंगल क्लबची सभा झाली. फक्त राल्फ, वॉरेन, सोफिया, कॅथरीन, रूथ थांबले होते. यावर्षी या क्लबचे सभासद खूपच कमी आहेत. क्लब म्हणजे फारच झंझट असे त्यांना वाटत असावं. तरी याची त्यांना खूप गरज वाटते. जे थांबले त्यांचा वेळ चांगला गेला कारण त्यांना मनापासून थांबावसं वाटत होते. राल्फ आता डहाळीचा संग्रह करतो आहे.

शनिवार, ऑक्टोबर २

आज माझ्या वडीलांनी आम्हाला मदत केली. त्यांनी कोपऱ्यातले वासे लावण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवलं व चार मोठ्या मुलांना मधले वासे कसे घालायचे हे शिकवलं. सगळ्या मुलांना पुरेसे काम नव्हतं. त्यामुळे जे तेथे मदत करू शकले नाहीत त्यांनी मैदान सारखं केलं आणि कचरा जाळला. मोठ्या मुलांना माझ्या वडीलांबरोबर काम करायला आवडलं आणि घरामध्ये आपण काही मदत करू शकतो या भावनेने ते खूप झाले. काल लहान मुलांना जड छप्पर बांधणं, पेलणं जमणार नाही त्यांना तुमच्या मदतीची गरत लागेल असे मी मोठ्या मुलांना सांगितलं. त्यांनी, 'हो नक्कीच आम्ही करू' असे सांगितलं.

मंगळवार, ऑक्टोबर ५

फ्रँक तोंडभर रूंद हसत आत आला आणि त्याने खेळघरात काही मदत करू शकतो का ते विचारलं. चारही मोठ्या मुलांनी लगेच काम सुरू केले आणि मोजमापं घेऊन लाकडी तक्तपोशी कापून, खिळे मारून छप्पर तयार करणं सुरू केलं.

खेळघर बांधण्याच्या अनुभवांच्या नोंदी करून पुस्तिका तयार करण्याबाबत अजूनही छोट्या मुलांनी शब्दही काढलेला नाही. मी आज हाच विषय मांडला आणि फक्त अल्बर्टने माझी कथा लिहीण्याची तयारी नाही असं सांगितलं. जेव्हा मुलांना त्यांचे चमकदार कागद आवरण घालायला दिले तेव्हा मात्र त्यांचा विचार बदलला. पाच-सहा वर्षांच्या मुलांनी आम्ही जागा कशी स्वच्छ केली यावर चित्रे काढली. जॉईसने तिच्या चित्राखाली, 'आम्ही घर बांधूच' असे लिहीलं. बाकीच्यांनी त्यांच्या नियोजनासंबंधीच्या गोष्टी लिहील्या.

बुधवार, ऑक्टोबर ६

मुलं सकाळी स्वच्छ आवरून खेळघरात मदत करायला उपस्थित होती. लॉगकेबिनबद्दल ते पूर्णतः विसरून गेले होते. स्वतःची सगळी उर्जा लहान मुलांचे सुंदर खेळघर बांधण्यात ते लावत होते.

यावेळी मुलांना बोलका बाहुला म्हणून 'रॉबीनहूड' साकारायचा होता. कालपासून त्यांना मी ते पुस्तक वाचून दाखवतेय, ते माझ्या भोवती गोळा होतात आणि मजेत वेळ जातो. राल्फ कसंही करून माझ्या शेजारची जागा पकडतो. त्याला गोष्ट खूपच आवडलीय.

असाच छान अर्धा तास गेल्यावर मुलांच्या विश्रांती काळात मी 'अंकल रेम्युस' ही गोष्ट वाचली. त्यानंतर त्यांनी इंग्लिश खेळ 'या मागोमाग' आणि गट करा हा खेळ शिकला. राल्फ, मार्था आणि अॅलीस यांनी उरलेल्या वेळात गोष्ट सांगितली. अल्बर्टने सांगितलेली गोष्ट म्हणजे जवळजवळ कविताच होती. सर्वात चांगल्या सांगितलेल्या गोष्टी शाळेच्या वृत्तपत्रात लिहील्या जातील.

बुधवार ऑक्टोबर १३

आजच्या 'कला' तासात मुलांनी कोळशाने झाडांची चित्रं काढली. पर्ल आणि हील भावंडांनी चांगली चित्रे काढली. ट्रेसिंग पेपरवर मुलांनी जगाचा नकाशा काढला होता. हा नऊ फुट रुंद नकाशा त्यांनी लाकडी रॉडमध्ये खिळा ठोकून भिंतीवर लावला. अगदी सुंदर झाला होता.

मुलांनी खूप नवे खेळ शिकले आहेत. आता शारीरिक शिक्षणाच्या तासाचा वेळ चांगला जातोय.

गुरुवार ऑक्टोबर १५

खोलीसाठी करायला घेतलेल्या वस्तूंना, लेखांना फारच वेळ लागतोय असं मुलांना वाटतंय. त्यामुळे एक पूर्ण दिवस त्यावर काम करून सगळ्या वद्दा तयार कराव्यात अशी त्यांची कल्पना त्यांनी बोलून दाखविली. प्रत्येकाने स्वतःच्या कामांची यादी बनवली होती. काहीजण त्यांच्या समाज शास्त्रांशी संबंधित समस्यांवर काम करत होते. काहींना त्यांचं वाचन पूर्ण करायचं होतं. काही मुली पडदे शिवत होत्या. दोन मुलं स्वयंपाक घरातील कपाटाच्या कप्यांत तेलकट कापड घालत होते. जार्ज तेलाच्या शेगडीला चकचकीत करण्यामागे होता. अॅलेक्स, गस व अँड्र्यू खेळघराच्या बाजूला तक्ते लावत होते. कॅथरीन आणि सोफिया बीच न केलेल्या मस्लीन कापडावर त्यांच्या चित्रांचे छाप उमटवत होत्या. त्यामुळे पूर्ण दिवसभर मी लहान मुलांचे वाचन, शब्द अंकगणित हेच घेतलं.

शाळेनंतर जंगल क्लबसाठी मुले जमली. त्यांमुळे परत पूर्वीचे दिवस परत आले असं वाटलं. या उन्हाळ्यात जमवलेले नमुने अजूनही काहीजण बोर्डवर लावतायत.

शुक्रवार ऑक्टोबर १५

कालचा दिवस छान गेला असला तरी बऱ्याच गोष्टी अपूर्ण आहेत. त्यामुळे कालच्या प्रमाणेच आज काम करायचे ठरले. लाकडी वखारीत काम करणारे श्री. ओक्स याच रस्त्याने जात होते. त्यामुळे खेळघराचं काम कुठवर आलंय ते पहायला ते थांबले. ते हॉलमध्ये आल्यानंतर जवळजवळ दहा पंधरा मिनिटांनी आम्हाला त्यांचं अस्तित्व जाणवलं. त्यांना जे काही चित्र हॉलमध्ये दिसलं, त्यात त्यांना खूपच रस वाटला. ते हसले आणि उद्गारले, 'वा! फारच शिस्तबद्ध काम! त्यांमुळे मला फारच आनंद झाला.' अखेर आम्हांला आमच्या गेल्या वसंतातला उत्साह परत गवसलाच. हा उत्साह आता पसरतोय. आजच रात्री हायस्कूलमधील मुली शिवण गटामध्ये येऊ लागल्या. सभेत आम्ही सीअर्स, रोबक हे कापडाचे कॅटलॉग पाहिले आणि पोशाखांसाठी कापडाचे नमुने निवडले. मुलींनी त्यांची शिवण पेटी जुळवायला सुरुवात केली.

शनिवार ऑक्टोबर १६

आज मी काही मुलींना घेऊन 'वेस्टोन' ला त्यांचे पोशाख निवडायला गेले. परत मला मुलांच्या मर्यादित अनुभव विश्वाची नव्याने जाणीव झाली. त्या कधीही सरकत्या जीन्याने गेल्या नव्हत्या किंवा फिरत्या दरवाजाचीही त्यांना माहिती नव्हती. त्या प्रत्येक वेळी, प्रत्येक ठिकाणी बघण्यासाठी थांबत, खूपसे प्रश्न विचारत. ज्या बाई मुलींना वेगवेगळे पॅटर्न्स दाखवत होत्या त्यांना अशा मुलींशी वागण्याची रीत माहिती असावी. त्यामुळेच त्या खूप सहकारी वृत्तीनं आणि शांतपणं समजून घेत होत्या.

सोमवार ऑक्टोबर १८

शाळेत आल्या आल्या फ्रँकला त्याला करता येणाजोगे काही तरी काम आहे असले तर ते हवं होते. पुढच्या दोन आठवड्यांसाठी तो स्वच्छता मोहिमेचा व्यवस्थापक असणार आहे. म्हणून मी त्याला बरोबर नेऊन काय काय बघायचं? ते दाखवले.

सर्व दुपारभर आम्ही पडदे वर लावत होतो आणि खोलीला नवं रूप देत होतो. मुर्लीना हॉलचा नवीन पडदा पूर्ण करण्याची घाई होती म्हणून त्या शाळा सुटल्यावरही थांबून क्रेऑनने मस्लीन रंगवून चौकटीला ते बांधायच्या खटपटीत होत्या. आम्हाला ६.३० वाजले. मी मुर्लीना समजूतदार आया दिल्याबद्दल देवाचे आभार मानले. माझ्या वडीलांनी मुलांना छतासाठी मदत केली. मुलांना अेकट्यांना ते खूप अवघड जात होतं, फ्रँकने त्यांना सफरचंद दिले.

माझ्या वडीलांबरोबर काम केल्याने राल्फचा उत्साह एवढा वाढला की तो नंतर कॅथरीन, सोफिया, रुथच्या मदतीला थांबला आणि चौकटीवर मस्लीन ठोक्याला त्यानं मदत केली.

मंगळवार ऑक्टोबर १९

आज मुर्लीनी आल्या आल्या खोलीच्या रुपाकडे चिकित्सकपणे बघायला सुरुवात केली. खोली आता ऊबदार झाली होती. गॅस शेगडी जवळच आमच्या कामाच्या टेबलावर कठपुतळीचा रंगमंच होता. त्याच्यावर ब्राऊन बॅटलशिपचे लीनोलियम घातले होते. चुण्याचुण्यांचा ब्राऊन, केशरी, क्रीम रंगांचे ठिपके असलेल्या कापडाचा पडदा त्याभोवती लावला होता. या टेबलाखाली आम्ही आमचे ऑरेंज क्रेटस् आणि लाकडं हे नेहमी लागणारे अवजड सामान ठेवले होते. खोलीत समोरच एका बाजूला आमच्या संग्रहालयाच्या कोपऱ्यात पियानोला जागा केली होती. त्यावर एका काळ्या बाअुलमधे रंगीत ऑटमची पाने घातलेली होती. तेथेच दोन चित्रफलक आपले अस्तित्व दाखवत होते. खोलीत सभोवार मुलांचे कामही ठिकठिकाणी रंगलेलं दिसत होतं. मागच्या बोर्डवरती झाडांची कोळशाने काढलेली चित्रे नीटपणे लावली होती. भिंतीवर अॅना आणि सोफियाने गेल्या वर्षी केलेली चित्रे लावली होती. खोलीच्या अेका बाजूच्या खिडक्यांखाली समाज शास्त्राच्या शब्द संपत्तीचा तक्ता, त्यातल्या समस्या आणि काही उत्तरमध्य राज्यांचे नकाशे होते. स्वयंपाकघरातील कप्पे ब्राऊन, टॅन आणि क्रिम रंगाच्या चौकटीच्या तेल्याकापडाने आच्छादलेले होते. पडद्याच्या तीन भागांवर पानगळती, हिवाळा, वसंत अशा ऋतुतुली निसर्ग दृश्य होती. हा पडदा सामान, खोली व स्वयंपाकघर वेगळं ठेवत होता. आजच्यासारख्या निरुत्साही दिवशीही खोलीत लावलेल्या केशरी, हिरव्या, क्रिम रंगाच्या पडद्यांनी खोलीला एक गुलाबीपणा, टवटवीतपणा आला होता. मुर्लीनी सभोवती पाहिले, समाधानाचा निःश्वास सोडल्याप्रमाणे उद्गारल्या, “मिस् बेबर, किती छान दिसतयं ना?”

बुधवार ऑक्टोबर २०

आज शाळेनंतर आयरीनची वाढदिवसाची मेजवानी होती आणि सगळ्या प्राथमिक शाळेतल्या मुलांना तिने बोलावले आहे. तिची एक मैत्रिण सौ. रामसे आणि मी मुलांना आपापल्या गाडीतून पर्वतावर घेऊन गेलो, तेथून परत जंगलामागच्या श्री. व सौ. रामसे आणि त्यांच्या केअरटेकरने बांधलेल्या दगडी घरात मुलांना घेऊन आलो. आईसक्रिम व केक खाल्ले. जंगलात लांबवर भटकायला गेलो. परतल्यावर जमिनीवर बसून गाणी गायली. विल्यमला तीन प्रकारात गायचे ‘अमर्यलीस’ हे गाणे म्हणायचे होते. मोठी मुलं कुणीही नाहीत म्हणून तुम्हाला ते म्हणता यायचं नाही, असं मी सांगून पाहिलं पण हे चक्क सर्वांना तोंडपाठ होतं. त्यानंतर त्यांनी सर्वांनी तीन प्रकारे गायचे ‘कम फॉलो’ हे गाणं म्हणून मोठ्या मुलांची त्यांना गरज वाटत नाही हे दाखवून दिलं. रामसे इतकीच मीही आचंबित झाले होते. मुलांच्या क्षमतेची ही जाणीव मला नव्यानेच होत होती.

घरी परतायचा प्रवासही मजेत झाला. अल्बर्ट, फ्लॉरेन्स, जॉईस, वॉल्टर, विल्यम, एरीक, पर्ल आणि अेलिझाबेथ माझ्या गाडीत होते. चंद्र वर आला अणि आमचे लक्ष वेधून घेऊ लागला. विल्यमला चंद्र गरम असता तर काय? हे जाणून घ्यायचे होते. चंद्रावरच्या माणसाचे हास्य धारण करणाऱ्या पर्वत आणि कीटकांबद्दलही त्यानं सांगितलं. त्यांची चंद्रावरून मजा चालली होती. ‘मिस् बेबर पहा, चंद्राने टोपी घातलीय’ फ्लॉरेन्सने चंद्र ढगातून जाताना टिप्पणी केली. आता त्याने बुरखा घेतलाय, आता तो तुरुंगात आहे. आता तो बुवाकुक् करतोय. अल्बर्ट आणि फ्लॉरेन्सची वटवट चालूच होती. जेव्हा आम्ही अेरीकला सोडलं, अल्बर्ट म्हणाला की ‘थॉमसनच्या घरापासून आपल्या घरी पोहोचेपर्यंत गाणी किती होतात ते मोजू या.’ आम्ही गाणी म्हणायला लागलो आणि मोठ्या तिसऱ्या गाण्यानंतर आमचे घर आलं.

शुक्रवार, ऑक्टोबर २२

आरोग्याच्या तासाला आम्ही रोज अंधोळ करण्याबद्दल बोललो. आमच्या अनेक गटांतील मुलांना हे सांगण्याची गरज होती. या मुलांना दुरून पाणी आणावे लागे आणि त्यामुळे अंधोळ करणे हे कठीण काम असे. आम्ही स्पंजने अंग टिपून अंधोळ करण्यासंबंधी बोललो. तसंच संपूर्ण अंग भिजवता आलं नाही तरी कसं स्वच्छ रहाता येईल यांवरही चर्चा केली.

आज रात्रीच्या शिवणगटाच्या सभेच्या वेळी चौदा सदस्य उपस्थित होते. शेजारच्याही काही मुली आल्या होत्या. सिसर्स, रोबॅक कंपन्यांकडून कापड नमुने आले होते. आम्ही त्यांच्या किंमती आणि दर्जा याची तपासणी केली. कापडं चोळून त्याला सुरकुत्या येतात का? भिजवून खळ आहे का?, त्यांचा रंग फिका होतोय का, आक्रसतात का? हे पाहिले. आपल्या त्वचेच्या रंगाला केसांच्या रंगाप्रमाणेच कोणते रंग शोभून दिसतील यांबद्दल बोललो. सभा संपण्यापूर्वी आम्ही आमचे ऑर्डर फॉर्मस् व मनिऑर्डर स्लीप भरल्या आणि कापड आणण्यासाठी पाठवल्या.

शनिवार, ऑक्टोबर २३

या शनिवारी गेल्यावेळेला ज्यांना वेस्टोनला नेले नव्हते त्या मुलींना घेऊन गेले. त्यांनी ड्रेसचे, ब्लाऊजचे पॅटर्न निवडले.

सोमवार, ऑक्टोबर २५

आज समाजक शास्त्राच्या अभ्यासात आम्ही उत्तरमध्य राज्यांची तुलना न्यूजर्सीशी व उत्तरपूर्व राज्यांशी करायला सुरुवात केली. मुलांनी एकूण नऊ फरक शोधले. मुलांनी उत्तरमध्य राज्यांची चांगली माहिती वहांमध्ये नीटसपणे गोळा केली आहे, एवढेच नव्हे तर ती त्यांच्या लक्षातही आहे.

बुधवार, ऑक्टोबर २७

आज आमची पहिली मातृसभा झाली. शाळा सुटल्यावर तीन समित्या मदतीला थांबल्या होत्या. एकीने चहा व बिस्कीटे बनवून दिली आणि लहान मुलांना कोक दिला, ते आपल्या आयांबरोबरच थांबले होते. दुसऱ्या समितीने या लहान मुलांसाठी वेगवेगळे खेळ तयार केले. तिसऱ्या समितीने आयांना आमच्या कामाची माहिती करून दिली व त्यांना थोडे आरामात बसवले. आठ माता उपस्थित होत्या. राल्फ आमच्या कामांबाबत सौ. थॉम्पसन, सौ. विलीम्स आणि हिलना स्पष्टीकरण देत असताना इनेझ त्याचे निरीक्षण करत होती. ती म्हणाली, 'राल्फसारखा मुलगा असं काही करू शकेल अशी माझी अपेक्षाच नव्हती.'

सोमवार, नोव्हेंबर १

'करंट इव्हेंट पेपर्स' व 'माय विकली रीडर' मिळायला लागल्यापासून मुलांना आजूबाजूच्या जगात काय घडते आहे हे जाणून घेण्याबद्दल उत्सुकता वाटते आहे. आम्ही त्या गोष्टींबद्दल वाचतो त्या जागा जगाच्या नकाशात कोठे आहेत ते ही नोंदवतो. हेलनने चीन, जपान आणि जपानी साम्राज्य नकाशावर खूण करून ठेवले आहे. ते तीने आज आम्हाला विशद करून सांगितले. फिलीपाईन्स जपानच्या एवढे जवळ आहे त्यामुळे युनायटेड स्टेटस् आणि त्याच्या ताब्यातले प्रदेश, त्यांच्या नात्याबद्दल आम्ही चर्चा केली. 'आपल्या नकाशावरच्या जागांना क्रमांक देऊन एक खूण ठेवायची, ज्यावरून या जागेची माहिती कळेल.' अशी युक्ती मुलांनी सुचवली. ही खूण म्हणजे पुस्तकातले एकेक पान असेल ज्यावर या नकाशावरचा क्रमांक असेल आणि त्या जागेबद्दलची माहिती त्या कागदावर असेल.

गुरुवार, नोव्हेंबर ४

या आठवड्यात लहान घरामधे पाणी गळू नये म्हणून त्याच्या छपरावर टार पेपर घालण्याचं काम मुलांना करायचं होतं. त्याचबरोबर खिडक्यांनाही पडदे लावायचे होते. आज कार्टराईट भावांना आणि अँड्र्यूला फ्रँक आणि जॉर्जने चटया घालायला मदत केली. त्यांनी दरवाज्यांच्या बिजागिरींचे काम पूर्ण केले. वॉल्टर आणि विल्यमने दोऱ्यांच्या गाठींना रोगण लावलं आणि मुलांनी घर रंगवायला सुरुवात केली.

हा आठवडा शांततेत गेला. सगळेजण आनंदात काम करीत होते, खेळत होते. रूथही चांगली व्यवस्थापक आहे आणि ती सगळी खोली स्वच्छ राहिल याची काळजी घेते. राल्फ चांगला प्रमुख आहे आणि मुलांना त्याची हुकुमत मान्य असते. मेरी ही सक्षम मुलगी आहे. रोज ती लहान मुलांना वाचून दाखवते आणि त्यांना बालगीतं म्हणून दाखविते. प्राथमिक मुलं मातीत खेळतात, ही माती आम्ही हिल्सकडच्या ओढ्यांतून आणली आहे आणि ती रंगवली आहे. त्यांनी गोष्टी लिहील्या, त्याचे नाट्यीकरण केले आणि आठवड्यातून दोनदा ताल वाद्ये वाजवली. त्यांच्या खेळघराच्या प्रगतीकडे उत्सुकतेने पाहात व काम संपण्याची वाट बघत होते. मागच्या वर्षीपेक्षा या वर्षी लहान मुलांकडे जास्त लक्ष देता येतंय.

शुक्रवार, नोव्हेंबर ५

आज दुपारी झालेली हेल्वर्स क्लबची सभा उत्सुकतेने भारलेली झाली. आम्ही जरी इतरांना आपल्या बोलण्याचा त्रास होऊ नये म्हणून काळजी घेतो तरी खोलीमधे बऱ्यापैकी आवाज येतो असं मुलांना वाटत होते. ही स्थिती सुधारायला त्यांनी अनेक सूचना केल्या.

मातीकामाला सुरुवात करणारी मुलं क्लेटेबलवर खूप आवाज करतात. या मुलांना त्यांची माती साच्यामध्ये घालताना कमीत कमी आवाज कसा होईल याची काळजी घ्यायचं शिकवायला मेरीला सांगण्यात आले. लहान मुलं काम करतांना त्यांना अडचण होणार नाही अशाप्रकारे खोलीच्या एका भागात ते टेबल हलवायचे ठरले. पूर्ण दिवसभर पेंसिलला टोके करण्यापेक्षा काही वेगळे तास त्यासाठी काढले. रूथने डेस्क ठेवतांना, उघडताना कमीत कमी आवाज कसा होईल ते दाखवले. खुर्चीला तेलपाणी करून तिचे कुरकुरणे थांबवण्याचे काम प्रमुखांनी फ्रँकवर सोपवले.

शाळेनंतर शिवण समितीची सभा झाली. हायस्कूलच्या दोन मुलींनी त्यांचे पोशाख मापाप्रमाणे शिवायला आणले होते. मार्था आणि पर्ल यांनी शिंकाळी शिवायला घेतली. त्यांनी त्या आधी कधीच शिवायचा प्रयत्न केला नव्हता.

सोमवार, नोव्हेंबर ८

खेळघरासाठी रंग आणायला मी शहरात थांबले होते. त्यामुळे मला उशीर झाला. त्यामुळे शाळा सुरु होण्याआधी करायची माझी कामे होणार नाहीत हे मला दिसत होते. राल्फ आणि अेडवर्ड बाहेर उभे होते. मी त्यांना बोलावले, 'मुलांनो, आज सकाळी तुम्ही शेकोटी पेटवाल का त्यामुळे आपण शाळा वेळेवर सुरु करू शकू. मला इतर खूप कामे करायची आहेत.' अेडवर्ड जरा घुटमळला पण आत आला आणि राख साफ करायला लागला. नंतर 'मी माझे काम केलं' असं म्हणत बाजूला झाला. राल्फ आत अजिबात आला नाही. जशी इतर मुलं यायला लागली, राल्फ त्यांना सल्ला देऊ लागला, 'मिस् वेबरला शेकोटी जाळायला मदत करू नका. तिचं तिलाच तिचं काम करू द्या.' तरीही पाच मुले पुढे झाली आणि त्यांनी शेकोटीत जाळ घातला. या सगळ्या गोंधळामुळे शाळा दहा मिनीटे उशीरा भरली. त्यामुळे आम्ही दुपारी हा वेळ भरून काढला. मोठ्या मुलांना ते आवडले नाही. मी यांकडे दुर्लक्ष करण्याचे ठरवलं, एखादेवेळी हे तात्पुरतेही असू शकते.

मंगळवार, नोव्हेंबर ९

आज सकाळी मुले खूपच आनंदी होती आणि आमचा दुपारपर्यंचा वेळ मजेत गेला. खेळघरामध्ये बसून मुलांच्या एका गटाने त्यांचा डबा खाल्ला. जोसेफ माझ्याकडे रडत येऊन तक्रार सांगायला लागला, 'फ्रँकने त्याला पडद्याच्या तारेवर ढकलले आणि त्याचा कोपरा सैल झाला आहे.' जोसेफने मुद्दाम केले असे फ्रँक सांगत होता पण कार्टराईट आणि वॉरेनच्या सांगण्यावरून फ्रँक खोटे बोलत होता. जितक्या शांतपणे बोलता येईल तशी मी बोलले, 'फ्रँक, तुला पडदा दुरुस्त करावा लागेल आणि तोपर्यंत तू खेळघरात खायला बसू शकणार नाहीस.' तेथून मी निघाल्यावर फ्रँक आणि राल्फ बाहेर येऊन खेळघरावर दगडफेक करायला लागले. फ्रँकने मुद्दाम दुसरा पडदा खेचला. मी ही रागावले, माझे डोकं च तडकलं, मला आता मी काय काय बोलले ते आठवतही नाही. माझी खात्री आहे की इतरांनाही सांगता येणार नाही. मी भानावर आले तेव्हा मी आवाक झालेल्या, उत्तेजित झालेल्या मुलांच्या मध्यभागी उभी होते. मुलांना खेळायला पिटाळल्यावर मी राल्फ आणि फ्रँकबरोबर बसले. त्यांनी माझे डोके फिरवल्याबद्दल माझी माफी मागितली आणि आता पुढे काय करायचे ते ठरवायला सांगितलं. मुलांनी आता झालेलं नुकसान दुरुस्त करायचं ठरवलं. सगळ्यागोष्टी दुपारभरात नीट झाल्या. पण मी मात्र माझ्या हातून झालेल्या चुकीमुळे उद्विग्न झाले होते. आम्हांला कुणालाही बोलावंस वाटत नव्हतं. ही फारच शांत आणि दुःखी दुपार होती. आता मागे वळून पहातांना मला फक्त झाल्या घटनेचे दुःख होतं. माझ्या वागणूकीचे वाईट वाटतं आणि मी मुलांशी कृतघ्नपणे वागले असं वाटतं. मुलं अशी वागतात त्यामागची कारणे वेगळी असतात, मुद्दाम कृतघ्नपणा करायचा म्हणून ते असं वागत नाहीत.

बुधवार, नोव्हेंबर १०

शिकारीचा आजचा पहिला दिवस होता. श्री. जोन्सने राल्फला त्यांच्या बरोबर घेतलं होतं. राल्फविना फ्रँकला कोणताच नैतिक आधार नव्हता आणि त्यामुळे काहीच त्रास झाला नाही. तो शांत होता पण ही शांतता वादळापूर्वीची नव्हती. मी त्याला दिलेली काही कामे ही त्याने स्वेच्छेने नीट केली. अनेक मुलांनी मला सकाळी सांगितलं की, काल रात्री घरी जातांना पूर्ण रस्ताभर फ्रँक ओरडत होता. जर मी चुकून त्याच्या घरी रात्री गेले असते तर त्याने माझ्या गाडीची चारी चाकं फोडून

पंचर केली असती. मला वाटलं, त्याला नेमका कशाचा त्रास होतोय ते बघायला हवं. सगळ्या गटाचा माझ्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सहानुभूतीचा होता. ते माझ्या बाजूने होते.

गुरुवार, नोव्हेंबर ११

आज फ्रँक शिकारीला गेला आणि राल्फचं सर्व सुरळीत झालं. शाळा सुटल्यावर राल्फने गॅरेजपर्यंत तो माझ्याबरोबर येऊ शकेल का असे विचारलं त्यावेळी मला त्याच्याशी बोलण्याची संधी मिळाली. त्याने आता आमच्या कोणत्याही गटाचं सदस्यत्व स्विकारायचं नाही असे ठरवलं होतं. मी त्याला का? म्हणून विचारल्यावर, 'त्यात काय चांगलं आहे? कशासाठी मॅबर व्हायचं?' असंच विचारलं. 'थोडसं तरी चांगलं आहे' मी म्हणाले. मला माहिती आहे की राल्फला मी याबाबत नीट समजावू शकलेले नाही.

शुक्रवार, नोव्हेंबर १२

आज मी राल्फला कोळशाची बादली आणायला सांगितली. तो परतल्यावर त्याने विचारलं, 'मिस् वेबर, माझ्या फावल्या वेळात मी कोळसा ठेवण्याची जागा स्वच्छ करू का? कोळसा आणायला तेथे आत जाता येत नाही.'

जेव्हा मुली जेवणापूर्वी आपले हात धुवत होत्या तेव्हा फ्रँक बाजूला उभा राहिला. त्यामुळे मुलींना त्यांचे हात आधी धुता आले. मग तो म्हणाला, 'पुढे व्हा, मिस् वेबर, मी थांबू शकतो.' आज त्याने दुपारी विचारलं, 'छोट्या घरामध्ये काम करायला आपण कधी जाणार आहोत?'

जेव्हा जोन्सच्या दोन मोठ्या मुली शाळेला भेट द्यायला आल्या तेव्हा मला थोडासा आनंद वाटला. आम्ही बाहेर खेळत असतानाच त्या आल्या, मार्था आणि राल्फ थोडा अतिउत्साह दाखवायला लागले. त्यामुळे प्रत्येकाचा खेळ बिघडू लागला. जोन्स भगिनींनी चाललेल्या कार्यक्रमाची मजा लुटली आणि अगदी डोळ्यातून पाणी येईस्तोवर हसत सुटल्या. राल्फनं आधीच कोळशाची शेड स्वच्छ करायला सुरवात केली होती. शाळा सुटल्यावर तो त्याच्या बहिणींबरोबर घरी गेला आणि लाकडं आणि पेट्या मैदानातच टाकल्या. सोमवारपर्यंत ते बाहेर ठेवणे शक्य नसल्याने ज्या मुली शाळा सुटल्यावरही थांबल्या होत्या, त्यांनी ते सामान परत शेडमध्ये ठेवले.

सौ. ओल्सेयूस्की शाळा सुटल्यावर भेटायला आल्या. त्यांनी प्रिन्लॅकबद्दल तक्रार केली. गेल्या आठवडाभर त्यांनी असहनीय असा त्रास दिला आहे. त्यांच्या शिष्या देणं, त्रासदायकपणा यांनी उच्छाद मांडला आहे. तिला तेथून जाण्यासाठी भिती घातली. हे असंच चालू राहिलं तर दुसरे शेजारी राज्य पोलिसांकडे तक्रार करणार आहेत असं त्यांनी सांगितलं.

शनिवार नोव्हेंबर १३

आजचा दिवस मी विचारांत घालवला. या वर्षी परिसरातल्या मोठ्या समस्यांमुळे शाळेमध्ये या वर्षी अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. म्हणून जर शाळेला मुलांमध्ये बदल घडवायचे असतील तर वस्तीमध्येही, समाजातही शाळेनेच बदल घडवायला हवेत.

एकाही परिसरातील एक शिक्षकी शाळेचं नेमकं काम कोणते? जी मुले शाळेत येतात त्यांच्या गरजा भागविणारा अभ्यासक्रम राबविणं, हे सर्वात मोठं पहिले कार्य या शाळेचे असते. हे साध्य करण्यासाठी शाळेने भोवतालच्या तरुण मुलं आणि प्रौढांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठीही हात पुढं करायला हवा. यामध्ये मनोरंजन, अभ्यासाची संधी उपलब्ध करून देणे याचाही समावेश होतो. सार्वजनिक आरोग्य, शेती, घरगुती अर्थकारण इ. च्या संधी उपलब्ध करून देणं, आध्यात्मिक उन्नती साधणे, आयुष्याची मजा घेता येणं यांबरोबर समस्या सोडवितांना सभासदांचे सहकार्य मिळणं यांचाही समावेश यात करता येईल.

शाळा एकटी हे सर्व करू शकणार नाही हे तर नक्कीच, पण भोवतालचं आयुष्य, जीवनमान सुधारण्यासाठी जे काही करणं शक्य आहे तेवढं शाळेनं करावं. बाहेरच्या कारणांनी शाळेचे कामकाज विस्कळीत होऊ नये एवढं तरी बघायला हवं. याची सुरुवात मी कशी, कुठून करू?

प्राथमिक शाळेचे कार्यक्रम काहीच समजत नसल्यामुळे तरुण मुले त्याला सहानुभूती दाखवत नाहीत. विशेषतः राल्फच्या बहिणींचा छोट्या शाळेला विरोधच आहे. इतरांना मूर्ख बनविणं आणि रस्त्यांवरून फिरणं यापलिकडे या तरुण मुलांना करमणूकीचे साधनच नाही. यामुळे आम्ही जर सामाजिक कार्यक्रमांसाठी शाळेत एकत्र आलो तर यामुळे त्यांच्या दृष्टीकोनात फरक पडेल. अखेर सुरुवात कोठे करावी हे तर मला सापडलं.

गुरुवार, नोव्हेंबर १८

आज आमची तरुण लोकांची पहिली सभा झाली. दहा जण उपस्थित होते. मी त्यांना तीन लोकनृत्ये शिकवली. 'शू प्लाय, डोंट बॉदर मी' 'यांकी डुडुल', 'अे हंटिंग वुई वील गो.' त्यांना समूहनृत्य ही शिकायचे होते. आम्ही एक समिती नेमली जी बाजा, (व्हिक्ट्रोला) रेकॉर्डस आणि सुया आणणार होते. जरी हा कार्यक्रम थोडा भडक झाला तरी सगळ्यांच्या वेळ मजेत गेला असं वाटलं.

बुधवार नोव्हेंबर २४

गेले तीन दिवस आम्ही काम पूर्ण करायला धडपडतो आहे. मुलांनी खेळघराचे रंगकाम पूर्ण करत आणले आहे. लहान मुलांनी लिनोलियम रंग, चिंध्यांचे दोन रंग, टेबल, चार ऑरेंज क्रेटच्या खुर्च्या, उशांसकट बाहुलीचा पाळणा, पेटारा आणि कपाट इत्यादीने ते सजवलं आहे. त्यांनी घराची पुस्तिकाही तयार केली आहे आणि खोलीभर ते लावणार आहेत. मोठ्या मुलांनी त्यांच्या उत्तरपूर्व राज्यासंबंधीच्या वद्द्या पूर्ण केल्या आहेत. आता ते वृत्तपत्रामधे - लेख लिहिणे, चित्रे काढणे इ. करत आहेत.

सोमवार नोव्हेंबर २९

वसंतातल्या सकाळी सारखी आजची सकाळ होती. काल रात्री थोडा पाऊस पडला आणि छोट्या किड्यांची किर्किर सुरु झाली. माझ्या चेहऱ्याजवळून उबदार झुळूक गेली आणि मी खाडकन जागी झाले. ताजीतवानी कामाला तयार!

सुट्ट्या चांगल्या असतात! त्यांच्यामुळेच दिवस चांगले जातात. आज पहिल्यांदाच अेरीकने लाजत 'सुप्रभात' असं म्हणलं. बऱ्याच मुलांनी सकाळच्या कामात मदत करायची तयारी दर्शवली.

छोट्या मुलांनी त्यांच्या खेळघरात आज जवळजवळ दोन तास घालविले. हे सांघिक खेळणं मुलांसाठी फार उपयोगी आहे कारण ते एकमेकांपासून खूपच लांब राहतात आणि शाळेतच एकमेकांना भेटू शकतात. फ्लॉरेन्स आई आणि रिचर्ड बाबा झाला. जॉयसी आणि एलिजाबेथ मोठ्या बहिणी, एरिकने लाकडाचं दुकान सांभाळलं, आयरीन भेट देणारी नातेवाईक झाली. त्यांनी बाहुलीचे कपडे धुऊन एका ओळीत वाळत घातले. रिचर्डने पाणी आणलं. दुपारी मुले माझ्याकडे येऊन डीशेश, शेगडी आणि स्वच्छतेचं सामान मागू लागली! आम्ही जे बनवू शकतो करणार आणि उरलेले आमच्या एकत्रित फंडातून आणणार असं त्यांनी सांगितलं. शाळेंनंतर वॉरेन, राल्फ आणि मी वृत्तपत्र जुळणीला बसलो. मुलांनी संपादकीय चांगले लिहीले आहे. आमचे संपल्यावर राल्फला मुलांनी लिहीलेल्या कविता वाचायच्या होत्या. आम्ही तिघांनी त्या वाचल्या आणि आमच्या लहान गटांच्या प्रतिभेचा आनंद लुटला.

आम्ही सृजनशक्तीचा अनुभव घेतो

मंगळवार, नोव्हेंबर ३०

नाताळमध्ये नाटक सादर करण्याच्या दृष्टीने आम्ही दर डिसेंबर मध्ये करतो तसा समाज शास्त्राचा तास सरावासाठी वापरायला लागलो.

आपण रोज बदलणाऱ्या जगात राहतो. अशा जगात जर आपला निभाव लागायचा असेल तर सर्जकतेने याला सामोरे जायला हवे. आपल्या प्रत्येकामध्ये सर्जनशीलतेचा फारसा न वापरलेला स्रोत असतो. त्याचा वापर करण्याआधी आपल्या मनात असलेल्या पूर्वग्रहामुळे समीक्षेची, टीका टिप्पणीची भिती ठाण मांडून बसलेली असते. अपुरेपणाची भिती असते, त्यावर मात करावी लागते. अभ्यासक्रम बनवतांनाही निवडीची गरज निर्माण करावी लागते आणि हीच शाळेची महत्त्वाची जबाबदारी असते.

लाजऱ्या बुजऱ्या, दूरदूर, मागेमागे असणाऱ्या या मुलांमध्ये वैयक्तिक सृजनशीलता आहे. त्यांची जाणीव त्यांना व्हायला हवी. त्यांच्यात आत्मविश्वास, समतोल वृत्ती जागवायला हवी आणि त्यांनी मुक्त व्हायला हवे. सर्जक नाट्यशीलतेचा वापर करून काम चांगले होते. निदान माझा तरी या माध्यमावर विश्वास आहे आणि ते वापरायचं कौशल्य माझ्याकडे आहे.

बुधवार, डिसेंबर १

‘द सॅबॉट ऑफ लिटील वुल्फ’ ही फ्रेंच दंतकथा मी आज सकाळी मुलांना सांगितली. त्यात जेवढे तपशील भरता येतील तेवढे भरले, त्यातले प्रसंग, संवाद रंगविले. मुलांना ही गोष्ट खूपच आवडली.

काही वेळ आम्ही गोष्टीवर कसे काम करता येईल आणि त्यातले संभाव्य प्रसंग कोणते असू शकतील यांवर चर्चा केली.

पहिला प्रसंग छोट्या वॉल्फ व त्याच्या काकूच्या ओसाड अस्ताव्यस्त खोलीत ते जेवत असताना घडेल. पूर्ण प्रसंगभर वॉल्फची काकू त्याला टोचून बोलते कारण तिला ती मुले अजिबात आवडत नाहीत आणि तिला ओझं वाटतं त्याचे. छोट्या वॉल्फला कॅरोलसाठी त्याच्या शाळेतील मित्रांबरोबर बाहेर जायचा हट्ट करतो आणि त्यासाठी आंटी परवानगी देते. अल्बर्ट आणि कॅथरीन यांनी या प्रसंगावर आधारीत संवाद तयार करण्याची जबाबदारी घेतली. त्यांचा प्रयत्न फारच अयशस्वी झाला, रंगला नाही. कॅथरीन जरा जास्तच अभिनय करतय, वास्तव वाटत नाही असे मुलांचं मत पडलं. अल्बर्ट वॉल्फ न वाटता, आल्बर्ट वाटत होता. आम्ही नंतर मेरी आणि विल्यमला ह्या भूमिका दिल्या. विल्यममुळे आम्ही एका जागी खिळून बसलो. त्याने मुलांचं लक्ष वेधून घेतलं तिथल्या तेथे मुलांनी त्याचा नैसर्गिक अभिनय पाहून त्याची निवड केली. बाकीच्यांनी भूमिका वाटून घेतल्या. हळूहळू संवादात भर टाकत टाकत भूमिकांचे संवाद, रंग चढायला लागले, आकारात यायला लागले.

मी मुलांच्या चेहऱ्यावरची आतुरता, भावनांची तीव्रता यांचं निरीक्षण करत होते. तेथे कुचाळक्या नव्हत्या. बऱ्याच मुलांना नाटकात सहभागी होण्याची तीव्र इच्छा होती.

गुरुवार, डिसेंबर २

आजही आम्ही नाट्यीकरण पुढे चालू ठेवलं. भूमिकाउभारणीवर अधिक लक्ष केंद्रीत केलं. वॉरेन लहान वॉल्फ झाला होता आणि वाया गेलेल्या, भिकारी मुलाप्रमाणे काम करत होता. गटातल्या मुलांना ते अजिबात आवडलं नाही. वॉल्फ कशा प्रकारचा मुलगा आहे? त्याला आपल्या काकूशी असे का बोलावे लागले? तो ही वाक्ये कशी म्हणेल? आम्ही असेच प्रश्न वॉल्फच्या काकूबद्दलही उपस्थित केले. काही सिनेमा अभिनेते भूमिका कशी फुलवतात, त्यामागील कारणे यांवर चर्चा केली. ते भूमिका नीट समजून घेतात आणि स्वतःला विसरून ती भूमिका जगतात. ‘करंट इव्हेंट्स’ मध्ये पॉल मुनी आपल्या भूमिकेपूर्वी किती अभ्यास, संशोधन करतो हे मुलं वाचत होती. पुढच्या वेळी कॅथरीन आणि विल्यमने इतके छान काम केलं की त्यांना टाळ्यांच्या कडकडाटात दाद मिळाली. भावना खूपच छान व्यक्त झाली होती. पण भाषा जरा रांगडी होती. आम्ही काही वेळ चपखल बसणारे शब्द कोणते वापरता येतील जेणे करून प्रेक्षकांपर्यंत आम्हांला काय म्हणायचे आहे ते पोचू शकेल यांवर चर्चा केली. वाक्याची लांबी किती असावी यावर ही बोललो कारण मुलं काही वाक्य इतकी लहान वापरत होती की, ती वाक्यं तुटक वाटत होती.

शुक्रवार, डिसेंबर ३

आज आम्ही दुसऱ्या प्रसंगावर काम करायला सुरवात केली. त्याचबरोबर कथानकावरही काम करू लागलो. हा प्रसंग रस्त्यावर वॉल्फ त्याच्या वर्गमित्रांना भेटताना घडेल असं आम्ही ठरवलं. वर्गमित्र शाळा शिक्षकांची वाट बघताना वॉल्फला टोमणे मारतात, शाळा मास्तर आल्यावर ती मुले वॉल्फला एकट्याला सोडून चर्चकडे चालू लागतात. राल्फने शिक्षकाचे काम करू का? असे विचारून त्या भूमिकेत जीव ओतला. फक्त अडेवर्ड आणि जॉर्ज या दोघांनी काहीही सहभाग दिला नव्हता. मला वाटलं की नाटकात काम करण्यात रस असण्यापेक्षा त्यांच्या लाजरे-बुजरेपणापायी ते पुढे येत नाहीत. कथानकाची साधारण रुपरेषा ठरल्यानंतर अनेक मुलं खोली पुढे उभे राहून वाक्यांचा, संभाषणाचा सराव करू लागले. याला जरा वेळ लागत होता. कारण मुले भाषणाचा विचार करून स्वगत पाठ करत होती. त्यांनी एकमेकांचे संवाद, वाक्य ऐकायला हवीत आणि पाठोपाठ म्हणायला हवीत, असं रुथने सुचवलं. मुलांनी परत त्यांना म्हणतायेण्याजोग्या काही वाक्यांचा विचार केला यावेळी संवाद अगदी सुरळीत झाला.

सोमवार, डिसेंबर ६

मुलं त्यांच्या तिसऱ्या चर्चच्या प्रसंगाने खूश होती. तो अधिक चांगला वठावा यासाठी त्यांची धडपड चालू होती. चर्चचा बाहेरचा भाग दाखविण्याची गरज होती. त्यासाठी आपण चर्च बाहेरच्या पायऱ्यांवर झोपलेला लहान मुलगा दाखवावा असं त्यांचे मत होतं. चर्चची सेवा ऐकताना चर्चच्या नुसत्या दगडाच्या भिंती प्रेक्षकांना बघाव्या लागू नयेत असे त्यांना वाटत होतं. ज्यातून प्रेक्षकांना आतील प्रार्थना करणाऱ्यांच्या सावल्या दिसतील अशी मोठी रंगीत काचेची खिडकी लावण्याचे नियोजन त्यांनी केलं.

चर्च सोडून जाणाऱ्या मुलांचे संवाद रचायला आता आम्ही सुरुवात केली. वॉल्फ, सगळ्यात शेवटी चर्च सोडतांना तो लहान मुलाचे अनवाणी पाय बघतो. नाताळच्या संध्याकाळी तिथून हिंडणारा प्रेषिताचा मुलगा, त्या झोपणाऱ्या मुलासाठी काही भेट ठेवेल या हेतूने तो स्वतःच्या बुटांपैकी एक बुट तेथे ठेवतो. मुलांना भूमिका वठवणं थोडं कठीण जात हातं. त्यावेळी ही वॉल्फला टोमणे मारणारी मुलं पायरीवर झोपलेल्या मुलाशी कसे वागतील? काही वेगळ वागतील का? ते त्याच्याबाबत उत्सुकता दाखवतील की क्रूर बनतील? सगळेजणे एकाच तऱ्हेने वागतील का? आम्ही आता प्रत्येकाला काही तरी पार्श्वभूमी दिली आणि त्यांची आयुष्यकथा बनविली. यात खूपच मजा आली. आपल्या विचारांप्रमाणे प्रत्येकाने स्वतःला समजलेला भाग निवडला आणि परत प्रसंग करायला लागले यामुळे सादरीकरणात खूपच फरक पडला. ते सगळे स्वतःवरच खूश झाले. नाटकाबद्दल उत्तेजित झाले आणि पूर्ण दिवसभर काहीना काही सूचना करायला लागले. मधेमधे बोलून इतक्या वेळ थांबत होते की शेवटी मी सर्व कल्पना एकत्र लिहून ठेवायला सांगितल्या आणि परत जेव्हा नाट्यीकरणाचे काम करू तेव्हा दाखवायला सांगितल्या.

या दिवसांचा कार्यक्रम साधा होतो. सकाळी एक तासाभरासाठी नाट्यीकरणाचा सराव, अर्धातास लहान मुलं त्यात भाग घेत असत अथवा ऐकत असत. त्यानंतर मोठ्या मुलांपैकी कोणीतरी एकजण त्यांना हॉलमध्ये नेई. ते 'ल्यूक, २:८-२० मधली नाताळची कथा त्यांना शिकवत. ही त्यांना नाट्यीकरणात चर्चसीनमध्ये म्हणायची होती. जेव्हा ही लहान मुलं थकत तेव्हा कोणीतरी त्यांना माहितीच्या करोल्स वाचून दाखवीत अथवा ते ती म्हणत.

सकाळ नंतरच्या शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला सगळेजण वाचत असल्याने खोली शांत आहे असे वाटे. वाचून झाल्यावर मुलं नाताळ भेटी तयार करण्याकडे लक्ष देत. मोठी मुलं टाचण्यांचे ट्रे, शिवण बास्केट राफिया आणि कॉर्डची केलेली हातरुमालांची बॅग या गोष्टी करत. लहान मुले प्लायवुडचे ब्रेड बोर्ड बनवू लागत.

साडेअकरा वाजता गेले दोन दिवस आमचे आरोग्याचे तास होत आणि इतर तिन्ही दिवशी भूगोल, इतिहासातील चालू घडामोडींवर चर्चा होई. लहान मुलं ती ऐकत आणि आरोग्य तासाच्या चर्चेत सहभागी होत. बाकीचे तीन दिवस हवा चांगली असली तर ते खेळघरात खेळत. मोठ्या मुलांपैकी कोणी तरी आळीपाळीने खेळघरात छोट्यांबरोबर थांबे, त्यांच्यामध्ये ढवळाढवळ न करता त्यांना लागेल तशी मदत करत. ते काहीतरी काम करत, वाचत आणि छोट्या मुलांकडे लक्ष ठेवत, त्यांना वाईट सवयी लागत नाही ना ते बघत.

जेवणानंतर आम्ही १५ मि. विश्रांती घेत असू. त्यानंतर अर्धा तास कॅरोल म्हणणं चाले. छोट्या मुलांचे शब्दार्थ, गणिताचे पाठांतर होईस्तोवर मोठी मुलं काहीतरी त्यांच्या आरोग्य, चालू घडामोडी इ. विषयीचे काम करत. आणि नंतर त्यांच्या नाताळ भेटीचे काम पूर्ण करण्यामागे लागत. दिवसाअखेरी वरचा गट त्याचं अंकगणित, शब्दार्थ इ. करे.

मंगळवार, डिसेंबर ७

आज आम्ही शेवटचे दोन प्रसंग लिहीले. चौथ्या प्रसंगात वॉल्फने बूट देऊन टाकल्याबद्दल त्याच्या काकूची बरीच बोलणी खाल्ली आहेत. प्रेषिताचा मुलगा रात्री त्यांच्या उरलेल्या बूटामधे त्याला फटके मारण्याची शिक्षा करण्यासाठी काही तरी ठेवणार अशी भितीही आँटी त्याला घालते व तो झोपायला जातो. शेवटच्या प्रसंगात वॉल्फ आणि त्याच्या काकूला सगळी शेकोटीची जागा भेटींनी आणि वॉल्फच्या दोन्ही बूटांनी भरलेली दिसते. बाहेरच्या बाजूला मोठ्यांदा गोंगाट आणि सगळं गाव त्या मुलांना हसतांना त्या दोघांना दिसतं. ज्यांना चांगल्या भेटीची अपेक्षा असते प्रत्यक्षात त्यांना सड्या मिळतात. तोवर तेथे धर्मगुरु प्रवेशतो आणि सांगतो की पायऱ्यांवर जेथे तो मुलगा झोपला होता, तेथे सोन्याचे, हिऱ्याचे किंमती वर्तुळ आखले गेलं आहे. सर्व लोक या चमत्काराला लवून नमस्कार करतात. मुलांना हा प्रसंग खूपच आवडला. कोणीच त्यावर त्याच्या सत्यतेबद्दल प्रश्न विचारले नाहीत. फ्रँकला धर्मगुरु व्हावेसं वाटलं आणि त्याने समजुतीने अभिनय केला. आता आमच्याकडे संपूर्ण नाटकाची रुपरेषा होती. त्यावर काळजीपूर्वक काम करुन त्याला अंतिम स्वरुप देणे बाकी होतं.

बुधवार, डिसेंबर ८

आमचा जास्तीत जास्त वेळ आता शेवटच्या प्रसंगाच्या संवादावर जातो आहे. जॉर्जशिवाय इतर सगळेच सहभागी झालेत. जॉर्जला नेपथ्याची काळजी घ्यायची होती. आम्ही त्याला प्रॉपर्टी मॅनेजर केले.

वातावरणात आता नाताळची हवा होती. त्यामुळे आम्ही सगळे आनंदी, समजूतदार झालो होतो. आज दुपारी मुलांनी बाहेर जाऊन खिडक्यांना लावण्याचे हार बनविण्याचे साहित्य आणलं. काम करताना ते खूपच हळू आवाजात बोलत होते. आमच्या इतर गोंगाटभरल्या दुपारीशी विसंगत अशी ही शांत दुपार होती.

गुरुवार, डिसेंबर ९

मुलांच्या आयुष्यात नाटक हे महत्वाचं झालं होतं. कॅथरीन एक जुना काळा पोशाख घेऊन आली. तो वॉल्फच्या काकूला चालेल असं तिला वाटत होतं. इतर भूमिकांच्या पोशाखांबद्दलही आम्ही बोललो. ते काही फार अवघड नव्हतं. प्रॉपर्टी/नेपथ्य उभे करणे हेच आव्हानाचं काम होतं. मुलांनी वेगवेगळ्या प्रसंगांची चित्रे काढली. त्यातून आमची नेमकी गरज व त्याप्रमाणे लागणारे सामान आम्ही गोळा करू शकणार होतो.

शुक्रवार, डिसेंबर १०

आम्ही सराव करण्यासाठी खोलीतले फर्निचर हलवलं व प्रॉपर्टीचे सामान ठेवायला जागा केली. मुलांनी काही फळ्या आणल्या व मोठ्या शेकोटीसाठी चौकट बांधू लागले.

बराचसा वेळ पहिल्याच प्रसंगात गेला, आज विलीयम आणि कॅथरीनने छोट्या वॉल्फ व त्यांच्या काकूचा भाग करायचा असं आम्ही ठरवलं. मुलांच्या लक्षात त्यांचे संवाद नव्हते. मी त्यांच्या ओळी लिहून ठेवायचे व त्यांना वाचून दाखवायचे त्यांमुळे त्यांना किती प्रगती करायचीय ते कळत होते. ते ऐकून सुधारणेसाठी प्रयत्न करत होते.

मुलं हालचालींचा अंदाज घेत शेकोटीची जागा ठरवत होते. शेवटी त्या प्रसंगाच्या एका बाजूला थोड्या कललेल्या अवस्थेत शेकोटी ठेवायचे ठरले. त्यामुळे प्रेक्षकांना आतली लोखंडी किटली आणि ज्वाला दिसू शकणार होत्या. यांमुळे खोलीत खडबडीत लाकडी टेबल आणि बेंच एवढंच राहिलं.

सोमवार, डिसेंबर १३

मुलांनी शेकोटीच्या जागेभोवती ब्राउन पेपर लावायला सुरुवात केली आणि त्यावर फारयप्लेस दिसावी अशातऱ्हेने रंगवायला सुरुवात केली. काहीजण टेबल बांधायला लागले.

आता मुलांना पाच फ्रेंच कॅरोल दोन प्रकारे येत होत्या ज्या ते नाटकात गाणार होते, 'शेफर्डस् स्नेक ऑफ युअर ड्रॉओझी स्लीप', 'गॅस्कॉन कॅरोल', 'अँजल्स स्वीट वुई हर्ड ऑन हाय', 'ब्रिंग अे टॉर्च', 'जेनेटी, इझाबेला', 'नोएल लेट अस सिंग नाऊ' आम्ही ओळखीचा कॅरोल्स गायचा खूप सराव केला. प्रेक्षकही आमच्या बरोबर गायला लागतील अशी आमची अपेक्षा होती. माझा एक संगीतकार मित्र उद्या सरावासाठी शाळेत येईल, आम्हाला त्याच्यासाठी तयार व्हायचे होते.

मंगळवार, डिसेंबर १४

आम्ही दिवसभर गात होतो. 'सॅलो'चे (सॅलो या वाद्याचे) मुलांना खूपच आकर्षण वाटत होते. श्री. रॅफेलनी मुलांना सॅलो हे एक तंतूवाद्याच्या कुटुंबातील वाद्य असल्याचे व ते कसे वाजवायचे याबद्दल विनोदी, सोप्या पद्धतीनं सांगितलं. मुलांनी त्याच्यावर प्रश्नांचा वर्षावच केला. ही मुलेच असा अवेढा रस घेतात.

आम्ही नाताळच्या नऊ कॅरोल्स पियानो व सेलोच्या साथीनं गायलो, त्यानंतर परत एकदा गायलो. मुलांना संगीताच्या साथीने गायचा थोडा त्रास होत होता. मेरीने गटाचे संयोजन थोडावेळ केले, नंतर सोफियाने त्याचा ताबा घेतला. जेव्हा गावचे सुपरिडेंट श्री. अटवुड दुपारी खूप उशीरा आले तेव्हा आम्ही त्यांच्यासाठी कॅरोल्स गायली. त्यातील काही आम्ही संवादिनीच्या साथीने गायली, ते म्हणाले, 'हे त्यांच्या आवडत्या वाद्यांपैकी एक आहे.' शाळा सुटल्यावर आम्ही संवादिनीचा सराव केला.

दुपारी दोन वाजता छोटी मुलं घरी गेली नाहीत. मोठ्या मुलांसारखे शेवटपर्यंत थांबण्याचा त्यांचा हट्ट होता. मुलांना संगीतसभेचे रीतिरिवाज माहिती नाहीत. म्हणजेच हे परंपरेसाठी थांबणं नसून, मुळात रस असल्यामुळे मुलं एवढा दीर्घकाळ थांबून राहिली आणि सगळावेळ त्यांनी कोणताही आवाज न करता, खुर्चीची कुरकुर न करता कार्यक्रम ऐकला. राल्फची नजर श्री. रॅफेलवरून ढळत नव्हती. फ्रँक त्याचं ठेवणीतलं हसू हसत होता आणि प्रत्येक गाण्यानंतर 'आमच्यासाठी आणखी एक वाजवा नं' असं म्हणत होता. त्यानं मला धन्यधन्य वाटत होतं.

बुधवार, डिसेंबर १५

आज दैनंदिन कार्यक्रमात रुळणं कठीण होतं. मुलं गाण्याची वाट पहात होती. मी त्यांना जुनं, लॅटीन शब्द असलेले लॅटीन कॅरोल 'क्वीन पॅस्टोरेस' शिकविले. हे चर्चच्या प्रसंगाला साजेसं होईल असे आम्हाला वाटलं. आम्ही चर्चच्या सेवेसाठी साधा कार्यक्रम तयार केला.

या प्रसंगासाठी मुली नेपथ्याची जुळवाजुळव करायला लागल्या. कठपुतळीच्या खेळाची चौकट त्यांनी ब्राअन कागदाने झाकली आणि त्यावर दोन खिडक्यांच्या चौकटी काढायला सुरुवात केली. मुलं दुसऱ्या प्रसंगातील रस्त्याच्या दिव्याचे काम करत होती. त्यांना खोली जरा अंधारी दाखवायची होती. मुलं करत असलेल्या रस्त्याच्या दिव्यातील केरोसिनच्या दिव्याचा प्रकाश फक्त पडणार होता.

गुरुवार, डिसेंबर १६

आज बर्फाळ वातावरण होतं त्यांमुळे छोटी मंडळी घरातच थांबली होती. त्यामुळे संपूर्ण शाळेचे जणू काही कार्यशाळेत रुपांतर झालं आणि नेपथ्याची तयारी जोरात सुरू करता आली. आपण नाताळच्या कार्डावर बघतो तसा रस्त्यावरचा दिवा बनविण्यात मुलांना यश आलं. मुलांपेक्षा उंच ठिकाणी त्याला ठेवण्यात आलं. मुलांनी, तो डळमळून पडून अपघात होऊ नये म्हणून काळजी घेतली होती. प्रसंगाच्या शेवटी उंचावरून दिवा काढतांना तो विझवण्याची सूचना फ्रँकने आम्हा सर्वांना दिली.

शुक्रवार, डिसेंबर १७

मुलींनी चर्चच्या खिडक्यांचे चित्र काढले होते आणि त्यावर वेगवेगळ्या रंगांचे सेलोफेनचे तुकडे दरवाज्याच्या अड्डाच्या भागावर लावले होते. लहान मुलं कुतुहलानं, कौतुकानं या सगळ्या गोष्टी बघत होती. सोफिया मागे उभी राहून उद्गारली, 'कु. वेबर थोडा विचार करा, एवढं सगळं काम आणि लोक ते फक्त पाचदहा मिनिटेच बघणार! डोरीस तिच्यामागेच उभी होती, ती म्हणाली, 'हो तसं असलं तरी ते हे काम विसरू शकणार नाहीत.' माझ्या अंतर्मनात मला खात्री होती की हे सगळं वाया जाणारं नाही. यांतून खूप काही शिकायला मिळालं आहे.

सोमवार, डिसेंबर २०

मुलांनी आज जंगलात जाऊन बारा फूटी सिडारचे झाड आणले. लहान मुलांनी त्याला थोडी सजावट केली. त्याला आम्ही थोडेसं छाटलं. मुलांनी पालकांसाठी केलेल्या नाताळच्या भेटी आम्ही गुंडाळल्या आणि या झाडाखाली ठेवल्या.

नेपथ्याच्या सामानावर आम्ही शेवटचा हात फिरवला आणि नाटकाचा थोडा सराव केला. कच्च्या जागा पक्क्या केल्या.

मंगळवार, डिसेंबर २१

गुरुवारी रात्री होणाऱ्या कार्यक्रमाची आम्ही रंगीत तालीम केली. नेपथ्याचे सामान हलवतांना काही अडचणी येत होत्या. कारण खोली खूपच लहान पडत होती. प्रत्येकजण दुसऱ्याच्या मध्ये येत होता, पण अेकही अपशब्द कुणी उच्चारलेला मी ऐकला नाही. 'तू जरा बाजूला होशील का हेलन', तुझं कोपर चर्चच्या खिडकीतून बाहेर येणार नाही याची काळजी घे गं जरा' असे शब्द वापरत होते, आमची सगळी डोकी एकत्र आली आणि अक्षरशः गणिती डोकं लढवून आम्ही नेपथ्य सामान कसे हलवायचं ते ठरवलं. प्रत्येक मुलाला त्याची जबाबदारी काय ते माहिती होतं. आज दुपारी परत आम्ही तालीम केली आणि मी खोलीत मागच्या बाजूला अेखाद्या रसिक प्रेक्षकाच्या भूमिकेत बसले.

बुधवार, डिसेंबर २२

आज आम्ही आमच्या आवाजावर लक्ष केंद्रित केलं. आज आम्ही काही ओळी, त्यातल्या वेगवेगळ्या शब्दांवर जोर देत, त्याचे वेगळे अर्थ कसे होतात हे जाणून घेत म्हटल्या. ज्यांमुळे योग्य अर्थ निर्माण होत होता, त्यावर भर द्यायचं आम्ही ठरवलं. आम्ही स्वरांचे उच्चार करून पाहिले, त्याचे शब्द उदा. down आणि व्यंजनांचे उच्चारण शब्दांतून उदा. Nothing केली. आम्ही ओळींचा सराव केला, ज्यांतून राग, आश्चर्य, उपहास व्यक्त होईल आणि जे वास्तव वाटेल अशा ओळींवर हा सराव अवलंबून होता.

गुरुवार, डिसेंबर २३

आज सकाळीही आम्ही सराव केला. नंतर खोली साफ केली आणि रात्रीसाठी नीट लावून ठेवली. मुलांबद्दल वाटणाऱ्या अभिमानाच्या भावनेने भारलेले पालक, मित्र यांनी छोटी खोली भरून गेली. तरुण मुलं खोलीच्या मागच्या भागात भिंतीला चिकटून उभे होते. ते सगळेजण प्रत्येक गुरुवारी शाळेत भेटत. गेल्या सभेत मी त्यांच्याशी मुलांनी केलेल्या नाटकाच्या अविश्रांत मेहनतीबद्दल, त्यांना वाटणाऱ्या नाटकाच्या महत्त्वाबद्दल बोलले होते. आणि त्यांना हॉल स्वच्छ आणि शांत रहाण्यासाठी मदत करायला बोलावलं होतं. मुलांना त्यांनी नेमके काय करायचे ते माहिती होते त्यामुळे मी ही प्रेक्षकात बसू शकले आणि या तरुण मुलांचे चेहरे न्याहाळू शकले. त्यांना खूपच आश्चर्यही वाटत होतं आणि मुलांचा कार्यक्रम बघून ते आनंदीत झाले होते आणि आपल्या शालेय जीवनाची त्यांना आठवण येत होती. आपली बहीण भावंडे काहीतरी करताहेत याचा आनंद त्यांना होता.

नाटकानंतर समूहगान होणार होते. अेडवर्डचा भाऊ, जो एकेकाळी शाळेच्या करमणुकीच्या कार्यक्रमात कायम गोंधळ करण्यात पुढे असायचा, तोच आज सांताक्लॉजचा वेश घालून आला होता. तो घंटांचा आवाज करत पुढे आला आणि मुलांनी त्याला लगेच ओळखलं. त्याला भेटी वाटतांना, पालकांना देतांना बघून मुलांनाही खूप मजा वाटली. डॉ. आणि सौ. ब्रीडनी मुलांना गोळ्या व संत्री दिली.

ही अगदी आनंदी संध्याकाळ होती. प्रत्येक व्यक्ती, बाया, मुलं यांनी प्रत्येकाने कार्यक्रमात सक्रीय सहभाग घेतला.

कार्यक्रमानंतर अेडवर्डच्या भावाने (सांताक्लॉज) आणि मी मोठ्या मुलांना स्टेशनवॅगनमध्ये आणि माझ्या गाडीत भरलं आणि घरोघरी जाऊन कॅरोल्स गायल्या. प्रत्येकाने आम्हाला आत बोलावून केक आणि गोळ्या दिल्या. सगळे पालक आमची वाटच पहात होते, आमचं गुपित फुटलं होतं.

आम्ही आमच्या समाजाचा अभ्यास करतो

शनिवार, फेब्रुवारी १२

या नाताळच्या सुट्टीत मला आणि मुलांना आमच्या देशाच्या काही रोमांचक, ऐतिहासिक आठवणीत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. या वर्षी उत्तरपश्चिम प्रदेश खुला करणाऱ्या १७८७ च्या वटहुकुमाचा १५०वा वाढदिवस साजरा केला जाणार होता. त्यासाठी तरुण मुलांचा एक गट मॅसेच्यूसेट्स् पासून ओहायो शहरापर्यंत पारंपरिक पोशाखात प्रवास करणार होता. ते वेगवेगळ्या ठिकाणी थांबून भपकेदार उत्सव साजरा करणार होते. हा उत्सव मोठ्या मुलांनी पाहण्यासाठी, त्यांची प्रवासाची सोय मी व मि. हिलनी केली. या उत्सवात त्या तरुणांनी नवीन प्रदेशात आल्यावर, स्वतःसाठी काही कायदे तयार केले. त्या तरुणांचा उत्साहाने व कायदे करतांना त्यांनी केलेल्या चर्चेने मुले प्रभावित झाली. 'आपण आपल्या हेल्पर्स क्लबधर्मे आपल्यासाठी याय पद्धतीने नियम करतो.' कॅथरीन म्हणाली, 'आपल्या हेल्पर्स क्लबसाठी जसे आपण नियम करतो तसेच हे आहेत.'

मध्यम गटातील मुलांना, त्या तरुण माणसांनी घातलेला पोशाख, त्यांची प्रवासाची पद्धत, त्यांच्या अडचणी या सगळ्यांत रस होता. त्यांनी नकाशामधे उत्तरपूर्व राज्य पाहिले आणि या तरुण मुलांनी घेतलेला मार्ग त्यावर काढला. अल्बर्टला मूळ लोकांनी हा प्रदेश वास्तव्यासाठी का निवडला, मॅसेच्यूसेट्स् सोडण्याआधी त्यांना याबद्दल आधी माहिती होती कां, हे जाणून घ्यायचं होतं. दुसऱ्या बाजूने मोठी मुलं नियम कसे बनवले गेले यावर खल करण्यात गुंतली होती.

मुलांनी त्यांच्या आवडीप्रमाणे दोन गट करून त्यावर संशोधन करायचे ठरवले आणि नंतर अहवालासाठी, चर्चेसाठी गट एकत्र आले.

मध्यम गटातील मुलांनी उत्तरपूर्व राज्याच्या वसाहतीवरचा माहितीपट निर्माण केला. संशोधनातून काही नोंदी घेऊन त्यातून माहिती मिळवून हा माहितीपट त्यांनी निर्माण केला. मोठ्या मुलांनी १७८७ च्या वटहुकुमाचा अभ्यास केला. सामान्य माणसांनी एकत्र येऊन आपली जीवनपद्धती व शासनपद्धती ठरविणे किती चांगले आहे यावर आम्ही विचार केला. त्यांनी केलेले कायदे आम्हांला योग्य वाटले. त्यांना त्यांच्या कल्पना कोठे मिळाल्या असं तुम्हाला वाटते? मी मुलांना विचारले. पूर्वीच्या अनुभवावरून त्यांना काय हवं, कसं असावं हे कळले असेल असं मुलांनी सांगितले. त्यानंतर आम्ही मेफ्लॉवर काँम्पॅक्ट, व्हर्जिनिया, मॅसेच्यूसेट्स् बे कॉलनी, मेरी लँड, कॅरोलीना, जॉर्जिया, कनेक्टिकट इ. ठिकाणच्या शासन पद्धतीचा अभ्यास केला, पाहणी केली. १७८७ च्या वटहुकुमाशी या वसाहती शासन पद्धतींची तुलना करायला सुरुवात केली. अत्यंत अभ्यासपूर्णरीतीने सर्व वसाहतींमधील चांगल्या गोष्टी घेऊन व त्यात लोकशाही पद्धतीला अधिक महत्त्व देऊन 'वटहुकुम' काढला गेला आहे असं आमच्या लक्षात आलं.

आम्ही आमच्या सध्याच्या शासनाची व वटहुकुमानी अमलात आलेल्या एका शासनाची तुलना केली. आधीच्या सरकारामधे नसलेल्या आणि आत्ताच्या सरकारात असलेल्या गोष्टींची यादी केली. कॅथरीन म्हणाली, 'घटनेने आपल्याला पूर्वीच्या शासनापेक्षा जास्त चांगले शासन दिले आहे.' आपल्याला आपली घटना कशी मिळाली हे मुलांना माहिती आहे नां? मी विचारलं. राल्फ म्हणाला की, 'वसाहतवाल्यांना देश चालविण्यासाठी काही एक रचना हवी होती.' 'वसाहतवाल्यांकडे आधीपासूनच योजना होती' असं मी त्यांना सांगितलं. मी त्यांना संघ राज्याच्या घटनेसंबंधी विचारले. मुलांना त्याबद्दल काहीच माहिती नव्हतं म्हणून त्यासाठी शोधाशोध करायला सुरुवात त्यांनी केली. आमच्या इतिहासाच्या पुस्तकात संघ राज्य घटनेमधील दोषांबद्दल चर्चा होती. रूथ म्हणाली, 'त्यामुळेच सैनिकांना उत्तरपश्चिमेत जावं लागलं. सरकार कर गोळा करण्याइतके सक्षम नव्हते. त्यामुळे कर्ज फेडीला पैसेही नव्हते.' 'घटनेने हे दोष दूर केले कां?' मी विचारले. 'कायदे करण्याचा अधिकार असलेला एक मुख्याधिकारी, कायदे करणारी प्रातिनिधिक सभा आणि न्यायव्यवस्थेसाठी कोर्ट अशा तीन संस्था त्यांनी निर्माण केल्या.' असं मुलांनी सांगितलं. नंतर आमच्या शासनपद्धतीच्या या तीन घटकांची कर्तव्ये, त्यांचे एकमेकामधील संबंध यांचा अभ्यास केला.

घटनेला पहिल्यांदा मान्यता देण्यात आली नव्हती असे मुलांच्या लक्षात आलं, कारण त्यामधे वसाहतवाल्यांच्या मूलभूत हक्कांचा उल्लेख नव्हता. त्यानंतर हक्कांच्या कायद्याचा अंतर्भाव केला गेला. मुलांनी याचा काळजीपूर्वक अभ्यास

केला आणि यातील हक्कांची यादी तयार केली. यांतून त्यांनी संघराज्य शासन, त्यांची कर्तव्ये यांची तुलना केली. आमच्या गावात राहतांना राज्य व संघसरकार यांचा कशाप्रकारे आमच्या आयुष्यात संबंध येतो याची यादी केली. आमच्या गावाचा कारभार समजून घेण्यासाठी आम्ही गावसमितीच्या अध्यक्षांची आणि शिक्षणमंडळाच्या अध्यक्षांची मुलाखत घेतली. गावातील तालुक्या न्यायालयालाही भेट दिली व तालुक्याच्या शिक्षणाधिकाऱ्याची मुलाखत घेतली. वॉर्डनेने मुलांना गावातील तुरुंगातून फिरवलं. आम्ही विशपच्या प्रतिनिधीचे कार्यालय आणि गावातील तालुका कारकुनाचे कार्यालय पाहिले आणि स्थानिक सरकारबद्दल माहिती मिळवली. या सगळ्यातून शासन म्हणजे काय याबद्दलची जरातरी कल्पना मुलांना यायला लागली.

या सगळ्या काळात प्राथमिकची मुलं समाज म्हणजे काय त्याबद्दल शिकत होती. आम्ही 'न्यूजर्सी हँड बुक ऑफ सोशल स्टडीज' हे पुस्तक त्यासाठी वापरत होतो. त्यांमध्ये शाळेचा अभ्यास आणि पर्यावरणाच्या भौतिक पैलूंचा समावेश असे. मुले त्यांच्या परिसराचा नकाशा तयार करून त्याचा वापर करायला शिकत होती. त्यांनी समाजातील कामगारांचा व त्यांच्या सेवांचा अभ्यास केला. त्यांनी काही काळ घरांचा अभ्यास करण्यात घालवला, काही काळाने या अभ्यासाची व्याप्ती प्राणी व पक्ष्यांच्या घरापर्यंत पोहोचली. आमच्या इथे हिवाळ्यात राहणाऱ्या पक्ष्यांसाठी त्यांनी घरं बांधली. त्यांच्या दाण्यापाण्याची व्यवस्था करून पक्ष्यांना आकृष्ट केले. मला एक शिक्षकी शाळेत लहान मुलांची व्यवस्था कशी करावी हे हळूहळू उलगडत होतं. शिक्षक बरोबर नसला तरी मोठी मुले काही एका उद्देशाने शिकतात पण छोट्यांच्या बाबतीत त्यांची अवधानकक्षा कमी असते, त्यामुळे शिक्षकाच्या मदतीशिवाय खूप जास्त वेळ घालवणे त्यांना जमत नाही. मी मोठ्या मुलांचा अशा तऱ्हेने उपयोग करून घ्यायला सुरुवात केली की त्याचा फायदा त्यांना तर होईलच शिवाय लहान मुलांनाही होईल. त्यातून जास्त प्रभावशाली दैनंदिन कार्यक्रम तयार झाला.

आमच्या आरोग्य तासाला अन्नातील मूल्यांचा अधिक खोलवर अभ्यास झाला. मुलांना चांगल्या आहार सवयी लागाव्यात या उद्देशाने हे पाठ सुरू झाले. बरीचजण सकाळी भरपूर नाश्ता करून घेत, आता हळूहळू न खाता शाळेत येणाऱ्यांची संख्या खूपच कमी झाली. मी जेव्हा सौ. समंटीसकडे गेले तेव्हा मला ज्या मुली पूर्वी पालेभाज्या खायला तयार नसत त्या आता पालेभाज्या खायला लागल्या असं कळलं. आईला पालेभाज्या अधिक पौष्टिक व रूचकर बनवायला ही त्या मदत करू लागल्या.

'गरम जेवण' प्रकल्पात बऱ्याच दिवसात काही अडथळे आले नव्हते. प्रत्येकाला स्वयंपाकघरात काम करणं आवडत आहे. तेथे काम करणाऱ्या चमूने मोठ्या भांड्याला श्रीमान, छोट्या भांड्याला श्रीमती व एककानी कप मुलं अशी नावं ठेवली. प्रत्येक मुलाला बाहेरून व आतून आनंदाने गाणे गात साफ करीत! आता स्वयंपाकघर चकचकीत दिसते आणि दुपारचा कार्यक्रम सुरू होण्याआधी ते सर्व काम संपवू शकतात याचा त्यांना अभिमान वाटे. या आठवड्यात डिश धुण्याचे काम राल्फकडे होतं. पण तो शाळेत येत नसल्याने फ्रँकने ते काम स्वीकारले यावरूनच हे काम मजेशीर वाटत होते हे दिसलं.

चित्रफलकांचा वापर कायम होत आहे. मुलांनी आता इतके बर्फाचे प्रसंग रंगवले आहेत की खोलीत जागा उरलेली नाही. 'हिवाळी देखावे' असं नाव देऊन आता त्याची पुस्तिका करत आहेत.

या महिन्यात राल्फ आणि कॅथरीनला इंग्लिश व्याकरणात मदत करण्यासाठी दिवसाच्या शेवटी मला थोडासा वेळ मिळाला. हायस्कूलमध्ये लागणारा काही भाग शिकविण्यासाठी मी ह्या मुलांना मदत करणार आहे. ते माझ्याबरोबर खूपच मनापासून अभ्यास करताहेत आणि जादा काम घरीही घेऊन जातात.

असं सगळं असलं तरी हा संपूर्ण डिसेंबर महिना इतका समाधानकारक वाटला नाही. कु. अेव्हरेट आणि मी पूर्ण आठवडाभर बसून एकत्रपणे सर्व परिस्थितीचे विश्लेषण केलं. मुलांचा अभिनयाचा प्रवास सुरू झाला होता, आणि शाळेचे काम ही खूपसे सुरळीत चाललं होतं तरी ही आम्ही सगळेचजण एकाच ठिकाणी, एकाच पातळीवर येऊन थांबल्यासारखं, साचल्यासारखं झालं होतं. अध्ययनाच्या पठारी अवस्थेला आम्ही पोहोचलो होतो असं मानसशास्त्रज्ञ म्हणतील. चांगल्या शिक्षणाबद्दल जेवढे मला माहिती होते त्या सगळ्यांचा मी माझ्या अध्यापनात उपयोग करत नव्हते. ते खूपच कठीण आहे. शब्द नुसते माहिती असणं ही गोष्ट वेगळी पण ते कृतीत आणण्याची वेळ आली की अवघड होतं. बोलणं सोपं पण कृती कठीण! तशी गत झाली होती.

आज मी आणि कु. अेव्हरेटनी मुलांच्या जगण्यात कसा बदल घडवून आणता येईल याचा विचार केला. पर्यावरणातून मिळणाऱ्या अनुभवांना समजून घेणं मुलांना जमायला हवं, त्यासाठी मदत करायला हवी कारण परिस्थितीला, वास्तवाला त्यांनाच तोंड द्यायचं आहे. आपल्या परिस्थितीशी, पर्यावरणाशी तडजोड करत, त्यात बदल करत जगणं त्यांना यायला हवं.

यांतूनच धडे घेत त्यांनी स्वतःच्या वस्तीबरोबरच गावाला, देशाला, जगात पसरलेल्या वसाहतींना, समाजाला समजून घ्यायला हवं अस आम्हांला वाटतं.

परिसरातील सर्व स्रोतांचा मी मुलांच्या शिक्षणानुभवात आधीच समावेश केला होता. आमच्या प्रदेशातील प्राणी, झाडे-झुडपे, भूस्तर, भौगोलिक परिस्थिती इ. चा संपूर्णतः अभ्यास करून परिसर समजून घेण्याचे काम आम्ही केले होते. अमेरिकन इंडियन्ससंबंधीचे ज्ञान आणि वस्तीचा पूर्वेतिहासही आम्ही समजून घेतला होता. त्यातूनच आम्हांला विविध पातळ्यांवर काम करणाऱ्या स्थानिक ते केंद्रीय शासनांची माहिती मिळाली. सध्याच्या समाजाच्या वर्तमानाचा मुलांनी अभ्यास करावा, त्याबद्दल अधिक जाणून घ्यावं असं कु. अेव्हरेटने सुचविलं. या समाजाच्या विश्लेषणातून त्यांच्या नेमक्या गरजा पूर्ण करण्याच्या मार्गांचे आकलन आम्हांला होईल असे वाटते.

कु. अेव्हरेटने सुरुवातीला या विषयाचा अभ्यास कोणत्या मुद्यांवर करावे हे सुचविलं. त्याचबरोबर जनगणनेची आकडेवारीही तिने दिली.

मंगळवार, फेब्रुवारी १५

सध्याच्या समाजाच्या अभ्यासाची सुरुवात मुलांनी करावी या हेतूने मी फळ्यावर प्रश्न लिहिला, 'व्हॅली व्ह्यू पेशा आजची व्हॅली व्ह्यू कशी वेगळी दिसते?' आम्ही गेल्यावर्षी बनविलेली, आमच्या गावाच्या इतिहासाची पुस्तिका बऱ्याच मुलांकडे होती. मुलांनी सांगितलेले वेगळेपणाचे मुद्देही मी फळ्यावर लिहीले.

'आत्ता कमी लोक आहेत' (रूथ)

'आता खूप आधुनिक घरं आहेत' (मेरी)

'आता गाड्या, वहातूक साधने चांगली, उत्तम रस्ते आहेत'

'काम करायला चांगली साधनसामुग्री आहे' (वॉरेन)

मी वॉरेनला याचे स्पष्टीकरण करायला सांगितलं. 'वस्तू/गोष्टी लगेच मिळतात कारण त्या यंत्रावर बनवतात आणि थोडेच लोक सगळ्यांसाठी त्या तयार करतात' असं तो म्हणाला.

'सरकार आज आपल्याला मदत करते.' (थॉमस)

'लोक इतरांना मदत करतात, ते फक्त त्यांच्यासाठीच वस्तू बनवत नाहीत.' (हेलन)

'आम्ही दूध घेऊन दूधदूभत्याचा दुकानात जातो. आणि फक्त आपल्यापुरतंच दूध काढतो असं नाही.' कॅथरीननं हेलनचा मुद्दा विशद करण्यासाठी म्हटलं.

पशूपालन याला 'विशेषत्वाने केलेली शेती' असे म्हणतात असे मी सांगितले. पूर्वी शेती करणे सामान्य होतं. आम्ही आमच्या शेजारपजारच्या सामान्य व विशेष शेतीबद्दल सविस्तर चर्चा केली.

'पूर्वी जेथे फक्त लोक/शहरे होती तेथे आता शेतं आणि जंगलं आलीत. लोक निघून गेलेत.' (सोफिया)

'पूर्वी कातडी कमावण्याचा धंदा आणि मक्याच्या गिरण्या होत्या त्या आता नाहीत.' (वॉरेन)

मी फळ्यावर जनगणनेचे खालील आकडे लिहीले.

वर्ष	लोकसंख्या
१८१०-१८२०	३३६०
१८२०-१८३०	१९६२
१८३०-१८४०	१९५७
१८४०-१८५०	७२७
१८५०-१८६०	७९२
१८६०-१८७०	६३८
१८७०-१८८०	५३८
१८८०-१८९०	५०३
१८९०-१९००	४००
१९००-१९१०	४०५
१९३०	३३१

१८९० ते १९३० या काळात व्हॅली व्ह्यूची लोकसंख्या लक्षात येण्याजोगी घटली आहे. पण त्याच काळात या परगण्यातील वस्ती १३,१७० ची ४३,१८७ पर्यंत वाढली, असं का झालं असावं असं सोफियाने विचारले. मी हा प्रश्न गटाला विचारला. त्यांनी काही मतं सांगितली.

‘पूर्वीचे लोक आपल्या जागांबद्दल फारशी फिकीर करत नसत. कारण तेव्हा जागा खूपच उपलब्ध होती त्यामुळे जागा निकृष्ट झाली की ते सोडून पुढे जात. एखादेवेळी व्हॅली व्ह्यूमधील शेती निकृष्ट झाल्याने लोक चांगल्या जागेच्या शोधात दुसरीकडे गेले असावेत.’ मेरी.

‘पूर्व दिशेकडेचे लोक पश्चिमेकडे सरकले त्याप्रमाणे एखादेवेळी ते पश्चिमेकडे पसरत गेले असतील.’ आल्बर्टने नुकताच पश्चिम जगाच्या हालचालींचा अभ्यास केला होता त्यावरून मत व्यक्त केले.

‘१८४० ते १८५० मध्ये लोकसंख्या एखादेवेळी सोन्याच्या शोधात कमी झाली असेल.’ वॉरेन

‘शेतीतून पैसे फारसे मिळत नसत. त्यामानाने पश्चिमेकडे माती आणि वाहतूक चांगली असल्याने तेथे वस्तू स्वस्त मिळत.’ सोफियाने आमच्या व्हॅली व्ह्यू हस्तपुस्तिकेत वाचून सांगितले.

वेळ संपत आल्याने मी मुलांचे गट करून आमच्या चर्चेतून निघालेल्या प्रश्नांची यादी करून त्याची उत्तरे नंतर शोधायला सांगितली.

- १) व्हॅली व्ह्यूमध्ये लोक कमी का?
- २) येणाऱ्या वर्षात अजून कमी लोक होतील का?
- ३) इथे मोठे होणाऱ्या तरुणांचं काय?
- ४) पूर्वी नसलेली व आत्ता असलेली कामे/नोकऱ्या कोणत्या?
- ५) पूर्वीचे लोक कोणती कामे करत जी आत्ता आपण करत नाही?
- ६) पूर्वीच्या लोकांची कोणती कामे आजही आपण करतो?

वॉरेनला आमचा सचिव बनवून आमच्या चर्चेचा गोषवारा लिहायला सांगितला. त्याला सराव हवाय.

बुधवार, फेब्रुवारी १६

मुलांनी कालच्या चर्चेचा आढावा घेतला. आम्ही प्रश्न वाचून त्यावर उत्तरं शोधण्यासाठी विचार करू लागलो. फ्रँक म्हणाला, चौथ्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी दोन याद्या करायला हव्यात. एकामध्ये आत्ताची कामे व दुसऱ्यात पूर्वीची कामे नोंदवायला हवीत. यांमुळे इतरही प्रश्नांची उत्तरे मिळू शकतील. मी गटाला चित्र व आलेख काढायला सुचवले ज्यामधून सर्व चित्र स्पष्ट होऊ शकेल. ‘व्हॅली व्ह्यू’ची लोकसंख्या कमी झाल्यावर आकारही कमी झाला होता. मे, हेलन, जॉर्ज आणि एडवर्डने वेगवेगळ्या काळातील व्हॅली व्ह्यूचे आकार दाखविणारा नकाशा काढायचा ठरवला. सोफिया, रूथ, थॉमस, वॉरेन यांनी आत्ताच्या व्यवसायांची जंत्री करणं सुरू केलं. मेरी, आल्बर्ट, डोरीस या ‘व्हॅली व्ह्यू’ची हस्तपुस्तिका वाचून आधीच्या लोकांच्या व्यवसायांची जंत्री करणार आहेत.

गुरुवार, फेब्रुवारी २४

प्राथमिकची मुले त्यांच्या वस्तीतील सेवांच्या अभ्यासात बुडलेली आहेत. आज विल्यमने, ‘जर आम्ही पोस्ट ऑफिस बांधले तर चालेल का?’ असे विचारलं. मी मोठ्यांबरोबर काम करतांना छोट्यांनी वाचनालयातून पुस्तके बघून त्यातून पोस्ट ऑफिसबद्दल माहिती गोळा करायला सुरुवात केली.

थोड्या मोठ्या गटातील मुलांच्या समितीने त्यांच्या शोधाचा अहवाल तक्त्यांद्वारे सादर केला. रूथने तिच्या गटातर्फे उभे राहून सांगितले की, सध्याच्या काळात गावामध्ये दूग्धजन्य व दूग्धपदार्थांचा व्यापार जोरात आहे. मी पण अभ्यासासाठी हाच मुद्दा घेतला कारण यामध्ये खोलवर अभ्यासाला खूप वाव होता. यातूनच त्यांना सामाजिक पद्धतीतील बदल व त्यांची वस्ती आत्ता आहे अशी का आहे ते कळेल. मी सर्वांना ‘हे पूर्वीही असंच असेल का?’ असे विचारले. राल्फ म्हणाला, ‘नाही, कारण पूर्वी प्रत्येक कुटुंब स्वतःच्या गरजा भागवत असे.’ ‘त्यांच्याकडे विक्रीला इतर काही नसेल का?’ मी विचारले. ‘असेल की’ राल्फ म्हणाला. ‘त्यांच्याकडे असलेल्या जादा दूधापासून ते लोणी बनवून इतर पिकांबरोबर विकत असतील.’ माझ्या

प्रश्नाच्या उत्तरात वॉरेन म्हणाला. 'दूधा ऐवजी लोणी घेऊन जाणे सोपं, दूध शहरापर्यंतच्या वाटेत नासणार.' या चर्चेमध्ये त्यांनी व्हॅली व्ह्यूमध्ये दूग्धव्यवसाय वाढीला लागण्याची कारणंही दिली.

खडकाळ मैदाने असल्याने तेथे इतर काही शेती करण्यापेक्षा दूधडेअरी करणे सोपे, शहरात मोठाल्या बाजारपेठा, न्यूयॉर्क व नेबार्क मधील लोकांना दूधाची आवश्यकता व तेथे त्यांना गाई-म्हशी पाळणे अवघड असणार. तिकडे जास्त चांगले रस्ते आणि वाहतुकसाधने होती त्यामुळे इथून तिकडे दूध नेणे सोपं झालं. दूध हाताळण्याची पद्धत जास्त फायदेशीर होती. त्यातून इतरांसाठी दूधडेअरी चालविणे किफायतशीर झालं.

चर्चेमध्ये हे ही मुद्दे आल्यावर 'मे'ने प्रश्नतक्ता बनवला.

- १) व्हॅली व्ह्यूच्या पूर्वीच्या दिवसांत विशेष व्यवसाय म्हणून दूधव्यवसाय पुढे का आला नाही?
- २) आता विशेष व्यवसाय म्हणून डेअरीचा विकास का झालाय?
- ३) आता हा व्यवसाय कसा चालतो?
- ४) डेअरी फार्ममध्ये कोणते नवीन तंत्रज्ञान वापरले जाते?
- ५) काही भूभागांवरच दूध व्यवसाय विकसित झाला त्याचा हवामान व भूपृष्ठभागाशी काय संबंध?
- ६) व्हॅली व्ह्यूच्या व न्यूजर्सीतील इतर भागांतले दूध कोणकोणत्या बाजारपेठेत जातं?
- ७) चांगल्या रस्त्यांची यासाठी कशी मदत होते.

मंगळवार, मार्च १

गावातील डाकघराला भेट देण्याचे छोट्या गटानं ठरवलं. अॅलीस म्हणाली आपले कान व डोळे उघडे ठेवून जे शिकता येईल तेवढे शिका. पोस्टमास्तरला विचारण्यासाठी त्यांनी प्रश्नांची यादी केली. वाचनालयातील पुस्तकांत आलेली पोस्ट ऑफिसची माहिती वाचायला त्यांनी सुरुवात केली. मी प्रत्येकाला गोष्ट निवडायला मदत केली. दूध व्यवसाय क्षेत्र आणि बाजारपेठ, तेथील भौतिक गोष्टी यांतील नेमके नातं व त्यासंबंधातील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी आपल्याला दूग्ध विभाग कोणते, त्यांची वैशिष्ट्ये काय? तेथे हा धंदा का होतो हे शोधावे लागणार याची कल्पना मोठ्या मुलांना होती. आमच्या परगण्यातील, राज्यातील, जगातील, प्रभाग शोधण्यासाठी मुलांनी नकाश पहायला गट केले.

बुधवार, मार्च २

आज सकाळी मोठ्या मुलांना दूग्ध व्यवसाय क्षेत्राचा नकाशा अभ्यासायला मागे ठेवून उरलेले आम्ही सगळे शहरातील पोस्ट ऑफिसला गेलो. पोस्टमास्तरांनी मुलांना सर्व इमारत दाखविली व त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली. त्यांनी मुलांना मनिऑर्डरच्या न भरलेल्या स्लिप्स दिल्या आणि वापरात नसलेली तिकीटेही दिली. मुलांनी टपालाचा बटवडा कसा होतो, वेगवेगळ्या पिशव्यांत ते कसे भरले जाते व रेल्वेने कसे पाठवले जाते ते बघितले. त्यांनी पत्रांचे रकाने आणि खिडक्या पाहून प्रत्येकामागचा हेतू विचारून घेतला. आम्ही परतल्यावर मोठी मुले खुश होऊन त्यांनी केलेल्या कामाबद्दल सांगू लागली, 'मिस् वेबर, आमचा वेळ खूप छान, कामामध्ये गेला.' असं त्यांच्या अध्यक्षांनं सांगितलं.

गुरुवार, मार्च ३

आज सकाळी छोट्या मुलांनी स्वतःचे पोस्ट ऑफिस थाटायचे ठरवले. आता चित्रफलक ठेवलेल्या खोलीच्या कोपऱ्यामध्ये संत्र्याच्या पेटाऱ्याच्या लाकडाचे डाकघर बनवायचे त्यांनी ठरवले. अॅलीसने 'सचिव' म्हणून काम स्विकारले आणि काय काय करावे लागेल याची यादी केली.

शुक्रवार, मार्च ४

मुलांनी आज क्लबची सभा घेतली. आजकाल माझा चर्चेतील सहभाग अगदीच कमी असतो, आणि मुलं ही कोणतीही टीप्पणी करतांना अथवा निर्णयापर्यंत येतांना माझ्याकडे फारशी वळत नाहीत. बऱ्याचदा तर मी तेथे आहे हे ही ते विसरतात. शिवणसभा हा तर आनंदाचा काळ असतो. प्रत्येक आठवड्यात शिवणकामाच्यावेळी हातांबरोबर तोंडंही चालू असतात. त्यांतून मला बरीचशी अंतर्गत गुपिते कळतात. आपल्या कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यांबाबत मुलांना नेमकं काय वाटतं? त्यांच्या आवडीनिवडी कोणत्या, भविष्यकाळाबद्दलचे त्यांचे विचार, लग्न, घटस्फोट, मैत्री, प्रेम, मुलांचे संगोपन इ. बद्दलचे त्यांचे विचार, वाचायला कोणती पुस्तके आवडतात, पैशांबद्दलचे त्यांचे मत आणि अशा अनेक गोष्टी यांतून मला लैंगिक शिक्षण देण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध होताहेत.

सोमवार, मार्च ७

जॉर्ज आणि अेडवर्ड लहान मुलांना पोस्ट ऑफिस बांधायला मदत करताहेत. उरलेली छोटी मुले यादीमधून त्यांना काय करायचंय ते निवडताहेत.

मोठ्या मुलांनी जगातील दूग्धव्यवसायाच्या क्षेत्राचे नकाशे पूर्ण केले आहेत आणि आता जमीन, हवामान, रस्ते, बाजारपेठांची संख्या, त्यांचे अंतर, वहातूक व वाहन व्यवस्था यांचा अभ्यास करत आहेत.

मंगळवार, मार्च ८

‘व्हॅली व्ह्यू’बाबत विचारल्या गेलेल्या प्रश्नांची काय उत्तरे मिळाली यांवर आज आम्ही परत एकदा नजर टाकली. आधुनिक डेअरी पद्धतीवरच्या चर्चेतून दोन प्रश्न उपस्थित झाले.

१) दूध काढणारे मशिन कसे काम करते? २) ते दूधाचे पाश्चरीकरण कसे करतात?

गुरुवार, मार्च १०

डेअरी फार्मवर कोणत्या आधुनिक पद्धती वापरल्या जातात ते शोधण्यासाठी मुलांनी शहरातल्या सर्वोत्तम आधुनिक डेअरीला भेट देण्याचे ठरविले. आपल्याला या भेटीने नेमके काय साध्य करायचे आहे त्याची आम्ही यादी केली.

- १) दूग्धचाचणी कशी केली जाते?
- २) दूध काढण्याचे मशीन काम कसं करतं?
- ३) दूध गार कसे केले जाते?
- ४) श्री रेमंडना किती दूध मिळते?
- ५) त्यांच्याकडे किती गायी आहेत?
- ६) डेअरीसाठी दूध तयार करतांना ते काय करतात?
- ७) दूध काढायला किती वेळ लागतो?
- ८) दूध विक्री करण्यापूर्वी त्यांना काय करावे लागते?
- ९) गाईची ठराविकच संख्या हवी असे आहे का?

१०) चांगले दूध येण्यासाठी गाईला अन्न कोणते दिले जाते?

११) डेअरीमध्ये देण्यासाठी दूधाची प्रत नेमकी काय असावी लागते? ट्यूबरक्यूलॉसिससाठी गाईची चाचणी कशी घेतली जाते?

१२) गाय रोगट ठरली तर काय?

१३) गाईने जास्त दूध द्यावे म्हणून शेतकरी किती काळजी घेतो?

१४) श्री. रेमंडच्या दूधाची प्रत कोणती?

१५) गवळ्यांच्या संघाशी श्री. रेमंडचा संबंध आहे का? असला तर संघ त्यांच्यासाठी काय करतो?

शाळा सुटल्यावर मी व राल्फ श्री. रेमंडना भेटून मुलाखतीची परवानगी मागायला गेलो. आमची प्रश्नावली त्यांना दिली म्हणजे त्यांनाही उत्तरासाठी विचार करायला वेळ मिळेल.

गुरुवार, मार्च १७

गेल्या तीन दिवसांपासून पडणाऱ्या अविरत बर्फामुळे मुले घरातच बसून होती. मलाही प्रत्येक मुलाच्या गरजांचा विचार करायची संधी मिळाली. आणि ज्या काही अडचणी वाटत होत्या त्या सुटल्या. पहिले दोन दिवस मुलांना मज्जा वाटली. ‘असंच कायम रहावं’ असं ही त्यांना वाटत होतं. पण कालपासून त्यांना चुकल्याचुकल्यासारखं व्हायला लागलं. शाळेचा वर्ग, त्यांचे मित्र, गटांतील चर्चा! शेवटी कॅथरीन उद्गारली, ‘मिस् वेबर, हे एखाद्या योग्यासारखं झालं, कायम स्वतःवर काम करा, मला साधू व्हायला आवडणार नाही, तुम्हाला आवडेल कां?’

मुसळधार पावसाचा आणि वादळी हवामानाचा माझ्यावर वाईट परिणाम झाला आणि तो मुलांपर्यंतही पोहोचला. मुलांवर शिक्षकाच्या मतांचा, वृत्तीचा परिणाम होतच असतो. आज आम्ही सगळेच तणावाखाली, कधीही निमित्ताला टेकण्याच्या बेतात होतो, आणि मी अनेकवार जाणीवपूर्वक शांत रहाण्याचा प्रयत्न करूनही काहीतरी कठोर, असुसंगत वाक्यं

बोलत होते. आमच्यातले हे वादळ आम्ही गायला लागल्यावर थोडंसं शांत झालं. आज आम्ही हिमगौरी आणि सात बुटके हा सिनेमा पहायला गेलो. हा सिनेमा निदान दोनदा पाहिल्याशिवाय मुले सोडतच नाहीत. चेटकिणीची त्यांना काहीच भिती वाटत नाही. लहान प्राण्यांच्या गंमती जमती बघून मुलांना खूपच हसायला येत होते. हेलन जेमतेम स्वतःला सांभाळू शकत होती. ती गात होती, 'ओ मला ते आवडतात, मला ते आवडतात. माझं त्यांच्यावर प्रेम आहे.

सोमवार, २१ मार्च

वसंतातील पहिला दिवस सुंदर आणि उबदार होता. शाळा सुरू होण्यापूर्वी आम्ही अनौपचारिकरीत्या एकत्र जमलो आणि वसंताच्या आम्ही पाहिलेल्या खुणांबद्दल बोललो.

दुपारी जेवतांना मी मुलांसमोर एक घोषणा केली, 'हा वसंत आहे आणि मी रॉकगार्डन्समध्ये काम करणार आहे. कोणाकोणाला माझ्याबरोबर काम करायचय?' सोफिया, रूथने तयारी दर्शविली. बाहेर येऊन पाहतो तर काय? असंख्य छोटी छोटी रोपं उगवून वरती आली होती! वेर्ना उत्तेजित होऊन उड्याच मारायला लागली, ओरडू लागली, 'या आणि पहा, आपल्या बागेत काय गंमत आहे, लवकर येऊन पहा!' मे, विल्यम, मेरी बघायला आले. नंतर कॅथरीन, अॅलीस आणि बच्चे कंपनी ही बाहेर आली. काही वेळाने राल्फ ही 'काही मदत हवी आहे का?' म्हणत आला. दुपारची वेळ संपल्यावर आम्हाला सगळ्यांना खूप वाईट वाटलं.

छोटी मुलं त्यांच्या खेळघरात परत खेळू लागली. आज मार्थाच्या मदतीने त्यांनी हातकठपुतळीचा कार्यक्रम केला. मोठ्या मुलांना आपल्या घरात हा कार्यक्रम बघायला येण्यासाठी आमंत्रण पत्रिका त्यांनी स्वहस्ते लिहील्या. मार्थाने त्यांना शब्द नीट लिहायला मदत केली. अगदी अॅन्ड्र्यू, अॅलेक्स, गस, वेर्ना, पर्ल, मे सगळ्यांना खेळघर आवडले. अॅन्ड्र्यूलाही खेळायला आवडले पण त्याच्या मते मुली काही वेळा फारच 'बॉसपणा' करतात.

मंगळवार, मार्च २२

आम्ही सगळ्यांवर वसंत ऋतु स्वार झाला होता. दुसऱ्या परगण्याच्या सहा शिक्षिका भेटायला येणार होत्या आणि आमच्यापैकी कोणालाच काम करावसं वाटत नव्हतं. खेळाच्या तासाची वेळ वाढवून कामाचे तास कमी केले पण तरीही उपयोग नाही. थोड्यात वेळात मुलांपैकी कोणीतरी खोलीतून गुपचूपपणे बाहेर जायचा, बाहेर उंडारून यायचा आणि परत कामाला लागायचा, पण त्याचाही उपयोग होत नव्हता. आमचे पाहुणे गेल्यावर मात्र आम्ही वर्गात बसणं सोडून देऊन चक्क बागेत कामाला गेलो. मुलांनी मोठ्या काळजीपूर्वक वाप्यातले तण काढले आणि उरलेल्या गटाने रॉकगार्डन्समध्ये पडलेली पानं, फुलं काढून बागेतले दगडांचे रस्ते स्वच्छ केले.

बुधवार, मार्च २३

आज मुलांनी अखाद्या योद्ध्याप्रमाणे काम करून कालचा दिवस भरून काढला.

श्री. रेमंडची मुलाखत आम्ही घेतली. ते मुलांशी बरं वागले. मुलांच्या प्रश्नांना उत्तरे देतांना आम्ही त्यांच्या दिवाणखान्यात बसलो. प्रत्येक मुलाने उत्तरांच्या नोंदी आपापल्या करायच्या होत्या. श्री. रेमंडने नंतर आम्हाला गोठ्यात नेऊन गाईचे दूध मशिनने काढण्याची पद्धत, त्यांच्या साधनांची घेतली जाणारी काळजी, त्यांना जेवण घालणं, गायींची काळजी घेणं इ. दाखवलं. मार्था, हेलन, वॉरेन सतत प्रश्न विचारत होते.

गुरुवार, मार्च २४

श्री. रेमंडकडून आम्हांला मिळालेल्या माहितीचे पुनरावलोकन आज आम्ही केले. डेअरीवर गेल्यावर श्री. रेमंडच्या दूधाचे नेमके काय होते हे राल्फला जाणून घ्यायचे होते. आम्ही डेअरीला भेट देऊन पुढील प्रश्नांची उत्तरे शोधायचे ठरवले. १) ते दूधाचे पदार्थ बनवतात का? २) दूधाचे पाश्चरीकरण कसं करतात? ३) लोण्यातील स्निग्धांश कसा तपासतात? ४) दूध बाटलीबंद कसं करतात? ५) दूधाचे वजन कसं करतात?

सोमवार, मार्च २८

जगातील दूध उत्पादक विभाग शोधण्यामध्ये, त्याची माहिती घेण्यामध्ये मोठ्या मुलांचा खूप वेळ गेला. आमच्या टिपणांसह आज आम्ही गटात विभागून बसलो आणि नकाशे समोर घेतले. आमच्या टिपणातून पुढील निष्कर्ष काढले. वॉरेनने दिलेली यादी पुढीलप्रमाणे

- १) उत्तर समशितोष्णकटीबंधीय प्रदेशामधे जास्त दूध उत्पादक क्षेत्र आहे.
- २) दक्षिण समशितोष्णकटीबंधीय प्रदेशात उत्तरेइतके दूध उत्पादक विभाग नाहीत.
- ३) जगाच्या उष्ण, कोरड्या भागामधे दूध उत्पादक प्रदेशच नाहीत. फक्त दक्षिण अमेरिकेमधे जेथे थोडा पाऊस व थोडा उबदारपणा आहे तेथे अगदी थोड्या प्रमाणात दूध उत्पादन होते आणि तो पुरवठा गोऱ्या लोकसंख्येला होतो.
- ४) दूध उत्पादक प्रदेश मुख्यतः पठारी, जंगल भागात आहेत. जेथे खूप वारा नाही पण वैरण देणारी माती व कुरणे आहेत.

५) जेथे शेती करणे शक्य आहे अशा कमी सपाटीच्या प्रदेशातही दूध उत्पादन होऊ शकते. पिकांपेक्षा अशा ठिकाणी दूध धंदा जास्त चालतो कारण अ) लहान देश असेल तर गहू पिकवण्यापेक्षा गार्गीपुरते वैरण पिकवणे सोपे जाते. ब) इतर देशांतून धान्य आयात करता येते ते धान्य पिकवण्यापेक्षा स्वस्त पडते.

या शेवटच्या मुद्याची तुलना करण्यासाठी या देशातील गहू पट्टा व मकापट्टा याची मुलांनी तुलना केली. पुढचा प्रश्न चर्चला आला की, आपल्या आहारात दूधाला एवढे महत्त्व आहे तर ज्या देशात दूध धंदा कमी आहे किंवा नाहीच आहे ते देश दूधासाठी काय करतात?

मंगळवार, मार्च २९

कालच्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी मोठ्या मुलांनी माहिती शोधायला सुरुवात केली. दुपारच्या वेळी मुले गोट्यास्पर्धा खेळण्यात मग्न होती हेलन आणि राल्फ गटाच्या बाहेर होते. जिंकणाऱ्यांच्या जोड्या परत बाहेर पडत होत्या असे होता होता शेवटी एकच जोडी राहिल आणि चॅंपिअन ठरेल. जी मुले स्पर्धेतून बाहेर पडत होती त्यांनी स्वतःच खेळ सुरू केले. काही वेळा मला वाटतं की या मुलांना शिक्षकाची गरज नाही. ते आपल्या आपणच पुढे होऊन अनेक गोष्टी करतात.

बुधवार, मार्च ३०

लहान मुलांचे डाकघर अखेरीस पूर्ण झाले. आज त्यांनी पत्राचा नमुना शिकला व पहिले पत्र अेकमेकांना लिहीले. त्यांनी स्वतःसाठी पोस्ट मास्टरही निवडला जो त्यांना तिकीटे विकेल, त्यावर शिक्के मारेल आणि पत्रपेटीतून त्यांची पत्रे त्यांना आणून देईल. मोठ्या मुलांनी त्यांच्या गटचर्चेच्यावेळी घेतलेल्या टिपणांची वही आणली, ज्याआधारे 'जेथे दूध उत्पादन नाही तेथे दूध कसे मिळेल?' या प्रश्नाचे उत्तर शोधणार होते. आम्ही अरेबियातील उंट, भारतातील याक, लॅपलँडमधील रेनडिअर, इटलीची बकरी आणि अशाचप्रकारे विविध देशातील मार्गावर चर्चा केली. वेगवेगळ्या देशांचे हवामान, निर्माण होऊ शकणारे अन्नधान्य उत्पादन, देशाची संपत्ती, एकच प्राणी कामाला व दूध मिळविण्यासाठी वापरण्याची गरज, यांवर कोणता प्राणी वापरायचे ते अवलंबून आहे.

आज आमच्या लक्षात आले की, येथील दुग्धशाला दुरुस्तीसाठी काही काळ बंद आहे त्यामुळे आम्हाला आज बघता येणार नाही. आम्ही डेअरीमध्ये जे प्रश्न विचारणार होतो ते आम्ही दुसऱ्या प्रश्नांच्या यादीत, जे आम्ही वॉकर गॉर्डन फार्मला उद्या विचारणार होतो त्यात समाविष्ट केले.

गुरुवार, मार्च ३१

प्लेन्सबरोला पोहोचल्यावर आमच्या मार्गदर्शकाने आम्हाला बॉटलिंग प्लांटकडे नेले. गोठे, डिहायड्रेटर, रोटोलॅक्टर हेही दाखवले. आमचे जेवण आले आणि सगळ्या मुलांना दूध प्यायला मिळालं. जेव्हा त्यांचे काही अमेरिकन ग्राहक युरोपमध्ये प्रवास करतात, त्यांना दूध मिळत नाही तेव्हा वॉकर गॉर्डन कंपनी त्यांना दूध पाठवते असे आमच्या मार्गदर्शकाने सांगितलं. अर्थातच मुलांनी हा पुरवठा कसा केला जातो ते विचारलं. त्यांना बरोबर नेण्यासाठी काही माहितीवजा लेखी साहित्य मिळालं. मार्था तिच्या आजीला हे सर्व वाचून दाखवणार आहे. या सहलीने बाकी इतर काही साध्य झाले की नाही त्यापेक्षा यामुळे मार्था व तिच्या आजीचे नातं पूर्वीपेक्षा अधिक गहिरे होईल हे नक्की.

एप्रिल, सोमवार ४

वॉकर गॉर्डन डेअरीमध्ये काय काय पाहिले यांवर आज सकाळी मुलांनी चर्चा केली आणि आमचा भेटीचा हेतू लिहून त्याखाली ही जगातील सर्वोत्तम डेअरी का मानली जाते याची कारणे लिहीली.

- १) सगळीकडे आत्यंतिक स्वच्छता
- २) योग्य पद्धतीने प्राण्यांची निगराणी, त्यामुळे भरपूर, चांगले दूध
- ३) कामगारांमध्ये असलेली सहकार्याची भावना, त्यामुळे सर्व कामे सुरळीत होणे.

गाईना दिले जाणारे अन्न, वैरण वजन करून, त्यात जीवनसत्वांचे व इतर घटकांचे योग्य प्रमाण आहे की नाही ते बघून दिले जाते. याने फ्रँक खूपच प्रभावित झाला होता. 'आपण आपली काळजी घेतो त्यापेक्षा कितीतरी अधिकपट हे लोक प्राण्यांची काळजी घेतात' तो म्हणाला.

वॉकर गॉर्डन डेअरी प्रमाणेच छोट्या प्रमाणावर असलेल्या व्यवसायाची श्री. रेमंड काळजी घेतात असे वॉरेन म्हणाला त्याने मला खूपच आनंद झाला.

मंगळवार, एप्रिल ५

आम्ही डेअरीबद्दल जे काही शिकलो त्याची उजळणी केली. आमचे गावही दूग्ध व्यवसायासाठी योग्य आहे असे मुलांना वाटू लागलं. आमच्या उत्पन्नामध्ये भर घालण्यासाठी आपणही दूग्ध व्यवसाय करावा असे त्यांना वाटतं कां? असे मी विचारले पण आमचे समाधान होईल असे उत्तर आम्हीच देऊ शकलो नाही. आपण यासाठी गावातील शेतकी अधिकारी श्री. राव यांच्याशी बोलू या असे मी सुचवलं. आमची सचिव रुथनं त्यांना पत्र लिहावं आणि शाळा भेटीला बोलवावं असे ठरलं.

सोमवार, एप्रिल ११

आम्ही 'राब'बरोबरच्या भेटीचे नियोजन केले आणि त्यांना विचारायच्या प्रश्नांची यादी तयार केली.

- १) आपल्या भागात कोणत्या डेअरीज आहेत? त्या सहकारी तत्वावर चालतात कां?
- २) व्हॅली व्हूमध्ये जास्त डेअरी फार्म असणे योग्य ठरेल कां? याबद्दल तुमचे मत काय?
- ३) व्हॅली व्हूमध्ये जास्त डेअरी झाल्या तर सर्व दूधाचा विनियोग योग्य तऱ्हेने होईल की जास्त दूध होईल?
- ४) गवळ्यांच्या संघामध्ये समाविष्ट होणे योग्य होईल कां?
- ५) खाजगी दुग्धालय व गवळीसंघाचे दुग्धालय (क्रिमरी) यांत फरक काय राहिल?
- ६) दूधाचा दर कसा ठरतो?
- ७) राज्य दूध नियंत्रण संघ म्हणजे काय? त्यांचे काम कोणते?

श्री. 'राब' आपल्याला जे सांगतील ते समजून घेण्यासाठी आपल्याला काहीतरी या विषयाचे वाचन करायला हवं. दूध विक्री प्रक्रियाही समजून घ्यायला हवी असे मी मुलांना सुचवलं.

या आठवड्यात आमच्या शेजारी 'श्री. मान' नावाचे एक नवीन जर्मन कुटुंब आले आहे. आज 'हेन्री' शाळेत आला. सगळ्यात उमदा मुलगा असल्याने सगळ्या गटाने त्याला मनापासून स्वीकारलय असं दिसतं. वॉरेल आणि हेन्रीमध्ये चांगली मैत्री झालीय, मी त्याच्याबरोबर काम केलं आणि माझ्या लक्षात आलं की तो मोठ्या प्राथमिक गटामध्ये योग्य आहे.

मंगळवार, एप्रिल १२

'जादा दूध निर्मिती' झाली तर यावर आज आमची चर्चा सुरु झाली. आमच्या भागात असलेली न्यूयॉर्क मिल्क शेड ही जगातील सर्वात मोठी दुधाची बाजारपेठ आहे असे आमच्या लक्षात आले. त्यांच्याकडेही फार थोडे दूध शिल्लक राही. पण तरीही कामगारांची मजूरी जास्त असल्याने अशी जादा निर्मिती आम्हांला परवडणारी नाही. औद्योगिक कामगारांच्या तुलनेत अन्नदाणा बाहेरूनच विकत आणावा लागणार होता कारण जागा खूपच कमी होती. आरोग्य समितीच्या नियमांमुळे देखभालीचा खर्च जास्त होतो. गटातील तीन मुलांनी यासंबंधीची सविस्तर माहिती गोळा केली होती. त्यामध्ये त्यांच्या पालकांनाही दुसऱ्याची मदत घेणं परवडत नव्हतं. त्यांना त्यांच्या वाट्याचे अन्न खरेदी करावेच लागे आणि लागणाऱ्या गरजांची एक मोठी यादी त्यांच्याकडे होती. ती ही पूर्ण करावी लागे ज्यामध्ये वीजेवर चालणाऱ्या कुलर्सचा समावेश असे. या सगळ्यांमुळे त्यांचे जवळ हातात येणारे पैसे खूप कमी होते.

एका संशोधनात असे मांडले गेले होते की शेतकऱ्यांकडे जादा दूध होते कारण ते त्यांचे ऋतुमानानुसार उत्पादनावर नियंत्रण नसते. बाजाराच्या गरजेप्रमाणे बदलते नसते. जर डेअरी फार्मर्सनी सहकार्य केलं तर आपापली उत्पादने नियंत्रित

केली तर सर्वांचा फायदा होऊ शकेल. अडवर्ड म्हणाला, 'हो असे होऊ शकते.' त्याच्या वडीलांना जादा दूधाची विक्री किंमत मिळते. जूनमध्ये त्यांच्याकडे जादा दूध असते. कारण तेव्हा गाई दुभत्या असतात. जूनमध्ये त्यांना गवताळ कुरणातही चरता येते, त्या सकस अन्नामुळेही त्या जास्त दूध देतात. 'वॉकर गॉर्डन डेअरी यांबाबत काय करते ते पहायला हवे' मी म्हणाले. मुले म्हणाली, 'ते गाईंना पूर्ण वर्षभर एकाच पद्धतीने खायला देतात आणि त्यांच्याकडे जुन्या गार्यींची जागा घ्यायला नवीन गाई येतात, त्यामुळे गुणवत्ता आणि दूधाचे उत्पादन यांमध्ये सातत्य राहते. श्री. रेमंडही असेच करतात.'

समंटीस मुले म्हणाली की, 'जादानिर्मिती का होते ते लक्षात येत नाही. जादा दूध विक्री कमी भाव ठेवून केली तर?' ते गेल्या हिवाळ्यात जेव्हा शहरात होते तेव्हा त्यांना दूध हवे तेवढे पिता येत नसे कारण ते खूपच महाग असे. गावी परत येण्यामागे त्यांना इथे गाय पाळता येते हे ही एक कारण होते.

बुधवार, एप्रिल १३

कालचीच चर्चा आम्ही पुढे चालू ठेवली. अडवर्डने सांगितले की दूध द्रव्यस्वरूपात विकले गेले नाही की ते 'जादा' ठरते. डेअरीमध्ये असेच मानले जाते. काहीकाळ आम्ही जादा दूधाचे काय करता येईल याची चर्चा केली, तूप, चीज, इतर दूध उत्पादनं कशी बनवतात यांवर बोललो.

जेव्हा मार्थाने, लॅक्टिक अॅसिडमधल्या सूक्ष्म जीवाणूमुळे लोणी तयार होते असे वाचले त्यानंतर आमच्या चर्चेला रंग चढला. दूधात लॅक्टिक अॅसिड व जीवाणू दोन्ही असतात. त्यांच्या मुळे दूध नासतं पण ही प्रक्रिया नेमकी कशी होते ते माहिती नव्हते. सोफिया म्हणाली 'एखादेवेळी ते जुने लोणी वापरतात. तिची आई नवीन चिज बनवायला जुन्या चीजचा तुकडा विरजण म्हणून वापरते.' मेरी आणि अडवर्ड म्हणाले की त्यांची आई आधीच्या ब्रेड बनवायची भिजवलेली कणिक यिस्टऐवजी नवीन ब्रेडमध्ये वापरते.

काल मुलांना त्यांच्या चिजच्या इतिहासात काही रंगतदार गोष्टी आढळल्या. चिजचे प्रकार, ते बनवायच्या पद्धती, वॉरेन आम्हा सगळ्यांना नुमनादाखल इडॅम चिज आणणार आहे.

गुरुवार, एप्रिल १४

आज सकाळी आमची पार्टी झाली. पार्टी साधी इडॅम चिजपासून बनवलेली 'रेड बॉक्स' होते ते सर्वांना आवडले.

पूर्वीच्या काळचे लोक जादा दूधाचं काय करत असतील असा प्रश्न उभा राहिला. याचे उत्तर शोधतांना आम्ही दूध घेऊन जाणारी ट्रेन, शीतकरण प्रक्रीया, नवीन वहातूक साधने व आधुनिक शीतकरण प्रक्रीयांचा अभ्यास केला. सरतेशेवटी रेल्वेचे या उद्योगाच्या वाढीतले अनन्यसाधारण महत्त्व आमच्या लक्षात आले.

बुधवार, एप्रिल २०

आज सकाळी शाळा सुरू होण्यापूर्वी सोफिया आणि कॅथरीन प्रफुल्लित मुद्रेने माझ्याकडे आल्या आणि आपल्या फुलांच्या वाफ्यात खूप फुले उमलल्याचे त्यांनी सांगितले. त्या आणि रूथ सुट्टीत जंगली फुलबाग व रॉकगार्डनला भेट देण्यासाठी गेल्या असतांना त्यांनी चौदा जंगली झाडांची नोंद केली होती. मुलांनी मोठा दोरखंड आणला. 'आऽ! सगळ्यांनी एकदम उड्या मारु' असे उड्या मारून म्हणाले. मी फ्रँक व डोरीसशी त्यांनी आज लहान मुलांना कोणती मदत करायची त्याबद्दल सांगितलं.

साधारणपणे नऊ वाजता मी व डोरीस पाचसहा वर्षांच्या मुलांना घेऊन छोट्या घराकडे गेलो. तेथे मैदान कुठे व किती आकाराचे असावे याचा आराखडा काढला. आम्ही हे करतांनाच अेरीक म्हणाला, 'मिस् वेबर, माझे वडील आज बाग नांगरणार आहेत.' आयरीन लगेच म्हणाला, 'ओऽ आपल्याकडे बाग होईल कां? झाडं वाढतांना बघायला मजा येते.' 'माझी आई पण पाषाणबाग करतेय' असे फ्लॉरेन म्हणाली. 'आपल्यालाही ही पाषाणबाग करता येईल कारण आपल्या छोट्या घरामागेच खडक आहेत.' रिचर्डने मोलाचा सल्ला दिला. त्यांना पहिल्यांदा काय करायला आवडेल? असे मी विचारलं. त्यांनी परिसर स्वच्छ करून, काड्या उचलून, कागद उचलून त्यांच्या मैदानाची आखणी करून खुणेचे दगड लावायचे ठरवले. त्यातच दारापर्यंत जाण्यासाठी सपाट दगडांनी बनवलेली वाटही त्यांना करायची होती. मी डोरीसकडे या सगळ्याची जबाबदारी दिली आणि लहान मुलांनी खूप मोठे दगड उचलू नये व त्यांनी स्वतःच निर्णय घेऊन कामाचे नियोजन करावे या दोन गोष्टींची काळजी घेणे तिच्यावर सोपवलं.

या पहिल्या दहा मिनिटात, उरलेल्या प्राथमिक गटाने वॉल्टर आणि जॉईसला पत्रे लिहीली. हे दोघेही आम्हाला सोडून दुसरीकडे गेले होते व तेथील त्यांच्या नव्या शाळेबद्दल त्यांनी पत्रे लिहीली होती. बाहेरून आल्यावर मी मुलांना पत्रे लिहीण्यास मदत केली. दहा वाजेपर्यंतच सगळी पत्रे पूर्ण झाली, प्रत्येक पत्र वेगळे होते. कोणी कोणाचे पाहून लिहीलं नव्हतं, त्यातील काही तर फारच मजेदार आणि सविस्तर होती.

दहा वाजता आम्ही खेळायला लागलो. मोठी मुले दगड व काठ्यांनी खेळत होती. 'आय अॅम ऑन टॉमी टाइडलरस् ग्राऊंड' हा खेळ मी व लहान मुले खेळलो. मी त्यांच्या सकाळच्या कामाची पाहणी करेस्तोवर ते खेळत नव्हते. घरासमोर दगडांनी बनवलेला चौथरा होता आणि सगळे मैदान स्वच्छ केलं होतं. हातपाय धुवायला दहा मिनीटे आधी त्यांनी सुट्टी केली. विश्रांती घेऊन 'काम' पाहिले. डोरीस म्हणाली, 'त्यांना हे छान वाटतंय.'

खेळाच्या तासानंतर सर्व शाळा 'वाचन' करायला लागली. पाचसहा वर्षांची पिल्लं आणि मी पुस्तके बघून त्याबद्दल बोलू लागलो.

मी गट एक बरोबर काम करतांना गट दोनने आपापली पुस्तके छान वाचली व वाचनाच्या तासानंतर त्यांना त्यांच्या वर्कबुकमध्ये काही अर्धवट असलेली कामे पूर्ण करायची होती. त्यानंतर कुंड्या बनवायला फ्रॅकने त्यांना बाहेर नेले. अॅन्ड्र्यू आणि गस ला करवतीने कापण्याचा आणि खिळे ठोकण्याचा चांगला अनुभव होता. वेर्नाने बोर्डसूची मापे घेतली, या तीस मिनीटांच्या अवधीत पाचसहा वर्षांची मुले छोट्या खेळघरात खेळत होती.

११.१० मिनीटांनी वेर्ना आणि गस 'रॉबिनहूड'चा सराव करण्यासाठी आमच्याबरोबर आली. अल्बर्ट, मार्था, अॅलीस, मेरी हे 'विनी द पूडू' चा सराव करत होते. त्यांच्यात अॅन्ड्र्यू गेला. संपूर्ण कार्यक्रमात लहान मुलांचा सहभाग होता. आमचा बारा मे ला पपेट शो होता. त्याचा सराव प्रत्येक दिवशी निदान अर्धा तास तरी करायलाच हवा होता. आम्ही आत्ताचा वेळ वाचनाला घेत असल्याने या वेळात मला गट तीन, चार, पाच आणि सहाला भेटता येईल. आठवड्यातून एक वेळ ते परस्परांना त्यांचे त्यांचे भेटतील आणि मनातल्या मनात वाचनही करतील. त्यांच्या आकलनातून याचा कस लागेल. आम्ही खालील वेळापत्रकाचा कार्यक्रमासाठी वापर केला.

सोमवार - गट ३ माझ्याबरोबर, ४था गट आपापसात, ५ वा व ६ वा गट मनात वाचन, आकलनाची परीक्षा.

मंगळवार - गट ५ व मी, गट ६ आपल्याआपण, ३/४ मनात वाचन, आकलन कसोटी.

बुधवार - गट ४ व मी, गट ३ आपल्याआपण, ५/६ मनात वाचन, आकलन बघणे.

गुरुवार - गट ६ व मी, गट ५ आपल्याआपण, ३/४ मनात वाचन, आकलन

११.३० वा. प्राथमिक मुले वाचनालयातून त्यांच्या आवडीचे पुस्तक घेऊन वॉरेन बरोबर बाहेर बसतील, इतरांना वाचून दाखवण्याची तयारी होण्यासाठी ते मनात वाचतील.

विश्रांतीच्या तासानंतर लहान मुले कविता म्हणत सतरंज्यांवर बसत. मी चेंडूच्या तालावर कविता म्हणे, ते कविता ओळखत आणि संगीताच्या तालावर चेंडू एकमेकांकडे उडवत. त्याचबरोबर संगीताच्या तालावर प्रतिक्रिया म्हणून ते प्राण्यांसारख्या हालचालीही करत असतं. मधल्या काळात मोठी मुले वेगवेगळी कामे करत. वॉरेन आणि राल्फ कठपुतळ्यांसाठी वेगवेगळे सीन तयार करण्यामागे होते. सध्याच्या घटनांच्या वहीसाठी रुथ अेक लेख लिहित होती. हे साहित्य आमच्या जगाच्या नकाशासाठी वापरले जाणार होते. हेलन, मार्था, अल्बर्ट बाहुल्यांच्या, कठपुतळ्यांच्या दोऱ्या करत होते. कॅथरीन घुबडाच्या कठपुतळीचे रेखांकन, त्यावर भरतकाम करत होती. उरलेल्या वर्षामध्ये स्वच्छतेच्या पाळ्या ठरविण्यासाठी समिती भरली होती. जेव्हा त्यांची नेहमीची कामं संपत, मुलं या कामांकडे वळत असत. १.३० ते २ वाजेपर्यंत पाचसहा वर्षांची मुले खेळघरात खेळत. आयरीन तिचा शब्दलेखनाचा सराव झाल्यावर त्यांच्याशी खेळे. तिला लेखनाची खूप आवड होती. मी उरलेल्या प्राथमिक गटाला स्पेलिंग घाले. मुले अगदी बारकाईने त्यांना अभ्यास करण्याजोगत्या, अवघड जाणाऱ्या शब्दांचा सराव करत. उरलेल्या थोड्याशा वेळात मुलांना त्यांच्या अंकगणितात मदत करत.

दोन वाजता प्राथमिक मुले घरी गेली आणि मी मोठ्या मुलांबरोबर बेसबॉल खेळले. खेळानंतर मी मोठ्यांना त्यांच्या अंकगणितामध्ये मदत केली.

फोर एच जंगल क्लबच्या पुस्तिकेमध्ये त्यांच्या मैदानाच्या पावअेकर आकाराच्या अभ्यासाचे वर्णन आहे. मुलांनी प्लॉटचा झाडं, प्राणी, पाणीजीवन इ.चा त्यातील बारकावे माहिती होण्यासाठी अभ्यास केला. जंगलामधल्या जमिनीमध्ये

प्रत्येक गोष्ट उपलब्ध आहे असे आम्हाला आढळले. तेवढ्यात पावसाला सुरुवात झाल्याने आम्ही आणखी पुढे जाऊ शकलो नाही. आम्हांला दुहेरी इंद्रधनुष्य दिसले आणि जणूकाही आमच्या अभ्यासाचे बक्षिस मिळाले. असे दृश्य आमच्यातले बरेचजण पहिल्यांदाच बघत होते. मुलांनी इंद्रधनुष्य कसे पडते ते विचारले. वॉरेनला ही माहिती होती त्याने ते सगळ्यांना सांगितले. आमच्यापैकी कोणालाच दोन धनुष्य कशी पडतात ते माहिती नव्हते त्यामुळे आपल्याला संधी मिळालीय आणि आपण ते शोधून काढू असे मी सुचवले.

पाऊस थांबण्याची वाट पाहत आम्ही थांबलेलो असतांना प्लॉटचा अभ्यास कसा करायचा याची चर्चा सुरु झाली. आपण सर्व वाचून मग आपल्याला काय माहिती आहे ते शोधू या असे कॅथरीनने सुचवले. वॉरेन म्हणाला, 'आपण, प्लॉटची आकृती काढू आणि आपल्याला आढळणाऱ्या गोष्टी त्यांवर मांडू.' 'आपण शोधलेल्या वस्तू म्हणजे नेमके काय?' असं मी त्याला विचारलं. त्याने सांगितले की, भोकांमध्ये जे प्राणी सापडतील ते, झाडांमधली ढोली, पाणथळ, शेत, जंगल इ. ते सगळं. मी विचारले, 'हे सगळे जंगलजीवन म्हणून आपण ठेवू शकतो.' याला 'नाही' असे उत्तर मिळाले. 'नकाशा या सर्वाला पूरा पडणार नाही.' राल्फ म्हणाला, 'आम्ही मोठा नकाशा बनवू शकतो.' अल्बर्ट म्हणाला 'एवढा मोठा नकाशा घेऊन आपण सगळीकडे जाऊ शकणार नाही.' राल्फ म्हणाला 'मग प्रत्येकाजवळ आपापला स्वतःचा नकाशा आणि शाळेत काम करण्यासाठी मोठा नकाशा करावा लागेल.'

गुरुवार, एप्रिल २१

जूनबेरीच्या फुललेल्या फुलांचा एक सुंदरसा गुच्छ घेऊन राल्फ आज शाळेत आला. त्याने आणलेला फ्लॉवरपॉट सोफियाला देऊन तो गुच्छ भांड्यात छानपैकी रचायला सांगितला. आम्ही सगळेजण बागेत 'हे काय नवे?' म्हणून बघायला गेलो. जेरेनियम, पिवळा धम्मक मेरीगोल्ड आणि लेडी स्लीपर वरती हळूहळू तोंड काढून बघत होते. मी काही वेळ मे बरोबर छोट्या मुलांसाठी ती काय घेऊ शकेल याचे नियोजन करण्यासाठी दिला.

प्राथमिकची मुले फ्रँकबरोबर खिडकीच्या कुंड्यांच काम करत होती. वेर्ना आणि अॅलीसने त्यापैकी एक रंगविले होतं. विलीयम, अॅन्ड्र्यू आणि हेन्रीने करवतीने कापाकापी, हातोडीचे काम आणि मोजमाप करून दुसरे कुंडी बनवली होती. फ्रँक लहान मुलांबरोबर चांगले काम करतो. त्यांनी आपल्या आपण काम करून शिकावे म्हणून तो त्यांच्या वाटचं काम कधी करत नाही.

मोठी मुलं त्यांच्या वर्तमानपत्राबद्दल बोलत होती. त्यांच्या मते दुसऱ्या वर्तमानपत्रापेक्षा पहिले वृत्तपत्र अधिक चांगले झाले होते कारण आम्ही लेख लवकर लिहायला सुरुवात केली होती. आमच्याकडे खूप चांगल्या चांगल्या गोष्टी होत्या, ज्याबद्दल आम्ही लिहीले होते, प्रत्येकाचे त्यासाठी सहकार्य मिळाले होते, सहभाग मिळाला होता. त्यांनी आपण लगेच तिसऱ्या वृत्तपत्राच्या तयारीला लागावे असे सुचविले. मेरीने सांगितले की 'रोजरोज याबद्दल बोलायला, आठवण करायला हवी.' 'आपल्या सूचना फलकावर प्रत्येकाचे नाव, कामं याचा चार्ट लावू या' असे वॉरेनने सुचविले. 'आपण जो काही सहभाग देऊ तो नावापुढे लिहावा म्हणजे नोंद राहील.' आपल्याकडे पुरेसे लेख जमले की त्यातून चांगले निवडता येतील आणि चांगले वृत्तपत्र निघेल.' मेरीने सूचवले व तक्ता करायची जबाबदारी घेतली.

वृत्तपत्रात लिहीता येतील अशा मजेदार/रंगतदार घटनांची आम्ही यादी केली. जेव्हा ही यादी पूर्ण झाली तेव्हा रूथ म्हणाली, 'आपल्याला पुस्तकाचे परीक्षण ही लिहीता यायला हवे.' 'हो आणि लेखसुद्धा' वॉरेन हसत म्हणाला. 'उद्याला ते ही करू.' मेरी म्हणाली.

शाळा संपल्यावर उत्साही सोळा तरुण प्लॉट स्टडी करायला थांबले. संख्या कालपेक्षा वाढलीय, आम्ही काय नियोजन केले आहे ते नवीन येणाऱ्यांसाठी अल्बर्टने थोडक्यात सांगितलं. आम्ही छोट्या वद्दा व पेन्सिली गोळा केल्या आणि राल्फ आम्हाला जंगलाकडे घेऊन गेला. प्लॉट आखण्यात, त्याच्या सीमा ठरवण्यास आम्हाला फार वेळ लागला नाही. मुलांनी त्यांच्या टॅप्लेटसवर प्लॉट आखल्यावर ते बोलायला लागले, 'मिस् वेबर, आम्हांला आमचे म्हणून प्लॉट मिळतील नां?' हे अर्थातच राल्फ! 'एखादेवेळी माझे वडील आम्हाला गिरीभ्रमणाला या उन्हाळ्यात नेणार आहेत. त्यांना निसर्गाची खूप माहिती आहे.' वॉरेन म्हणाला. 'मी माझ्या वडीलांनाही विचारिन' राल्फच्या या वाक्याने माझा श्वास क्षणभर थांबला.

शुक्रवार, एप्रिल २२

मोठ्या मुलांनी चांगल्या लेखनासाठीचे निकष तयार केले. रूथ, जी आमची सेक्रेटरी होती, तीने एक निटनेटकी प्रत

बोर्डवर लावण्यासाठी तयार केली, ज्यावरून मुले त्यांना वेळ असेल तेव्हा त्यांच्या प्रगती पुस्तकात त्याची नोंद करून घेऊ शकतील. उरलेल्या वेळात मुलांना काल त्यांनी लिहीलेल्या लेखांचे वरील निकषांनुसार मूल्यमापन केले.

वाचनतासानंतर लहान मुलांनी स्वयंस्फूर्तीने एक खेळघरात सभा घेतली. अॅलीसने त्यांना मदत केली आणि स्वतःसाठीचे काही नियम त्यांनी तयार करून माझ्या हाती दिले.

- १) पायऱ्यांचं काम संपवणे
- २) एकही खेळणी न मोडणे
- ३) पायरीतून दगड उचकटून न काढणे
- ४) पलंग न मोडणे
- ५) वाईट शब्द न बोलणे
- ६) जेव्हा आत जाऊ तेव्हा पादत्राणं स्वच्छ करून जाऊ.

मंगळवार, एप्रिल २६

मी छोट्यांबरोबर बाहेर गेले आणि फ्लॉरेनेने 'जिजर ब्रेड मॅन'ची गोष्ट सांगितली. त्याचे नाट्यीकरण करण्यास खूपच मजा आली. कारण त्यावेळी आख्खे शाळेचे मैदान आम्हांला पळायला वापरता आले. आयरीनने तिला 'गाय' व्हायला आवडेल असे सांगितलेलं ऐकून मला आश्चर्यच वाटलं. तिला कायम सगळ्यात महत्वाची भूमिका करायला हवी असते. या दरम्यान मोठी मुलं त्यांच्या वृत्तपत्रातल्या लेखावर काम करत होती. मी आत आल्यावर डोरीसने मात्र तिचा कागद दिला आणि म्हणाली, 'मिस् वेबर, मी आपल्या नियमांनुसार हे आहे की नाही ते पाहिलं आणि हे मला वाटतय की, बरोबर आहे.' त्यात एकही चूक नव्हती एवढेच नव्हे तर हे सगळे नीट सुव्यवस्थित लिहीलेलं होतं.

बुधवार, एप्रिल २७

खिडकीच्या कुंड्या बनवायचे काम फ्रँक प्राथमिक मुलांबरोबर करत होता. त्याने ही सगळी जबाबदारी अत्यंत गंभीरपणे घेतली होती आणि काम कसे चालू आहे याचा रिपोर्टही त्याने दिला. आज तो म्हणाला, 'कु. वेबर, ते एकमेकांच्यामधे आले की ओरडाओरडाही करतात, मी त्यांना हे चांगलं नाही असे सांगतो, वेर्ना विलियमला ढकलते, त्यामुळे तो थोडावेळही काम करू शकत नाही. मी तिला दिलगीरी व्यक्त करायला सांगितली आणि आता ते एकत्र मित्रत्वाने वागतात, आता सर्व चांगले आहे.'

गुरुवार, एप्रिल २८

आजच्या दिवसाच्या कामाच्या नियोजनाला, मदतीला छोटे अजिबात आले नाहीत. त्यांना त्यांच्या बागेत काम करायचे होते. आम्ही त्यांना सूट दिली आणि अेडवर्डने त्यांना खणायला मदत केली आणि वीयाणे लावायलाही त्याने मदत केली.

श्री. राब आमच्या प्रश्नांना उत्तरे द्यायला आले होते. त्यांनी देशातील इतर विभागांच्या तुलनेत 'व्हॅली व्ह्यू'मधील दूध व्यवसायाची सर्वसाधारण कल्पना दिली. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेतून सहकारी संस्था, त्यांचे महत्त्व, दूधाची किंमत कशी ठरते, न्यू जर्सीमधील 'दूध नियंत्रण बोर्ड'चे काम इ. ची कल्पना मुलांना आली. सगळी माती नांगरण्यापेक्षा गवतामधे थोडी राखली तर व्हॅली व्ह्यूमधे जादा दूग्धव्यवसाय होऊ शकेल असे ही मुलांच्या लक्षात आले. यांमुळे मैदानाचा कस वाढेल, पण जास्त गाई ठेवणे म्हणजे जास्त मकानिर्मितीसाठी जास्त जमीन वापरावी लागेल, याने शेती व्यवसाय मार खाईल.

जादाच्या उत्पादनाचा जेथे प्रश्न आहे, न्यूजर्सीला पुरेसे दूध उत्पादन नाही, कौंटी अेजंटने आम्हाला सांगितले की लागणाऱ्या दूधाच्या फक्त चाळीस टक्के दूध तेथे होते. पेनसेल्वेनिया व न्यूयॉर्कमधील दूध उत्पादनाशी तुलना करता हे खूपच कमी आहे. श्री. राब म्हणाले, शहरात डेअरी फार्म विकसित करणं हे त्याच्या लागणाऱ्या भांडवली खर्चामुळे जवळजवळ अशक्य असतं. ज्या डेअरी आता अस्तित्वात आहेत त्या खूप वर्षांपूर्वी सुरू केलेल्या आहेत. या संपूर्ण अभ्यासावरून मुलांनी खाली दिलेले निष्कर्ष काढले आहेत.

- १) सहकारी तत्वामुळे बाजारपेठ नक्की होते.
- २) सहकारी डेअरीमुळे दूधाचा दर्जा चांगला राहतो.

- ३) व्हॅली व्हूमधे डेअरी चालवणे हे मोबदला आणि संधारण या दोन्ही दृष्टिने योग्य आहे.
- ४) काही जमीन जंगलासाठी/कुरणासाठी राखीव ठेवायला हवी.
- ५) उत्तम वहातूक, उत्तम यंत्रसामग्री आणि शास्त्रीय पद्धती यामुळे विशेष शेती अस्तित्वात येते.
- ६) अनेकांना दूध प्यायला मिळत नाही कारण ते महाग असते, शेतकऱ्यांकडे जादा दूध असते पण विक्री होत नाही. याचा अर्थच असा आहे की, वाटप पद्धतीमध्ये काहीतरी गडबड आहे.
- ७) दूध हा आहाराचा महत्वाचा भाग आहे.
- ८) गाईना योग्य आहार मिळाला, त्यांची काळजी नीट घेतली गेली तर गाय भरपूर दूध देते.
- ९) दूध चांगले राखायचे असेल तर त्याची निगराणी नीट ठेवायला हवी.

खेळाच्या तासाआधी दहा मिनीटे श्री. राब आले होते. त्यामुळे मुले दुपारपर्यंत खेळायला बाहेर जाऊ शकली नाहीत. पण एकाही मुलाने त्याबद्दल विचारलं नाही. ज्या क्षणी श्री. राबनी, 'मला वाटतं, असं आहे' असे शब्द उच्चारले त्यानंतर राबने त्यांना आमच्याशी लाँगबॉल खेळाल का असं विचारलं. श्री. राबकडे पंधरा मिनीटे होती, त्यामुळे सगळे लगेच बाहेर पडले. सर्वसमंतीने श्री. राब व मोजके खेळाडू एका बाजूला झाले. 'तुम्ही खूप उंच आहात व झेल घेऊ शकाल आणि प्रत्येकवेळी रस्त्याच्या बाजूला आम्हाला पळावे लागणार नाही' असं म्हणून थॉमसने श्री. राबना लाँगबेसवर उभे केले. आमचा खेळण्यात छान वेळ गेला.

मी आमच्या दूध व्यवसायाच्या अभ्यासाचे विश्लेषण करून त्याचे मूल्यमापन करायच्या खटाटोपात होते. आमच्या समाजातले लोक जगतात कसे, त्यांच्यासमोर असलेल्या समस्या कोणत्या आहे? त्यांच्या जगण्याशी जोडलेले प्रश्न कोणते? याची थोडीशी तरी जाणीव या निमित्ताने मुलांना झाली. त्यांनी त्यांच्या पालकांशीही याची चर्चा केली आणि त्यामुळे तेही या प्रश्नांविषयी जागरूक झाले असे वाटते. कारण अेडवर्डच्या वडीलांनी परगण्यातून शेती तज्ज्ञाला सल्ल्यासाठी बोलावले.

आर्थिक प्रश्न, सहकार्याच्या अभावामुळे निर्माण होणारे प्रश्न आपल्या देशाच्या इतिहासानुसार निर्माण झालेले इतर काही प्रश्न यांची जाणीव त्यांना व्हायला लागलीय, त्यांना आता हे ही कळतय की कामगारांचा संघर्ष, किंमतीवरती नियंत्रण यामुळे जादा माल निर्मितीमध्ये सातत्य नाही. आमच्या छोट्याश्या शेजारार उच्च समाजाचा प्रभाव कसा पडतोय हे ही त्यांना आता जाणवतंय. देशाच्या इतर भागातील हवामान, पृष्ठभाग, वहातूक इ. चा उद्योगधंद्यावर कसा परिणाम होतोय हे ही ते बघतायत. देशाच्या विकासाचा आपल्यावर कसा परिणाम होतो हे ही ते बघताहेत. सार्वजनिक आरोग्य, शेती, कारखाने व वहातूक इ. ठिकाणी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा कसा फायदा होतोय हे ते जाणून घेतात.

आजच्या परिस्थितीत जरी ही मुले फार काही बदल घडवू शकली नाहीत तरी त्यांनी हे अभ्यासणेही महत्वाचे आहे. ते मोठे झाल्यावर त्यांचा दृष्टिकोन अधिक प्रगल्भ व्हायला याने मदत होईल. हा फक्त उदोउदो होणे किंवा शब्दिक बुडबुडे एवढ्यापुरतेच रहायला नको तर त्यांच्या योग्य त्या बौद्धिक समजेच्या मर्यादेमध्येच हे रहायला हवे.

मुले जो हा अभ्यास करताहेत तेच त्यांना समाजात दिसतयं. शाळेतला वेळ वाचनात व त्यांना जागरूकतेने बघायला/ निरीक्षण करायला शिकवणाऱ्या चर्चामध्ये आणि जे पाहिलं ते समजून घेण्यात जातो. स्पष्टीकरण व अनुभव समृद्धी येते यासाठी पुस्तकांचा वापर होतोय.

मुलांचे सामाजिक संबंध खूप मर्यादित आहेत. या अभ्यासाच्या निमित्ताने त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी कसे वागावे याचे धडे मिळाले. नकाशे वापरणे, नियोजन करणे, सहली नेणे यांमुळे मुलं जास्त निरीक्षण करणारी व जागरूक बनली. नजिकच्या वातावरणाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतानाच त्यांची त्यांची व्याप्ती, क्षितीजं खूप विस्तारली.

शुक्रवार, एप्रिल २९

विज्ञान तास आम्ही काल मुलांनी प्लॉटबद्दल काय जाणून घेतले हे पहायला वापरला. त्यांनी एकंदरीत ज्यांत उंदीर, साप, खारी किंवा इतर छोटे प्राणी, कीटक राहू शकतील अशी एकोणीस बीळं शोधली होती.

आपण जे पाहिले त्यांचे चित्र काढू या असे हेलनने सुचविले. तिच्या मते, जर आम्ही ही चित्रे व्यवस्थित काढली तर त्यांवरून नेमक्या कशा गोष्टी असतात, त्यांना चारच पाय असतात का, खवले असतात का ते कळेल. वॉरेनने सुचविलं की आपण याविषयी काही वाचलं तर नेमके काय बघायचे ते लक्षात येईल. जमा केलेल्या माहितीची नोंद वहीत करावी असे त्यांनी ठरवले. 'तुम्ही या जागेचा अभ्यास (प्लॉटचा) कसा करणार आहात?' असं मी विचारले. 'सगळेजण एकाच गोष्टीवर

लक्ष केंद्रित करणार की वेगवेगळ्या समित्या नेमणार?' कॅथरीनच्या मते एका वेळी एकाच गोष्टीचा अभ्यास करून प्रत्येकाने ते एकमेकांना सांगितल्यास प्रत्येकालाच छोट्या छोट्या प्रत्येक गोष्टीची माहिती होईल. हेलन म्हणाली, 'ज्याला जे हवे ते करू दे' अल्वर्टने उभे राहून लंबेचवडे भाषण दिले. त्याच्या दृष्टीने 'आम्ही वेगवेगळ्या समित्या बनवून काम करायला हवे. आपल्याकडे खूप आठवडे आता शिल्लक नाहीत की ज्यांत आपण प्रत्येकाचा वेगळा अभ्यास करू शकू, जर समिती केली तर जास्तीतजास्त भाग विंचरून काढू शकू.' तो खाली बसला आणि लगेचच उभा राहिला, 'त्याशिवाय, इतरांच्याकडून ऐकून, इतरांची पुस्तके वाचून आपल्याला इतर गोष्टींची माहिती मिळू शकेल.' मेरी ने त्यात भर घातली, 'आता आपला वेळ न घालवता प्रत्येकाने स्वतःला हवे ते करू या, त्यामुळे सगळ्याबद्दल माहिती मिळेल व आपल्याला प्लॉटचा कानाकोपरा कळेल.' शेवटी मुलांनी स्वतःला काय अभ्यास करायचा होता ते ठरवले.

गुरुवार, मे ५

मागच्या आठवड्यात केलेल्या नियोजनाप्रमाणे समिती गटांची कामे प्लॉटवर सुरू झाली. पाणीजीवनगटाने पाहाणी सुरू करून त्याची रेखाटने, वाचन, टीपा काढणे सुरू केले त्यात त्यांनी स्पॉटेड न्यूटच्या सवयी व राहणी याबद्दल माहिती घेतली. मे ने अभ्यासासाठी पाच झाडांची पटकन दिसणारी वैशिष्ट्ये घेतली. त्यामुळे ती आता दोन व्हाईट ओक्समधील फरक, जंगलीचेरी व चेरी बर्चमधील फरक सांगू शकेल.

शुक्रवार, मे १३

शालेयवर्षाची अखेर ही अगदी धामधुमीची असते. अशावेळी एक शिक्षकी शाळेतील प्रत्येक शिक्षकाला एका चांगल्या सचिवाची गरज भासते की जो नोंदीचे काम करू शकेल म्हणजे शिक्षकाला मूल्यमापन व नियोजनाला वेळ देता येईल असे वाटते.

गेल्या रात्री मुलांनी 'विनी-द-फू' आणि 'रॉबिन हूड'वरचा कठपुतळीचा कार्यक्रम सादर केला व आज रात्रीही करणार आहेत. दोन्ही संध्याकाळी घाईगर्दीच्या होत्या. गेल्या वर्षीच्या कार्यक्रमाच्या प्रसिद्धीमुळे सगळ्या आसपासच्या गावांतून खूप लोक कार्यक्रम पहायला यावेळेला आले. थोडेसे चाकोरीबाहेर जाऊन गावकऱ्यांना कार्यक्रम पहायला उद्युक्त केल्याने आम्हांला फारच समाधान वाटत होते. मुलांनी स्वतःला कसे सुरेख सांभाळले आहे, कोठेही ते कमी पडले नाहीत याची चर्चा सर्वदूर होत होती. रंगमंच, प्रकाशयोजना, नेपथ्य, व्यवस्थापक आपापली कामे चोख करत होते, ज्यामुळे प्रयोग सुरळीतपणे पुढे जात होता. आपापले काय काम आहे याची प्रत्येक मुलाला नीट माहिती होती आणि त्याप्रमाणे ते वागत होते. तेथे संवाद सांगायला कोणीही लागत नव्हता. जे आठवत नव्हते तेथे मुले स्वतःची वाक्ये म्हणत होती. यांमुळे नाटकाला अनेक अद्भुत रंग मिळत होते. दुसऱ्या प्रसंगात रॉबिनहूड आणि छोटा जोन एका अरुंद पुलावर अेकमेकांना भेटतात आणि त्यांचे प्रसिद्ध संवाद कोणी कोणाला रस्ता प्रथम द्यायचा याबद्दलचे बोलतात. त्यावेळी रॉबिनहूड पुलावरून थोडा बाजूला होऊन स्वतःसाठी काठी तोडतो असा प्रसंग होता. पडद्याच्यामागे मुलांना ती फांदी नीट लावता आली नसावी त्यामुळे ती पूर्ण फांदी रॉबिनहूडच्याच हातात राहिली. यामुळे छोट्या जॉनला आम्ही ठरविलेल्या वेळेपेक्षा जास्त काळ पुलावर रेंगाळावे लागले, या परिस्थितीतही राल्फने निभावून नेले. पहिल्यांदा छोट्या जॉनने अधीरतेने पावलांची ठक्ठक् सुरू केली. पाय टपटप वाजवायला सुरुवात केली, मग त्याने त्याचे डोके खाजवले, मग तो मागे चालत गेला आणि परत पुलावर चालत आला हे सगळे त्याने ज्या सहजतेने, जीवंतपणे केले की, सगळे प्रेक्षक थक्क झाले. राल्फला एक ही शब्द बोलावा लागला नाही. त्याने पपेटच्या माईमिंगच्या वापरातून जी कथा सांगितली ती सगळ्यांना छान कळली. त्यानंतर प्रेक्षकांनी पूर्ण नाटकाचा आस्वाद मनापासून घेतला आणि मुलांनीही नाटक इतके छान रंगवले की मी थक्क झाले. शहरातल्या हार्डवेअर दुकानदाराची हसून हसून मुरकुंडी वळाली. गडगडाटी हसणे, शेजाऱ्यांशी टीप्पणी आणि आत्तापर्यंतच्या आयुष्यात पहायना न मिळालेला नाट्याविष्कार अशी टीप्पणी त्याने केली. रॉबिनहूडच्या काळातल्या पाच संगितिकांचे गायन ही मुलांनी केले. ही गाणीही खूपच लोकप्रिय होती.

जेव्हा कार्यक्रम संपला तेव्हा प्रेक्षक पडद्यामागे जाऊन सर्वांना भेटले, मुलांनी अगदी रुबावात सगळ्यांच्या कौतुकांचा सराईतपणे स्वीकार केला. ते अगदी खूश होते! पूर्वी कधीही न दिसलेला आत्मविश्वास त्यांच्यात दिसला. आम्हाला साठ डॉलर्सची प्राप्ती त्या दिवशी झाली.

सोमवार, मे १६

पपेट शोच्या यशानंतर आम्ही वार्षिक शहर दिनाचे नियोजन करायला सुरुवात केली. त्यासाठी आम्ही 'रिप वॅन

विंकल' चे नाट्यीकरण निवडले. हे बाहेर करण्याजोगते होते कारण यात जास्त भर अशाब्दीकतेवर होता. त्यामुळे जास्त हालचाली, संगीत, गाणे, नाचणे, खेळ आणि साहस प्रकारांना वाव मिळणार होता. मुले वर्षभर जे शिकत होती त्याचे दृश्य प्रतिबिंब यात उमटणार होते. प्रत्येक मुलाला भाग घेता येणार होता.

वसंतात लहान मुलांनी खेळ करायला सुरुवात केली होती. आज त्यांनी त्यातील नवीन खेळांबद्दल मला सांगितले. मलाही तो आवडला. 'अराऊंड द ट्री ट्रंक' असे त्याचे नाव होते.

गुरुवार, मे १९

आज आमचे फारच मोठे सुदैव होते. आम्ही जागेचा अभ्यास करित असतानाच वॉरेन आमच्याकडे धावत येतांना दिसला, तो अगदी उत्तेजीत झाला होता. 'लवकर या' तो म्हणाला, 'अल्बर्टला काय सापडलंय बघा, लवकर.' त्याच्या पाठोपाठ आम्हीही धावलो आणि बघतो तर काय, अल्बर्टच्या हातात अेक पिसांच्या मोठ्या ढिगासारखे काहीतरी होते. त्यातून खूप कर्कश्य आवाज येत होता. आम्ही त्याच्याभोवती गोळा होऊन बघू लागलो. अल्बर्टच्या दोन्हीही हातात न मावणारे, मोठ्या आकाराचे ते पक्ष्याचे पिल्लू होते. काळ्या पांढऱ्या रंगाचे, लाल तुरा असलेले! त्याच्या जिभेवरून, पिसांच्या शोपटीवरून, नख्यांवरून ते सुतारपक्ष्याचे पिल्लू वाटत होते. पण याआधी आम्ही कुणीच तसे पाहिले नव्हते. आमच्या डोक्यावरून ही तसाच कर्कश्य आवाज आल्याने आम्ही दचकलो. त्या पिलाची आई डोक्यावर पुढे मागे घिरट्या घालत होती. आम्हाला घाबरवत होती पण खूप जवळ येण्याचे धाडस करत नव्हती. अल्बर्टने त्या पिलाला हळूवारपणे मैदानावर ठेवले आणि आम्ही सगळे शांतपणे काही अंतरावर जाऊन पुढे काय होतय ते पाहू लागलो. पिलू सुतार पक्ष्याने उड्या मारत मोठ्या झाडाची फांदी पकडली व तिच्या अगदी टोकाला गेला. त्याची आईही पाठोपाठ गेली. पक्ष्यांना त्यांच्या अभयारण्यात मुक्त सोडून आम्ही परतलो. जसे आम्ही शाळेत आलो आणि पक्ष्यांची पुस्तके चाळली, त्यावरून आम्हाला पायलेटेड वुडपेकर या दुमिळ पक्षाचे दर्शन झालं आहे असा उलगडा झाला.

सोमवार, जून ६

गेले दोन आठवडे कसे गेले ते कळलेच नाही. 'रिप वॅन विंकल'चा सराव करण्यामध्ये सगळा वेळ गेला. हळूहळू ते आकाराला येत आहे.

गेल्या आठवड्यापासून आमचे डेस्क स्वच्छ करायला सुरुवात केली. त्यासाठी मुलांनी काचेने कापू नये म्हणून चारी बाजूंनी टेप लावलेली काच वापरली. त्याने पॉलिश काढले व लाकडाचे घासकाम करून डेस्कचा लाकडी पृष्ठभागही गुळगुळीत केले. त्यांनी खरखरीत व मऊ सँडपेपरने डेस्क घासले. त्याला गडद ओक वॉर्निश लावले. त्यामुळे डेस्क अगदी नव्यासारखी चमकू लागली. मुलांनाही स्वतःचा अभिमान वाटला.

हे डेस्कच्या पॉलिशचं काम करता करता मुलं खोलीत आणखी काय काय करायला हवं ते ही बोलत होती. सगळ्यात कडी म्हणजे त्यांना पुस्तके ठेवायला अधिक कपाट हवी होती. ग्रंथपालाला पुस्तके ओळीने मांडायला खूप त्रास व्हायचा कारण जागा फार उपलब्ध नव्हती. संग्रहालयासाठीही आणखी कप्पे आणि लहान मुलांच्या खेळण्यांसाठी कपाट लागणार होते. आम्ही हे सर्व बनवून खोलीत ठेवायचे ठरवले. यासाठी शाळेचा फार वेळ वापरला जाऊ नये. त्यामुळे शाळेतल्या दैनंदिन कार्यक्रमात व्यत्यय येईल, खोलीही अस्ताव्यस्त दिसेल आणि याही पेक्षा मध्ये खंड न पडता हे काम अखंडपणे व्हायला हवे असे मुलांना वाटते. त्यामुळे हे सगळे काम शाळा सुरू होण्यापूर्वी मी उन्हाळी शाळेतून परतल्यावर ऑगस्ट मध्ये करायचे आम्ही ठरवले.

शुक्रवार, जून १०

आमचा शहर क्रीडादिन साजरा झाला व 'रिप वॅन विंकल'च्या नाटकाला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. अतिशय प्रेक्षणीय झाला. सगळे बुटके त्यांच्या रंगीबेरंगी हॅट्स घालून जंगलातून आले आणि उंदीर जसे पळापळ करतात तशी त्यांनी धावपळ केली. डॅम वॅन विंकल सर्व प्रेक्षकात लोकप्रिय झाली. या भूमिकेतून कॅथरीनने परत अेकदा तिच्या अभिनयाची चुणूक सर्वांना दाखविली. छोटी मुले अगदी सहजसुंदरपणे 'रिप'च्या भूमिकेशी समरस झाली होती आणि थॉमसने 'रिप'ची भूमिका सुंदर वठवली. अगदी सुंदर पद्धतीने शालेय वर्षाचा शेवट झाला.

डायरीतल्या नोंदीवरून गेल्या वर्षभरातली माझी धडपड मुलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी चाललेली स्पष्ट दिसते. जरी मला कु. अेव्हरेट विश्लेषण आणि मूल्यमापनासाठी मदत करत होती तरी मला वाटतं मला थोडसं अधिक शिकायला मिळालं आणि काही धेयं साध्य करता आली.

लोकशाही ही सर्वात उत्तम सामाजिक व्यवस्था आहे आणि अनेक अडचणी येऊनही मी लोकशाही विचार रुजवण्याचा, त्याप्रमाणे रोजच्या जीवनात वागण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न केला असे मला खात्रीने वाटतं. आम्ही ते साध्य केलय. वर्षभराचा मागोवा घेतला तर गटाच्या सभासदत्वाची भावना, सगळ्यांमधे निर्माण झाली. लोकशाही पद्धतीने सहभाग घेणे सर्वांमधे रुजले, जबाबदाऱ्यां वाटून घ्यायला मुले शिकली. शालेय जीवनातील कर्तव्ये त्यांनी पार पाडली. या सर्वांच्या वृत्तींमधे लोकशाही रुजली असे मला वाटते. हॅरप (Harap) ने म्हटल्याप्रमाणे 'जगातले एखादे काम करतांना क्षमता आणि सहकार्या विषयीची ओढ ठेवणे, वापरणे त्याचबरोबर कामाचा आनंद घेणे' याची खरीखुरी, सच्ची, मनापासून आम्ही सुरुवात केली असा मला विश्वास वाटतो.

माझ्या तत्वज्ञानाचा प्रत्यक्षात वापर

तिसरे वर्ष

गुरुवार, १८ ऑगस्ट १९३८

मी उन्हाळी वर्ग संपवून घरी येऊन स्थिरस्थावर झाले. शेवटी मला थोडीशी श्वास घ्यायला असंत मिळाली, मोकळा वेळ मिळाला. या वेळात समाजातील शाळेचे स्थान, ज्यांना आम्ही शिकवतो ती मुले, त्यांच्या आवडी, ते कसे शिकतात, शाळेची त्यांच्याबद्दलची जबाबदारी इ. चा मी शांतपणे विचार केला. आपल्या समाजाने कोणत्या दिशेने जायला हवं हे शब्दात मांडायची मला संधी मिळाली.

मुलांना कोणतीही गोष्ट शिकवतांना, चांगल्या समाज निर्मितीसाठी आपण मनाशी निश्चित केलेली काही उद्दिष्टं शिक्षिकेच्या मनात हवीत असं मला जाणवलं. आपण स्वतःच्या जीवनात जी मूल्ये आदर्श म्हणून वापरतो, त्यांच्या आधारे समाजातील इतर लोकांच्या चांगल्या आयुष्याचं, चांगल्या जीवन पद्धतीचं विस्तृत आणि बदलणारं स्वच्छ चित्रं आपल्या डोळ्यासमोर येऊ शकतं. याच मूल्यांच्या प्रकाशात आपण आपल्या मुलांचं निरीक्षण, अभ्यास करून त्यांची आयुष्य कशी मार्गी लागू शकतील व ती आदर्श मूल्यं त्यांच्यात कशी रुजविता येतील हे ही स्वप्न बघू शकतो.

आपल्या मुलांच्या गरजा नेमक्या काय आहेत याची कल्पना आपल्याला आली तर त्या मुलांच्या गरजा पूर्ण करणारे उपक्रम आपल्याला राबविता यायला हवेत.

शुक्रवार, १९ ऑगस्ट १९३८

मी आज परिसराचा पुन्हा परिचय फेरफटका मारला, काही घरीही गेले आणि मुलांनी मला छान पत्र पाठविली होती त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले. थॉमसन मोठ्या खोलीचा दरवाजा खरवडला होता, वॉर्निश काढलं होतं आणि परत या उन्हाळ्यात नव्यानं रंगवलं होतं. मी गेले तेव्हा अॅन्ड्र्यूज भगिनी फर्निचरवर शेवटचा हात फिरवत होत्या. मार्था आणि राल्फला घेऊन श्री. जोन्स सर्कसला गेले होते, प्राणी संग्रहालयही त्यांनी पाहिले आणि रविवारचा फेरफटकाही ते करत होते. हिल्स कुटुंबिय समुद्रकिनारी सहलीला गेलं होतं. न्यूयॉर्कची सहलही त्यांनी केली. मान आणि हिल भावंडांनी सर्कस आणि दुकान दुकान खेळण्यात मन रमविले होते. समॅटीस मुलांनी 'हुजियर स्कूल बॉय' आणि 'किडनॅड' हे दोन सिनेमे पाहिले शिवाय त्यांनी तारांगण व नॅचरल हिस्ट्री म्युझियमलाही भेट दिली. जवळजवळ सगळ्या मुलांना आपापला छंद जोपासायलाही ही वेळ मिळाला. या सर्व मनोरंजनावर शाळेतील कार्यक्रमांचा प्रभाव पडलेला मला जाणवला. नवीन वर्षाचा रागरंग जरा जास्तच उत्साहवर्धक वाटला.

गुरू, शुक्र, शनि ऑगस्ट २५, २६, २७

गेल्या वसंतात शाळा बंद होण्याआधी ठरल्याप्रमाणे मोठी मुलं कपाट बनविण्यासाठी एकत्र भेटली. मोठ्या शाळेत जाणार असतांनाही राल्फ आमच्या बरोबर मदतीला उभा राहिला. खरंतर त्याला याचा काहीच उपयोगही होणार नव्हता, आत्ताचा त्याचा दृष्टिकोन त्याच्या पूर्वीच्या दृष्टिकोनापेक्षा पूर्णतः वेगळा होता. गेल्या वर्षी खेळघर बांधताना, 'मला याचा उपयोग होणार नाही, मी कशाला मदत करू', असा प्रश्न विचारणारा राल्फ तो हाच आहे कां? असा मला प्रश्न पडला.

लाकडं येईस्तोवर त्याची वाट बघता बघता आम्ही कपाटाच्या प्रमाणशीर आकृत्या काढल्या. आठ मुलं तीन गटात विभागली. एक गट वाचनालयाचे शेल्फ करायला लागला, एक गट संग्रहालयाचे आणि शेवटचा गट खेळण्यांच्या कपाटाकडे वळला. प्रत्येक गटाने मोजमापे घेऊन त्यांच्या आराखड्याप्रमाणे शेल्फसाठी लाकूड कापून घेतलं, कपाट बनवलं, ते सँड पेपरनं घासून, रंगवलं.

आम्ही काम करतांना अनेकजण थबकून आमचं काम बघत होते. मुले उत्तम काम करताहेत याचं त्यांना आश्चर्य वाटत होतं. मुलांचीही कॉलर ताठ झाली आणि आपण आपल्या खोलीच्या सौंदर्यात, रूबाबानं चांगली भर घालतो आहोत या जाणिवेने त्यांचा ऊर भरून आला.

शुक्रवार आणि मंगळवार, सप्टेंबर २, ६

मोठ्या मुलींनी येऊन शाळेच्या पहिल्या दिवसासाठी शाळेची पूर्ण स्वच्छता केली व खोली टापटीप केली.

बुधवार, सप्टेंबर ७

अनेक मुले आधीपासून शाळेत यायला लागली होती तरी अधिकृतरीत्या शाळा आजपासून सुरू झाली. यावर्षी एकतीस मुलं होती. क्लॅरेन्स कार्टराईट व चार्ल्स विलीस हे दोघे नवे, नुकतीच सुरुवातच करणारे होते. शहरातून आलेली बर्था स्मिड् ही नवीन मुलगी प्राथमिक गटात आली होती. सॅली लेनिकही शहरातून आली होती व ती ही प्राथमिक गटातच बसणार होती. तिचे पालक वस्तीतल्या कोणत्या तरी जागेचे काळजीवाहक म्हणून राहणार होते. सॅली ही थॉमसची चुलत बहिण होती.

आज दुपारी मुलं आराम करत असतांना मी त्यांना 'फर्डिनंड द बुल' ही गोष्ट वाचून दाखविली. मुलांना ती खूप आवडली व यावर चांगला पपेट शो होऊ शकेल असाही त्यांनी विचार केला. अल्बर्टच्या मते ही कथा त्यासाठी छोटी आहे. एकच मोठे नाटक न करता चार-पाच छोटी नाटुकली केली तर काय हरकत आहे असे वॉरेनला वाटत होते.

आजचा आमचा खूप वेळ शाळेभोवती मैदानात पडलेले, सहलीला येणाऱ्यांनी टाकलेले कागद, रिकामे डबे, तुटलेल्या फांद्या उचलण्यात, स्वच्छतेत गेला.

गुरुवार, सप्टेंबर ८

आज सकाळी नियोजन करतांना मी मुलांचं लक्ष शाळेच्या मागे माजलेल्या तणांकडे वेधले आणि जर आपण हा भाग स्वच्छ करून तेथे हिरवळ लावली तर शाळेचे मैदान अधिक सुंदर दिसेल असे सुचवले. अॅलेक्स व गस लहान मुलांबरोबर काम करत होते आणि अॅन्ड्र्यू व अडेवर्ड छोट्या घरातील कापडाला पडलेली छोटी भोके बुजवत होते. उरलेले आम्ही सगळे तण काढायला गेलो. मुलींच्या प्रसाधनगृहाभोवतालचे गवत मुली काढू लागल्या आणि मुलं त्यांच्या. कोण अधिक चांगली काम करतंय अशी स्पर्धा आपापसात लावण्याची सूचनाही पुढे आली.

दहा कसे वाजले हे आम्हाला कळलंच नाही. मुलं आपापल्या गटांमध्ये खेळायला गेली, मुलांनी आता एकत्र खेळणे गृहीतच धरले होते. हेन्रीनं त्याला मूळाक्षरे येत नाहीत आणि शिकायची इच्छा आहे असे मला येऊन सांगितले. काही मुलं म्हणाली की, शब्द कोशात शब्द शोधतांना त्यांना अडचण येते. मूळाक्षरात पहिल्यांदा 'पी' येते की नंतर किंवा शेवटून कितवं अक्षर 'टी' आहे हे समजायला अवघड जाते इत्यादी स्वरूपाच्या त्यांच्या अडचणी होत्या. शब्दलेखनाच्या तासाला हेन्री मूळाक्षरे शिकायला बसला आणि बाकीचे शब्दकोशाच्या अभ्यासाला. मी फळ्यावर लिहिलेल्या शब्दांपैकी काही शब्द मधल्या गटातल्या मुलांनी शब्दकोशात शोधले. ज्या पानांवर त्यांना शब्द सापडले त्या पानाची नोंद त्यांनी केली. मूळाक्षरक्रमाप्रमाणे त्यांनी त्या शब्दांची रचना केली. मोठ्या मुलांना या सरावाची काही गरज नव्हती. त्यामुळे त्यांनी खुणेच्या शब्दाचा वापर शब्दकोशातील शब्द शोधतांना कसा करायचा ते अभ्यासले. त्याचप्रमाणे त्यांनी शब्दकोशामध्ये शब्दांबद्दल त्यांच्या अर्थाशिवाय इतर काय काय सांगितले आहे तेही पाहिले.

गेल्या वसंतात मुलांनी खिडक्यांतील कुंड्या त्यांची नीट काळजी घेण्यासाठी घरी नेल्या होत्या. आज शाळा सुटल्यावर मी त्या परत मागवून त्यांच्या नेहमीच्या जागी ठेवल्या. मुलांनी त्यातील झाडांची चांगलीच काळजी घेतली होती आणि पिटोनियाची फुले सुंदर दिसत होती.

शुक्रवार, सप्टेंबर ९

आज आम्ही जेव्हा तण काढायला गेलो तेव्हा मुलींनी त्यांच्या कामाची मुलांच्या कामाशी तुलना करायला सुरुवात केली, पण त्या कमी पडल्यामुळे त्यांना ते पटेना. शेवटी डोरीस म्हणाली, 'आमचं काम चांगलं होत नाही कारण आमच्या उघड्या पायांवर काटेरी गवतांमुळे ओरखडे येतात. मुलांनी लांब पॅटी घातल्यामुळे त्यांना काही त्रास होत नाही.' थॉमसने सुचवलं की, मुलींना हवे असेल तर मुले काटेरी झुडुपे काढून देतील', 'त्या बदल्यात मुली त्यांना त्यांच्या बाजूचे तण काढायला मदत करतील' असे डोरीसने सुचविले. मे म्हणाली, 'मग स्पर्धा होऊच शकणार नाही कारण आपण एकमेकांना मदत करतोय.' थॉमस उत्तरला, 'त्याने काय फरक पडणार आहे? काम तर चांगले होईल.'

या निमित्ताने मुलांनी आज एक नवा धडा गिरवला.

खेळानंतर लहान मुलांनी आणि मी खेळघरातील खेळाबद्दलचे नियोजन केले. अक्षरशः पाच मिनिटात आम्ही आई, बाबा, मुले, शिक्षिका, नातेवाईक यांची निवड करून भातुकलीचा कार्यक्रम ठरवला. मे छोटी मुले घेऊन बाहेर गेली, ती गरज लागली तर येणार होती. ती अगदी शांतपणे, समजुतीने वागत होती.

गेल्या दोन वर्षांपासून आम्ही शाळेच्या मैदानावरच्या खोलगट भाग भरण्यासाठी आणि शाळेसमोरच्या जागेवर पायऱ्या करून हिरवळ लावण्यास आम्हाला मदत करू शकेल अशा व्यक्तीच्या शोधात होतो. पण ही जागा कुणाच्या ताब्यात आहे हे कळत नव्हते. पालकही खूप गुंतलेले असल्याने त्यांच्यापैकी कोणाचीच आम्हाला मदत होत नव्हती. आज आम्ही आमच्या गावातल्या डब्ल्यूपीएच्या मुख्याला पत्र लिहून, याबाबतीत त्यांचा सल्ला व मदत मिळविण्याच्या दृष्टीने विचारायचे ठरवले.

आमच्या घट्ट बांधणीच्या, सुंदर, नव्या वह्या आज आल्या. गेल्या वर्षी आम्हांला खूपच वेगवेगळ्या वह्या मिळाल्या होत्या. त्या संपण्याआधीच मुलांनी आम्हाला एकच प्रकारची वही हवी व त्यात माझ्यासारख्या खुणा करून, विभाग करून ती वापरता येईल अशी इच्छा व्यक्त केली होती.

बुधवार, सप्टेंबर १४

खेळघरांत निम्मी मुले खेळत असतांना उरलेली लाकडी चित्रफलकावर मोठाली चित्रे काढत होती. त्यानंतर त्यांनी अदलाबदल केली. सॅलीचा चित्रे काढतांनाचा वेळ खूप मजेत गेला होता. तिने तिच्या निग्रो बाहुलीचे चित्र काढले होते. 'तिच्या छोट्या छोट्या बारीक वेण्या आहेत आणि मी तिला सूर्यप्रभा म्हणते. माझ्याकडे बंदक पण आहे. ते छाती पुढे काढून चालतं आणि स्वतःला साहेब समजतं' असे सॅली सांगत होती. मुलांना त्यामुळे तिची बाहुली बघाविशी वाटली. ती उद्या शाळेत बाहुली आणणार आहे.

एरिस छोट्यांबरोबर अजिबात नीट खेळत नाही, त्यांना चिमटे काढणं, त्यांचे हात पिरगाळणं असं करतो. विशेषतः तो चार्ल्स बरोबर फारच दुष्टपणे वागतो. पहिल्यांदा मला वाटे की मुलं त्याच्या आधी खोड्या काढत असतील पण आज मी नीट निरीक्षण केलं आणि असं होत नसल्याचं माझ्या लक्षात आलं. एरिकवर त्याच्या दोन्ही मोठ्या बहिणी ताईगिरी गाजवतात, त्यामुळे तो त्याच्याहून लहान असलेल्यांवर त्याचा वचपा काढतो, असा माझा अंदाज आहे. पण जर हे खरे असेल तर त्याच्या या भावनांचा उद्रेक सुरक्षित मार्गाने कसा होईल हे पहायला हवं.

११.३० वाजता लहान मुलांना डोरिसने पुस्तक वाचून दाखविले तोवर मोठ्या मुलांनी हस्तलिखिताचा धडा गिरवला. त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या कवितांच्या मूळ प्रतींचा संग्रह करायचा आहे. मी मोझार्टचे चरित्र वाचले आणि त्याचे मुलांना ऑक्टोबरमधल्या करमणूक कार्यक्रमासाठी नाट्यीकरण करायला आवडेल कां? असे विचारलं. अल्बर्ट म्हणाला, 'त्याला आधी इतर संगीतकारांची चरित्रे वाचायला आवडेल.'

गुरुवार, सप्टेंबर १५

मी 'बाख' आणि 'हायडेन'च्या कथा मुलांना वाचून दाखवल्या. त्यांना मोझार्टचीच कथा खूपच आवडली.

प्राथमिकची मुले सॅलीच्या बाहुलीबद्दल बोलत होती. त्यावरून आम्ही एक गोष्ट तयार केली. सगळी मुलं ती गोष्ट चार्टवरून वाचायला शिकली. मी गट चार व पाच साठी पाठ वाचत होते. तेव्हा सगळे छोटे त्यांच्या खेळघरात खेळायला गेले.

११.३० वाजता आम्ही 'द विंड हॅज सच, ए रेनी साऊंड' ही कविता शिकविणं थांबवलं. त्या कवीला नेमके काय म्हणायचे आहे त्यावर चर्चा करून, काव्यवाचन करून अर्थ व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला. गेल्या आठवड्यातील कवितेपेक्षा ही कविता वेगळी आहे, ही दुःखी, हलविणारी आहे असं वॉरेनचं मत पडलं, तर हेन्रीच्या मते, 'ही काळजीने भरलेली कविता आहे.'

या वर्षी लहान मुलं शिकण्यासाठी खूपच उत्सुक होती. बऱ्याचदा त्यांच्यातलाच कोणीतरी एकदम खेळायचे थांबवून स्वतःचे नाव गिरवायला बसे, किंवा वाचनालयात रंगीबेरंगी पुस्तकांची पानं उलटवतांना ही मंडळी नजरेला पडत. चार्ल्स तर दररोज विचारतो की, 'मी कधी वाचू शकेन'?

शुक्रवार, सप्टेंबर १६

आज श्री. रिलेनी आमच्या पत्राचे उत्तर पाठविले की, आम्हाला जर शाळेचे मैदान व्यवस्थित करून हवे असेल तर शिक्षण मंडळाकडून त्याबाबतीत कायदेशीर परवानगी घ्यायला लागेल. शिक्षण मंडळाने हा प्रकल्प हाती घ्यायला हवा.

सोमवार सप्टेंबर १९

आरोग्याच्या तासाला आम्ही गेल्या वर्षी निरोगी राहण्यासाठी केलेल्या सगळ्या गोष्टींची थोडक्यात उजळणी घेतली, यावर्षी ज्या बाबींकडे विशेष लक्ष द्यायचे आहे अशांची एक चेकलिस्ट आम्ही करणार आहोत आणि जोवर नवीन चांगल्या सवयी अंगी बाणवून, त्याची कारणे समजून घेत नाही तोवर चेकलिस्टचा पाठपुरावा करणार.

आज बरीचशी मुलं त्यांची कामे सातत्याने करत असली तरी काही जण वेळेवर काम करत नाहीत असे माझ्या लक्षात आले. जेव्हा मी याबाबतीत अधिक खोलवर गेले तेव्हा त्यांनी आता जे करायला सांगितले होते त्या कामापेक्षा त्यांनी इतरच आवडीची कामे करण्यास प्राधान्य दिलंय असं माझ्या लक्षात आलं. उद्या स्वतःसाठी अभ्यासाचे वेळापत्रक बनविण्यात मी त्यांना मदत करीन. दरवर्षी या पद्धतीने काम करणे गरजेचे आहे असं दिसतंय.

मंगळवार, सप्टेंबर २०

आज काहीवेळ आम्ही अभ्यासाच्या नियोजनाची चर्चा करण्यात दिला. प्रत्येकाला त्याच्या मनाजोगता अभ्यासाचा कार्यक्रम आखून दिला. जेव्हा गरज लागेल तेंव्हा हे नियोजन बघता यावं म्हणून ते त्यांच्या वड्यात लिहून द्यावं लागलं.

सोमवार, सप्टेंबर २६

मी मोठ्या मुलांची फळ उद्योगाच्या अभ्यासाशी तोंड ओळख करून दिली. आमच्या परगण्यामध्ये सफरचंदाच्या लागवडीला महत्त्व दिले जात आहे. आमच्या गावात सफरचंदाच्या बागा असल्याने त्यांच्यामार्फत आम्हाला या संदर्भात खूप माहिती मिळविता येईल जी डेअरीच्या वेळी मिळू शकली नव्हती. आमच्या समाजातील आर्थिक समस्येला सफरचंदाची पैदास वाढवून योग्य उत्तर मिळू शकेल.

आम्ही मार्थाच्या आजीच्या मालकीच्या फळबागेविषयी तसेच सफरचंद उद्योग एक विशेष उद्योगधंदा म्हणून पुढे येईल कां? अशी चर्चा केली. आपल्या आहारातील फळांचे महत्त्व, पूर्वीच्या दिवसांतले यासंबंधीचे महत्त्व, आजच्या काळातील फळांचे महत्त्व यांवर आम्ही चर्चा केली, 'पूर्ण वर्षभर फळे खाणे शक्य आहे कां? असा मी प्रश्न विचारल्यावर वॉरेनने एरवी दुकानातून फळ घेणे शक्य असते पण हिवाळ्यात महाग झाल्यावर अशक्य होतं असं उत्तर दिलं. मग मी हवाबंद फळे त्यासाठी योग्य पर्याय ठरतील का ते विचारले. पण कोणालाच ते माहित नव्हतं. संत्री गेल्या वर्षी खूपच स्वस्त होती असं सोफियाने सांगितले पण त्याचे कारण तिला सांगता आले नाही. वॉरेनच्या मते संत्री खूप लांबवरून आमच्याकडे येतात त्यामुळे हे विसंगत वाटतय. संत्री हाताने तोडली जातात व खूप वेळ जातो असे त्याच्या वाचनात आलं होतं. मी विचारले, 'जेव्हा संत्री पंधरा सेंटला एक क्रेट या भावाने मिळतात तेंव्हा तोडणी करणाऱ्याला जास्त मोबदला मिळतो असे वाटते कां?' अर्थात याची खोलात जाऊन चर्चा झाली नाही. पण फळ उद्योगाचे अनेक दृष्टीकोन समोर यावेत यासाठी मी आजचा दिवस घालवला. फळातील अन्नाचे मूल्य, फळ उद्योगाची वाढ, किंमती, कामगार त्यांच्या श्रमाशी निगडीत किंमती, ताज्या, हवाबंद फळाच्या डब्याचे मूल्य, हवाबंद करण्याची पद्धत आणि फळांची काळजी या सर्व मुद्यांना चर्चा स्पर्शून गेली.

मंगळवार, सप्टेंबर २७

गेले काही दिवस मुले सकाळी सकाळी रेडिओ व वर्तमानपत्रातील युरोपियन समस्यांच्या बातम्या शाळेत आणतात, त्यावर आम्ही पंधरा पंधरा मिनिटे रोज सकाळी चर्चा करतो. वरच्या वर्गाने त्यांच्या फलोद्योगासंबंधी यादी करायला सुरुवात केली. गटातील मोठी मंडळी स्वतःचे स्वतः काम करण्याचा गेल्या वर्षाच्या अनुभवावरून प्रयत्न करताहेत. मी छोट्यांना मदत करते.

मंगळवार, ऑक्टोबर ४

आज मोठ्या मुलांना त्यांचा अभ्यासाचा वेळ योग्य तऱ्हेने वापरायला शिकविण्यासाठी मी वेळ दिला.

दिवसा अखेरीस गणिताऐवजी थॉमसच्या राजीनाम्यावर चर्चा करण्यासाठी हेल्पर्स क्लबची विशेष सभा बोलावण्यात

आली. गटाला मदत करण्यास तो तयार नसतो, त्यामुळेच त्याची अध्यक्ष होण्याची पुरेशी तयारी नाही असं त्यांचं मत आहे. खेळ आवडल्याशिवाय थॉमस खेळण्यास तयार नसतो. जेव्हा तो खेळतो तेव्हा त्याचे निर्णय योग्य नसतात. विनाकारण तो खूप अतिरेकीपणे वागतो. या सर्वांची परिणीती अनेक अडथळे येण्यात झाली. अॅन्ड्र्यूने त्याच्या राजीनाम्याची मागणी केली आणि सर्वांनी त्याला साथ दिली. मुलं आता खरंच खूप शहाणी झाली. स्वतःचे स्वतः निर्णय घ्यायला लागली आहेत, दैनंदिन आयुष्यातल्या स्वतःच्या समस्या सोडवायला लागली आहेत.

एक नवीनच, मुलांना न सोडविता येण्याजोगी समस्या आता हळू हळू समोर येत आहे, जी खूपच काळजीपूर्वक हाताळायला लागेल. रूथ, डोरीस, मेरी, मे, सोफिया आता मोठ्या व्हायला लागल्या आहेत. गेल्या वसंतापासून रूथ आणि मे चा जास्तीत जास्त वेळ मुलांविषयीच्या गप्पांमध्ये जातो. दुपारच्या वेळात खेळ खेळण्यापेक्षा येणाऱ्या व पूर्वीच्या सिनेमांवर खोलीत कोंडाळे करून बसून चर्चा करणं त्यांना आवडतं. कामाकडेही दुर्लक्ष, बेपर्वाई वाढायला लागली आहे. 'मे' ने माझ्यावर तिचे पेपर्स मी हरवल्याचा आरोप केला होता. पण ते तिच्याच वहीमध्ये टाचलेले तिला नंतर सापडले. सगळ्या मुली आता वेगाने मोठ्या होत आहेत, वाढत आहेत.

त्यांच्या गटाची प्रमुख रूथ असावी असं दिसत होतं. मी तीला त्याच वर्गात परत बसवल्याबद्दल स्वतःला कधीच माफ करू शकणार नाही. जेव्हा गेल्या वर्षी रूथ मध्यम गटात होती, तेव्हा तिच्या आईला वाटले की ती आता वेगाने प्रगती करते आणि ती पुढे हायस्कूलमध्ये एक चांगली मुलगी म्हणून चमकेल. त्यासाठी तिला आणखी एक वर्षभर मध्यम गटातच ठेवलं तर चांगलं होईल, रूथलाही आईचं मत पटलं आणि आम्ही तसा निर्णय घेतला. पण यावर्षी आम्ही घोडचूक केल्याची मला जाणीव होतेय. तिने आता खूप काही गोष्टी शिकल्या आहेत. तिच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक गोष्टींशी बरोबरी करू शकणाऱ्या मुलांबरोबरच तिला ठेवायला हवे याची माझी खात्री झाली आहे.

शुक्रवार, ऑक्टोबर ७

सफरचंदांच्या बाजाराविषयी चर्चा चालू असताना सोफियाने तिच्या आजीची सफरचंद, तसेच श्री. स्कॉट इतरांचीही बरीचशी सफरचंद विकत घेतात व परत विक्री करतात असं सांगितलं. श्री. स्कॉटना भेटण्याचे मी मुलांना सुचविले आणि आज त्यांना विचारायच्या प्रश्नांची आम्ही यादी केली.

बुधवार, ऑक्टोबर १२

आज मोठ्या गटाची मुलं श्री. स्कॉटच्या बागेकडे जायला निघाली. श्री. स्कॉट आम्हाला बागेला फेरफटका मारायला घेऊन गेले. तेथून येतांना सिडर प्रेस, सिडर फिल्टर, बर्फाची पेटी, साठवणीची खोली, सफरचंद आकारनिहाय वेगळी करून त्यांची प्रतवारी करून ती पॅकबंद करण्याची जागा ही आम्ही पाहिली. थॉमस म्हणाला 'कामाबरोबर आनंदही आहे.' आम्ही थोडा वेळ गाणी गायली, बेस बॉल खेळलो आणि अंधार पडायला लागल्यानंतर घराकडे परतलो. आजचा दिवस खूप मजेत गेला.

गुरुवार, ऑक्टोबर १३

मी माझी दैनंदिनी परत वाचली होती, तेव्हा मात्र ती खूप अपुरी आणि योग्य मूल्यमापनाचा अभाव असलेली वाटली. फळ उद्योगाचा अभ्यास मुलांपुढे आढान उभे करू शकला नव्हता. आणि या पौगंडावस्थेतील मुलींसाठीही मी फारसं समाधानकारक काही निर्माण करू शकले नाही. शिकविण्याच्या काही प्रयत्नांबरोबर मी प्रत्येक आठवड्याच्या शेवटी न्यूयॉर्कला कोर्ससाठी जाते. शाळेची ही सुरुवातच असल्याने मला दमल्यासारखं होतं. फार महत्त्वाकांक्षी नसल्यासारखे वाटतं, माझी उर्जा योग्य दिशेकडे वळवायला हवी असं जाणवतं.

शनिवार, ऑक्टोबर १५

जेव्हा मला खूप गळल्यासारखे, निरुत्साही वाटते मी कु. अॅव्हरेटकडे धाव घेते. मी तिच्याशी जेव्हा बोलते, तेव्हा मला समस्या सोडवायचे मार्ग सापडतात. कु. अॅव्हरेटने, मी करत असलेला कोर्स जर माझ्या कामाशी जोडला गेलेला असेल तर अधिक प्रभावी व कमी कष्टप्रद होऊ शकेल, असे सुचवले. अभ्यासासाठी मी कोणती समस्या निवडावी याची आम्ही चर्चा केली. 'मुलांसाठी पुढे काय?' असा प्रश्न विचारून आम्ही सुरुवात केली. त्या वस्तीतल्या काही शेतीविषयक गोष्टींचा अभ्यास मुलांनी केलेला आहे. या वस्तीत पूर्वीच्या तुलनेत झालेल्या बदलांचीही त्यांनी नोंद घेतली आहे. कशामुळे हा बदल झाला

याचे योग्य उत्तर अद्यापि सापडलेले नाही. याचे उत्तर जर शोधले तर त्याचा मुलांना अधिक फायदा होईल असे आम्हा दोघांना वाटले. यामुळे त्यांना बदलत्या जगाचे योग्य ते भान येईल आणि औद्योगिक क्रांतीने नेमका काय बदल झाला हे लक्षात येईल असे वाटले.

पौगंडावस्थेतील मुलींच्या विशेष गरजा पूर्ण करण्याची व आरोग्य गरजा पूर्तीची निकडही अधिक वाढली आहे.

वस्त्रांचा अभ्यास करतांना या काही गरजा पूर्ण होऊ शकतील असे आम्हाला वाटले. काही नवीन तंत्रांचा वापर करून मी ही मुलांबरोबरीने काही नवीन प्रयोग करू शकेन. याची मलाही मदतच होईल आणि माझ्या अभ्यासक्रमाच्या कोर्सच्या प्रोफेसर्सकडून येणाऱ्या प्रश्नांनाही उत्तरे मिळतील. मग मी लिहित असलेल्या कोर्सचा पेपर म्हणजे मुलांच्या प्रकल्पाचे मूल्यामापन व कामाची कथा होईल.

मुलांना फलोद्योगात फारसा रस नसेल तर पटकन हा अभ्यास पूर्ण करून त्याचा योग्य निष्कर्ष लवकरात लवकर काढावा असे अॅव्हरेटचे मत पडले. या अभ्यासातून मुलांनी जे शिकावं असं आम्हाला वाटतंय, ते ते वस्त्रोद्योगाच्या अभ्यासातही मिळेल.

सोमवार, डिसेंबर २७

इतर गोष्टींप्रमाणे मी करत असलेली अेक गोष्ट म्हणजे दैनंदिनी लिहिणं असं होऊ नये म्हणून मी गेले दोन महिने डायरीच लिहीली नाही. या काळाबद्दलचं माझं मत नोंदवण्यासाठी मी आज परत डायरी उघडली.

या काळात आम्ही केलेल्या गोष्टी

- ◆ सफरचंद उद्योगाचा अभ्यास पूर्ण
- ◆ वर्तमानपत्राची पहिली आवृत्ती काढली
- ◆ मोझार्टच्या जीवनावरील नाटक केले
- ◆ आकाशवाणीवर गायलो
- ◆ नाताळच्या करमणुकीच्या कार्यक्रमात डिस्कन्सच्या नाताळच्या कॅरोल्स गायल्या.
- ◆ पोलिश, स्विडीश, इटालियन, रशियन, हंगेरियन, जर्मन आदी नव्या कॅरोल्स गायलो
- ◆ नाताळच्या उपयोगी भेटी तयार केल्या.

अॅकंदरीत परिस्थिती

ऑक्टोबरच्या अखेरीस थोडीशी तणावाची परिस्थिती होती पण डिसेंबर उजाडेस्तोवर ती थोडीशी निवळायला लागली. मला खात्री आहे की मी खूप थकलेली असल्याने घटनांबाबत जेवढी संवेदनशील असायला हवी होते तेवढी राहिलेली नसल्याने बऱ्याचशा समस्या निर्माण झाल्या असाव्यात. क्लबच्या सभामधेही माझ्या दृष्टिकोनाचा प्रभाव दिसत होता. मुलेही अेकमेकांच्या चूका काढून दोषारोप करत होती. नोव्हेंबरच्या सुरुवातीच्या एके दिवशी मी रूथला तीव्र स्वरात बोलण्याबद्दल बोलले तेव्हा ती म्हणाली, 'तू ही याच पद्धतीने आमच्याशी बोलतेस' हा मला धक्काच होता. पण त्यामुळे मला परिस्थितीचे भान आले. पुढच्या क्लब सभेच्यावेळी आम्ही खुलेपणाने समस्येची चर्चा केली. आम्ही असे का वागतो आहोत? हे पहायचा प्रयत्न केला. हे कशामुळे सुरू झालं हे आम्ही सांगू शकलो नाही तरी एक चुकीचा शब्द बोलल्याने दुसरा - मग तिसरा अशी साखळी निर्माण होते हे आम्हाला कळले. आपण जसं सहकार्य करायला हवं तसं करत नाही आहोत. परिस्थिती हाताबाहेर जातेय, चर्चेच्या शेवटी मेरीने तिच्या अहवाल नोंदीच्या वहीत लिहीले, 'आपण सर्वांनी अेकमेकांशी समजूतदारपणे वागले पाहिजे, त्यासाठी जास्तीतजास्त प्रयत्न करायला हवा' असे सभेत ठरले.

मुलांबद्दल

रूथ, सोफिया, मे व डोरीस यांचा आता एक कॅंपू तयार झाला होता, त्यांचे वर्तनही अगदी पौगंडावस्थेतील मुलींना साजेसं होतं. एकतर त्यांना सध्या फक्त आपापसातच रस होता, त्यांचे कपडे, त्यांची केश रचना, चित्रपट आणि त्यांचे लाडके चित्रपट अभिनेते! शाळेचे त्यांना महत्त्वच वाटत नव्हतं. मी ऑक्टोबरमध्ये केलेल्या प्रत्येक गोष्टीवर रूथ सातत्याने टीका करत होती. खोलीच्या सफाईला मदत करणं, नीटनेटकी ठेवणं तीने कधीच सोडून दिलं होतं. दोन नोव्हेंबरला आम्ही दोघीं अेकमेकांशी झाल्या गोष्टींबद्दल हिरवळीवर बसून बोललो. मी मागे पहिल्या वर्षी राल्फशी जसा संवाद साधला होता, त्याच

तन्हेचे त्याच विषयावर हे बोलणे होते. प्राथमिक शाळेच्या मुलींना व मुलांना तरुण लोकांच्या क्लबचे सभासदत्व मिळत नसे. पण मी अपवाद म्हणून रुथला त्या समितीचे सभासदत्व देऊ केले. इतर मुलांना याचे स्पष्टीकरण देणं मला सोपं गेलं कारण रुथने एका वर्षासाठी आमच्याबरोबर थांबणं स्वीकारलं नसतं तर खरंच ती हायस्कूलमध्ये आज असती. एकाएकी रुथला सगळ्या गोष्टींचे व्यवस्थापन करण्याची इच्छा निर्माण झाली. मोझर्टच्या नाटकाच्या वेळची सर्व खाद्यपदार्थांची तयारी करण्याची जबाबदारी आम्ही पूर्णतः तिच्यावर सोपविली. तीने त्यासाठी मुले निवडून समिती बनवली. खाद्यपदार्थांची यादी केली, प्रत्येकाला कोणी काय आणायचे याची कामे नेमून दिली आणि संपूर्णतः केलेल्या खाद्यपदार्थांच्या विक्रीची रात्रीची पूर्ण तयारी तिने माझ्या मदतीशिवाय केली. रुथचं सहकार्य जसे मिळू लागलं तशी इतर मुलींनीही सहकार्याचा हात देऊ केला.

‘मे’ तिच्या बहिणी सारखीच वागायला लागली होती आणि तिची शाळेबद्दलची नावड आता दिसायला लागली होती. मला फारच वाईट वाटत होतं कारण आता ती चांगले, व्यवस्थितपणे वागण्याचा प्रयत्न करायला लागली होती. ती तशी वळायलाही लागली होती. मी तिच्याकडे गटातील इतर मुलांपेक्षा जरा कमी लक्ष दिले की काय असे मला वाटू लागले. तिच्या बहिणीत डोरीसमधे खूपच बदल झाला होता. शांत, समंजस मुलीचे आक्रस्ताळ्या, भडक मुलीमध्ये रूपांतर झालं होतं. दहा नोव्हेंबरला मी तिच्या घरी गेले. माझे अगदी थंड स्वागत झालं होतं. त्यांची आई ह्यात असतांना माझे स्वागत किती छान झालं होतं त्याची आठवण मला झाली.

मी तिच्या मोठ्या बहिणीला, अेडनाला आम्हाला भेटायला बोलावले. तीच आता घराकडे बघत होती. ती तरुण मुलांच्या एका सभेला आली आणि मी तिच्याबरोबर आमच्या शाळेच्या कार्यक्रमांबद्दल व्यवस्थित बोलू शकले. तिच्यापेक्षा आणखी एक मोठी बहिण, जी परिचारिका होती, ती नाताळच्या सुट्टीत त्यांना भेटायला आली असता अेडना तीला घेवून आमच्या मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाला आली. ‘ब्लांचे’ मुलांच्या कार्यक्रमानंतर माझ्याकडे येऊन त्यांच्या सुंदर नाट्यीकरणाचे कौतुक करत होती. तीने पाहिलेलं हे सर्वात सुंदर नाटक होतं. ब्लांचेमुळे अेडनाला अेक नवीन दृष्टिकोन मिळायला मदत झाली.

सोफिया खरं तर अजून पुरेशी पोक्त झालेली नव्हती पण तिला इतर तिर्घींबरोबर वावरायचा मोह असल्याने ती त्यांच्यासारखंच वागण्याचा प्रयत्न करत असे.

या कंपूला मेरी फारशी आवडायची नाही कारण ती त्यांच्या तोंडावर तिला त्यांच्याबद्दल काय वाटते ते सांगे. यांमुळे काही वेळा ती अगदी एकटी पडे. हे टाळायला म्हणून हळूहळू तिचा त्यांच्याबरोबर छान वेळ जातो, तीची मते त्यांच्याविषयी वाईट नाहीत असं तिचं दाखवायला सुरुवात केली. पण हे सगळं खूपच वरवरचं होतं. मेरी बरोबर अेकटं बोलल्यानंतर असे वागल्यामुळे तिला फारसा आनंद मिळत नाही असे माझ्या लक्षात आले. मुलांना मेरी आवडत असे आणि इतर मुली मूर्ख आहेत असे त्यांचे मत होतं. ती छोट्यांमधेही लोकप्रिय होती.

या शाळेत आल्यापासून थॉमसमध्ये खूपच प्रगती झाली होती. तो आला तेव्हा घाबरलेला, अंग चोरणारा छोटा मुलगा होता, कोणी ही थोडेसे डिवचल्यावर जो स्वतःच्या हक्कांसाठी भांडत असे. गेल्या वर्षी काही ना काहीतरी निमित्त काढून गटातल्या प्रत्येकाला दुसऱ्या घायला; विशेषतः राल्फला तो तयार असे. या वर्षी अजूनही ही उर्मी त्याला येते पण असे त्याचे उद्रेक खूप कमी झाले आहेत. आमच्या छोट्या गटाशी तडजोड करायला तो शिकतो आहे, सहकार्य देतो आहे. ऑक्टोबरमध्ये त्याला कार्यालयातून काढल्यावर मुलांनीच त्याला अध्यक्ष म्हणून नोव्हेंबरमध्ये निवडून परत काम करण्याची संधी दिली. थॉमसने या संधीचे सोनं केलं आणि परत एकदा दुसऱ्या सभांसाठी डिसेंबरमध्ये निवडून आला.

डिसेंबरमध्ये एक महाविद्यालयीन युवक भेटीसाठी आला. आमचं काम बघायला तो बऱ्याचदा येणार होता. जेव्हा थॉमसच्या कानावर आमचे हे बोलणं पडलं तेव्हा त्याला बाहेरच्या मुलांनी आमच्या प्रसाधनगृहात नुकत्याच लिहिलेल्या अश्लिल चित्रांची आठवण आली. त्याने त्याच्या गँगला बोलावून ती चित्रे बुजवून टाकण्यासाठी रंगकामाचा प्रस्ताव मांडला, त्यासाठी एकवीस सेंट्स जमवून ते माझ्याकडे रंगासाठी जमा केले.

हेन्री त्याच्या हातून छोट्या चुका होतील म्हणून कायम काळजी करी. त्याचे काम वेळेत होणार नाही अशी चिंता त्याला वाटे म्हणून तो सतत घड्याळ बघत राही. इतका हळू काम करे की हातातलं काम संपवून इतर उपक्रमांची मजाच त्याला घेता येत नसे. त्याला गटाने आपल्याला सामावून घ्यावे असे वाटे. अनेकदा जेवणाच्यावेळी मुले त्याची मस्करी करत. त्यामुळे त्याची आई त्याला देत असलेला डबा पूर्णतः संपवणे त्याला शक्य होत नसे. या बाबतीत त्याच्या आईने माझ्याशी

बोलू नये असं ही त्याला वाटे कारण मी जर यात हस्तक्षेप केला तर मुलं त्याला नाकारतील अशी त्याला भिती वाटे.

सौ. मान त्याच्या देखतच यासंदर्भात माझ्याशी बोलल्या. मी ही त्याच्याशी बोलले आणि मुलांना तो आवडतो आणि त्याने थोडेसे जरी धाडस दाखवले तर ते त्याचा आदरही करतील असं सांगितलं. पुढच्या सभेच्यावेळी हेन्नीने अेक मुद्दा मांडला, त्यावर चर्चा झाली आणि त्यावर मार्गही निघाला. हेन्नी सगळं नीट करेल ना याबद्दल सौ. मान व त्यांच्या सासूबाई काळजी करत होत्या. त्याच्यावर थोडे दडपण आहे. आम्ही सगळ्यांनी यावर एकत्र काम केले.

अमूर्त कल्पनांच्या बाबतीत वॉरेन, अल्बर्ट, मार्था, थॉमस, मेरी, हेन्नी यांचे जास्त योगदान असते. पर्ल अॅलीस, अेलिझाबेथ, वॉरेन, अल्बर्ट, मार्था, मेरी, हेलन, थॉमस, हेन्नी व अॅन्ड्र्यू यांचे प्रत्यक्ष, कष्टप्रद कामात सहभाग असतो.

लाहान मुलं खूपच चपळ होती. लाजाळूपणा त्यांनी आता सोडून दिला होता. प्रत्येक गोष्टीत त्यांना रस होता. खेळायला आवडत होते, खूप प्रश्न विचारत होते. ते नेहमीच एकत्र मिसळत होते असे नाही. एरीक व आयरीनला चार्ल्स आवडत नसे आणि काही वेळी ते त्याचे जगणं नकोसं करून टाकत. आयरीनला शाळेत काम करणे आवडत नसे. तिच्या आईला तीने प्रत्येक गोष्टीत चमकावे असे वाटते त्यामुळे काही गोष्टी तिच्यावर लादल्या जात असाव्यात असं मला वाटतं. सॅली या गटासाठी योग्य आहे. ती आयुष्याचा खरा आनंद घेते आणि तेही अगदी निष्पापपणे! तिचा आनंद तिच्यावरून निथळतांना दिसतो. ती कविता म्हणते, गाणी गाते, नाच करते आणि कोणत्याही गोष्टींच्या मागे आकर्षण वाटून धावत सुटते.

योग्य कपड्यांच्या अभावी कार्टराईट मंडळी अर्ध्याहून अधिक काळ गैरहजर होती. शाळेत असतात तेव्हा ते खूपच कष्ट घेतात. पण खूपच मागे मागे असतात. नाताळच्या भेटी तयार करतांना मी त्यांच्याकडे मुद्दाम अधिक लक्ष दिले. अॅलेक्सने बांधणीचा सुंदर रूमाल केला, त्याला त्याने टीप घातली आणि दशा ठेवल्या. गसने बाटिकमधील वॉल हॅंगिंग केलं आणि अस्तर व्यवस्थित लावलं. त्यांच्या घरातील या सर्वात उत्तम गोष्टी असतील याबाबत मला शंका नाही. वेर्ना थोड्याच दिवसांसाठी आली आणि तीने बाटिक केलं पण त्याला अस्तर बनवायला तिला वेळ मिळाला नाही. रीचर्ड आणि क्लॉरेन्सने टेबलमॅटस् केल्या आणि सूया ठेवायला होल्डर केले.

पालकांविषयी

सौ. थॉमस या रूथला सहकार्य करतात व त्यांना सहानुभूतीही वाटते. आम्ही अेरीकला त्याने सगळ्या गोष्टी नीट कराव्यात, त्याला सुरक्षित वाटावे म्हणून प्रोत्साहन देतो, सातत्याने त्याच्या चुका दुरूस्त करत नाही.

सौ. हिल आणि सौ. लेनिक (थॉमसची आई) या शाळेने त्यांच्या मुलांसाठी जे काही केले त्याबद्दल माझे कायम आभार मानतात. मी थॉमसच्या प्रगतीचा आलेख सौ. लेनिकना दाखवला त्यामुळे थॉमसच्या शिकण्यात सुधारणा होते आहे असा विचार त्या आता करायला लागल्या. तो आता अधिक चांगला मुलगा होईल असे त्यांना वाटते. सौ. सॅमेटीस कायम सल्ला मागतात. मुले तिच्यावर सातत्याने टीका करतात त्याने ती दुखावते. तिच्या मुलींना नेमके काय झालंय हे तिला समजत नाही आणि त्यामुळे ती वाजवीपेक्षा अधिकाधिक काळजी करते.

सौ. ओस्लेयूस्की नेहमीच मदतीला तयार असते. सौ. डुलीओने दुपारच्या भोजनाच्या मदतीत सातत्य राखले आहे.

शिक्षिकेला मदत करावी म्हणून श्री. व सौ. प्रिन्लॅक आपल्या मुलांना नेहमी उत्तेजन देतात. शिक्षिका त्यांच्यासाठी खूप काही करते त्यासाठी सहकार्य केलेच पाहिजे असा त्यांचा दृष्टिकोन असतो. मुलंही मदत करतात. या काळात मी सौ. रामसेंबरोबर आनंदात दोन दुपारी घालवल्या व तिला जाणून घेतलं. तिने तिची चित्तरकथा मला ऐकवली. क्रांतीच्या काळात तिच्या पालकांना रशियातून कसं पळावं लागलं, तिच्या आईने 'फिनिश' शेतकऱ्यांची कशी सेवा केली व या देशात कुटुंबाला आणण्यासाठी कसे पैसे जमा केले याची वर्णने तिने केली. तिच्या आनंदी बालपणाबद्दल, कॉलेजच्या रसायन शास्त्राच्या शिक्षणाबद्दल, तिच्या, फिल हॉर्मोनिक ऑर्केस्ट्राच्या संचालकाची बायको असलेल्या जुळ्या बहिणीबद्दल आम्ही गप्पा मारल्या.

माझ्याशी सॅलीच्या तरुण आईचाही परिचय झाला. ती सॅलीबद्दल महत्वाकांक्षी वाटली. तिला सॅलीला छोट्या खेड्यातील शाळेत जावे लागते याचे वाईट वाटते. इथे ती टॉमबॉय होतीय असं तिला वाटतं. सॅली आधी शहरातल्या खाजगी शाळेत जात होती तिथं ती छोटी सभ्य स्त्री बनू शकली असती. सॅलीला ती करत असलेली प्रत्येक गोष्ट कशी आवडते, ती किती समजूतदार, जुळवून घेणारी मुलगी आहे, तिला तिचा चुलतभाऊ थॉमस - जो तिच्याशी खूप चांगला वागतो तो तिला किती आवडतो हे मी तिला सांगितलं.

एकंदरीत पालकांचा दृष्टिकोन चांगला आहे. ते सहकारीवृत्तीचे, मित्रत्व जपणारे, सहानुभूती बाळगणारे आहेत व त्यांच्याबद्दल माझ्या मनात कृतज्ञता आहे.

सफरचंद उद्योगाच्या अभ्यासाबद्दल

आमच्या गावात सफरचंदाच्या बागा फायदेशीर ठरू शकतात या निर्णयाप्रत आम्ही आलो. आमच्या भागात ज्याला बाजारात खूप मागणी होती - अशी रसदार, स्वादिष्ट सफरचंद पिकविण्यासाठी योग्य भौतिक परिस्थिती आहे. मागणीला पुरेसा पुरवठा करण्याइतके उत्पादन सध्या होत नाही. खरेतर बाजारपेठ, रस्ते ही चांगले आहेत. सफरचंद उत्पादनासाठी आवश्यक ती माहितीही उपलब्ध आहे. खूप मोठ्या भांडवलाची गरज छोटी बाग निर्माण करण्यासाठी लागणार नाही पण निदान पहिली सात वर्षे तरी परताव्याची अपेक्षा ठेवता येणार नाही.

दुग्धव्यवसायाच्या अभ्यासात मुलं जेवढी गुंतली तेवढी यामधे गुंतली नव्हती. 'प्रत्येक अध्ययनाचा अनुभव घेतांना त्यामागचा हेतू डोळ्यापुढे असला पाहिजे,' हे तत्व प्रत्यक्षात उपयोगात आणायला मला शिकायला हवं.

मोझार्टच्या जीवनावरील नाट्यानुभवाबद्दल

माझ्या मदतीने मुलांनी सादर केलेला अतिशय सुंदर नाट्यानुभव असं मी याचं वर्णन करीन. पूर्वी आम्ही केलेल्या नाताळच्या नाट्यानुभवाप्रमाणे हा ही अतिशय कलात्मकतेने निर्माण झालेला होता. अनेक वेगवेगळ्या मुलांनी मोझार्टच्या वेगवेगळ्या वयांसाठी तीन ते चौदा वर्षांसाठी भूमिका केल्या होत्या. सॅलीने तीन वर्षांच्या मोझार्टची भूमिका केली होती. पहिल्या प्रसंगात मोझार्ट कुटुंब लिओपोल्ड मोझार्ट चा चौदावा वाढदिवस साजरा करते. याच प्रसंगात वॉल्फगॅंगच्या नंतर प्रसिद्धी पावलेल्या ओळी होत्या, 'प्रिय पपा, मला तुम्ही खूप, खूप, खूप आवडता. देवा खालोखाल माझे पपा येतात.' यावेळी सॅली खुर्चीवर उभी राहिली. तीने थॉमसच्या गळ्यात हात घातले, या ओळी म्हटल्या आणि त्याच्या गालाची पापी घेतली. दोन्ही गॅंगस्टर्स पूर्णतः स्वतःला विसरलेले होते. ते थॉमस आणि सॅली नव्हतेच, ते लिओपोल्ड मोझार्ट आणि त्याचा तीन वर्षांचा छोटा मुलगा वॉल्फ गॅंगच झाले होते. हे इतकं समरसून चाललं होते की प्रेक्षकांपैकी कोणीही हसलं नाही.

आयरीनने सहा वर्षांच्या वॉल्फगॅंगचे काम केले होते. दुसऱ्या प्रसंगात लिओपोल्ड व त्याचे मित्र येतात, मोझार्ट लिहीण्यात गुंतलेला, खालील संवाद तेव्हा घडतो.

लिओपोल्ड - तू हे काय करतोय, वॉल्फर्ल?

वॉल्फर्ल - पपा, पियानो सोनाटा, पण अजून पूर्ण झाला नाही.

लिओपोल्ड - ठीक आहे, त्याचा नको विचार करू. आपण ते बघू या. तो नक्कीच खूप चांगला झाला असणार. बघ माझ्या प्रिय मित्रा स्कॅचनर, बघ किती क्रमानी, योग्य तऱ्हेनी, नियमानुसार लिहिला आहे तो. हा अवघड वाटून एखादेवेळी कोणी वाजवूनच पहाणार नाही!

आयरीनने ज्या तऱ्हेने तिचे छोटेसे शिर वर उचललं आणि थॉमसला प्रामाणिकपणे म्हणाली, 'पण हे सोनाटा आहे, पपा, कोणालाही त्याचा सराव करायलाच लागेल. आणि याचतऱ्हेने ते व्हायला हवे.' हे मी कधीच विसरणार नाही. त्यानंतर सोनाटाची तीने वाजवलेली धून ही आयरीनच्या पदार्पणातच पियानोवादन होतं. तुम्ही ऐकलं असतं तर ती म्हणजेच मोझार्ट आहे असे तुम्हाला वाटलं असतं.

पूर्ण नाटकात मोझार्टचे संगीत वापरायची खूपच संधी होती, त्याचा मुलांनी अभ्यास केला होता आणि नाट्यीकरणापूर्वी त्यांनी त्यांची संगीतबद्ध केलेली असंख्य गाणी गायली. मुलांनी खूपच प्रामाणिकपणे सगळ्या गोष्टींचा अभ्यास करून नाटक उभं केलं होतं व प्रेक्षकांनाही ते खूपच आवडलं.

रेडिओवर गाण्याविषयी

प्रत्येक महिन्याला पश्चिम स्टेशनवर अर्धातास शैक्षणिक कार्यक्रम होतो, त्या कार्यक्रमाचं साहित्य गावातून मागवलं जातं. मुलांना डिसेंबरमध्ये गाणे गायला बोलावले गेले. त्यांनी पुढील कार्यक्रम केला.

कॅरोल्स

सोप बबल्स

द विंड हॅज सच अ रेनी साऊंड

लिटील व्हाईट हॉर्स द मेन डीप

लोकसंगीत

आयरीश - द गॉलवे पेपर

इटालियन - इटलीसाठी

जर्मन - लिटील् डस्टमन

रशियन - कॉसॅक हॉर्समन

जाणत्या संगीतकारांच्या संगीतातून

ब्रॅहम्स - इन पोलंड देअरीज अँड इन

हाइडेन - द विंडस्

मोजार्ट - स्लीप अँड रेस्ट

बिथोवेन - नाईट अँड डे

बाख - एट्थ साल्म

ख्रिसमस कॅरोल - सायलेंट नाइट

ब्रिंग अे टॉर्च - जेनेटी इझाबेला

ओ सॅनस्टीसीमा

त्यांनी किती छान हा कार्यक्रम सादर केला हे सांगणाऱ्या असंख्य तारा मुलांना मिळाल्या. त्याने ते खूप झाले. पालकांचा ऊरही घरी ही गाणी ऐकून अभिमानाने भरून आला. स्टेशनचे आकर्षण मुलांमधे निर्माण झाले आणि अनेकानेक प्रश्न ते विचारायला लागले. त्याची उत्तरे स्टेशन कर्मचाऱ्यांनी सहानुभूतीपूर्वक दिली. हा अगदी मोलाचा अनुभव मुलांना मिळाला.

नाताळच्या नाट्यीकरणाविषयी

डिकन्सच्या ख्रिसमस कॅरोलमधील स्कूजच्या भूमिकेने थॉमसने त्याच्या नाट्यजीवनातील सृजनशीलता दाखवून बहार उडवून दिली. प्रेक्षकांतील प्रत्येकजण त्याचे अभिनंदन करत होते. डॉ. व सौ. ब्रीडने त्याच्याशी हस्तांदोलन केले. दुसऱ्या दिवशी आम्ही जेव्हा सफाई करत होतो तेव्हा तो नम्रपणे म्हणाला, 'मी रात्री खरच बरं काम केलं असावं.' त्याने खूपच छान केलं होतं. सगळ्या वस्तीला त्याच्याबद्दल आदर वाटायला लागला आणि थॉमसच्या मनात स्वतःविषयी सन्मान निर्माण झाला.

दुसऱ्या प्रसंगात फिझीमिंग ख्रिसमस पार्टीसाठी मी मुलांचा 'सर रॉजर डी कॉव्हेरी' नाच बसवला होता. मोठ्या मुलींच्या दृष्टीने तर हा नाटकातला महत्वाचा भाग होता. त्यांची त्यांच्या जोडीदारांबद्दल खूप चर्चा झाली. हेन्री लोकप्रिय होता कारण तो सफाईदारपणे नाचे. डिसेंबर महिन्यामध्ये मुलगी तिच्या जोडीदाराबरोबर हॉलमध्ये नाचाचा सराव करते आहे, त्याला स्टेप्स नीट माहिती आहेत की नाही हे बघते आहे असे दृश्य कायम दिसत होते.

अल्बर्ट आणि वॉरेनने ख्रिसमस कॅरोलचा सिनेमा पाहिला होता. त्यांचीही आम्हाला खूप मदत झाली. वॉरेनकडे दिग्दर्शनाचे चांगले अंग आहे. नाट्यीकरणात चांगली छोटीशी टीम बनवणाऱ्या छोट्या क्लॅरेंसपासून, प्रत्येकाला भूमिका होत्या. कॅरोल्स गाण्यामध्ये नेहमीप्रमाणे प्रेक्षकही सहभागी झाले होते आणि सर्वांनीच नाट्यीकरणाची दखल घेऊन, कौतुक केलं.

बुधवार, डिसेंबर २८

आणि आता मला उरलेल्या वर्षाच्या नियोजनाकडे वळायला हवे. अभ्यासक्रमामध्ये मी करत असलेल्या कोर्सचा अहवाल लिहिणेही अपेक्षित आहे. अर्थात यासाठी खूप वेळ लागणार आहे. त्याचे महत्त्व माझ्यासाठी खूप असेल, त्यामुळे मला असं वाटतं की मी काही महिन्यांसाठी माझं लेखन त्यापुरतंच मर्यादित ठेवावं, दैनंदिनीत नोंदी करू नयेत. मी नवीन प्रोग्रॅम तयार केला.

मी नवीन तंत्रे शिकते

आभार प्रदर्शनांनंतर आम्ही वस्त्रोद्योगाचा अभ्यास करायचे ठरवले. डिसेंबरमध्ये मुलांनी लिनोलियम ब्लॉक प्रिंट्स करण्याचा अनुभव घेतला होता. त्यांनी नाताळकार्ड, टेबलक्लॉथ याचे प्रिंटिंग केलं होतं. बाटिक पद्धतीची वॉल हँगिंग्ज, टाय-डाय बांधणी पद्धतीचे स्कार्फ, टेबल कव्हर्स, खिडक्यांचे पडदे हे ही केले होते. मुलांनी भेटींच्या वस्तूंची रेखाटनं करण्यापूर्वी मी त्यांना डिझाइन संबंधी काही गोष्टी शिकवल्या होत्या. मी आमचा विषय खूप छानपणे स्पष्ट करून त्यांच्या हातात आयता सजवून दिला, तर मुलांना तो कसा शिकता येईल? हा मी विचारच केला नाही. एक मागासलेली पद्धत मी वापरली. मुलांच्या लक्षात जरी आली नसली तरी ही माझी घोडचूकच झाली. मी त्यांना मोकळे सोडून स्वतः प्रयोग करून डिझाईन शोधून काढायला उद्युक्त करण्याऐवजी त्यांना विशिष्ट चौकटीच्या बंधनात टाकत होते. या सगळ्यातून एवढंच साधलं गेलं की मुलांना त्यांच्या हाताने काम करायला मिळाले होते. आणि त्यांनी स्वतःच वस्तू तयार केल्या, त्यातून ते शिकले आणि त्यांना मजा आली. यापुढची पायरी कोणती असेल? नाताळसुट्टीनंतर मी काय आणि कशी सुरुवात करू?

अखादेवेळी वस्त्रांच्या संदर्भात जाणून घेतांना मुलांच्या गरजा काय असतील? हे जाणून घेणे मला गरजेचे ठरेल का? वेगवेगळ्या प्रसंगी, ऋतुमध्ये घालण्याच्या कपड्यांमध्ये किती विविधता असते याची समज त्यांना यायला हवी. नवीन कपडे निवडतांना त्यांच्यामध्ये चांगला चोखंदळपणा यायला हवा. त्यांच्या कपड्याच्या अंदाजपत्रकाचा त्यांना जास्तीतजास्त चांगला उपयोग करता यायला हवा. कपडे खरेदी करतांना ग्राहकाला येणाऱ्या समस्या त्यांनी समजून घ्यायला हव्यात, त्याचा उपयोग करायला हवा. कपड्यांना लावलेली लेबल्स, त्या मटेरीयलच्या गुणवत्तेबद्दल, कलाकारीबद्दल काय कथा सांगतात? हे त्यांना कळायला हवे. कोणत्या परिस्थितीत हे कापड अथवा कपडा तयार केला गेलाय? हे समजायला हवं. जाहिराती काळजीपूर्वक वाचता यायला हव्यात, त्यांचा संदेश समजून घेता यायला हवा, जगात बदल कसे घडताहेत, वेगळे शोध कसे लागतात, त्यांचा कापड व्यवसायात कसा उपयोग होतो हे ही त्यांच्या लक्षात यायला हवे.

ज्या पौगंडावस्थेतील मुली सध्या स्वतःतच मग्न आहेत, आकर्षक दिसताहेत, मोठी मुलं विशेषतः हळू काम करणारी मुलं, ज्यांना स्वहस्ते काम करायचं आहे त्यांमुळे त्यांना जगाचे दरवाजे खुले होणार आहेत, या सगळ्यांना जाणून घ्यायची गरज आहे.

एखादेवेळी मी सगळ्या उपलब्ध कापडांचा पेटारा घेऊन शाळेत गेले व आम्ही त्या नमुन्यांचं परीक्षण केलं तर मुलांचा यातला रस वाढेल.

मंगळवार, ३ जानेवारी १९३९

आपापल्या पोशाखाच्या कापडाचा प्रकार काय आहे हे मुलांना ओळखता येतय कां? हे विचारण्यापासून मी आजच्या अभ्यासाला सुरुवात केली. सुती, लोकरी, रेशीम आणि रेयॉन यांपासून कपडे बनतात. त्यातही असं लक्षात आलं की फक्त लिननचे कपडे नव्हते. मुलांनी पेटाऱ्यातून नेलेले नमुने बारकाईने पाहिले आणि प्रश्न विचारला, 'हे लिनन आहे कां?' त्यानंतर पहिला प्रश्न आला 'ते कसे सांगता येईल?' मी मुलांकडेच प्रश्न परतवला. हेलन म्हणाली, 'त्याला पटकन सुरकुत्या पडतात.' 'इतरही कापडांना पडतात' हे इतरांनी दिलेले उत्तर 'अशा पद्धतीने सांगत येणार नाही' अल्बर्ट म्हणाला, 'काही सुती कापडं लिनन सारखी दिसतात, त्यामुळे सांगणं खूप अवघड आहे.' अँड्र्यू म्हणाला, त्याचा भाऊ हाताने स्पर्श करून कापड कोणते ते सांगतो. मुले पुढे होऊन कापड उचलून त्याचा स्पर्श कसा आहे ते बघायला लागली. तेव्हा वॉरेन म्हणाला, 'लोकर जाळून त्याच्या वासावरून लोकर ओळखता येते.' आम्ही तसे करून पाहिलं. लोकर जळतांना प्राण्याच्या मांसाचा वास सगळ्यांनाच जाणवला. लोकरीसारखे दिसणारे काही तुकडे होते, ते जाळल्यावर त्याचा मात्र लोकर जाळल्यावर येतो तसा वास आला नाही. मार्था म्हणाली, 'अखाद्यावेळी त्यात सुताचे प्रमाण जास्त आणि लोकरीचे थोडेसे प्रमाण असलेला कापडी तुकडा असेल.' तिच्याकडे पूर्वी असलेल्या अंका स्वेटरमध्ये सुतीचे व लोकरीचे मिश्रण होते. मुलांनी इतर कापडांचे तुकडेही जाळून काय परिणाम होतो ते पहायचे सुचवले. जेव्हा जॉर्जेने रेशीम जाळलं तेव्हा प्रत्येक रेशमाचा कापडी तुकडा जाळल्यावर त्याचा पापुद्रा शिल्लक राहून (विशिष्ट जळका) जळका वास आला. काही रेशमासारखे दिसणारे पण तितकेसे मऊ नसलेले तुकडे जाळल्यावर आखूड, जाडसर कोळश्यासारखे झाले. 'हे नक्की रेयॉन असणार!' रूथचा अंदाज. जॉर्जेने सुती कापड जाळले आणि त्याचाही रेऑनसारखाच परिणाम दिसला. 'त्याच्यावरून वेगळेपण ठरवता येणार नाही. त्याची मदत होणार नाही'

अल्बर्ट कुरकुरला. 'सुत व रेऑन मधला फरक सांगण सोप्य आहे, एक चमकतं दुसरं चमकत नाही.' पॉलने मल्लीनाथी केली. 'छे, असंच काही नाही' रूथने विरोध दर्शविला. 'मी शिवणकामात पोशाख बनवतेय तो तलम लोकरीचा आहे आणि तो चमकतो.' 'पण हे रेऑनपेक्षा जड आहे' पर्ल म्हणाली, 'मिस् वेबरचा नायलॉनचा पोशाख आहे तो ही माझ्या तलम लोकरीच्या इतकाच जाड आणि तसाच दिसतोय.' रूथ अखेरचं म्हणाली. आता वेळ संपत आल्यामुळे आपापल्या घरी असलेले कापडाचे प्रकार बघायला आणि ते ओळखायला त्यांना सांगितले.

बुधवार, जानेवारी ४

आज मी मुलांना त्यांना घरी काय शिकायला मिळाले त्याबद्दल विचारले. वॉरेन म्हणाला, त्याच्या आईने लोकर आणि रेशीम यामधे प्राणीज तंतू असतात आणि त्यामुळे ते जाळल्यावर पिसं जळल्यासारखा चमत्कारिक वास येतो. सूत आणि लिननमध्ये वनस्पतीजन्य तंतू असतात, ते झुडुपांपासून बनतात असं सांगितलं. 'रेयॉनमध्येही वनस्पतीजन्य तंतू असतात.' इति रूथ. 'ते झाडांपासून कुठं बनतात?' वॉरेन म्हणाला रेयॉनला रासायनिक तंतू मानले जाते.

मुलांना त्यांच्या वह्यांमधून वेगवेगळ्या मटेरीअल्सचे नमुने चिकटवून संग्रह करण्याची कल्पना खूपच आवडली, आणि आमच्याकडे सुती, लोकर, रेशीम, रेऑन, लिनन आणि इतर अनेक तुकडे वेगळे करायला सुरुवात झाली. 'आपण आमच्या शिवणसमितीसाठी लायनिंग स्टोअरमधून आणलेले नमुने वापरू शकणार नाही कां?' मेरीने सुचविले. कारण त्या प्रत्येकाच्या मागच्या बाजूला त्याचा प्रकारही लिहीला आहे त्यामुळे आपल्याला खात्रीची माहिती मिळेल. मेरीने ते सगळे टेबलावर मांडले त्यामुळे मुलांना ते नमुने नीट कापून अेकावर अेक कसे लावलेत ते कळलं.

ते सगळे हे करताना सोफियानं त्यात सुती कापडाचे किती प्रकार आहेत आणि डेनिमचे कापड व नैनसुकचे कापड किती वेगवेगळ्या प्रकारची आहेत ते बघितले. रेऑनला खूप वेगवेगळी नावे असल्याचे मी मुलांना सांगितले. पण रेऑन इंडस्ट्री तशी नवीन असल्याने त्यांची नावे आपल्याला परिचित नाहीत हे ही सांगितले. डोरीसने लोकरीचे २ तुकडे उचललेआणि म्हणाली, 'लोकरीचेही वेगवेगळे प्रकार असतात. या लायनिंग स्टोअरमधून आलेल्या तुकड्यावर 'बुल-क्रेप' असे लिहीले आहे.'

इतका वेळ शांत बसलेला वॉरेन मटेरिअल वेगळे करण्याच्या व्यापातून डोके वर काढून म्हणाला, 'आपण बरोबर आहोत की नाही हेच सांगता येत नाही. कपड्यासाठी कापड खरेदी करणाऱ्या फॅक्टरीत काय करत असतील? कापड नेमकं अमुक प्रकारचे आहे हे सांगण्याचे त्यांच्याकडे कोणते मार्ग असतील?' 'सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली कापड पाहिल्याशिवाय असे कापडाबद्दल कोणतेही विधान करणे शक्य नाही' असे मी त्याला सांगितलं. माझ्या तोंडून शब्द निघाल्या बरोबर, डॉ. ब्रीडच्या शाळेतून एखादे सूक्ष्मदर्शक यंत्र आपल्याला मिळू शकेल अशी जाणीव मला झाली. सगळ्या मुलांसाठी हा किती झपाटून टाकणारा अनुभव असेल!

सोमवार, जानेवारी ९

डॉ. ब्रीडकडून सूक्ष्मदर्शक मिळवायला मला शनिवार उजाडला आणि मी तो आज शाळेत घेऊन आले. त्यामुळे पूर्ण दिवसभराचा कार्यक्रम विस्कटून गेला. लहान मुलांनाही 'हे वेगळे काय चाललयं' ते जाणून घ्यायचे होते. मी सूक्ष्मदर्शकाखाली सूती तंतू धरले आणि प्रत्येकाने आळीपाळीने तो मोठा दिसणारा कापडी तंतू पाहिला आणि त्यांच्या तोंडून विविध चित्कार बाहेर पडले. मुलांनी खूप वेगवेगळे तंतू बघितले. त्याची त्यांच्या वहीत चित्रेही काढायचे त्यांनी ठरवलं.

दुपारी मुलांनी इतरही गोष्टी सूक्ष्मदर्शकाखाली पाहिल्या. वॉरेनने त्याला असलेला सगळा फावला वेळ विश्वकोशामधे सूक्ष्मदर्शकाचे भाग, त्याची जोडणी, त्याचे काम हे वाचण्यामधे घालवला.

मंगळवार, जानेवारी १०

आज सकाळी सूक्ष्मदर्शकाखाली अनोळखी कापडांचे तुकडे, त्यांचे तंतू-स्वरूप पाहण्यासाठी ठेवले. मुलांना वाटत होते त्याप्रमाणेच अनेक कापडं मिश्र तंतूंनी बनलेली होती.

यावेळपर्यंत सूक्ष्मदर्शक यंत्र फक्त मीच हाताळत होते. दुपारी वॉरेनने यंत्र हाताळण्याची परवानगी मागितली. त्यानं सांगितले की, सूक्ष्मदर्शकाची काळजी कशी घ्यायची, ते हाताळायचं कसं, ते कसं काम करतं याची सर्व माहिती त्याला आहे. मी काही वेळ त्याचे काम करणं पाहिलं आणि नंतर त्याला रस असणाऱ्या मुलांबरोबर अेकटं सोडलं. मी जेथे काम करत होते तिथे ही त्याचा आवाज ऐकू येत होता. तो सांगत होता, 'गेल्या वर्षी, तुम्हाला आठवतं, आपण दोन भिंग वापरून वस्तू

मोठ्या करून पाहिल्या होत्या! त्याच तऱ्हेने सूक्ष्मदर्शक यंत्रही काम करतं, हे जास्त शक्तिमान असतं कारण त्यात २ पेक्षा अधिक भिंगं कार्यरत असतात.' त्याला आपण नेमके काय सांगतो आहोत ते पक्कं समजलं होतं आणि तो ते मुलांना छान समजावत होता. हे सगळं आज दुपारी मुले जेव्हा कापडांचे नमुने सूक्ष्मदर्शकाखाली तपासून त्यातले धागे, त्यांचे नमुने बघत होती तेव्हा झालं. त्यांना केवळ ते साहित्य किती सुंदर दिसते ते बघण्यातच रस होता.

बुधवार, जानेवारी ११

आज सकाळी मी त्या धाग्यांच्या विणींकडे जास्त काळजीपूर्वक, जवळून बघायला मुलांना सांगितले. त्यांनी असंख्य, तऱ्हेतऱ्हेचे नमुने बघितले आणि त्यात तीन प्रकार वारंवार दिसतात असे त्यांच्या लक्षात आलं. मी 'मे'ला पुस्तक देऊन या विणींबद्दल त्यात काही आढळतयं का, ते बघायला सांगितले. आम्ही बघत असलेले तिन्ही प्राथमिक विणींचे प्रकार तिला सापडले. त्याबद्दल आपापल्या वह्यांमधे मुलांनी सविस्तर लिहायचे ठरवले. जेव्हा आम्ही सॅटीनचा तुकडा बघत होतो तेव्हा मार्थाने विचारले, 'हे कसे बनवतात?' मी मुलांना त्यांना माग बनवायला व त्यावर विणायला आवडेल का? असं विचारलं, त्यांना खूपच उत्साह वाटला.

सोमवार, जानेवारी १६

आम्ही डॉ. ब्रीडला त्यांचे सूक्ष्मदर्शक यंत्र वापरू दिल्याबद्दल पत्र पाठवायचं ठरवलं. त्यामधे मुलांना त्याचा किती उपयोग झाला याबद्दल अतिशय निर्मळतेने उल्लेख केला होता. डोरीस, जी सध्याची सचिव होती तिने सुंदर हस्ताक्षरात ते पत्र लिहील आणि पाठवलं.

मंगळवार, जानेवारी १७

मी डोरीस, रूथ, मे आणि सोफियाला पुस्तक देऊन नवाजो इंडियन लूमबद्दल शोधून काढायला सांगितले. तसेच बॉक्स लूम, लॅप लूम आणि दोरीचे हँडल असलेल्या लूम फ्रेमबद्दल शोधायला सांगितले. त्याचे वर्णन करणारे अहवाल लिहून मुलांपुढे सादर करण्यास मी त्यांना मदत केली. मधल्या काळात उर्वरीत सगळी मुलं वह्यांमधे नोट्स घेत होती.

बुधवार, जानेवारी १८

मुलींनी मुलांपुढे आपला अहवाल सादर केला. सगळ्यांनी तो काळजीपूर्वक ऐकला, त्यावरून त्यांना स्वतःसाठी कोणत्या प्रकारचा 'माग' बनवायचा ते ठरवायचे होते. प्राथमिक मुलांनीही ही माहिती ऐकली. त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणांनी 'माग' बनवून त्यांवर विणण्याची इच्छा दर्शविली. रूथ म्हणाली, 'छोटा नवाजो इंडियन लूम बनवायला सोपा पडेल. प्राथमिकची मुले हा नक्की बनवू शकतील.' पाचसहा वर्षांच्या मुलांना, त्यांना वगळल्यासारखे वाटले, तेव्हा त्यांना पुठ्ठ्याचा माग बनवायला आणि धाग्यांची रिळं, मटेरियलच्या लांबुळक्या तुकड्यांनी बनवायचे मी वचन दिले.

शुक्रवार, जानेवारी २०

मुलांनी वेगवेगळ्या मागांसाठी लागणाऱ्या लाकडांची यादी तयार केल्यावर आम्ही वखारीत साहित्य आणायला गेलो. डोरीसने न्यूयॉर्क मधल्या कला औद्योगिक सहकारी सेवेला पत्र लिहून हव्या असलेल्या साहित्यांबद्दल कळवले. मुलांनी पॉकेट बुक्स आणि बेल्टस् करायचे ठरवले होते. बच्चे कंपनी जाड्या सूती दोऱ्यापासून नवाजो इंडियन लूमवर टेबल मॅन बनविणार होती.

शुक्रवार, फेब्रुवारी ३

गेले दोन आठवडे आम्ही माग बनवतो आहोत. मी सूचना नीटशा वाचल्या नव्हत्या हे अेकापरीने पथ्यावरच पडले होते. त्यामुळे मुलांना स्वतःच्यास्वतः सूचना वाचून, त्याचे नियोजन करून त्यांचा वापर करावा लागत होता. यामुळे त्यांची स्वतंत्र बुद्धी पणाला लागत होती. मोठ्या मुलांपैकी प्रत्येकजण कोणत्याही मदतीशिवाय स्वतंत्रपणे दूसरा माग तयार करू शकेल अशी माझी खात्री आहे. 'अेडवर्ड' जो चांगला वाचणारा नव्हता, त्यानेही सगळ्या सूचना नीट वाचल्या आणि माझ्या मदतीशिवाय बॉक्सलूम तयार केला. बाकीच्या तिघांनी मदतही केली. जे बॉक्सलूम बनवत होते त्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी त्याने मदत केली. जॉर्जने नवाजो इंडियन लूम कसा बनवायचा ते शिकून प्राथमिक मुलांनाही त्यानं ते शिकवलं. संपूर्ण कामाची देखरेख त्याने केली.

या अभ्यासाने मुलांमध्ये नवे शिकण्याची गरज व इच्छा निर्माण झाली. विशेषतः मोठ्या मुलांना स्वतःच्या हाताने स्वतः वस्तू तयार करण्याची मजा काढायला लागली. त्यांच्यापुढे असलेल्या ठोस हेतूमुळे त्यांनी सर्व सूचनांचे नीट, काळजीपूर्वक वाचन केले.

आम्ही करत असलेल्या कामात 'मे'ला शेवटी रस वाटायला लागला. अडेवर्डच्या थोड्या मदतीने तिने बॉक्सलूम बनवला. आणि त्यावर पॉकेट बुकसाठी विणणं सुरू केलं. इतर सर्व मुलींना तर आम्ही साहित्य बघायला लागल्यापासूनच रस निर्माण झाला होता.

शुक्रवार, फेब्रुवारी १७

यामधेच आणखी दोन आठवडे गेले. मुले त्यांच्या विणकामात इतकी गुंतली होती की, त्यांची इतर कामे संपली रे संपली की ती परत मागावर बसत. या सगळ्यावेळात मी, 'आम्ही इथून पुढे काय करणार?' याचा विचार करत राही. मुलांकडून इतर कशाबाबत पुढाकार नव्हता, ते विणकामात पक्के गुंगले होते. मध्यंतरी मी विणकाम व वस्त्रोद्योगांबद्दल इतकं वाचून काढलं की ती माहिती माझ्याकडे खूपच जमली. या सगळ्या अभ्यासाला जवळजवळ सात आठवडे लागले. खूप काळ झाला होता. पण आता आम्ही याचं मूल्यमापन कसं करणार? जसजसा अभ्यास पुढे जाईल तसतशी मी यादी केलेल्यापेक्षा वेगळे निष्कर्ष हाती येऊ शकतील. हे निष्कर्ष नेहमीपेक्षा वेगळे असले, आत्तापर्यंत कधीच जाणवले नसले तरीही असे निष्कर्ष मिळणं ही या चांगल्या कामाची पावती असू शकेल.

या सर्व काळात आमची कशाबद्दलच औपचारिक चर्चा झालेली नव्हती. आम्ही प्रत्येक तासाला काम केलं. जेव्हा काही माहिती करून घ्यायचं होतं तेव्हा थांबलो, शोध घेतला आणि परत काम चालू केलं. हे तंत्र सगळ्यांसाठी जास्त उपयोगी वाटलं. अेकीकडे मी याचं मूल्यमापनही करत होते. मुलांनी काही प्रश्न या दरम्यान उपस्थित केले होते, विचारले होते. त्यामुळेही बऱ्याचदा हा अभ्यास पुढे जात होता. जेव्हा सगळ्यांचा रस उत्कर्षाला पोहोचला, तेव्हा मी पुढच्या काही पायऱ्या सुचवल्या. हे तंत्र आणि अशी संधी मिळणं ही माझ्यासाठी आणि मुलांसाठीही पर्वणीच होती. त्यामुळेही ते वारंवार प्रश्न विचारत असतील, उपस्थित करत असतील. हे काम जसजसं पुढे जाईल तसतसं त्याचे मी निरीक्षण करायलाच हवं.

पुढच्या पायऱ्या काय असतील? वेगवेगळ्या तंतूपासून कापड बनतांना कोणत्या प्रक्रिया होतात याचा अभ्यास काय काय साध्य करेल? उदा. लोकराचा स्वभावधर्म, त्याची काळजी, त्याचे कापडात, कपड्यात रूपांतर होण्याची प्रक्रिया, उष्णतेचे चांगले अथवा वाईट वहन कशावरून ठरते, लोकर स्वच्छ करणे, धुणे सोपं आहे कां? किती महाग असेल? या प्रकारच्या अभ्यासातून मला मुलामुलींच्या काही आरोग्यविषयक, आर्थिक आणि सामाजिक गरजा लक्षात येतील असंही मला वाटतय.

शक्यतर मी मुलांचा विणकामातला उत्साह आणखी खोलवर नेऊन मूळ प्रक्रियेकडे वळवायचा प्रयत्न करायला हवा. त्यामुळे या विषयाचा अभ्यास करतांना मला जे वेगवेगळे प्रयास करावे लागले असते ते करावे लागणार नाहीत. मला वाटतं, मी माझ्याबरोबर काही लोकर घेऊन शाळेत जाईन आणि मुलांना ती धुण्यासाठी सुचवीन. मुलांनी आमचे शेजारी मेंढ्यांना कसे भादरतात ते पाहिलंच आहे. त्यांना लोकर कुठून येते ते माहिती आहे. आम्ही लोकरापासूनच सुरुवात करू कारण हा धागा विणण्यासाठी सोपा आहे आणि सुतापेक्षा यांवर काम करणे सोपं आहे.

मुलांना काहीतरी उत्तेजित करणारा अनुभव देणे हा अेक चांगला मार्ग आहे आणि मी याचा वापर मात्र योग्य वाटतोय तोवर किंवा हे नाकारण्याजोगते सबळ कारण मिळेस्तोवर करणार आहे. हे अनुभव आंधळेपणाने निवडलेले नसतील. अशा अनुभवांतून विकासाच्या वेगवेगळ्या शक्यता आणि आणखी नवीन अनुभव निर्माण व्हायला हवेत. यांतून कुतूहल निर्माण व्हायला हवे, जेणेकरून जो मुलांना शिकण्याची ओढ लावेल असा प्रबळ हेतूही निर्माण व्हायला हवा.

हा अभ्यास चालू असतांना मी स्वतःलाच काही प्रश्न करायला सुरुवात केली. मुलांना खरंच यांत रस वाटतोय का? त्यांची समजण्याची कुवत आहे कां? त्यांच्या विचारपद्धतीचा पाया वास्तवावर उभा आहे ना? ते अेकमेकांबरोबर रहायला यांतून शिकताहेत कां? ते जे शिकताहेत त्यांतून कितीही छोटी असलेली नवीन गोष्ट सुरू करू शकतात कां? ज्या तऱ्हेचं जीवन ते जगताहेत, ज्या जगात ते जगताहेत त्याबद्दलची त्यांची समजूत वाढतेय कां?

मंगळवार, फेब्रुवारी २१

औद्योगिक कला सहकारी सेवेमधून मी, न धुतलेली कच्ची लोकर घेऊन शाळेत गेले आणि मुलांना त्यांपासून कापड बनवायला आवडेल कां ते विचारले. ताबडतोब प्रश्न आला, 'आम्ही कसे करू शकू?' फार जास्त लोकर नसल्याने मी मुलींना

लोकर धुवायला सांगितली. त्या अेकत्र येअून लोकर धुण्यासंबंधी वाचायला लागल्या. मी मुलांना आमच्या माळ्यावर सापडलेली लोकर पिंजण्याची धनुकली दाखवली. जॉर्ज आणि अेडवर्डने अशी आणखी दोन धनुकली बनवायची तयारी दाखविली, जेणेकरून एकावेळी अधिकजण लोकर हाताळू शकतील. त्यांनी त्यांची हत्यारं आणली आणि हॉलमध्ये काम करू लागले. बाकीच्या मुलांना मी तीन चाती दाखवली जी मी सहकारी दुकानातून घेतली होती. माझ्या आईने मला शिकवले होते त्याप्रमाणे सूत काढून मी मुलांना दाखवू लागले. त्यात खूपच मजा आली.

गुरुवार, फेब्रुवारी २३

सुट्टीच्या आधी आम्ही कसं काम करत होतो त्याची जाणीव होण्यासाठी, मंगळवारी आपण काय केलं ते प्रत्येक गटानं इतरांना सांगितले. सोफियाने आम्हाला स्वच्छ केलेल्या कच्च्या लोकराचा तुकडा दाखवला आणि त्यात गुंतागुंत होअू नये म्हणून त्यांनी काय काळजी घेतली तेही सांगितले. अल्बर्टने चातीवर हाताने काम करून सूत विणण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवले. उरलेला वेळ आम्ही लोकर पिंजण्यात व कातण्यात घालवला. वीणण्यासाठी आणि छोटा कापडाचा तुकडा तयार करण्यासाठी किती वेळ लागला याची नोंद ठेवायला मी मुलांना सुचवले. यातून काही मौल्यवान 'सामान्य तत्त्वे' हाती लागतील अशी आशा मला वाटते.

तशी मुलांची इतर कामे हातावेगळी होत होती तशी ती लोकर कातण्याकडे खेचली जात होती. इतके त्यांना हे काम आवडले होते. आपण किती वेळ काम केलं हे ते फळ्यावर लगेच लिहीत. दिवस संपण्यापूर्वी त्यांनी सगळी कच्ची लोकर वापरली होती.

शुक्रवार, फेब्रुवारी २४

रुथकडे धातूचा अॅडजेस्टेबल हातमाग होता. गटाने हा हातमाग वापरून लोकराचा कापड बनवायला सुचविले. रुथला हा हातमाग कसा चालवायचा ते माहिती असल्याने तिने सूत अडकवले आणि लोकराचे धागे कसे वीणायचे ते इतरांना तिने शिकविले. सत्तावीस यार्ड लोकरापासून पाच बाय पाच आकाराचे दोन कापडाचे तुकडे तयार होण्यासाठी मुलांना चार तास लागले असे मुलांच्या नोंदीवरून दिसत होते. ते अगदीच खरखरीत कापडाचे तुकडे होते. काही ठिकाणी जाड जागाही राहिल्या होत्या. अगदी सारखं वीणलं जाण्यासाठी खूप सरावाची गरज होती. मुलांनी त्यांना करता येतील तेवढी टीका टीप्पणी केली. 'याला एवढा वेळ लागला, हातांनी विणणं खूपच अवघड आहे' 'आम्हांला मजा आली, पण अशी पूर्ण कुटुंबासाठी कापडं विणणं अवघड आहे' या तऱ्हेने अेक ड्रेस, कोट, सूत तयार करणे याला खूपच वेळ लागेल. पूर्वी लोकरांना असाच वेळ कातायला आणि विणायला लागायचा कां? इ. जॉर्जला कुठून तरी सूतकताई यंत्र सापडलं आणि त्यांनी तसं आणखी एक बनवायचं ठरवलं.

मंगळवार, फेब्रुवारी २८

कु. मोरॅनकडून आम्हांला रेयॉन बनविण्याच्या प्रक्रियेतील एक नमुना मिळाला. मुलांनी खूप रस घेअून त्याचे परीक्षण केले. मार्थाने विचारले, 'आपणही लोकराचे कापड बनतांना लोकराला कोणकोणत्या प्रक्रियेतून जावे लागले ते का मांडायचं नाही?' रुथने सुचविले की, यासाठी आपल्या घरगुती विणलेल्या तुकड्यांला रंगवून तो ठेवू या' आमच्या संग्रहालयासाठी नमुने बनविण्या संबंधी आम्ही थोडावेळ बोललो आणि मुलांनी पुढील वस्तू ठेवाव्यात असे सुचविले. न धुतलेली कच्ची लोकर, धुतलेली लोकर, पिंजलेली लोकर, घरगुती लोकराचा तागा, लोकराचे गुंडे, घरी विणलेल्या व रंगविलेल्या लोकराचा नमुना आणि यांबरोबर सांगितल्या जाणाऱ्या दंतकथा इ. घरी बनवलेल्या रंगांचा आपण लोकराचा तुकडा रंगवण्याआधी प्रयोग करून पाहूया असे मी सुचवलं.

बुधवार, मार्च १

आम्ही मासिकात आलेला औद्योगिक कला सहकारी सेवेचा देशी रंगांवरचा लेख वाचला व त्यावर चर्चा केली. देशी रंगाने रंगवलेल्या सूत, लोकर, लिनन, सिल्कच्या नमुन्यांना कसा रंग येतो हे दाखविणारे तक्ते बनवायला त्यांनी सुचविलं होतं. उदा. अॅसेटीक अॅसिड, सोडा, तुरटी, आयर्न सल्फेट आणि क्रीम ऑफ टार्टर इ. सारख्या रंग पक्का करणाऱ्या गोष्टी वापरून केलेले आक्रोडचे कवच इ.

आम्ही असे आमच्या वहांसाठी अनेक तक्ते बनवले आणि कापडाचे साहित्य चिकटविण्यासाठी चौकोनही मोकळे ठेवले. उद्या मुले मेपलची झाल, पांढरा ओक, लाल ओक, सासूॅफ्रसू, जंगली चेरी, आक्रोड, काही कांदाची सालं आणणार आहेत.

जॉर्ज, अडेवर्ड आणि थॉमसनी छोटे हाताने चालवायचे सूतकताईयंत्र पूर्ण केलं आणि त्यावर लोकर विणण्याचा थोडा प्रयत्न केला. पण ते कामचलावू होते. त्यानं मुलांना सूतकातण्याची प्रक्रिया समजायला मदत झाली. पण आम्हाला चातीचा वापर जास्त वेगाने करता येत होता.

गुरुवार, मार्च १६

गेला आठवडाभर आम्ही रंगाच्या छपाईवर वेगवेगळे प्रयोग करत होतो. जसा रंगवलेला कापडाचा तुकडा वाळत असे तसतसे तुकडे मुलं वहीमध्ये ठेवून देत होती. त्यांच्या प्रयोगाची प्रक्रिया व हाती येणारे निकाल या सगळ्यांची ते नोंद ठेवत होते. मे आणि डोरीस यांना खूपच रस वाटत होता. पर्ल आमची मुख्य रंगारी म्हणून काम करत होती. ती आणि अॅलीस ही आपापल्या घरी वेगवेगळे प्रयोग करण्याचा प्रयत्न करत होती.

आमचे सामाजिक शास्त्रांचे बरेचसे तास आम्ही ताज्या घटनांवर, घडामोडींवर चर्चा करण्यात घालवत होतो. काही वेळा परिस्थितीची पार्श्वभूमी कळण्यासाठी मुलं त्यांची इतिहास-भूगोलाची पुस्तके संदर्भ म्हणून वापरत होती. ही सद्यपरिस्थिती करंट इव्हेंट्स पेपर्स व विकली रिडर मधून त्यांच्या समोर येत होती. त्यांच्या वद्दतला ताज्या घटनांचा विभाग सगळ्यात जाडजूड झाला आहे. भिंतीवरच्या जगाच्या नकाशातील ज्या जागांचा त्यांनी अभ्यास केला होता त्या त्या जागांच्या नोंदी त्यांनी ठेवल्या होत्या.

आज सकाळी रूथ मला म्हणाली, 'कु. वेबर, तुमचा हा नवीन स्वेटर खूपच सुंदर आहे. ही 'अंगोरा' लोकर आहे कां?' 'नाही ही अल्पाका आहे' मी सांगितले. रूथला 'अल्पाका' म्हणजे काय? असा प्रश्न पडला. मी सांगितल्यावर ती म्हणाली, 'मेंढी आणि बोकडाशिवाय इतर प्राण्यांपासूनही लोकर मिळू शकते असं मला माहितीच नव्हतं.'

सामाजिक शास्त्राच्या तासाला मी मुलांशी सकाळच्या संवादाबद्दल बोलले. त्यांना मी माझ्या स्वेटरचे लेबलही दाखवले. त्यांनी आपापले स्वेटर, कोटही खोलीत आणले आणि त्यांना लोकराचे काही उत्पादन स्रोत मिळतात का ते पाहिलं. मुलांना 'लोकर' आणि 'वरस्टेड' ग्राहक युनियन अशी लेबलं त्यांवर असलेली मिळाली.

हे चालू असतांनाच रूथने याकपासून, लमासपासून, उंटांपासून, अॅल्फा, मेंढ्या, बोकड इ. पासून लोकर मिळते हे पुस्तकातून शोधून काढले. 'उंटापासूनही!' ती उद्गारली. 'मला हे माहिती असायला हवं होतं. माझ्या बहिणीकडे उंटाच्या केसांचा कोट आहे.' अॅन्ड्र्यूने सुचविले की, आपण जगाचा नकाशा बनवून त्यात लोकर देणारे प्राणी नोंदवूया. त्याच दमात तो पुढे म्हणे, 'मीच ते करीन.' न्यूजसीतल्या कारखाने दाखविणाऱ्या चित्र नकाशावरून त्याला ही कल्पना सुचली, मुलांना ही कल्पना खूपच आवडली.

तास संपायच्या आधी, आपण आज उपस्थित केलेले प्रश्न आपण विसरायला नको, म्हणून वर्स्टेडस् व वुल्न्स यातला फरक कोणता?, ग्राहक युनियनच्या लेबलवरून काय कळते? लोकर देणारे कोणते प्राणी आहेत? या सर्व प्रश्नांची आपण अेक यादी करून पुढच्या अभ्यासासाठी ठेवू या असे मी मुलांना सुचविलं.

शुक्रवार, मार्च १७

आमचे रंग छपाईचे प्रयोग आता संपले होते. गटात काम करण्याच्यादृष्टीने ते पुरेसेही होते. कांधाचा तुरटीचे माध्यम वापरून केलेला ठसा - सुंदर पिवळ्या रंगात बदलला होता. आमची लोकर फारच सुंदर दिसत होती. त्यांमुळे आमचा होमस्पनचा तुकडाही आम्ही तसाच छपाई रंगात रंगवला. याचा मान पर्लकडे गेला. त्यानंतर राखाडी रंगांच्या चौकोनांकडे बघत वॉरेनने टीप्पणी केली. 'आपल्या पूर्वीच्या लोकांचे कपडे इतके फिकट उदासवाण्या रंगांचे असत यात नवल नाही.'

सोमवार, मार्च २०

लेबले वाचण्यातला सगळ्यांचा रस फारच वाढला होता. विल्यम आणि हेन्नीने शाळेत येतांना रस्त्यावरून जाणाऱ्या माणसाला पकडून त्याच्या कोटावरचं लेबल काय आहे ते बघायचा प्रयत्न केला. तो कोट लामाच्या लोकराचा होता. त्या माणसाने हा कोट खूप महागडा असल्याचे मुलांना सांगितले. मुलांनी शाळेत आल्यावर हकीकत सांगितली. आणि हेन्नी म्हणाला, ' इतरांच्या तुलनेत काही लोकरांचे कोट एवढे महाग का असतात? आम्ही हा प्रश्न ही आमच्या गुरुवारी करायला घेतलेल्या तक्त्यात घातला.

जगातील लोकर निर्मितीच्या स्रोतांचा नकाशा बनविण्याची अॅड्र्यूला इच्छा होती. त्याच्यासाठी माहिती गोळा करण्याच्यामिषाने, अर्थात त्यासाठी त्याला हवी तेव्हा मदत मिळाली. म्हणून मुलांत आधीपासूनच माहिती शोधायला सुरुवात केली. 'लोकर कोणत्या प्राण्यांपासून बनते?' या प्रश्नापासून सुरु करावे असे ठरवले. क्राफ्ट पेपरच्या मोठ्याशा तुकड्यावर अॅड्र्यूने जेव्हा नकाशा काढायला सुरुवात केली, तेव्हा उर्वरीत मुलांनी भूगोलाची आणि इतर संदर्भग्रंथांची पाने चाळायला सुरुवात केली. 'तुम्ही जसे वाचत जाल तशी इतर प्रश्नांची उत्तरेही तुम्हाला सापडतील, त्याची आत्ताच नोंद घ्या.' असे मी त्यांना सुचवलं. ही कल्पना त्यांना पसंत पडली. आणि संदर्भकार्डावर लिहून त्या कार्डाची फाईल बनवायचं ठरलं. मुले कामांना लागल्यावर मी ही कोणाला काही मदत हवी आहे कां? हे पाहात, मदत करत हिंडत होते. लहान मुलांना त्यांची अनुक्रमणिका करायला, संदर्भ शोधायला मी मदत केली.

मंगळवार, मार्च २१

मुलांनी काय काय बनवलंय त्याच्या चर्चेने आम्ही सुरुवात केली. त्यांनी लोकरवाल्या प्राण्यांची यादी केली होती आणि आपापल्या भागात विशिष्ट प्रादेशिक स्थितीत ते कसे रहात असतील, जगत असतील यांवर चर्चा केली. त्यांना अॅड्र्यूसाठी या प्राण्यांची काही चांगली चित्रंही सापडली होती. तो नकाशा काढत असतांना त्यांनी ती त्यालाही दाखविली. डोरीसला मेंढ्यांचेही अनेक प्रकार असतात असा शोध लागला होता. ती म्हणाली, 'ते ही किंमतीमधल्या फरकाचे कारण असू शकेल.' 'मेंढ्यांची लोकर स्वच्छ राखण्यासाठी आणि बाह्यसंसर्गापासून जपण्यासाठी जास्त काळजी घ्यावी लागत असेल. त्यामुळेही किंमतीत फरक पडत असेलही.' वॉरेनने भर घातली. आम्ही यासाठीची रूपरेषा आधीच तयार केली होती ती पुढीलप्रमाणे -

लोकराच्या कपड्यांच्या किंमती पुढील गोष्टींवर अवलंबून असतात

- १) मेंढीचा, बोकडाचा इतर लोकरवाल्या प्राण्यांचा प्रकार.
- २) त्यांची घेतली जाणारी काळजी
- ३) कापड बनविण्याची प्रक्रिया
- ४) कामगार

आता अभ्यास आणि चर्चा जास्त मुद्देसूद व्हायला लागली होती. हे एक नवीन प्रकारचे तंत्र होते. आम्ही रुपरेषेतल्या पहिल्या मुद्यावर लक्ष केंद्रित करायचे ठरवले.

बुधवार, मार्च २२

ज्यापासून लोकर मिळते त्या प्राण्यांच्या प्रकारांचा किंमतीवर कसा परिणाम होतो? या प्रश्नाचा विचार करायला आम्ही आज सुरुवात केली. आम्ही याची चर्चा करत असतांना सोफियाने वुलन्स आणि वॉरस्टेडस्मधला फरक सांगितला. हा फरक मुलांच्या कपड्यांमधून स्वच्छपणे कळत होता. ही चर्चा मात्र जितकी चांगली व्हायला हवी तेवढी चांगली झाली नाही. यावेळी मला प्रकर्षाने वाटले की मुलांना त्यांच्या चर्चेची प्रक्रिया परत अेकदा तपासायला लावायला हवी.

गुरुवार, मार्च २३

कालच्या चर्चेची उजळणी केली आणि मुलांनी लक्षात ठेवण्यासाठी चर्चेसंबंधी काही मुद्दे काढले.

- १) संभाषण मुद्देसूद हवे.
- २) ज्या प्रश्नांची उत्तरे आधीच दिली गेली आहेत असे प्रश्न परत परत विचारू नयेत, चर्चेत पूर्ण लक्ष द्यावे, चर्चा काळजीपूर्वक ऐकावी.
- ३) पूर्ण गटाशी बोलावे
- ४) माहिती इतरांपर्यंत लगेच पोहोचवता येईल अशा प्रकारात असावी.
- ५) एका वेळी एकानेच बोलावे. आपली पाळी येईपर्यंत इतरांनी वाट पहावी.
- ६) दुरुस्त्या करतांना, काही नवीन सुचवतांना सौजन्याने बोलावे.

मंगळवार, मार्च २४

ज्या प्रक्रियेमध्ये लोकराचे कापड होण्याची क्रिया होते त्यामुळे किंमतीमध्ये कसा फरक पडतो? या प्रश्नाचे उत्तर शोधतांना मुलांनी उत्तरासाठी काही मजेशीर तथ्यं शोधली होती. थॉमसच्या मते यंत्रांच्या वापरामुळे किंमत कमी होते. १७०० साली जेव्हा विणण्यासाठी यंत्र वापरली जात होती तेव्हा पन्नास सेंटवरून नऊ सेंट यार्ड अशा किंमती खाली उतरल्या होत्या असे त्याने दाखवले. 'ही यंत्रे कशी शोधली गेली?' सोफियाने विचारले. आम्ही हा प्रश्नही तक्त्यावर नोंदवला.

शुक्रवार, मार्च ३१

आमच्या चर्चेमुळे वद्यांचे काम मागे पडले होते. त्यामुळे आम्ही सामाजिक शास्त्र आणि इंग्लिशचे तास गेल्या तीन दिवसांपासून गोळा केलेले साहित्य नीट लावण्यात व वद्या मध्ये लिहीण्यासाठी गोष्टी मिळवण्यात घालवला. अर्थातच लिहीलेले शब्द प्रत्येकाला नीट समजतात की नाही हे तपासण्यासाठी शब्दसंपत्तीचा तक्ताही आम्ही वापरला. मुले आता काही शब्द उच्चारू शकत होती, शिकत होती.

सोमवार, अप्रिल ३

ज्या यंत्रांमुळे लोकरीच्या गोष्टीची किंमत खूपच उतरली होती, त्यांचा कसा शोध लागला? याबद्दल मुलांनी वाचून काढलं. स्पिनिंग जेनी, आर्कराईटचे स्पिनिंग मशिन, कार्टराईटचे व्हिडिंग मशीन याबद्दलही त्यांनी अभ्यास केला. मी मुलांना मदत करण्यासाठी हिंडत असताना ते आळीपाळीने मला प्रश्न विचारत असत. 'इंग्लंडमध्येच सगळे शोध कसे लागले? लोकांना हे प्रयोग आवडले का नाहीत? आर्कराईटला औद्योगिक काळाचा बाप का म्हणतात? त्यावेळचे कारखाने कसे होते? या सुरुवातीच्या कारखान्यांत बायका व मुलेच का काम करायची? आजही अशीच परिस्थिती आहे का? आम्ही हे सगळेच प्रश्न तक्त्यावर घातले.

बुधवार, अप्रिल ५

कालचाच अभ्यास मागील पानावरून पुढे चालू झाला. आम्हांला रोज खूपच मौल्यवान साहित्य सापडत होतं पण ते मुलांच्या आकलनाच्या पलीकडचं होतं. मुलांना जेवढं समजेल, त्यांच्या क्षमतेनुसार, त्यांना स्वतःच्याच शब्दात मांडता येईल अेवढाच भाग घेण्यासाठी मी मुलांना लागेल तशी मदत करत होते. आज आम्ही उभ्या राहिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला. हेन्री, विल्यम, अल्बर्ट यांनी स्पिनिंग जेनी, आर्कराईट आणि कार्टराईटची यंत्र यांच्या शोधाबद्दलच्या कथा सांगितल्या.

इंग्लंडमध्ये ही संशोधने सहाजिकच करण्यात आली होती त्याचे कारण हा सगळा सेटअप आधी तेथे होता. अनेक लोकांटे गट पिंजणं आणि विणणं करण्यासाठी तेथे अेकत्र आले होते. इंग्लंडमध्ये कामांची विभागणी केलेली होती. अशी कारणं 'मे' ने गटाला सांगितली. आम्ही बराचवेळ श्रमविभागणी व तिचे फायदे तोटे या विषयावर बोललो आणि मुलांना हे खरंच समजत आहे असं मला जाणवलं. नाताळच्यावेळी आम्ही ब्लॅक फॉरेस्ट मधल्या घड्याळवाल्याबद्दल वाचलं होतं. आज डोरीस म्हणाली, 'आजच्या घड्याळाच्या मोठ्या कारखान्यातील कामगारांना त्या घड्याळवाल्यासारखे त्यांच्या कामातून कधीच समाधान मिळणार नाही.' 'नाहीच' वॉरेन ठासून म्हणाला, 'पण मोठ्या कारखान्याचा अेक हिस्सा असणं ही पण एक विशेष गोष्ट आहे असं मला वाटतं.' 'मला कापड गिरणीला भेट द्यायला आवडेल.' थॉमस म्हणाला, 'मला मोठी विणकामाची यंत्र पहायला आवडतील, त्यावर वेगाने काम होत असणार.'

इंग्लिशच्या तासाला, कापड गिरणीला भेट देता येईल का? असं विचारणारे पत्र, पॅसाइक चेंबर ऑफ कॉमर्सला थॉमसने लिहिले.

गुरुवार, अप्रिल ६

मार्थाने गटाला सांगितले की, लोकांनी यंत्रे तोडून टाकली कारण या यंत्रांमुळे आपल्या नोकऱ्या जातील अशी त्यांना भिती वाटली. उत्पादकांनाही हे नवीन शोध फारसे पसंत पडले नव्हते. कारण त्यांना नवीन यंत्रे बनवायला लागणारआणि कारखाने आधुनिक करावे लागणार होते. 'असे आधुनिक यंत्रांचे शोध म्हणजे आजच्या बेकारीचे अेक कारण आहे, हो नां?' रूथने विचारले. 'अनेक लोक आपले शहर सोडून जाण्यामागे ते एक कारण होते कां? जेव्हा पश्चिमेत वेगवेगळ्या यंत्रांचा शोध लागला आणि धान्य उगवणं अधिक फायदेशीर झालं हे आणखी एक कारण होतं कां?' 'यामध्ये आगगाडीचे रूळ, रोड यांचाही खूप मोठा हातभार होताच की.' वॉरेन म्हणाला. 'नुकतेच आपण करंट इव्हेंटसमध्ये वाचलय की दक्षिणेतील लोकां कापूस गोळा करणाऱ्या यंत्रांविरुद्ध लढा देतात कारण त्यामुळे हजारो लोकांना कामे सोडून द्यावी लागली.' थॉमसने आठवण करून दिली. आपण जगत असलेल्या जगाची अशी ओळख त्यांना हळूहळू होत होती.

मेरीने आधीच्या कारखान्यांविषयी सांगितलं. तसंच तिनं 'आर्कराईटच्या कारखान्यातील चांगल्या स्थितीबद्दल सांगितलं. त्याने आरोग्यासाठी नियम व कामाच्या ठिकाणची स्थिती त्या काळातही चांगली ठेवली होती. नंतर मुलांना अशा

कारखान्यांची ओळख करून दिली जिथे यंत्रं चालवूनही मोबदला काहीच मिळत नव्हता. स्त्रिया व मुलांना पुरुषांपेक्षा कमी पगार असे. लांबलचक तास, कमी पगार, स्वच्छतेच्या सुविधांचा अभाव अशी परिस्थिती होती. वस्तू घरामध्ये बनू शकेल त्यापेक्षाही स्वस्त होत्या. कारखान्यातील यंत्रांमुळे ही किमया झाली होती त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होऊन किंमत कमी होत होती.

मंगळवार, अप्रिल ११

आम्ही प्रश्नाचं उत्तर मिळविण्यासाठी वाचत होतो. 'ही परिस्थिती आताही आहे कां?' पर्लने काही वर्तमान पत्रातली चित्रं आणली होती. कारखान्यातल्या कामाच्या भाराने वाकलेली, दक्षिणेतील कापूस गोळा करणाऱ्या मुलांची ती चित्रं होती. अनपेक्षितपणे गटाला कारखानदारीमुळे उद्भवलेल्या कामगार समस्यांमध्ये रस वाटायला लागला. आम्ही कायदा वाचून त्यावर चर्चा केली. त्याचप्रमाणे पुरुष-स्त्री कामगारांची स्थिती उंचावण्यासाठी व त्यातून बालकामगारांना वगळण्याविषयीही चर्चा केली. न्यूनर्समध्ये बाल कामगार प्रश्नांबाबत काय केले जाते त्याचीही आम्ही चर्चा केली. त्याचप्रमाणे ग्राहक सहकारी संस्था, स्त्री संघटना आणि चांगल्या परिस्थितीत वस्तू निर्मिती करण्यासाठी धडपडणाऱ्यांची चर्चा केली. वॉरेनने ग्राहक मासिक आणले आणि सोफियाने सर्व गटाला रेडिओवरील प्रक्षेपण अकवले. तिनं 'ग्राहक कोडे' शोधलं होतं. आमच्या शाळेत नुकतीच वीज येऊन आम्ही पहिल्यांदाच रेडिओ खरेदी केला होता.

आम्ही बाल कामगारांबद्दल चर्चा करतांना 'मे'ने जुन्या कायदा पुस्तकात बाल कामगार कायद्याचा मसुदा विसाव्या दुरुस्तीत करण्यात आला आहे हे वाचले. तिच्यामते एव्हाना हा लागू झाला असायला हवा. रूथने तो वाचला आणि विसाव्या सुधारणेमध्ये बालकामगारांबद्दल काहीही नसल्याचे सांगितले. ही सुधारणा मंजूर झालेली नाही.

आज थॉमसने सांगितले की, साहित्याच्या किंमती, कपड्यांच्या किंमती खूपच वाढल्या आहेत कारण कारखान्यांमध्ये ही जास्त पगार दिला जातो आणि कामगारांची ढोर मेहनतही कमी झाली आहे. आम्ही जेव्हा लेबल बघत होतो तेव्हा नकळतपणे कामगारांची स्थिती अधिक चांगली कशी होईल याच्या कारणालाच जणू काही मदत करत होतो आणि त्याचा परिणाम म्हणून आपल्याला अधिक चांगल्या वस्तू मिळणार आहेत असं मी मुलांना सांगितलं.

बुधवार, अप्रिल १२

4-H शिवण गटाच्या मुली कपड्यांची काळजी कशी घ्यावी याचा अभ्यास करत होत्या. आमच्या शेवटच्या सभेमध्ये आम्ही हिवाळी कपड्यांची सुरक्षा कशी जपावी? यांवर विचार करायला सुरुवात केली होती. शाळेतल्या सगळ्या मुलांनाही या विषयीचे काम करण्यात सामावून घेतले पाहिजे असे मला वाटले. आज आम्ही यांवर चर्चा केली. आणि मुलांपुढे स्वेटर धुण्याचे, लोकर ओली करून, लोकरी जॅकेट धुवून, लोकर धुतल्यावर काही वेळा खराब होते याचे अेक प्रात्यक्षिक करण्याचे ठरले.

'आपल्याला लोकरीविषयी काय माहिती आहे? लोकरी वस्तू धुण्याच्याआधी आपल्याला ते काम कसे करायचे ते माहिती हवे, सांगा बरे' मी विचारले. मुलांनी लोकरीचे गुणधर्म सांगितले. मी ते फळ्यावर लिहीले. सूक्ष्मदर्शकाखाली बघतांना आम्हाला काही तंतूंचे भाग अेकमेकांत घुसलेले दिसले आणि सळ्यांप्रमाणे जे तंतू होते ते खवल्यांच्या आवरणात होते. यांमुळेच नीट हाताळणी न झाल्यास तंतू आक्रसले जात. सुताच्या तंतूपेक्षा लोकरीचे तंतू कमी मजबूत असतात. गरम पाण्यामध्ये, चोळून धुण्याने त्यांची हानी होते व ते तुटून जातात. लोकरीवर रंग पटकन चढतो. रंग उडलेल्या लोकरीलाही परत रंग देता येतो. त्यावर उष्णतेचा आणि तापमानातील आकस्मिक बदलाचा परिणाम होतो. लोकर उष्णतेचे कमी वहन करणारी असते. त्यामुळेच ती हिवाळ्यात वापरण्यायोग्य असते. ही वसंतात किंवा गरमीत वापरता येत नाही कारण याला पटकन वास येतो किंवा शारीरिक रासायनही उदा. घाम यामध्ये साठते. अगदी हिवाळ्यामध्येही लोकरीच्या कपड्यांवर अच्छादन असणे योग्य असते. लोकरीत खूप मोठ्या प्रमाणावर बाष्पही शोषले जाते व नंतर कपडा वाळायला खूपच वेळ लागतो. मुले हे सगळं सांगत होती ते फक्त पाठांतराच्या जोरावर नव्हतं. मुलांनी सांगितलेले लोकरीचे गुणधर्म सर्वांनी वद्द्यात लिहीले. डोरीसला वाटलं लोकरीप्रमाणेच इतर कापड प्रकारांचेही गुणधर्म आपण लिहायला हवेत.

गुरुवार, अप्रिल १३

अेक्सटेंशन सर्व्हिस, न्यूनर्स कॉलेज ऑफ अॅग्रीकल्चर, न्यू ब्रुन्सविकच्या बातमी पत्रात कपड्यांची काळजी कशी घ्यावी? या लेखातील सूचनेप्रमाणे मेरीने तिचा स्वेटर धुतला. ती हे काम करतांना मुले तिच्या कामाचे बारकाईने निरीक्षण करत होती. साबणाचे द्रावण किती पातळ घ्यायचे? स्वेटर कसा धुवायचा? वाळवायचा कसा? मुलांनी त्या सूचना आपल्या वहीत लिहून घेतल्या.

शुक्रवार, अप्रिल १४

मी 'कपड्यांची काळजी' या लेखात दिल्याप्रमाणे साबण तयार केले व त्याने विल्यमचे जॅकेट धुतले. मी लोकरीला इस्त्री कशी करायची त्याचेही प्रात्यक्षिक दाखवले. या सूचनाही मुलांनी वहीत लिहील्या. उरलेला डिटर्जेंट घरी नेण्याची परवानगी डोरीस व मेने मागितली. त्यांना त्यांचेही लोकरी कपडे धुऊन पहायचे होते. मुलांना पॅसाइकमधले कारखाने बघायला जायची परवानगी न मिळाल्याचे वृत्त आज कळले.

रविवार, अप्रिल २२

गेल्या पूर्ण आठवड्यामध्ये आम्ही मंगळवारी रात्री, काल आणि आज रात्रीही सादर केलेल्या कठपुतळीच्या कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले होते. त्यामुळे आमचा टेक्सटाईल्सचा अभ्यास मागे पडला होता. पूर्ण वर्षभर आम्ही दरवर्षी सारखा कठपुतळीचा खेळ करणार की नाही असे लोक विचारत होते. त्यामुळे आम्ही आधीपासूनच खूप जाहिरात केली होती आणि ज्याला कोणाला यायचे असेल त्याच्यापर्यंत ही बातमी जावी अशी व्यवस्था केली होती. गुरुवारी रात्री-आमच्या छोट्याशा शाळेमध्ये एवढी प्रचंड गर्दी झाली की काही तिकीटे खरेदी करून आलेली माणसंही बाहेर थांबून खिडकीतून डोकावत होती. शेवटी आम्ही त्यांना दुसरे राखीव पास देऊन ते दुसऱ्या, तीसऱ्या दिवशीच्या कार्यक्रमाला येऊ शकतील अशी सोय केली. पार पंधरा मैलांवरून, बावीस मैलांवरून, पेनसिल्व्हानिया, न्यूयॉर्क इथपासून लोक कार्यक्रम पहायला आले होते. आज नेवार्कहून काही जणांचा गट यायचा होता.

मुलांना खूपच आनंद झाला होता पण ती सगळीजण आता खूपच दमली भागली होती. नंतर त्यांना भेटायला येणाऱ्या लोकांना मुले भेटली. या सर्वच जणांना मुलं चांगली कामे करतात याची खात्री होती. यावेळी निकोडेमस, फर्डिनंड, द चायनीज नाइटिंगेल आणि 'रिव्हायवल ऑफ विनी द पू' यांचे नाट्यीकरण केले होते. त्यांमध्ये खूपच नाट्यमयता होती. स्तब्धतेपासून ही नाटकं कोसोदूर होती. प्रत्येक रात्री मुलं बदलत आणि ती आपल्या भूमिकांमध्ये, सादरीकरणांमध्ये भर घालत होती.

माझ्या लाजऱ्या बुजऱ्या मुलांची व्यक्तिमत्त्व घडवायला माझ्या इतर उपक्रमांपेक्षा नाट्यीकरणचा उपक्रम फारच उपयोगी पडला असं मला वाटतं. तर्कसंगतीतील वाढ आणि उत्तम व्यवस्थापन याबाबतचं कौशल्य खूपच वाढले होते. मी जरी खोलीच्या मागील भागात बसून सगळ्या कार्यक्रमाची मजा लुटत असले तरी एकीकडे प्रेक्षकांच्या प्रतिक्रियांचाही मुलांच्या विकासाच्या दृष्टीने अंदाज घेत होते. मुलं अगदी व्यवस्थितपणे हालचाली करत होती. पडद्यामागेही त्यांचे शांतपणे वावरणे चालले होते. प्रत्येकजण आपापली सादरीकरणाची जबाबदारी व्यवस्थित पार पाडत होता. आणिबाणीच्या प्रसंगामध्ये प्रत्येकजण सहकारी वृत्तीने जबाबदारी घेऊन काम करून टाकण्याइतके समर्थ झाले होते. थोडक्यात संपूर्ण गटाचे अेकत्रित राहणं हे निव्वळ या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांपायी मिळालेल्या सहभागाच्या भावनेवर आणि जबाबदारीच्या जाणिवेवर अवलंबून आहे.

सुसंघटित सहकार्याच्या कृतीपर्यंत झालेला मुलांचा विकास हा काही अपघात नाही तर काळजीपूर्वक केलेल्या नियोजनाला आलेले हे गोमटे फळ आहे. मुलांनी आपल्या पुढाऱ्यांचे आंधळेपणाने अनुकरण न करता, आपल्यापुढील प्रश्नांवर बुद्धिमत्तेचा वापर करून, विचार करून निर्णय घ्यावा अशी परिस्थिती निर्माण करण्याचा मी प्रयत्न केला होता. मुलांना नियोजनाच्या अनेक संधी मिळाल्या होत्या. केलेले नियोजन अमंलात आणणं, त्यांचं मूल्यमापन करणे यांमुळे विचार करून, चातुर्याने अडचणीतून कसा मार्ग काढावा हे ते शिकले होते व स्वतःला आजमावत होते. हे लोकशाहीला धरूनच होते!

कठपुतळीच्या खेळातील प्रसंगात नाताळपासून शिकत असलेली गाणीही मुलांनी म्हटली. त्यांनी ती इतकी सुंदर म्हटली की डॉ. व सौ. ब्रिड यांनी अँकेडमीमधल्या मुलांपुढे रविवारी सायं प्रार्थना म्हणण्यासाठी मुलांना संधी दिली. आम्ही पुढील कार्यक्रम सादर केला. तज्ज्ञांच्या संगीतामधून पुढील गोष्टींची निवड केली.

बाख - अे कॅरोल

बिथोवेन - सिंग ऑफ डे

हायडेन - अेकोज

मोझार्ट - स्प्रिंग इज कर्मिंग

मोझार्ट - द टायरोलीन हिल्स

लोकगीते

दक्षिणी ऑपॅलॅचिअन - द फ्रॉग वेंट अे कोर्टीन

इंग्लिश - फ्रॉग इन दे वेल

इंग्लिश - लिटल ओल्ड वुमन

आयरिश - द मेडो

रशियन - फायर फ्लार्डज

रशियन - कॅनोईंग

फिनिश - डस्क

इटालियन - स्ट्रिट फेअर

हंगेरीयन - कॅरा वे अँड चिज

डच - इन द पॉप्लर्स

डच - द सिंगिंग बर्ड

स्लोव्हाकिअन - मॉर्निंग कम्स अर्ली

मुलांच्या सादरीकरणानंतर श्री. अॅलेन, मला भेटायला आले. त्यांच्याकडून आम्ही गेल्या वसंतात टेबल रंगवायला वार्निश आणले होते. ते म्हणाले, 'मिस् वेबर, तुम्हाला माहितीय कां? मी आल्यापासून येथली प्रत्येक टेबल न्याहाळतो आहे त्याच्यावरती अेकही ओरखडा मला आढळला नाही. हे तुम्ही कसं साध्य केलंत? कसं?'

आता परत अेकदा वस्त्रोद्योगाच्या अभ्यासाने मुलांवरती नेमका काय परिणाम घडवला आहे हे बघण्याची वेळ आली होती. त्यांच्या आरोग्याच्या गरजांशी याचा संबंधही येत होता. आपण घालत असलेले कपडे ब्रशने झटकायचे असतात हे त्यांच्या लक्षात आले होते. सौ. समॅटीस मला काल रात्री कार्यक्रमाच्या ठिकाणी भेटली तेव्हा आता विल्यम, मी जॅकेट धुवून हॅंगरला लावून दिल्यापासून ते रोज ब्रशने स्वच्छ करतो असे सांगत होती. विणलेले लोकरीचे कपडे कसे धुवायचे, त्यावरचे डाग कसे काढायचे ते ही त्यांना आता माहिती आहे. अॅन्ड्र्यूजच्या मुलीं हिवाळ्यात लागणारे कपडे आवरून ठेवण्यापूर्वी काळजीपूर्वक स्वच्छ करून ठेवायला लागल्या. आपल्या कपड्यांवर आच्छादन घालणे, सूती कपड्यांना वारंवार लॉन्ड्रीतून धुणे इ. करायला सुरुवात झाली.

या अभ्यासाने काही आर्थिक गरजाही पूर्ण केल्या. मुलांना त्यांचे लोकरीचे कपडे जास्त काळ टिकवायचे, जपून वापरायचे कसे, त्यांची काळजी कशी घ्यायची ते शिकायला मिळालं. वेगवेगळी कापडं त्याच्या पोतावरून ओळखून त्या प्रकाराप्रमाणे आवश्यक ती काळजी घ्यायला शिकले. आणि ते कापड खरेदीही शहाणपणा वापरून कशी करायची हे ही आता शिकताहेत. या अभ्यासाने काही सामाजिक गरजाही भागविल्या गेल्या. कापड खरेदीमधील ग्राहकांच्या समस्येबद्दल मुलांमधे जास्त जागरूकता आली. शिवण समितीच्या मुली कापडाच्या प्रकारावर जास्त विशेष लक्ष घायला लागल्या. त्यातली वीण, धागे यांची संख्या, धाग्यांमधील पीळ आणि याप्रमाणे इतर गोष्टीही बारकाईन बघायला लागल्या. कापडाला लावलेल्या लेबलकडेही आता मुलांचे लक्ष जायला लागलं आणि कोणत्या प्रतीचं कापड आहे, कोणत्या परिस्थितीत ते बनवलं गेलय याचाही विचार ते करायला लागले. कपडे बनविण्यातल्या कलाकुसरीला ते दाद घायला लागले. त्याचबरोबर जगातील वस्त्रोद्योगात होणाऱ्या कपडे बनविणाऱ्या नवीन शोधांकडे, बदलांकडेही ते लक्ष देऊ लागले. त्याच्याबरोबर कोणत्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते याचाही विचार करू लागले. काही मुलांना कपड्यांच्या निवडीमधे त्यांचे ज्ञान वापरण्याची संधी मिळाली. बऱ्याचदा मोठ्या मुलांनी स्वतःचे स्वतःसाठीचे कपडे निवडले. विल्यम आणि हेन्रीने त्यांच्या पालकांच्या कपड्यांतही रस घेतला.

या अभ्यासाने अन्य काही गरजाही पूर्ण झाल्या. किशोरवयीन मुलींपुढे तर या अभ्यासाने अन्य विषयांचा अभ्यास करण्याची प्रेरणा उभी केली. त्यांनी 4-H क्लबच्या बुलेटिनमधून कपड्यांची निगा हा विषय वाढवून थेट केसांची व नखांची काळजी घेण्यापर्यंत पोहोचवला. त्यांचे अधिक लक्ष आता सौंदर्यवर्धनाकडे होतं. मोठ्या मुलांच्या हातांना आता प्रयोग करण्याची आणि काम करण्याची संधी मिळाली होती. चर्चा करताना पाळायच्या काही चांगल्या सवयी मुलांच्या अंगी मुरल्या होत्या. चर्चेसाठी काही चांगल्या गोष्टी वाचणे व त्या सर्वांपर्यंत पोहोचणे व्हायला लागले होते. विषयांतील रस वाढल्यामुळे

प्रश्न विचारायला सुरुवात झाली. आपण काही तरी महत्वाचे व अर्थपूर्ण गोष्टी करू शकतो ही भावना त्यांच्या मनात रुजली. रेडिओ आणि वर्तमानपत्राचा अधिक चांगल्यातऱ्हेने उपयोग करता येतो हे ही त्यांना यानिमित्ताने जाणवले.

आता पुढची पायरी कोणती? सूताच्या अभ्यासामुळे मुलांच्या काही गरजा पूर्ण होतील तसेच काही सामान्य गोष्टींसाठीही त्यांचा उपयोग होण्याच्या शक्यता निर्माण झाल्या. ज्या तऱ्हेने कपडा निर्माण होतो त्याचा कपड्यांच्या किंमतीवर परिणाम होतो. कच्च्या मालासाठी देश अकमेकांवर अवलंबून असतात. नवीन लागणाऱ्या शोधांमुळे, नवीन यंत्रे निर्माण होतात, त्यासाठी लागणारी वीज यांमुळे कामे करण्याच्या व जगण्याच्या पद्धतीमध्ये खूप बदल होतो. इतर देशांच्या गरजेवरती देशांचा व्यापार अवलंबून असतो. अशातऱ्हेचे सर्वसमावेश विचार मुलं करायला लागली होती याच्या खुणा आधीच दिसायला लागल्या आहेत.

मंगळवार, अप्रिल २५

माझ्या एका मित्राने मला फोटोग्राफचं अंक पुस्तक दिलं. 'तुम्ही त्यांचे चेहरे पाहिले आहेत' असं त्याचं नाव होतं. त्यामध्ये दक्षिणेतल्या समस्यांचे चित्रण करणारी काही मोठी चित्रं होती, ती गटाला दाखवायचे मी ठरवले. हे पुस्तक विचाराला उद्युक्त करणारे होते त्यामुळे त्यावर प्रश्न विचारले जाणारच असे मी गृहीत धरलं होतं.

चित्रांचा अभ्यास करायला आम्हाला दोन दिवस लागले. प्रत्येक चित्राखाली काही वाक्य घोषणा स्वरूपात लिहिलेली होती. शेतकरी, निग्रो इतर लोकांनी फोटोग्राफरशी बोलतांना टिप्पणी केली होती उदा. 'मी माझ्याकडून जेवढे चांगले करता येईल तेवढे केले पण त्यामुळे मी कुठेही पोचलो नाही' 'लिलावाची बोली इतक्या झटकन् लागते की 'निगर'ला कधीच त्याचे तंबाखूचे पिक केवढ्याला विकते ते कळत नाही.' आम्ही जसा अभ्यास केला तसतसे मुलांनी पुढील प्रश्न उपस्थित केले. दक्षिणेतले शेतकरी इतके गरीबीत का राहतात? त्यांनी तस जगणं बंधनकारक आहे कां? त्यांना असंच का जगावं लागतं? ते त्यासाठी काही करत का नाहीत? त्यांची जगण्यापुरती कमाई होत नाही कां? हे सगळे प्रश्न ज्या वेगाने विचारले गेले त्यांना उत्तर देणे अवघड होते. मी या सगळ्या प्रश्नांना, 'आपण ते शोधून काढू' अशी उत्तरे देत होते. नेहमीप्रमाणे आपण सगळे प्रश्न विसरू नयेत म्हणून लिहून काढू असे सुचवले. हेलनने सचिव म्हणून काम स्वीकारले. मुलांनी त्यांच्या रिकाम्या वेळात पुस्तकात बघून अकट्याने किंवा गटाने या विषयावर चर्चा केली.

गुरुवार, अप्रिल २७

काल मुलांनी दक्षिणेतली प्रश्नांवरची उत्तरे मिळविण्यासाठी वाचन केले व माहिती गोळा केली, मार्थाने आजच्या चर्चेला तोंड फोडले ते मुळी, 'कापूस का पिकवला? ह्याबद्दल मी सांगू शकेन.' असं म्हणते. मेरी म्हणाली, 'सूती धागे पिंजण्याचा शोध इली व्हाईटनीने लावल्यानंतर सूत जास्त निर्मिलं जाऊ शकेल हा अंदाज आला. अेली व्हाईटनी कोण? सूती धाग्यांनी काय केले? कापूस जास्त का पिकू लागले? असे प्रश्न मेरीच्या शेऱ्यांनंतर विचारले गेले आणि ते प्रश्न तक्त्यांवर लिहिले गेले. अँड्र्यूने त्याच्या नकाशामधे सूत मिळण्याचे स्रोत तो काढू शकतो असे सांगितले. काही मूलं स्रोत शोधण्यासाठी वाचू लागली तर काहीं प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी वाचायला लागली.

बुधवार, मे ३

गुरुवारी अर्ध्या राहिलेल्या मुद्यावरून आज परत चर्चेला सुरुवात झाली. थॉमसने सूत पिंजण्याचा शोध कसा लागला ते सांगितले. 'एका दिवसात अनेक माणसं जेवढा कापूस हाताने पिंजू शकतात, स्वच्छ करतात तेवढा एका दिवसात एक यंत्र पिंजते, स्वच्छ करते. अवेढा कापूस एकाच दिवसात स्वच्छ केला जाऊ लागल्याने दक्षिणेमध्ये जास्त जास्त कापूस निर्मिती होऊ लागली. अवेढी जास्त निर्मिती होऊ लागल्यावर कापूस उचलण्यासाठी जास्त माणसं लागू लागली. कापूस स्वस्त होता आणि कामगार खूप होते. त्यामुळे त्यांना सगळ्यांना पगार देणं शक्य होत नसेल.' त्यांना म्हणजे कोणाला?' असं थॉमसला मी विचारले, तो म्हणाला, 'अशी माणसं की जी भाड्याने इतरांना शेतं, अथवा हत्यारं देत होते.' यानंतर स्वस्त व निग्रो कामगार, हे शेत मालकांसाठी, मळ्यांच्या मालकांसाठी, त्यांच्या फायद्यासाठी कसे राबवतात, त्यांचे शोषण कसे होते इ. वर चर्चा बराच काळ झाली. आता मुलांना सूत गिरणी यंत्रांसारखे शोध कसे लागतात, ज्यांमुळे एकीकडे कामगारांचे कष्ट वाचतात पण त्याचबरोबर इतर अनेक समस्या आणतात, हे लक्षात येऊ लागले होते. त्यांनी आधीच कापूस वेचणाऱ्या कष्टकऱ्यांचे जीवन, त्याबरोबर येणाऱ्या समस्या यांची चर्चा केली होती. त्याकडेच या चर्चेचा ओघही वळला आणि समस्या किती गहन आहेत हे त्यांच्याही लक्षात आले.

गुरुवार, मे ४

टोंका कीटक (boil weevil) हे अेक जीवदान आहे.' असे विधान मेरीने वाचले. नवीन आलेल्या डॅनिअलने हे सिद्ध करा असे आव्हान दिले. तो म्हणाला, 'अेखादा क्षुद्र कीटक जीवदान देणारा कसा ठरू शकतो?' मेरी म्हणाली, 'कारण तो काही शेतकऱ्यांना कापूस लावू देत नाही.' 'ही काय चांगली गोष्ट आहे' मी विचारलं. 'हो' असं अनेक मुलांकडून उत्तर आलं, 'जर कापूसच नसेल तर कीटक मरतात. कारण त्यांना खायला काही मिळत नाही. जमिनीला विश्रांतीची संधी मिळते. खूप काळ कापूस पिकवल्याने जमिनीचा कस कमी झाला आहे. त्यामधील जास्तीची द्रव्य नष्ट झाली आहेत.' मी विचारलं 'का? त्यामागे इतरही काही कारणं असू शकतात कां?' आम्ही परत कारणं शोधायला पुस्तकांकडे वळलो. आम्ही वाचलं की टोंका कीटकामुळे काही बदल चांगले झाले आहेत. ते खूपच सूक्ष्म आहेत आणि पटकन सापडतात.

सोमवार, मे १५

दक्षिणी मळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांबद्दल, त्यांच्या पद्धतींबद्दल मुलं वाचत होती, विचार करत होती. ते कापूस पीक बाजारात कसं आणतात. सूत गिरणी पासून सुरू झालेली प्रक्रिया तयार वस्तूपर्यंत कशी पोहोचते इ. त्यांनी त्यांच्या वढ्यांमध्ये याबद्दल लिहायला सुरुवात केली.

आज मुलं कथा लिहित असतांना अेडवर्ड म्हणाला, 'आपल्यापर्यंत सूत येईपर्यंत खूप सान्या गोष्टी घडत असतात.'

मंगळवार, मे १६

अेडवर्ड काय म्हणाला त्याची मी मुलांना आठवण करून दिली आणि त्या प्रश्नाचा आपण सुरुवातीला उपस्थित केलेल्या समस्यांशी काही संबंध आहे का? ते बघायला सांगितले. त्यावर अतिशय उत्तम चर्चा झाली. कापूस अनेक जणांच्या हातांमधून जातो आणि ज्यांच्या हातून तो जातो, त्यांना प्रत्येकाला पैसा हवा असतो, ज्याच्याकडे सुरुवातीला पैसा असतो तो जास्त पैसा कमावतो. पण भाड्याने शेत करणारा शेतकरी - 'कूळ' म्हणून शेत करणारा शेतकरी, ज्यांच्याकडे काहीच नसतं, तो दुर्लक्षितच रहातो. उत्पादकाला खूप मोठा फायदा काढायचाच असतो. ते तो कसाही काढतो. शिक्षणाअभावी अनेक लोक त्याकडे दुर्लक्ष करतात. उत्तरेतल्या मजुरांप्रमाणेच दक्षिणेतल्या मजुरांचे प्रश्न आहेत असं मुलांनी नोंदवले. उत्तरेतल्या कारखान्यांतून त्याबद्दल बरंच काही केलं गेलं आहे. त्यांनी गोळा केलेल्या लोकरीच्या अभ्यासावरून ते मत नोंदवत होते. मुले म्हणाली, सामान्यतः उत्पादनाच्या साखळीतील सुरुवातीच्या माणसाला खूप कठीण काळाला तोंड द्यावे लागते. त्यांनी आमच्या स्वतःच्या प्रांतातल्या गेल्या वर्षीच्या अभ्यासातील दूध उत्पादकांच्या समस्यांशी त्याची तुलना केली. शेतकऱ्याला मिळणाऱ्या कापसाच्या अगदी कमी मोबदल्याकडे या चर्चेचा ओघ वळला. वॉरेनने विचारले, 'कापसाची किंमत किती हवी ते कोण सांगेल? शेतकऱ्यांना ते कसं कळत असेल?' आम्ही परत पुस्तकांकडे ते शोधायला वळलो.

बुधवार, मे १७

या देवघेवीबद्दल, अदलाबदलीबद्दल मुलांना समजणे खूप अवघड होते. त्यातले आम्हाला जे समजले ते आम्ही घेतले. जगातील कापूस निर्मितीपैकी अर्धे अधिक प्रमाण युनायटेड स्टेट्स्मध्ये आहे त्यामुळे कापसाची किंमत ठरवण्यामध्ये त्यांची महत्त्वाची भूमिका असते असं आमच्या लक्षात आलं. इंग्लंडमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या निम्म्या कापसाचे उगमस्थान युनायटेड स्टेट्स् आहे. जर्मनी, इटली, जपान येथे ही युनायटेड स्टेट्स्चा कापूस जातो. लिव्हरपूल आणि न्यूयॉर्कला ही व्यापारी केंद्रे आहेत. येथेच सर्व कापूस आणला जातो आणि मध्यस्थांमार्फत विकला जातो. किंमत ठरविणारे लोक हवामान आणि किडीचे बारकाईने निरीक्षण करतात. हवामान, मागणी व पुरवठा, वहातूक या सगळ्यांचा कापसाच्या दरावर परिणाम होतो. युनायटेड स्टेट्स्हून येणाऱ्या कापसाच्या आयातीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न इंग्लंड, जर्मनी करताहेत. इजिप्त आणि भारतातून चांगला कापूस मिळवण्याचे प्रयोग इंग्लंड करत आहे. कापसाच्या पर्यायावर जर्मनीत प्रयोग चालू आहेत.

गुरुवार, मे १८

'करंट इव्हेंट्स' आणि रीडर साप्ताहिकात आलेले काही लेख आम्ही वाचले. त्यामध्ये 'सूत' आता फारसे महत्त्वाचे राहिले नाही, त्याला 'राजा' म्हणणे बंद झाले आहे याबद्दल वाचले. युनायटेड स्टेट्स्च्या कापसाला असलेली युरोपमधील मागणी कमी झालीय, त्याऐवजी रेयॉन धागा कापसाची जागा घेऊ पहातो आहे. यामुळे दक्षिणेतील समस्या आणखीनच वाढणार कां? त्यासाठी काय करता येऊ शकेल? असा मुलांना प्रश्न पडला. जास्तीच्या पीक उत्पादनाच्या समस्येची त्यांनी चर्चा केली.

गरजेपेक्षा कमी कापूस लागवड करणे चूकीचे आहे हे जसं त्यांना कळलं, तसेच यांवर अधिक चर्चा, वाद करता येतील हे ही जाणवले. शेतकऱ्यांना मिश्र शेतीचे मूल्य, शेतीतील उत्पादन वैविध्य जपण्याचे महत्त्व शिकवणे जास्त गरजेचे आहे असे त्यांच्या लक्षात आले.

शनिवार, मे १०

अनेक कारणांमुळे अभ्यासाचा हा भाग खूपच वेधक झाला. चित्रे बघणे, वाचन यांतून येणारे अनुभव घेणं याचा यात समावेश होता. मागील अनुभवांवरून इतर अभ्यासासाठी गोळा केलेल्या गोष्टींवरून निष्कर्ष काढता येत होते. सगळे प्रश्न, त्यांची उत्तरे आणि एकंदरीत अभ्यासाचा विकास विद्यार्थ्यांकडून होत होता आणि अखेरीस काही सामान्यीकरणांची तत्त्व दृष्टोत्पत्तीस आली.

अभ्यासाचा हा भाग तसा अवघड होता. सगळ्या लोकांच्या जीवनाला स्पर्श करणाऱ्या महत्वाच्या, राष्ट्रीयतराच्या समस्येचा हा अभ्यास होता. मुलांचा या प्रश्नाशी तसा संबंध नव्हता आणि त्याबाबतीत ते फार काही करू शकणार नाहीत हे ही मला दिसत होते. या कारणांमुळे लोकर अभ्यासाला जेवढे मुलांच्या दृष्टीने महत्त्व मिळाले तितका हा अभ्यास मूल्यवान ठरेल का याबद्दल मलाही शंका आहेत. पण तरीही स्वतःच्या परिस्थितीचे भान येण्यासाठी, समजून घेण्यासाठी त्याच सामान्यीकरण करण्यासाठी याची मदत मोलाची ठरणार होती. हा अभ्यास सुरू करण्यापूर्वी काही सामान्यीकरणांची मी यादी केली होती. ती मी ज्या तऱ्हेने मांडली त्याप्रमाणे काही तत्त्वे पुढे आली.

कोणत्याही लोकांच्या कामात, जीवनात हवामानाला महत्वाचे स्थान असते.

एक पीक निर्मितीला काही अडचणी दुष्परिणाम असतातच.

अनेक पीके घेणे शेतीच्या मातीला, पिकांना, लोकांना उपकारक ठरते.

उत्पादक, निर्माते आणि कामगारांचे हेतू वेगवेगळे असतात, ते आपापसात विरोधी असतात आणि वादाला कारण ठरतात.

५) जरी उत्पादन अधिक झाले तरी वाटपामधे समस्या निर्माण होऊन हे अतिउत्पादन जेथे गरज असेल तेथे वापरता येत नाही.

मुलांनी ज्या तऱ्हांनी प्रश्न विचारले होते त्यावरून त्यांना खूप रस वाटत होता हे दिसले. याचमुळे ते उत्तरे शोधण्यासाठी धडपड करत होते. मटेरिअलमधील नाट्यमय द्वित्वांमुळे ही त्यांना खूपच रस वाटत होता आणि मला भावनेच्या आहारी त्यांना जाऊ न देता वस्तुस्थितीवर आधारीत चर्चेकडे त्यांना खेचावे लागत होते. हा सगळा अभ्यास मुलांचा रस कायम ठेवण्यासाठी त्यांच्या हातूनच होणे गरजेचे होते नाहीतर एवढ्या वाचनाने, चर्चेने अखादेवळी तो खूपच यांत्रिक आणि खूप क्लिष्टही झाला असता.

बुधवार, मे १४

गेल्या तीन दिवस अॅन्ड्र्यूच्या नकाशामधे फ्लॅक्स, रेशीम आणि रेऑनचे स्रोत काढायला आम्ही मदत करतोय. फिक्या जलरंगात रंगवलेला हा अेक सुंदर नकाशा तयार झाला आहे. अॅन्ड्र्यूला त्याचा खूपच अभिमान वाटतो आहे. मुलांनी तक्त्यावरून, वहीमध्ये सूत, रेशीम, रेऑन, लिनन धाग्यांची वैशिष्ट्ये लिहीली आहेत.

या अभ्यासाने मुलांच्या अनेक गरजा भागवल्या. यामुळे मलाही मुलांच्या जगण्यात काही बदल घडवायचा असेल तर शिक्षणात फक्त जुनीच तंत्रे वापरून चालायचे नाही हे जाणवले. नवीन परिस्थितीत नवीन तंत्रांचा वापर करायलाच हवा हे मला शिकायला मिळालं. मी गेल्या उन्हाळ्यात - शैक्षणिक प्रक्रियेबद्दल आणि अभ्यासक्रम बनविण्याबद्दल जे काही लिहीलं होतं त्याला याने पुष्टीच मिळाली.

बुधवार, मे ३१

या हिवाळ्यात एका शास्त्राच्या धड्याच्यावेळी हिल्स भावडांशिवाय इतर कोणीही समुद्र पाहिला नाही असा मला शोध लागला. समुद्राची सहल मुलांसाठी अेक चांगला अनुभव देणारी ठरू शकेल असे मला वाटले. आणि एके दिवशी माझ्या छोट्याश्या शाळेत रस घेणाऱ्या मैत्रिणीशी मी हे बोलणार तोवरच सौ. कॉलमार म्हणाल्या, 'तुम्ही मुलांना आमच्या घरी का आणत नाही?' त्यांच घर अगदी किनाऱ्यावरच होतं आणि पूर्णतः खाजगी किनारा होता.

अशातऱेने अखेर मी आज शाळा सुटल्यावर बोर्ड ऑफ अंज्यूकेशनच्या अध्दक्षंसमोर येअून बसले आणि अशा सहलीने मुलांच्या अनुभवात किती मोलाची भर पडेल हे पटवले. शाळेचे दोन दिवस या सहलीला लागतील कारण उबदार वसंतातील आठवड्याअखेरी किनाऱ्यावर जाण्यासाठी एवढ्या गाड्या घेअून जाण्यापेक्षा, आत्ताच्या शाळेच्या वेळातच घेअून जाणे जास्त सुरक्षित असेल. आम्हाला सुट्टीची गरज आहे कारण 'स्टोनी ग्रोव्ह'मध्ये आम्ही एवढा काळ जास्त दिला आहे हे त्यांनी मान्य केले. त्याचबरोबर मुलांना मिळणाऱ्या अनुभवाचे मोलही त्यांच्या लक्षात आले आणि त्यांनी परवानगी दिली.

गुरुवार, जून १

सहलीला जाण्यासाठी आपल्या पालकांची लेखी परवानगी मिळविण्यासाठी मुलांनी नोटस् लिहीण्याचे काम केले. काल रात्री घराच्या परतीच्या रस्त्यावर मी न्यूजर्सीकडे जाणारे रस्त्यांचे खूप नकाशे घेतले होते जेणेकरून मुलांकडे प्रत्येकाकडे ते रहातील आणि आज आम्ही रस्त्याचा अभ्यास करायला सुरुवात केली. आधी आम्ही मुख्य रस्ता बघितला, त्यानंतर अतिहासिक ठिकाणांकडे नेणारे रस्ते अभ्यासले, रस्त्याच्या नकाशाच्या मागच्या बाजूला जास्तीत जास्त ठिकाणी कशी भेट देता येईल याची आखणी केली.

सोमवार, जून ५

अक्षरशः गोला आठवडाभर आम्ही भेट देणार असलेल्या ऐतिहासिक ठिकाणांचे महत्त्व अभ्यासतो आहे. त्या क्रांतीकारक काळामधील न्यूजर्सीने केलेली कामगिरी, अभ्यासतांना मुलं भारावून गेली. एखाद्या टीपकागदासारखी माहिती त्यांनी टिपली.

उद्याचा दिवस त्यांच्यासाठी खूपच महत्त्वाचा आहे. आजची रात्र कोणी मुलं झोपतील असं मला वाटत नाही. आम्ही फक्त मोठ्या गटातल्या मुलांना नेणार आहोत कारण अशा प्रकारच्या सहलीत लहान मुलांवर लक्ष ठेवणे, सांभाळणं खूप कठीण होतं. जेवढी वाळू गोळा करून आणता येईल तेवढी आणण्याचा आम्ही प्रयत्न करणार आहोत.

गुरुवार, जून ८

आज आम्ही सगळेजण गप्प गप्प आहोत. गेल्या दोन दिवसांची गुंगी अजुनी उतरलेली नाही. या दिवसांनी आम्हाला जे दिले ते शब्दांत सांगता येत नाही. पण जेव्हा केव्हा आमची नजरानजर होते तेव्हा परस्परांबद्दलचा विश्वास, आपुलकी, समजूतदारपणा मनाला भिडतोय.

आम्ही सकाळी ८-३० ला निघून आमचा पहिला मुक्काम 'प्रिन्सटन'ला केला. तिथल्या अध्दक्षांची बाग, चॅपेल, नॅसॉऊ हॉल पाहिला. या हॉलमध्ये पूर्वी क्रांतीकाळामध्ये बरॅक्स होत्या, तेथे डॉर्मिटरी आणि वर्गाच्या खोल्याही असत. इथून आम्ही टेनेंट चर्चला भेट दिली. अडीचशे वर्ष जुनं चर्च, त्या समोरचे वृद्ध ओकचे झाड! हे बघून पूर्वी हे झाड जेव्हा छोटंसं असेल तेव्हा परिसर कसा दिसत असेल अशी कल्पना करून पाहिली. मॉली पिचरची जुनी विहीर तेथून जवळच होती. तेथेच रस्त्याच्या कडेला असलेल्या अेका खाण्यापिण्याच्या ठिकाणी आम्ही थांबलो. बरोबर आणलेले जेवण आणि ताजे दूध प्यायलो.

दुपारी तीन वाजता आम्ही 'बारनेगॅट कड्या'च्या दिशेने निघालो. डाव्या बाजूला समुद्र, उजव्या बाजूला कालवा आणि मध्ये वहाणारा सुखद वारा! मुलांच्या उत्साहाला उधाण आलं होतं. जसे आम्ही पोहोचलो त्यांना लगेच पोहायला जायचे होते. सौ. कॉलमारचा एक मुलगा जो समुद्रातल्या मासोळी सारखा पोहायचा त्याने जीवरक्षकाचे काम केले, प्रत्येकाबरोबर तो समुद्रामध्ये लीलया वावरत होता.

रुचकर जेवणानंतर काही मुलांनी भांडी घासायला मदत केली. काही जणं वाळलेल्या काटक्या शेकोटीसाठी गोळा करायला पळाले. सांजवेळ कलल्यानंतर शेकोटी पेटवण्यात आली. मुलं वाळूवर कुस्ती करत होती. अंधारात लपाछपीचा खेळ खेळत होती. काही वेळाने सगळे शेकोटीभोवती जमून गाणी म्हणायला लागले. अल्बर्ट म्हणाला, 'आम्ही आम्हाला हवा तितका वेळ जागे राहू शकू ना?' 'अगदी तुम्हाला वाटेल तेवढा वेळ!' मी उत्तरले. 'बारा वाजेपर्यंत?' 'होऽ अगदी त्यानंतरही.' 'हेऽ!' सगळे चित्कारले.

पण जेमतेम ९-३० वाजता रूथ म्हणाली, बारा पर्यंत जागायला लागणारच का?' सगळ्यांनाच तिच्या प्रश्नानं हसायला आलं. आम्ही झोपायची तयारी केली. मुलांनी सकाळी लवकर उठून मच्छिमारीच्या बोटी येतांना बघायचे ठरवले.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे ५-३० लाच माझ्या कानांवर कुजबुज यायला लागली. पार्टीशनच्या दुसऱ्या बाजूने टॉट मोठ्याने कुजबुजला, 'अे वॉरेन, उठलास का?' वॉरेन म्हणाला, 'हो तुला अैकायला येतय? मच्छिमारीच्या बोटी बहुतेक यायला लागल्यात, चल जावू या.' अेका मिनिटाच्या आत मला त्यांच्या पावलांचे आवाज जिन्यावरून अैकू यायला लागले. त्यापाठोपाठ काही पावलांचे आवाज, त्यानंतर काही! सहा वाजण्याच्या सुमारास आम्ही सगळे किनाऱ्यावर होतो आणि मच्छिमारी बोटी जाळी सोडविण्यासाठी समुद्रात गेल्या. बोटी परत येईस्तोवर मुलं, आयुष्यात पहिल्यांदाच वाळूचे किल्ले बांधण्याचा आनंद घेत होती. येणाऱ्या लाटांच्या तडाख्यातून वाचेल अशा ठिकाणी किल्ला बांधत होती. वाळूत खेकडे पकडून त्यांना खड्ड्यात पुरून त्यातून किती वेगाने बाहेर पडतात आणि परत वाळूत स्वतःला गाडून घेतात ते अचंब्याने पाहत होती.

काही माणसे रंगीबेरंगी, गंमतशीर मासे वेगळे करत असताना त्यांना दिसली. मुलांनी त्यांना हाकारले. ते कोळी मुलांशी प्रेमाने, मित्रत्वाने बोलले. वॉरेन नाशत्यासाठी आला तेव्हा म्हणाला, 'मिस् वेबर, तुम्हाला माहितीय, ते अगदी खऱ्या कोळ्यांसारखे बोलतायत.' त्याने ज्या कोळ्यांबद्दल वाचले होते तसे कोळी खरंच आहेत हे बघून त्याला बरं वाटत होतं. नाशत्याच्या वेळी तर मजाच आली. मुलांनी अगदी आडवा हात मारला. त्यांनी शिजवलेल्या सिरियलवर दुसरं सिरियल तयार करून घातलं त्यावर शिगोशिंग दूध ओतलं, संत्र्याचा रस, अंडं, बेकन, टोस्ट, भरपूर दूध यांतलं काय खावं काय खाअू नये त्यांना कळत नव्हतं.

लॉईड, सोमवारी पहिल्यांदाच शाळेत आलेला मुलगा, त्याला आमच्याबरोबर अगदी घरच्यासारखं वाटलं. नाश्ता संपल्यावर त्याने छाती पुढे करून ढेरीवरून हात फिरवला, जोराची ढेकर दिली. 'सौ. कॉलमरना पेंढा भरण्याची कला अवगत असणार! त्यांनी भरपूर छोटे प्राणी पोटात भरलेत!' तो हसून म्हणाला.

आता मुलींची डिश धुण्याची पाळी होती. परत दोन तास आता पाण्यात जायचं नाही असं मी मुलांना बजावलेलं असल्याने वेळ घालवायला काय करावं असा ते विचार करू लागले. वॉरेन, अॅन्ड्र्यू स्केच पॅड घेअून किनाऱ्यावर गेले आणि दोन सुंदर चित्र त्यांनी रेखाटली. काहीजण पोटावर झोपून चायनीज चेकरचा खेळ खेळायला लागले. मुलींचे काम संपल्यावर त्या किनाऱ्यावर लांबवर पुळणीत फिरायला गेल्या. काल सकाळी भरती कमी होती आणि मुलांना पाण्यात खेळायला चांगला वेळ मिळाला.

अेका सुंदरशा जेवणानंतर सौ. कॉलमारची आई, सौ. युटर युद्धाबद्दलच्या तिच्या आठवणी मुलामुलींना रंगवून सांगू लागली. कॅलिफोर्नियाच्या भूकंपाच्या आठवणीही तिने सांगितल्या. त्या खूपच रंगवून कथा सांगत होत्या. मूलं अगदी अचंबित झाली होती. सौ. कॉलमारचा आम्ही निरोप घेतला तेव्हा तीने मुलांचा असा चांगला वागणारा गट तीने कधीच पाहिला नव्हता असे मला सांगितलं, हे शिक्षिकेला मिळणारं खरं बक्षिस असतं!

परतीच्या वाटेवर आम्ही न्यू ब्रुन्सविकला थांबलो व तिथलं 'अग्रिकल्चरल अेक्सपरिमेंट स्टेशन' शेतीप्रयोग संस्था पाहिली. स्त्रीयांसाठी असलेल्या न्यूजर्सी कॉलेज आणि 'रेट गर्सला' आम्ही भेट दिली. तिथल्या आवारात हिंडलो. 'बाअुंड ब्रुक' ला थांबून ऑर्किडस् पाहिली. साधारण सातच्या सुमाराला आम्ही घरी पोहोचलो आणि पावसाला सुरुवात झाली. आम्ही अजिबात भिजलो नाही. आम्हाला देवकृपेने दोन छानसे निरभ्र दिवस मिळाले होते.

शुक्रवार, जून ९

आजपासून परत नेहमीचे व्यवहार सुरू झाले आणि पूर्ण कामात बुडालो. आमच्या तिसऱ्या वृत्तपत्राची तयारी सुरू झाली. समुद्रसहलीचे लेख घालता यावेत म्हणून आम्ही वृत्तपत्राचा ढाचा ठरवणे लांबवले.

त्याचबरोबर वसंतोत्सवासाठीचे नियोजनही करायचे होते. हिवाळ्यात जेव्हा बाहेर जाणे शक्य नसे तेव्हा मी मुलांना लोकनृत्य शिकवली होती. मुलांना ते इतके आवडले होते की जसे अुबदार दिवस सुरू झाले आम्ही नाचाचा बाहेर सराव करू लागलो. नुकतीच गावात वीज आल्यावर अेका संध्याकाळी मार्थाने तरुण मुलांच्या क्लबला तिच्या भावाबरोबर भेट दिली. शाळेच्या मैदानावर पोर्चमधल्या दिव्याचा पडलेला प्रकाश पाहून तिला अेक कल्पना सुचली. 'हे खूपच छान होईल!' ती उद्गारली. वीज आल्यानिमित्ताने आपण काही सण साजरा का करू नये? आपण बाहेर लोकनृत्य करू, माझ्याकडे मोठे फ्लड लाईटस् आणि इतर गोष्टी आहेत! शेवटी हे ठरलंच आणि तरुणांनी त्यांची मदतही देअू केली. आमचे चांगले मित्र श्री. ब्रीडस्नी फ्लडलाईट आणि अेक्सटेंशन कॉर्डस् देअू केल्या.

आज बसून कोणते नाच करायचे ते ठरवले. जनसंपर्क समितीचा हेन्‍री अध्यक्ष झाला. त्याने गावात महोत्सवाची जाहिरात करायची ठरले. यासाठी कोणतीही प्रवेश फी घ्यायची नाही. हे फक्त गावापुरतेच मर्यादित ठेवायचे ठरले. खाद्यपदार्थांची समिती सोफियाने ठरवायची होती. रूथने सगळीकडे सुरळीत चाललंय ना ते बघायची जबाबदारी घेतली आणि महोत्सवाअखेर सर्वाना नृत्य करता यावे म्हणून रेडिओ तिने लावायचा ठरले. अेडवर्ड आणि जॉर्जनी नॅपकिन्स, पेपर कप्सच्या विल्हेवाटीची व्यवस्था बघण्याचे आणि गटाच्या मागणीनुसार त्यांचा नीट वापर केला जातो की नाही ते बघायचे ठरले. डोरीस आणि मेने स्वतःहून भांडीकुंडी घासण्यापुसण्याचे, स्वयंपाकघर स्वच्छ ठेवण्याचे काम स्वतःकडे घेतले.

आज दिवसभर नाच परत परत बघून, प्राथमिक मुलांचा आधी नंतर इतरांचे नाच बघून कार्यक्रम नीट होईल याची खात्री करून घेतली.

गुरुवार, जून १५

सोफिया, रूथ, डोरीस, मे सकाळी आल्याआल्याच स्वयंपाकघर स्वच्छतेच्या कामाला लागल्या. आम्ही बाकीचे सगळे आदल्या रात्रीच्या महोत्सवाच्या यशस्वितेची चर्चा करू लागलो. रंगीत दिव्यांच्या रोषणाईत नाच खूपच छान झाले. आमचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे होता.

१) मोठ्या गटाचे युरोपियन नृत्य - चिल्ड्रेन्स पोल्का, रोव्हेनोका - बोहेमियन, सेबॉगर - हंगेरियन, कम लेट अस बी जॉयफूल - जर्मन, माऊंटन मार्च - नॉर्वेजियन, रिट्स् - रॅट्स्

२) प्राथमिक मुलांची नृत्ये - 'अ हंटींग वुई विल गो, शू मेकर्स डान्स, ओ व्हेअर हॅज माय लिटल डॉग गॉन

३) अमेरिकन नृत्य (मोठा गट) - कॅप्टन जिंक्स, द गर्ल आय लेफ्ट बिहाईंड मी, पॉप गोज द व्हिजल, व्हर्जिनिया रिल

४) सोशल डान्सिंग

तरुणांनी पियानो बाहेर न्यायला मदत केली तसंच ते जायच्या आधी आत आणायलाही. सगळ्या युवांनी नृत्य केले. त्यांचे पालकही खुश झाले. मुलांनी नृत्य सादर केल्यावर पालक ते बघून समाधानाने त्यावर चर्चा करत होते. लेमोनेड, द्राक्षरस, घरगुती कुकीजचे ट्रे घेऊन मुलं त्यांच्यामधून हिंडत होती. उद्या शाळा बंद होणार होती. त्यामुळे आज आम्ही फार थोडं काम केलं आणि उन्हाळ्यासाठी शाळा थोडीफार तयार केली.

आम्ही लोकशाहीत जगायला शिकतो

वर्ष चौथे

रविवार, ३ सप्टेंबर १९३९

हा उन्हाळा तसा विश्रांतीचा गेला. माझा बराचसा वेळ मी बाहेर, गिर्यारोहणात, पोहोण्यात घालवला. मला आता खूपच आरामदायक आणि निरोगी वाटते आहे. बराचवेळ मी शांत असणाऱ्या टेकडीवर घालवला. हिरवळीवर आडवं पडून नागमोडी जाणाऱ्या खळखळणाऱ्या नदीचा आवाज ऐकला, माझ्या आवडत्या सफरचंदाच्या झाडाखाली बसले. जेव्हा बऱ्याचदा वाचनाने डोळे शिणत तेव्हा मी हिरवळीवर लोळत असे. सफरचंदाने लगडलेल्या फांद्या आणि आकाशात हिंडणारे ढग बघत असे. स्वतःबद्दल आणि सध्या घडणाऱ्या माझ्यासंबंधीच्या चांगल्या, छान गोष्टींचा विचार करी. मी मुलामुलीत ज्या गोष्टी बदलायला हव्या असे म्हणते शिकवते त्याच बाबतीत माझ्यामधेही बदल ही आपोआप घडतात. मला माझ्याच क्षमतांचा नव्याने शोध लागतो आहे. जगातलं माझ स्थान मला सापडतय. मी जोमाने अभ्यासही करतेय आणि इतरांचे अनेक अनुभवही ऐकतेय. ते म्हणत असलेला शब्दन् शब्द मला कळतोय. मी अनेकदा हे सगळं अंमलात आणण्यासाठी प्रयत्न करतेय. पुन्हा पुन्हा हा प्रयत्न करतांना माझ्या हाती या शब्दांचा नवीनच अर्थ येतोय. पूर्वी मला न कळलेला अर्थ मला आता गवसतोय. पूर्वी मला माहिती असलेल्या अनेक गोष्टींनीही आता नवीन, अधिक अर्थपूर्ण रूप धारण केलंय आणि मी जसा अधिकाधिक जाणीवेने अनुभव घेतेय तसा तो अर्थ अधिकच उलगडतोय. पूर्वी मी कधीच न केलेल्या शिकलेल्या इतरांसाठी गोष्टी आता करू शकतेय. मी सुद्धा आयुष्याला सृजनशीलतेने भिडू शकते आणि माझ्यासाठी व पुढच्यासाठी नवीन, चांगलं काही निर्माण करू शकते, एखाद्याच्या आयुष्यासाठी यापेक्षा अधिक सुंदर, अधिक प्रेरणादायी, आशादायी चित्र दुसरे कोणतं असू शकेल? आता मला वॉल्ट व्हिटमन प्रत्येक गोष्टीबद्दल गाणं का गायचा याबद्दल थोडंसं आकळतय.

मी बऱ्याचदा नवीन शालेय वर्षाचा विचार करते आणि त्यावेळी आम्हां सर्वांच्या विकासासाठीच्या, वाढीच्या नवीन शक्यता मला खुणावतात. प्रत्येक मुलाचा मी आळीपाळीने विचार करते. परत त्यांच्याबरोबर आणखी एकत्र राहून आपलं आयुष्य चांगलं करण्याची संधी मिळणार आहे. वाट कितीही अवघड, अशक्य असली तरी आपण थोडंसं काही केलं तरच पुढे जातो. जसे बघतो तसा पुढचा मार्ग स्वच्छ दिसू लागतो.

जेव्हा लहान मुलं आपलं आयुष्य सुरू करतात तेव्हा चौकस, कुतुहलाने भारलेले असतात. जगातील आश्चर्य अनुभवण्यासाठी ते पंचेंद्रियांचा वापर करतात. आयुष्याचा आनंद घेत जगतात, एवढेच नव्हे तर जे शिकतो त्याचा वापरही करतात. नवीन परिस्थिती किंवा तीच परिस्थिती असेल तरीही शिकल्या गोष्टींचा वापर करतात. शाळेत आल्यावर मात्र त्यांना बंधनात अडकवून त्यांचा मुक्तपणा मारला जातो. त्यांनी बोलता कामा नये, इकडे तिकडे हिंडू नये, त्यांना काही जाणवू नये, शिक्षिका जेवढे दाखवेल तेवढेच त्यांनी पहावे, इतर काही बघूच नये अशी बंधनं त्यांच्यावर घातली जातात.

गेली तीन वर्षे त्यांच्या आयुष्यातील सुरुवातीच्या काळात असलेली त्यांची शिकण्यातील उत्स्फूर्तता परत निर्माण करण्याचा मी प्रयत्न करतेय, जी उत्स्फूर्तता मी, माझ्यासारख्या शिक्षकांनी, पालकांनी त्यांच्याकडून हिरावून घेतली होती. मी वाढले, अशाच पारंपरिक शाळेमध्ये शिकले, त्यानंतर मी जर स्वतःचे निरीक्षण केले नसते तर माझी मला सापडू शकले नसते. हळू हळू मला वाटतं, मी मुलांमध्ये ही शिकण्याची इच्छा जागृत केलीय. त्यांच्यामध्ये अेक चांगला दृष्टिकोन निर्माण झालाय, नाहीतर त्यांनी कशाचीही पूर्ण तयारी करणं नाकारलं असतं. त्यांच्या उपजत क्षमता, ज्या त्यांना त्यांच्या आयुष्याशी, परिस्थितीशी तडजोड करायला शिकवत होत्या, त्या नष्ट झाल्या असत्या. आता मुलांना शिकायचय, आता मिळणाऱ्या प्रत्येक अनुभवातून त्यांच्या पुढच्या आयुष्याचा पाया तयार होण्यासाठी विचार करायला मला त्यांना तयार करायचय. वर्तमानात जगायला शिकल्यामुळे त्यांची अधिक व्यापक जीवनानुभव घेण्याची तयारी होईल.

सोमवार, सप्टेंबर ४

आज शाळेमध्ये मिस मोरॅनला भेटून भाज्या हवाबंद करण्याचा सुरक्षित मार्ग शिकण्यासाठी आठ माता आणि सहा माध्यमिक शाळेच्या मुली आल्या होत्या. सौ. प्रिन्लॅकनी आपलं छोटं बाळ श्रीयुतांकडे सांभाळायला ठेवलं होतं त्यांनाही आपल्या बायकोनं कॅनिंगच्या नव्या गोष्टी शिकाव्यात असे वाटत होते. त्यांची नेहमीच शिकण्याबद्दलच्या नवीन कल्पना

आत्मसात करायची, प्रौढ शिक्षणासकट तयारी असते.

गेल्या वसंतात पालकांनीही आपल्या बागांमधे काम करण्याची, नवीन कल्पना राबवायची इच्छा प्रदर्शित केली होती. मी. मिसू मोरॅन व श्री. लोरेन्डो यांना मदतीला बोलावले. त्याबदल्यात त्यांना मिसू डोरमॅन या अन्न प्रक्रिया तज्ज्ञांची मदत मिळणार आहे. तसेच स्टेट कॉलेज ऑफ ऑग्रीकल्चर मधील बागकाम तज्ञ श्री. निसले यांची मदत मिळणार आहे. दि. २८ अप्रिलच्या सभेत चौदा पालक, तरुण लोक आणि मुलं अर्ध्याहून अधिक कुटुंबियांचे प्रतिनिधित्व करत होते, ते सर्वजण शाळेत तज्ज्ञांना, ग्राम प्रतिनिधींना भेटले. त्यांनी सर्वांनी मिळून वसंत ऋतूतील बागेसाठीचे नियोजन केले. आम्ही समस्यांवर चर्चा केली. सल्ले विचारले आणि छापलेले साहित्यही वाटले. दोन पुढच्या सभाही ठरवल्या, त्यापैकी एकात कॅनिंगच्या नवीन पद्धती आणि दुसऱ्यासभेत भाजीपाले मोठ्या प्रमाणात कसे साठवायचे यासंबंधी चर्चा होणार होती.

बुधवार, सप्टेंबर ६

मुलांनी मनापासून अेकमेकांना व आपल्या शिक्षकांना अभिवादन केले. सौ. लेनिकनी मला, सॅलीनं ति जेमतेम नाश्ता केलाय इतकी तिला शाळेत जायची घाई झाली होत असं सांगितलं. एरवी मुलांचा वर्षाच्या सुरुवातीला दिसणारा बुजरेपणा नाहीसाच झाला होता.

यावर्षी तीस मुलं शाळेत आली. डंडर्स मंडळी नाताळनंतर लगेच दुसरीकडे गेले होते, आणि जोसेफ संस्थेमधे दाखल झाला. बर्था स्कॅम्डिट शाळा सोडून गेली कारण तिची आई शहरांत गेली. ओल्सेयूस्की प्रिन्लॅकपासून दूर विल्यमच्या जागी गेले, त्यामुळे दोन्ही कुटुंबांना आनंदी, संकटविरहीत उन्हाळा उपभोगायला मिळाला. गेल्या वसंतात दोन नवीन मुले आली. अप्रिल मधे ओस्लेयूस्कीचे शेत डॅनिअल कोलच्या पालकांनी विकत घेतले. श्री. कोल हे शहरात मोटार मेकॅनिक होते पण त्यांच्या तब्बेतीमुळे त्यांना ते काम सोडावे लागले. सौ. कोल या मिळून मिसळून वागणाऱ्या होत्या. त्यांच्यामुळे सोमवारी कॅनिंग करतांना खूप मजा आली.

लॉर्ड मॅथ्यूज जून मधे आला. शेजारी नवीन मुलगा आला असे कळल्यावर आम्ही त्याला बोलावले त्याची आई त्यांमुळे सारखे माझे आभार मानत होती. लॉर्ड अगदी नर्व्हस, कायम निराश मुलगा होता आणि संपूर्ण उन्हाळ्यात नवीन शाळेच्या विचाराने थरकापत होता. त्याला शाळा आवडेल की नाही, शाळेला तो आवडेल की नाही असा विचार करत होता. लॉर्ड आमच्याबरोबर समुद्रकिनार्याच्या सहलीला आला आणि आयुष्यातली मजा त्याने चाखली. आमच्याशी तो अेकरूप झाला. या पानगळतीच्यावेळी तो आमच्यात सामावला गेला होता. श्री. मॅथ्यू लॅंडस्केप गार्डनर होते. ते शेताच्या शोधातच होते. सौ. मॅथ्यूचाही सोमवारी कॅनिंगमधे वेळ चांगला गेला.

श्री. रामसे काही लॉग केबिन्स बांधून त्या उन्हाळ्यामधे भाड्याने देत. मूडी कुटुंबाने अेक खोली भाड्याने घेवून उन्हाळा व्हॅली व्ह्यूमधे घालवला. त्यांनी हिवाळाही इथेच घालवायचे ठरवले जेणेकरून सहा वर्षांचा ऑर्थर आपल्या शाळेत येऊन अनुभव घेऊ शकेल. सौ. रामसेंच्या मते आयरीनच्या बाबतीत शाळेने अेवढे काही केले आहे तसाच बदल ऑर्थरमधेही होईल. श्री. मुडी विमा अेजंट आहेत आणि न्यूयॉर्कला त्यांना रोज ये-जा करावी लागते.

नुकतीच सुरुवात करणाऱ्या तीन मंडळीपैकी प्रिन्लॅकचा एक, मानकडील एक आणि रॉबर्ट लिन्डेन ही शाळेत यायला लागली. श्री. लिन्डेन हे मुलांच्या वसतिगृहाचे काळजीवाहक आहेत. आमचा पहिला दिवस क्लबजच्या सभा ठरवण्यात, क्लबची पुनर्रचना करण्यात गेला. तीन समित्या नेमल्या गेल्या, त्यांनी गेल्या वर्षीच्या क्लब सभांचं मूल्यमापन करणं आणि नवीन वर्षासाठी सुधारणा सुचविणं, घर स्वच्छतेसंबंधीची कर्तव्यं, त्यांचे नियोजन, घटनेमधील बदल, भर घालणं, सुचविणं ही कामे करायची ठरली.

आम्ही खेळून आल्यावर मी मुलांना वाचनालयातून आणलेल्या पुस्तकांची ओळख करून दिली. प्रत्येक पुस्तकाबद्दलच्या रसपूर्ण गोष्टी सांगितल्या. मुलांनी आपापली पुस्तके निवडली आणि वाचनाला सुरुवात केली. ते जेव्हा वाचत होते तेव्हा पाचसहा वर्षांच्या मुलांनी मला उन्हाळ्यातल्या मौजमजा सांगितल्या. शाळेच्या नवीन कपड्यांमुळे ते खूपच उत्साहीत झाले होते. पहिल्या दिवसासाठी नटूनथटून आले होते. त्यांनी याबद्दल एक कथा सांगितली मी त्याचा चार्ट केला. नवीन कपडे घालून शाळेत येणाऱ्या स्वतःचे चित्र त्यांनी काढायला सुरुवात केली. साधारणपणे साडेअकरा पर्यंत दुसरी, तीसरी आणि चौथीचे वाचनाचे तास चालले. छोट्या मुलांनी जसं त्यांचं वाचन, चित्र काढणं संपवलां तसं ते मोठ्या चेंडून खेळण्यासाठी बाहेर पळाले.

गोष्टीच्या तासाला संपूर्ण शाळा बाहेर पडली. 'श्री पिग्ज्' ही गोष्ट मी प्राथमिकच्या मुलांना सांगितली. त्यांनी त्याचे नाट्यीकरण केले. मार्था आमच्या बरोबर होती. कारण उद्या ती छोट्या मंडळींबरोबर असणार होती. बाकीची मुले आपापल्या समितीच्या गटात झाडाखाली कामे करत होती. जेवणापूर्वी हात धुवायला विल्यमने छोट्यांना मदत केली तो व मार्था त्यांच्या बरोबर खायला बसली. समितीच्या अध्यक्षांना त्यांच्या शिक्षकांबरोबर समितीच्या कामातील प्रगतीबद्दल चर्चा करायची होती. त्यामुळे ते त्यांच्याबरोबर जेवले.

पुढचा तास विश्रांतीत गेला. पर्ल खूपच शांतपणे वाचत होती, वाचतांना हिरवळीवर खेळणाऱ्या, उन्हात रमलेल्या छोट्यांवरही तिला लक्ष ठेवायचे होते. 'द कॉमन प्लेस' ही वॉल्ट व्हिटमनची कविता मोठी मुलं शांतपणे बसून ऐकत होती. त्या कवितेच्या अर्थाबद्दल आम्ही बोललो आणि या पर्वतीय प्रदेशातलं आमचं आयुष्य किती सुखावह आहे, किती सुंदर जीवनाचा अनुभव आम्हाला घेता येतो, हे केवढं मोठं भाग्य आहे असं आम्हाला वाटत राहिलं.

यानंतर प्राथमिक मुलं माझ्याबरोबर शब्द व अंकलेखन करत होते. तोवर समितीची मंडळी अर्धवट कामं पूर्ण करत होती.

दिवसाअखेर, समितीची सभा परत बोलावली होती. मार्थाने अध्यक्ष म्हणून काम पाहिले आणि सुंदर काम केले. तिने सर्वप्रथम घटना समितीचा अहवाल मागितला. वॉरेनने घटना समिती एक सोडून इतर बाबींवर समाधानी आहे असे सांगितले. त्याने सांगितले की, यापुढे शाळेचा पैसा कसा खर्च करायचा याबाबत गट मतदान करेल. त्याने ही दुरुस्ती वाचून दाखवल्यावर मुलांनी त्यावर मतदान केले.

हेलनने 'घर स्वच्छता समितीचा' अहवाल दिला. ओकटॅग कार्डस् करायचे त्यांनी ठरवले होते. त्यासाठी प्रत्येक कामाचे शीर्षक त्यांनी ठरवले.

धूळ झटकणे १

- १) खोलीतील वहांवरची धूळ झटकणे
- २) दरवाजे झटकणे
- ३) मोल्डींग/साच्यांवरची धूळस्वच्छता
- ४) शोगडीची स्वच्छता
- ५) छोटी कपाटे स्वच्छता - २ छोट्या कपाटांची स्वच्छता
- ६) हे सर्व काम सकाळी शाळेपूर्वी करणे.

धूळ झटकणे २

टेबले, खुर्च्या सफाई,
काम करण्याचे टेबल स्वच्छता,
पियानोची धूळ झटकणे,
वाचनालय फर्निचर सफाई, हे सर्व सकाळी शाळेपूर्वी करणे.

लायब्ररीअन/ग्रंथपाल

सकाळी वाचनालय सफाई,
पुस्तकातून कार्ड काढून पेटीमध्ये ठेवणे.
पुस्तक परत आल्यावर कार्डावरून नाव कमी करणे,
कार्ड पुस्तकात ठेवणे आणि पुस्तक शेल्फवर ठेवणे.
विभागनिहाय पुस्तकरचना,
पुस्तके घरी घेऊन जाण्यासाठी दिवसाअखेर वेगळे ऑफिसचे तास ठेवणे,
नवीन पुस्तकांसाठी नवीन कार्ड तयार करणे.

जशी कामे बदलतील तशी कार्ड्सही बदलतील आणि प्रत्येकाला आपण काय करायचे ते कळेल. सर्व गटांनी समितीने कार्ड तयार करावीत असे सांगितले.

अल्बर्टच्या समितीने सांगितले की क्लब सभा महत्वाच्या आहेत आणि त्याकडे गंभीरपणे पहायला हवे. अध्यक्ष काळजीपूर्वक निवडायला हवा आणि तो जुन्या अध्यक्षांना पूर्ण सहकार्य देणाऱ्यांपैकी हवा. मी जर अजिबात त्यांच्या कामकाजात भाग घेतला नाही तर समितीला अधिक शिकता येईल असेही त्यांनी सांगितले. आपल्या आपण क्लबचे नियोजन करावे व जर अगदी लागलीच तर माझी मदत घ्यावी असे त्यांना वाटत होते. यावर ही मतदान होऊन हे संमत झाले.

नवीन अधिकाऱ्यांची निवड हा पुढील मुद्दा होता. अध्यक्ष म्हणून वॉरेन, उपाध्यक्ष हेलन, सचिव अेडवर्ड आणि खजिनदार म्हणून अॅन्ड्र्यू निवडले गेले. गटाने त्यांचा काही पैसा नवीन कपाटाच्या पडद्यांसाठी, छोटे घर रंगविण्यासाठी, त्याच्या फर्निचरसाठी तसेच गेल्यावर्षी आम्ही बनवलेल्या चालू घडामोडींच्या जगाच्या नकाशाच्या जागी दुसरा नकाशा तयार करण्यासाठी, ऑईल क्लॉथ आणण्याकरता, नवीन वाचनालयाचे टेबलाच्या लाकडासाठी खर्च करायचे ठरवले. घरी जातांना मी पूर्ण रस्ताभर गात होते. हे वर्ष खूपच मजेदार जाणार!

गुरुवार, ७ सप्टेंबर

कालच्यापेक्षा अधिक सुरळीतपणे दिवस सुरू झाला आणि वातावरणही छान होते. ऑर्थर मूडी आनंदाने भरून गेला होता. स्वतःच्या टेबल खुर्चीवर बसून स्वतःच्या नव्या मोठ्या बुटांसकट स्वतःचं चित्र काढतांना (जे तो हिवाळ्यात वापरू शकणार नव्हता) तो स्वतःशीच बडबडत होता. 'मला ही शाळा खूप आवडली! मला ही शाळा खूपच आवडली.'

आज सकाळपासून आम्ही नेहमीचे शिवणकाम, चित्रे काढणे, रंगविणे, खोली आणि मैदानातील दुरुस्तीच्या कामांना सुरुवात केली. आम्ही अजूनही शाळेच्या मैदानाकरता विचार करतोय, गेल्या वर्षी मैदान दुरुस्त केले गेले नव्हते. कारण डब्ल्यूपीए प्रोजेक्ट व्हॅली व्हातून बाहेर गेला होता.

शुक्रवार, सप्टेंबर ८

आपण शाळेपासून कधीही लांब जाऊ नये असं आज आम्हाला सगळ्यांना वाटलं आणि जशी मुलं शाळेत आली तशी ती काल चालू केलेल्या कामांना भिडली. जेमतेम सगळं स्वच्छ होत आलं असतानाच एक पाहुणा आला. मी कामात गुंतलेली होते, वॉरेन, हेलन यांनी उर्वरीत स्वच्छता, गटाबरोबर खेळ खेळणे, त्यावर लक्ष ठेवणे, परत कामाकडे गटाला वळवणे इ. कामे केली. मुलं स्थिरावून जवळजवळ वीस मिनीटे काम करत होती. मार्थाने आत्मविश्वासाने प्राथमिक मुलांबरोबर वाचन सुरू केले. या वर्षीच्या तिसऱ्याच दिवशी शाळा मागच्या वर्षी सारखीच व्यवस्थित मार्गी लागली होती.

याच बरंचसं श्रेय सौ. मानकडे जातं. त्यांनी उन्हाळ्यात ज्यांची तयारी होती त्या मुलांना पोहायला नेल. हिल कुटुंबियातील मुलांना चांगले सख्खे शेजारी मिळाले. श्री. प्रिन्लॅकनी झन्याला छोटा बांध घालून आपल्या मुलांच्या पोहोण्याची सोय केली. आणखीन एक महत्वाची गोष्ट घडली. चार मोठ्या मुलांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना निर्माण व्हावी म्हणून मी खूप प्रयत्न केले होते. त्यांचं काम हळूहळू सुधारत होतं आणि गेल्या वसंतापासून त्यांच्या अपेक्षाही उंचावल्या होत्या. नवीन मोठ्या माध्यमिक शाळेकडे ते डोळे लावून बसले होते. 'अशक्य' स्वप्न कवेत येत होते. 'तुम्ही आम्हाला लिहायला धडे घाल कां? जेणेकरून आमचं लेखन सुधारेल. शब्दार्थ लिहायला जादा वेळ देता का? अभ्यासाच्या चांगल्या पद्धती आम्हाला शिकवाल का?' यांसारखे त्यांनी विचारलेले प्रश्न मला प्रोत्साहित करत होते. त्यांची भरारी घ्यायची तयारी होत होती हा बदल आश्चर्यजनक होता.

बुधवार, सप्टेंबर १३

मला, चित्र काढणाऱ्या लहान मुलांमध्ये रमलेला अॅन्ड्र्यू पहायला आवडते. तो त्यांच्या हाताला लागलेले रंग हळूवारपणे पुसतो, कपड्यांची काळजी घेण्यासाठी त्यांना खूपच सौम्यपणे सांगतो, त्यांचे अॅप्रन बांधून देतो, त्याच्या घड्या घालून ते जागेवर कसे ठेवायचे हेही तो दाखवतो.

हेलन आणि अॅलिस छान मदत करतात. लहान मुलींना शिवणात, सुईत दोरा ओवायला, त्यांची गाठ घालायला वाखाणण्याजोगी मदत त्या करतात. वेर्ना म्हणजे जणू त्यांची छोटी आईच! ती त्यांना शिकविण्यात, सल्ले देण्यात, संरक्षण करण्यात पुढे असते.

आम्ही गात असतांना गाववाचनालयाचे प्रमुख ग्रंथपाल आले. मोठ्या मुलांनी पुस्तके निवडली, हेलन मार्थाने छोटी मुले गोळा केली आणि त्यांच्याबरोबर गप्पागोष्टी करू लागल्या. मोठ्यांनी एकापाठोपाठ एक पुस्तके घेतली, सावलीची जागा गाठून ते त्या विश्वात रममाण झाले. सगळीकडे शांतता पसरली. त्यांचा भंग करण्याची मला इच्छाच झाली नाही. त्यामुळे आजचा कला विषय मी उद्यावर ढकलला.

शुक्रवार, सप्टेंबर १५

सध्या मुलांना चालू घडामोडीत खूपच रस वाटतो. त्यामुळे त्यांचे वाचन व ऐकणे याचे मूल्यमापन कसे करायचे ते त्यांना शिकवावं यासाठी समाज शास्त्राचा तास वापरायचे मी ठरवले. त्यांचा सध्या प्रत्येक गोष्टीवर विश्वास बसे, रेडिओवर, वर्तमानपत्रात आलं म्हणजे ते खरंच असणार असं ते गृहीत धरत. आज आम्ही 'पोलिश कॉरीडॉर' (जर्मन राष्ट्रातील एक छोटसा भाग जो स्वातंत्र्यानंतर पोलंड देशात १९१९मध्ये समाविष्ट झाला.) वरती खूप काळ बोललो.

खेळघरातल्या अंगणात काल खड्ड्यात घालून ठेवलेल्या वाळूच्या पेटान्यावर मुलांचा आज जास्त जोर होता. समुद्रकिनार्यावरून आम्ही आणलेल्या वाळूने तो पेटारा भरला होता. वाळूमध्ये खेळण्यासाठी छोट्यांची खूप रस्सीखेच व्हायची कारण अेकदम सगळी खेळू शकत नव्हती, पेटारा लहान होता.

सोमवार, सप्टेंबर १८

आज अखेर छोट्या घराचा रंग पूर्णतः वाळला. प्राथमिकच्या मुलांनी सगळे फर्निचर व्यवस्थितपणे लावले आणि खेळायला लागले. थोड्या वेळात सकाळचा शारीरिक शिक्षणाचा तास सुरू झाला, त्यांनी ओव्हनमध्ये केक ठेवला होता, तो जळू घायचा नसल्याने अख्खा तासभर ते सगळे खेळघरातच खेळत राहिले. या नाटकीय खेळातून मुलं खूप काही शिकत विकसित झाली. त्यांची शब्द संपत्ती खूप वाढली. आत्मनिर्भरता वाढली. आत्मविश्वास, समतोल वृत्ती, कल्पनाशक्ती विकसित झाली. कोणत्याही नैतिकतेचे, बंधनांचे डोंगर उभे करण्याची संधीच त्यांना मिळाली नाही. खेळघर उभारायला आलेल्या खर्चापेक्षा खूप मूल्यवान गोष्टी त्यामुळे मिळाल्या. मोठ्या गटाला युरोपमधल्या परिस्थितीत आता अधिक रस होता. रोज सकाळी शाळेपूर्वी आम्ही रेडिओ ऐकायचो आणि जे ऐकलय त्यावर चर्चा करण्यात दुपार घालवायचो.

मंगळवार, सप्टेंबर १९

सवयी रुजायला खूप काळ जावा लागतो आणि तरीही त्या नक्की रुजल्या असे खात्रीने सांगता येत नाही. सातत्याने त्याची तपासणी करावी लागते. अेखाद्या छोट्याश्या मूर्खपणाच्या लहरीने एखादेवेळी सगळा वेळ वाया जातो. असे होण्यापूर्वीच मला वाटतं काही गोष्टींना थोडी बंधनं घालणं गरजेचं असतं. अशाच मूर्खपणाच्या पायांत पर्लने वेर्नाच्या गणिताचा कागद फाडला. वेर्नाने तो कागद मोठ्या कष्टाने मिळवला होता. वेर्नाला परत सगळं करतांना पाहून पर्लला आपण केला तो मोठा विनोद केला असं वाटलं. पर्ल अधूनमधून असे झटके देते.

आज हेलनच्या जुन्या सवयीने डोके वर काढले. ती प्रत्येकाच्या दुर्दैवावर बोलत राहिली. अख्खा गट गप्प झाला. दुपारी आम्ही 'टू-ओ-कॅट' खेळांना थॉमसने हेलनकडे चेंडू टाकला, तिला तो पकडता आला नाही, थॉमसने ही ओरडण्याची संधी लगेच घेतली, 'तू इतकी चांगली खेळतेस मग कॅच का सोडलास?' हेलनने बॉल त्याच्याकडे फेकला तो वाकला नसता तर तो त्याला लागलाच असता. तो चांगुलपणाने हसून म्हणाला, 'तू एखाद्याला मारशीलच!' 'तुझे दात घशात घालीन' असं बडबडत हेलन बाजूला झाली. इतर मुलांनी खेळ पुढे चालू ठेवला आणि मामला तेथेच थंड झाला असं मला वाटलं. दुपारी हेलनचं थॉमसशी खरंखुरं भांडण झालं. मला हे कळण्यापूर्वीच ती तिच्या घराकडे निघाली होती.

एकाही मुलांनी त्यात हस्तक्षेप केला नाही. त्यांच्या मते, तिला घरी चांगलं वाटणार असेल तर तिने घरी बसावं. मी थॉमसला बोलावून त्याची बाहेर बसून अभ्यास करण्याची परवानगी काढून घेतली. उरलेल्या मुलांमधला उत्साह कायम होता. जे झालं होतं आणि होऊ शकलं असतं त्याचा छानसा अहवाल पोरानी दिला. त्या दोघांचा तक्रारखोरपणा वाढला होता. ते जास्त भावही खायचे ही मुलांची माहिती होती. यामुळे शाळेच्या चांगल्या आरंभाला ठपका लागला.

दरवर्षी आम्ही नाताळसाठी इतर देशांवरील नाट्यीकरण करत आलो. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड इ. या वर्षी सौ. रामसे आम्हाला नाताळच्या कथेच्या रशियन भागाबद्दल मदत करणार होत्या. आज त्यांनी त्यांचा आराखडा मला सांगितला, तो खूपच छान होता. गटातल्या सर्वांसाठी त्यात काम होते. विशेषतः मोठ्या मुलांसाठी त्यात नाट्यीकरणाची गुणवत्ता होती, सुंदर निसर्गदृश्य वापरायची संधी होती आणि नाताळचे रशियन संगीत वापरता येणार होते.

बुधवार, सप्टेंबर २०

कालच्यापेक्षा अगदी विरुद्ध आजचा दिवस गेला. मी छोट्यांबरोबर वनविहाराला गेले तोवर वॉरेनने मुलांचा ताबा घेतला. कालच्या प्रकरणानंतरही मी आज त्यांच्यावर विश्वास टाकला म्हणून पोरं सुखावली होती. हेलन, थॉमस यांनी नीट वागणुकीचे वचन दिले.

चालतांना रिचर्डला कॅटीडिड (Katydid) एक गवती किडा सापडला आणि त्याचं 'बोलणं' ऐकण्यात, त्याचा हुळहुळता स्पर्श अनुभवण्यात आमचा वेळ छान गेला. रिचर्ड आणि क्लेरेन्स इतके ताजेतवाने झाले की बस. आयरीन आणि सॅलीबरोबर खेळणे त्यांच्यासाठीच फायदेशीर होते. फ्लॉरेन्स आणि रिचर्ड इतर मुलांना बोलावून वाटेत दिसलेल्या छान गोष्टींचे वर्णन करत होते. छोटसं, लाल मेपलचं पान, हिरव्यागार शेवाळ्याचा तुकडा इत्यादीचं स्वतःच्या भाषेत वर्णन करून सांगत होते. आम्ही परत आल्यावर - आम्ही बरणीतील बाग (टेरेरीयम) बनवून एक छोटा जार सिलबंद केला. मुलांना प्रश्न पडला की आता त्याला पाणी कसं घालायचं? मी त्यांना उद्यापर्यंत वाट पहायला सांगितलं आणि तेच उद्या मला सांगू शकतील असंही म्हटलं. आम्हाला फार काळ थांबावं लागलं नाही. कारण जारच्या तोंडावर हळूहळू दवबिंदू दिसायला लागले. रिचर्ड म्हणाला, 'मला माहितीय, ते स्वतःतूनच पाणी बाहेर सोडणार.'

मी दुपारी छोट्यांबरोबर त्यांच्या कथाकथनाच्या तासाला बसले, मी म्हणाले, 'मला अेक गोष्ट माहितीय' 'आम्हाला सांग' ते ओरडले. मी त्यांना 'उंदीर आणि सॉसेजेस' (माऊस) बद्दल सांगितले. गोष्ट संपवून मी विचारलं 'तुमच्यापैकी कोणाला कथा माहितीय?' सॅलीने 'तीन डुकरांची' (श्री पिग्ज) गोष्ट सांगितली. तिची पद्धत इतकी छान होती की सगळ्या श्रोत्यांचं तिने लक्ष वेधून घेतले. फ्लॉरेन्सने 'सिंह आणि उंदीर' ही गोष्ट सांगितली. आयरीनने जुन्या रशियाची गोष्ट सांगितली. तिं ती जुन्या रशियन लोककथांतून वाचली होती. आता या मुलांना गोष्टी सुरळीत आणि चांगल्या सांगता यायला लागल्या आहेत.

गुरुवार, सप्टेंबर २१

आज अेम्बागो कायद्यावर अध्यक्ष रुझवेल्ट काँग्रेसला उद्देशून भाषण करणार होते (१८०७ साली झालेल्या कायद्यावरचे भाषण) म्हणून आम्ही आज दुपारी तीनला थांबलो. मला मुलांच्या डोक्यावरून भाषण जाईल अशी भिती वाटत होती. पण त्यांनी व्यवस्थित ऐकले. डॅनिअल आपल्या डेस्कमधल्या वस्तूशी खेळत होता आणि अल्बर्ट माझ्या कानाशी, 'मी काही दुसरं करू का? मला भाषण समजत नाही' असं कुजबुजत होता. वॉरेन आणि हेलन शाळा सुटल्यावरही पूर्ण भाषण ऐकायला थांबले होते. छोट्यांनी आपापली छोटी बुकलेटस लिहीली होती ती ठेवून दिली. प्राथमिकच्या जुन्या मुलांनी स्वतःच्या मनाने चांगल्या गोष्टी लिहील्या. अेरीकला अजूनही अडचण जाणवते. आयरीन, अेलीझाबेथ, फ्लॉरेन्सनी नऊदहा ओळींच्या गोष्टी लिहील्या.

शुक्रवार, सप्टेंबर २२

हा पूर्ण महिना खूप घाईगर्दीचा पण उपयोगी असा गेला. मी सगळ्या मुलांच्या घरी जाऊ शकले आणि कवायतीच्या तासाला जुन्या मुलांच्या खाजगी भेटी घेऊ शकले. मुलं आणि पालक दोघांच्याही सहकार्याचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. मुलांनी आपल्या वह्यांमधे छोटे टॅग घालून विभाग पाडले आहेत. त्याच्या वह्या पुढीलप्रमाणे

- १) मी करण्याच्या गोष्टी
- २) माझ्या विशेष गरजा
- अ) माझ्या लिखित भाषेतील चूका
- ब) बोलण्यातल्या चूका
- क) लिहिण्यातील शब्दांच्या चूका
- ड) गणितातील अडचणी
- इ) वाचन समस्या
- ई) माझ्या अंगात बाणवायच्या चांगल्या सवयी
- उ) अनारोग्याच्या सवयी
- ऊ) रोजच्या स्वच्छता सवयी
- ए) या वर्षी माझ्यात अपेक्षित सुधारणा.
- ३) माझ्या विशेष योजना
- अ) मी वाचलेली पुस्तके
- ब) मला आवडलेल्या कविता
- क) मी लिहीलेल्या कविता, गोष्टी

- ड) लिहिलेले अहवाल
- इ) मी सेवा दिलेली समिती
- ई) मी सांभाळलेला कार्यभार
- उ) माझ्या मी आयोजलेल्या गोष्टी
- ऊ) मला करायला आवडतील अशा गोष्टी.
- ४) सामाजिक अभ्यास
- ५) शाळा
- ६) आरोग्य
- ७) सद्य घटना
- ८) फोर एच क्लबचे काम.

प्रत्येक नवीन वर्षी आम्ही आयुष्याच्या वरच्या टप्प्यावर पोहोचतो. स्वच्छ खोल्या आणि मुलं ही आम्हाला भेट देणाऱ्या पाहुण्यांच्या कौतुकाचा विषय बनले होते. मुलांमधेही परस्परांबद्दल, कुटुंबाबद्दल आदराची भावना निर्माण झाली होती. थॉमसचे आणि त्याच्या सावत्र आईचे बऱ्यापैकी पटत होते. हेलेनच्या बहिणींना तिच्यातल्या सुप्त क्षमता दिसू लागल्या होत्या. हेलेनलाही स्वतःची कीव करण्याचे कारण नाही हे पटायला लागले होते. स्वतःच्या कामांत, स्वच्छतेमध्ये अंकमेकांना मदत करण्यासाठी मुलं आता स्वेच्छेने पुढे येत होती. गटातल्या गरीब मुलांकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन बदलून बांधिलकी निर्माण झाली होती. पूर्वीपेक्षा त्यांच्या कामाचा दर्जाही खूप सुधारला होता.

लोककथा, संगीत, नृत्य हे प्रत्येक मुलाला मिळालेली सांस्कृतिक देणगी होती. त्याचा साठा त्यांच्याजवळ होता. कथाकथन, नाट्यीकरण यांमुळे ते अधिक मोकळे होत होते. त्यांची भाषाही त्याने सुधारत होती. भाषा, मातीकाम, आरेखन, कविता, गोष्टी लिहिणे यांतून त्यांना अभिव्यक्तीचे नवे साधन मिळाले होते. लेखनात, त्यांना काय वाटतं, काय माहिती आहे ते लिहिण्यात मोकळेपणा, प्रामाणिकपणा आला होता. इतरांसाठी लिहिण्यात मजा येत होती. आम्ही वाचलेल्या पुस्तकांत इतरांना सहभागी करून घ्यायला आम्ही उत्सुक असू. त्यामुळेच वाचनाचा तास आवडे. मुलांची पुस्तकांची निवड खूपच चांगली होती असा मुद्दाम ग्रंथपालाने उल्लेख केला.

आसपासच्या जगात आणि त्याचे आमच्याशी असलेले नाते तपासण्यात जास्त रस त्यांना वाटायला लागला.

या महिन्यात प्रश्नही खूप उद्भवले त्यांकडे वेगळ्या दृष्टिने बघायला मी शिकले. माझ्या मुलांबरोबरच्या एवढ्या सहवासात नेहमीच वेगवेगळे प्रश्न उभे ठाकलेत आणि जशी अधिक माणसं भेटतात तसे अधिकाधिक प्रश्न उद्भवतात. त्याकडे लक्ष न देता, त्यांमुळे त्रास करून न घेता त्यांना तोंड घायला शिकणे आणि त्याबाबत काही करणं एवढं करता येतं. या दृष्टीने पाहिलं तर आपण मुलांना दोष देणं, टोचून बोलणं टाळू शकतो. आणि समस्येच्या मुळातले कारण शोधून एकत्रितपणे मार्ग शोधू शकतो. मुलंही, मी आता हस्तक्षेप करणं केव्हा गरजेचं आहे ते ओळखण्यात पटाईत झाली आहेत. मी माझ्या इच्छा त्यांच्यावर लादत नसते तर, मी गटाच्या फायद्यासाठी काम करते आणि त्यासाठी ते मला सहकार्यही देतात.

सोमवार, ऑक्टोबर २

आज दुपारी, राज्य शेतकी प्रयोग स्टेशनचे अेक बागकाम तज्ज्ञ श्री निसले, पालकांना, काही तरुणांना आणि शाळेतील विद्यार्थ्यांना भेटायला आले व त्यांनी भाज्या कशा ठेवाव्यात ते सांगितले. आजच्या दमट दिवशी, हिल होममधल्या शेकोटीपाशी उबेत बसून अेक तासभर, कोठीच्या खोलीत, स्वयंपाकघरात, लहान डब्यात, मोठ्या कोठ्यात भाज्या कशा ठेवाव्यात, याचे शिक्षण घेत होतो. नंतर आम्ही बाहेर गेलो. श्री. निसलेनी खुल्या खड्ड्यातली एक जागा निवडली आणि पूर्ण हिवाळाभर भाज्या ताज्या रहाण्यासाठी काय करता येईल ते स्पष्ट केले. श्री. कोल्स, मॅथ्यूज आणि मान्स शहरातून आलेले आणि नुकतेच शेती व्यवसाय सुरू केलेले होते. त्यांनी खूप प्रश्न विचारले आणि ते शिकण्यास उत्सुक होते. मुलांनीही प्रश्न विचारले आणि माहितीतला वाटा उचलला, माझी मदत काहीच झाली नाही. पण मी जसं मुलांना, मोठ्यांना उत्सुकतेने प्रश्न विचारतांना, एकत्र शिकतांना पहात होते त्याचा मला खूप आनंद होत होता. छोट्याश्या नियोजनाने सदस्याचे आयुष्य उजळवण्यासाठी चाललेल्या प्रयत्नांची मी साक्षी होते आणि त्याचाही मला आनंद होत होता.

गुरुवार, ऑक्टोबर ५

मी छोट्यांना सकाळच्या फेरीला निसर्गात घेऊन गेले तेव्हा मोठी मुले चाळीस मिनिटांपर्यंत अेकटीच काम करत होती. जेव्हा शारीरिक शिक्षणाचा तास आला, अॅन्ड्र्यू (अध्यक्ष) ने गटांना खेळाचे नियोजन करण्यास मदत केली. तोवर त्यांनी जेवणातली काही फळे खाल्ली. नंतर त्यांना त्याने खेळायला सोडले, खेळावर लक्ष ठेवले आणि त्यांना परत कामालाही बसवले. मधल्या वेळेत कु. अेव्हरेट आली होती. अॅन्ड्र्यूने तिला आमच्या शाळेच्या वृत्तपत्राची प्रत वाचायला दिली आणि आरामात बसायला सांगितलं तोवर मी परतले. वृत्तपत्राआडून कु. अेव्हरेटने चालले होते त्याचे निरीक्षण केले. जेव्हा आमच्या खूप प्रयत्नांनंतरही नीट गोष्टी होत नसत तेव्हा आम्ही 'लोकशाही गडगडली' असे म्हणत असू. ती गेल्यानंतर मला माझ्या डेस्कवर अेक छोटी चिठ्ठी सूचना सापडली, 'आज लोकशाही गडगडली नाही!'

जेव्हा मुलांना आपल्या समस्यांवर स्वतः उत्तर शोधण्याचे स्वातंत्र्य असते तेव्हाच, असे लोकशाही नियंत्रण अस्तित्वात येऊ शकते. बाहेरच्या हालचालींचे स्वातंत्र्यही ह्याला सहाय्यभूत ठरते. या स्वातंत्र्याचा अतिरेक होऊ नये म्हणून मी खूप कष्ट घेतले होते. कारण हे स्वातंत्र्य नसून एखाद्याच्या वैयक्तिक लहरींची गुलामगिरी ठरेल. या मुलांमध्ये असलेल्या स्वयंशिस्तीनेच त्यांच्या वाढीला अवकाश मिळेल.

इतरही दृष्टीने लोकशाही खूप दूर होती. या वर्षीपासून मुले आपापल्या क्लबच्या सभा स्वतःच घेत होते. इतरवर्षी मी सचिवाला क्लबच्या सभेची मिनिट्स घ्यायची आठवण करत असे. आता गटाच्या दबावामुळे मिनिट्स लगेच लिहीली जातात. आज चर्चा करायला खूप विषय होते. खजिन्याचा विचार करून, नवीन पडदे घ्यायचा निर्णय थोडा थांबवला गेला. त्यांनी दुपारी मैदानावर खेळण्याचीही चर्चा केली आणि जो कुणी सगळ्या गटाची मजा घालवेल त्याला गट सोडावा लागेल असेही ठरवले. जर त्याने गट सोडायला नकार दिला, भांडत राहिला, तर समिती माझ्याकडे सल्ला मागायला येईल. सभेच्या शेवटी, नवीन खेळ व नवीन टीम अजुनी बनवलेल्या नसल्याचे कोणालातरी आठवले. पूर्वी टिम निवडणे, खेळ निवडणे हा अगदी महत्त्वाचा विषय असे आणि सभेच्या सुरुवातीलाच तो यायचा. नंतर इतर विषय ओढून ताणून आणावे लागत, काहीतरी चर्चा करायची म्हणून त्यावर बोलले जाई. हा बदल स्वागताह होता. हळूहळू नवीन विषय पुढे येई ज्यामध्ये मुलांना बोलायचे असे. आता त्यांना महत्त्वाचे वाटणारे विषय आधी आणि नेहमीचे रुटीनचे असलेले विषय शेवटी आले.

घरी परततांना मी हाच विचार करत होते. आपण आजकाल एवढ्या वेळा लोकशाहीच्या जपणूकीबद्दल ऐकतो. याचा नेमका अर्थ काय? आणि आपण ते कसं करतो? लोकशाहीचे फायदे आणि लोकशाहीची जबाबदारी याबद्दल आम्हाला पुरेसे भान आहे का? ते येण्यासाठी मुलांना शाळेमध्येतरी लोकशाही पद्धती पूर्णतः स्वीकारायला हवी. हे ही पुरेसे नाही. त्यांच्या संपूर्ण जगण्याचा शाळेतील आयुष्य हा एक छोटासा भाग आहे, त्यांनी समाजामध्ये जगतांनाही लोकशाही पद्धतीने जगण्यातला त्यांचा वाटा उचलायला हवाच. त्यांच्या त्यांच्या वयाला शोभेलशा परिपक्वतेच्या पातळीवर त्यांना जगता यायला हवे. इतरांवर अवलंबून असलेल्या जगात जगतांना मुलांना स्वतःची, जगण्याची जाणीव होणं गरजेचं आहे. या निष्कर्षाप्रत आल्यावर मी गेल्या तीन वर्षांकडे बघते तेव्हा मुलांच्या अनुभवातील अेका भागात मात्र उणेपणा राहिला आहे असं जाणवतं. गेल्या अनेक वर्षांत, पिढ्यांतील माणसांच्या प्रगतीबाबत त्यांच्या मनापुढे चित्र उभे नाही. वेळकाळाची आणि अवकाशाची त्यांना जाणीव व्हायला हवी.

सध्या मला गेले काही आठवडे समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचा तास मुलांना शाळेत बसवून ठेवण्यासाठी सोयीचा वाटतो. यामुळे आम्ही स्थिर व्हायला मदत होते आणि वर्षाच्या सुरुवातीला आम्हाला येणाऱ्या अडचणींवर विचार करता येतो. शिवाय मुलांचा अभ्यास करण्याची मला संधी मिळते. त्यांचे छंद, त्यांच्या गरजा याबद्दल जास्त जाणून घेता येते.

मुलांना त्यांच्या रोजच्या जगण्याच्या अनुभवातून निर्माण होणारे प्रश्न सामाजिक अभ्यासातून त्याबरोबर शाळेतील इतर कामांमधून सोडविता येतात. आम्ही नेहमी सद्यस्थितीतील घटनांची चर्चा करतांना त्या संदर्भानुसार आम्ही इतिहासातील घटनांची पाळंमुळं बघतो, त्याचप्रमाणे सध्याच्या युद्ध संदर्भातील काही शब्द जाणून घेतांनाही आम्ही इतिहासाचा आधार घेतला.

सोमवार, ऑक्टोबर ९

आज लहान मुलांनी चालतांना पडणाऱ्या पानांचा अभ्यास करायचे ठरवले. जसं आम्ही चालत गेलो, तसे मुलांची टिप्पणी सुरु झाली. सूर्यामुळे पाने किती छान चमकदार दिसत आहेत. पानं गळून खाली पडतात. रिचर्डने विचारले 'झाडांवरून पान का गळते?' आम्ही रस्त्याच्या कडेला बसलो आणि झाडं हिवाळ्याला तोंड देण्यासाठी स्वतःला कशी तयार

करतात याबद्दल मी त्यांना सांगितलं. झाडाच्या फांद्यांवरून पाने गळून पडलेली आम्ही पाहिली. जी आधी पाहिली नव्हती अशी अनेक झाडे यावेळी मुलांना पहायला मिळाली. या मुलांना वस्तूंचा वास घ्यायला आवडते. त्यांनी बर्च आणि सासाफ्रासच्या मुळ्यांचा वास घेतला. त्यांना तो खूपच आवडला. त्यामुळे दृष्टीला पडलेल्या सगळ्यांचा वास घेत ते सुटले. रस्त्याने चालतांना त्यांनी पंचेंद्रियांचा वापर करायला सुरुवात केली. जरी झाडांकडे त्यांचा मुख्य रोख असला तरी बियाही त्यांच्या नजरेतून सुटल्या नाहीत. शुक्रवारी आम्ही आमची निसर्गाची कथा सांगणारी वही बरोबर घेतली. जेव्हा मुलं चालून परत आली तेव्हा त्यांना रंगीत पाने चिकटवलेलं अेक आणखी पान त्या वहीत घालायचं होतं. ऑर्थर म्हणाला, मला माझी गोष्ट, 'इथे काही सुंदर पाने आहेत' अशी झालेली आवडेल. त्याने मला हे नाव फळ्यावर लिहायला सांगितलं म्हणजे त्याला शब्द लिहायचा सराव करता येईल. लिहायला शिकणे हे या मुलांसाठी फार काही अवघड नाही. त्यांच्याकडे लिहीण्याचा हेतू आहे.

मंगळवार, ऑक्टोबर १७

या आठवड्याच्या करंट इव्हेंटच्या अंकात अेक लेख होता. 'अवर फ्री प्रेस सेलेब्रिटस अ बर्थ डे' लेख वाचल्यावर आमची चर्चा सुरु झाली कारण त्यामधून अनेक प्रश्न निर्माण झाले.

- १) अमेरिकेमध्ये मुद्रण स्वातंत्र्य कसे व केव्हा सुरु झाले.
- २) रेव्हरंड ग्लोव्हरच्या प्रेसला अमेरिकेमध्ये सेन्सॉर लागण्यापासून सुटका का नाही?
- ३) प्रेस 'फ्री' कशामुळे होतो? / मुद्रण स्वातंत्र्य कसे मिळते?

आम्ही बराचवेळ सेन्सॉरशिपच्या अर्थाची चर्चा केली आणि आत्ताच्या युद्धकाळात त्याचे स्थान नेमके कोणते याबाबत बोललो. थॉमसने यावेळी असा मुद्दा मांडला की, 'अशा वेळी काही गोष्टी तशाच सोडून दिल्याने काही गैरसमज होऊ शकतात.' तिसऱ्या प्रश्नाची चर्चा करतांना घटनेच्या पहिल्या दुरुस्तीच्यावेळी प्रेसला फ्री करण्यात आले असा मुद्दा लक्षात आला. यांमुळे इतरही प्रश्न पुढे आले. घटनेची गरज का लागते.? १७९१ पूर्वी घटना अस्तित्वात का नव्हती? क्रांतीकारक युद्धाने अमेरिका कशी स्वतंत्र झाली? अमेरिकेसारखा छोटा देश इंग्लंडसारख्या मोठ्या देशाविरुद्धचे युद्ध कसे जिंकू शकला?

अॅन्ड्र्यूच्या वडीलांनी खूप काळ कष्ट करून शेत विकत घेतलं तिकडे जाण्यासाठी अॅन्ड्र्यू आम्हाला सोडून गेला. गटाचा अध्यक्षच गेल्याने त्यांना खूपच वाईट वाटत होते. आणि मलाही कुरब्या केसांचा मुलगा आता दिसणार नाही म्हणून खूपच वाईट वाटत होते. तो ज्या तऱ्हेच्या क्षमता असलेला मुलगा होता, ज्या क्षमतेने काम करत होता ते आमच्यासारख्या शाळेला खूपच महत्वाचे होते.

या वर्षी मला गावग्रंथालयाशी मुलांचा परिचय करून द्यायचा आहे. आज शाळा सुटल्यावर मी पहिला गट घेऊन राहिलेल्यांसाठी पुस्तके आणण्यासाठी शहरात गेले. फ्लॉरेन्स, अेलिझाबेथ, अॅलीस आणि मे यांचा वेळ पुस्तकांबरोबर मजेत गेला. 'अल्बर्टला हे आवडेल, छोट्यांसाठी इकडे काही चित्रांची छान पुस्तके आहेत, अॅलेक्सला वाचायला सोपी वाटतील अशी ही पुस्तके आहेत, घटनेचा अभ्यास करण्यासाठी ही पुस्तके मोठ्या गटांसाठी चांगली आहेत' अशी टिप्पणी त्यांची चालू होती.

घरी जातांना सूर्यास्त नुकताच होत होता. ढगांमधून वेगवेगळे रंग दिसत होते. पर्वत लालबुंद आणि जांभळे दिसत होते. आम्ही त्यासाठी शब्दचित्रे तयार केली. काय आनंदात वेळ गेला! मुलांच्या मजेत गप्पा गोष्टी चालू होत्या. अेक वर्षापूर्वी हा गट केवढा शांत असायचा! थॉमस मदतीला अगदी तत्पर होता. खरंतर त्याचा अहंकार फार मोठा होता. तो आजकाल स्वतःचाच जास्त विचार करत असे. आता त्याने 'सैतानही काळजी करतो' असे स्वतःचेच चित्र बनवले. केसही विंचरले नाहीत. तो जेव्हा जास्त मदत करायला लागतो तेव्हा तो इकडेतिकडे रेंगाळतो, बडबड करतो, ती सगळी स्वतःबद्दलच असते, असे माझ्या लक्षात आले. आणि तरीही त्यातूनही नवीन क्षणांना अेक संवेदनशील, बुद्धीमान, छान चेहऱ्याचा मुलगा त्याच्यात दिसतो, अगदी हजरजबाबी!

बुधवार, ऑक्टोबर १८

कालपासून चालू असलेली सेन्सॉरशिपची चर्चा पुढे सुरु झाली. 'करंट इव्हेंट्स'मध्ये अेका फ्रेंच वृत्तपत्राचा मोठ्याजागेवर मोठा फोटो होता. त्यावर 'ठपका ठेवणे' असे लिहीले होते. मी मुलांना त्यांनी अमेरिकन वृत्तपत्र कधी पाहिलेय का ते विचारले. ज्यात अशाच रिकाम्या जागा काही वेळा सोडल्या असतात. मुलांनी कधीच पाहिलेले नव्हते. 'याचा अर्थ आपली

वृत्तपत्रे सगळ्या गोष्टी छापतात असा होतो कां?’ मी विचारले. यांमुळे आम्ही प्रचार आणि मत आणि वस्तुस्थिती यांवर चर्चा करू लागलो. वॉरेनने चर्चेत बरीच भर घातली. त्याने संपादकीय लेखांचा उपयोग आणि आपल्याला अेखाद्या विषयावरचा वृत्तपत्राचा दृष्टिकोन संपादकीय लेख वाचून कसा कळतो ते आणि आपण त्यावरून लेख परीक्षण कसे करतो ते सांगितलं. मुलांच्या घरी कोणते वृत्तपत्र येते आणि ते कसे वाचन करतात असं मी विचारलं त्यातून पुढील उत्तरे मिळाली.

आठवड्यातून अेकदा ‘न्यूयॉर्क डेली टाईम्स’चे अंक आठ घरी येतात.

फक्त रविवारी ‘न्यूयॉर्क अमेरिकन’ एक कुटुंब घेते.

फक्त रविवारी ‘न्यूयॉर्क टाईम्स’ दोन कुटुंब घेतात.

फक्त रविवारी ‘न्यूयॉर्क हेरॉल्ड ट्रिब्यून’ दोन कुटुंब घेतात.

‘नेटवर्क सन्डे कॉल’ एक कुटुंब घेते.

प्रत्येक घरी गावचा साप्ताहिक पेपर येतो.

वॉरेन फक्त उजव्या हाताच्या रकान्याकडे पाहतो आणि ठळक बातम्या वाचतो, अेडवर्डही ठळक बातम्याच वाचतो. अल्बर्ट पहिल्यांदा गंमतीशीर काही दिसलं तर ते वाचतो. नंतर पहिल्या पानावरच्या बातम्या वाचतो. गटातले दहाजण पहिल्यांदा ‘फनी’ चित्रे बघतात. पाच जण फक्त कॉमिक्स वाचतात आणि जेवढे शाळेत बघायला सांगितले जाते तेवढ्यापुरता मजकूर वाचतात.

अभ्यासाला आता जरा महत्वाची दिशा मिळत होती. आमच्या चर्चेच्या सोयीसाठी आम्ही दोन सेक्रेटरींची निवड केली. त्यांनी आमच्या चर्चेच्या नोंदी ठेवायच्या आहेत. भविष्यकाळात उपयोगी पडावीत म्हणून दोन वेगळ्या व्ह्यांमधून या नोंदी ठेवायच्या आहेत. दररोज आम्ही दोन सेक्रेटरी निवडणार आहोत.

गुरुवार, ऑक्टोबर १९

मी आज बुधवार, १८ ऑक्टोबरची सात वेगवेगळी वर्तमानपत्रे आणली. त्यापैकी प्रत्येक वर्तमानपत्राने कोणत्या घटनेला जास्त महत्त्व दिले आहे याची फळ्यावर यादी केली. त्यातून वर्तमानपत्रांचे महत्वाच्या घटनांबाबत एकमत कसे नाही ते दिसून येत होते. एवढेच नव्हेतर वस्तुस्थितीबाबतही त्यांची सहमती नव्हती. अल्बर्टने विचारले ‘प्रत्येक पेपरमधील वस्तुस्थिती वेगवेगळ्या का आहेत?’ सेक्रेटरींनी हा प्रश्न नोंद करून घेतला कारण त्याचे उत्तर आम्हाला मिळालेले नाही. कोणतीही महत्वाची बातमी वर्तमानपत्राच्या उजव्या हाताच्या कॉलममध्ये लिहीली/छापली जाते याची मुलांनी नोंद घेतली आहे.

शुक्रवार, ऑक्टोबर २०

आम्ही प्रत्येक वर्तमानपत्राने दुसरी महत्वाची ठरवलेली बातमी फळ्यावर लिहील्यावर मुलांनी त्यांची निरीक्षणं सांगितली. वर्तमानपत्रांमध्ये सर्वात महत्वाच्या बातम्यांबाबत तफावत होतीच. एका पेपरमध्ये जी महत्वाची समजली जात होती ती दुसऱ्यात दोन क्रमांकावर होती. स्थानिक बातम्यांना महत्त्व दिलं गेलं. स्थानिक बातम्यांपेक्षा ज्याचा पूर्ण जगावर परिणाम होतो अशा युद्धाला जास्त महत्त्व दिले गेले होते. सर्वांनी युद्धाच्या बातम्यांना महत्त्व दिले असले तरी न्यूयॉर्क पेपर्सनी आणि फिलाडेल्फियाच्या पेपर्समध्ये स्थानिक बातम्यांना दुसऱ्या क्रमांकाचे महत्त्व होते. ‘जर युद्ध नसते तर याच बातम्यांना अधिक महत्त्व मिळाले असते. कारण लोकांना आपण राहतो तिथल्या घडामोडीं जास्त रस असतो, पैज आहे आपली’ थॉमस म्हणाला.

रिचर्डने त्याने भेट दिलेल्या वीटभट्टीतून आमच्या संग्रहालयासाठी तीन वीटा आणल्या. अेक ओल्या मातीची वीट होत, एक उन्हात वाळवलेली आणि तिसरी भाजलेली होती. काल त्याने शेतातला अेक छोटा उंदीर आणला होता आणि स्वतःचा फावला वेळ त्यांच्यासाठी पिंजरा करण्यामध्ये घालवला. दिवसाअखेरीस त्याने उंदराला पिंजऱ्यात सोडले व हाताशी पिंजरा घेतला की घरी घेऊन जाऊन तो त्याची आठवड्याअखेरीस काळजी घेऊ शकेल. लहान मुलांचा, त्यांच्या स्वतःसाठी संग्रहालयाचा अेक भाग तयार झाल्याने त्यांचाही तेथला रस वाढला होता. तेथे अभ्यास करण्याचा त्यांचा वेळही वाढला होता. स्टीलची जाळी असलेली काचेची बाटली आणि चुंबक हे त्यांच्या आकर्षणाचे विषय होते. फ्लोरेन्स व क्लॅरेन्सनी खोलीतल्या प्रत्येक गोष्टीला अगदी स्वतःच्या केसांनाही चुंबक लावून बघितले. गेल्या वर्षी मोठ्या मुलांनी केलेले स्पिनिंग व्हिलचे मोठे चाक फिरवत दहा मिनीटे ऑर्थर बसला होता. आणि छोटे चाक फिरवतांना पहात होता. त्यानंतर जसं काही त्यानेच हा शोध लावला असावा इतक्या सहजतेने त्याने त्याचं काम कसं चालतं हे मला सविस्तर सांगितलं.

आज थॉमस माझ्याकडे आला आणि म्हणाला, 'मिस् वेबर, आमच्या क्लब मिटिंगला यायला तुम्हाला आवडेल कां? आम्हाला काही सल्ला हवाय. मुलं अध्यक्षाभोवती गोळा झाली आणि सेक्रेटरी ही गोलाकारात उभा राहिला. वॉरेनने माझ्यासाठी खुर्ची आणली. मला सभ्यपणे, अदबीने त्यावर बसायची विनंती केली आणि एखाद्या कसलेल्या व्यावसायिकाच्या पद्धतीने त्यांना हॅलोविनची पार्टी करायची असून त्याचे नियोजन करण्यासाठी माझी मदत हवी असल्याचे सांगितले. खाण्यापिण्याची, कार्यक्रमाची, नियोजनाची समितीची निवड झाली. हेलेन आणि मार्था या समितीच्या सर्वेसर्वा अध्यक्ष होत्या. त्या माझ्याशी सभेनंतर बोलल्या आणि मला सोमवारी त्यांच्याबरोबर जेवायला थांबून नियोजन करता येणे शक्य आहे कां? हे त्यांनी विचारले. मुलांना हे जेवणाशी सांगड घालणे खूपच पसंत पडले, त्यामुळे त्यांना, आपल्यात व्यावसायिकपणाचे आणि मोठपणाचे भान आले असे वाटले.

सोमवार, ऑक्टोबर २३

आज माझ्या शाळेच्या रस्त्यावर निसर्गाचा चमत्कार स्वागताला उभा होता. मी जेव्हा टेकडी मागे टाकली आणि समोरची दरी रंगाने, प्रकाशाने उजळलेली मला दिसली. आकाश खूप खाली उतरलेले गडद रंगाचं होतं. आभाळाची प्रचंड सावली लांबच्या पर्वतांवर पडली होती आणि पर्वत गडद निळं दिसत होते. माझ्या मागून दरीतल्या प्रकाशाचे स्रोत येत होते. मला हा अनुभव मुलांनाही सांगायचा होता. हे वातावरण फक्त त्या दिवसापुरतच असणार होतं आणि बाहेर शिकण्याजोगतं खूप काही होतं. मी ठरवलेला कार्यक्रम न बदलणं हा त्या सुंदरतेचा अपमान झाला असता. आम्ही शाळेबाहेर पडलो, आम्ही पाहिलेल्या गोष्टींवर बोलायला लागलो. दूरच्या पर्वतांचे रंग, पर्वतांवर ओथंबलेल्या ढगांच्या सावल्या, गहू आणि बार्लीच्या पिकांचा सुंदर चमकदार हिरवा रंग, आकाशातले निळे करडे, पांढरे रंग, विविधरंगी झाडे, वर्षातल्या या वेळी दिसणारी झाडांची गुणवत्ता, झऱ्याचा गडद रंग! ऑर्थर माझ्या शेजारून चालतांना मुद्दाम समोर बघत होता. 'तू काय बघतोयस ऑर्थर?' मी विचारले. 'तुमचे बरोबर आहे मिस् वेबर, पर्वत खरंच निळे आहेत.' तो उत्तरला. आम्ही परतल्यावर दहा मिनीटे नुसते बसून गप्पा मारल्या. खूपच आनंददायी आणि ताजातवाना करणारा अनुभव होता हा! आम्ही पाहिलेल्या काही गोष्टी वॉरेनला सांगायच्या होत्या. अनेक मुलांनाही ते सांगायचं होतं. त्यांमुळे नेहमीचा सकाळचा कार्यक्रम आम्ही केला नाही. हेलेन आणि मार्थाने रंगकामही काढले नाही त्याऐवजी त्यांनी चालतांना जी चित्रं काढली त्यावर 'अखेरचा हात' फिरवला, मीही मुलांना त्यासाठी प्रोत्साहन दिले.

मंगळवार, ऑक्टोबर २४

काल पाहिलेल्या काही गोष्टींवर मुलांनी कविता केल्या. त्यातील सर्वोत्तम आता आमच्या वृत्तपत्रांत येतील. मुलांनी आता मुबलक लेखन केलय, की त्यातून आम्ही निवड करून आमचा दर्जा वाढवू शकतो.

लहान मुलांना आम्ही दिलेल्या, त्यांनी संगीत दिलेल्या गाण्याच्या प्रती दिल्या त्या खूपच आवडल्या. त्यांना आणखी गाणी बनवायची आहेत आणि त्याची पुस्तिका करून नाताळमध्ये आपल्या आयांना द्यायची आहेत. आयरीन, अेलिझाबेथ, फ्लॉरेन्स आणि सॅलीलाही ते शिकत असलेल्या कवितांचा संग्रह करायचा आहे आणि त्यावर चित्रे काढून आयांना द्यायची आहेत. गोष्टीच्या तासाच्यावेळी मी मुलांना 'डिस्क्रीट हॅन्स' आणि 'द बूबी'च्या गोष्टी सांगितल्या. मी गोष्टी संपवल्यावर मुलांना 'डिस्क्रीट'चा नेमका अर्थ हवा होता. तो मी त्यांना सांगितल्यावर सॅली हसत हसत म्हणाला, 'द बूबी' खरंच चलाख होता आणि डिस्क्रीट हॅन्स अजिबात डिस्क्रीट नव्हता.' सात वर्षांच्या सॅलीला या गोष्टीतला शब्दाचा कोटीचा वापर कळला होता.

गुरुवार, नोव्हेंबर २

वर्तमान पत्रांवरील अभ्यास सुरू झाल्याने मोठी मुलं खूप झाली. जागतिक युद्धात जर्मनीचे काय नुकसान झालं याचा आढावा गेले काही दिवस आम्ही घेत होतो आणि हिटलरसारखा माणूस जर्मन लोकांना काय आवाहन करतो त्याचा अंदाज घेत होतो. आज आम्ही वर्तमानपत्रातली संपादकियं पाहिली. मुलं सांगतील त्याप्रमाणे मी फळ्यावर विविध वृत्तपत्रांतील संपादकियांमधले मुद्दे लिहीत होते. नंतर प्रत्येक मुलाने त्याच्या वाचनासाठी संपादकिय निवडले आणि त्याच विषयांवरचा अेखादा लेखही निवडला आणि त्याची तुलना करून त्यातला फरक शोधायचे ठरवले.

सोमवार, नोव्हेंबर ६

कालचा मुलांचा दिवस अेवढं भारंभार वाचन करण्यात गेला, त्यामुळे मी आज मुलांना वाचून दाखवायचे ठरवले. शेवटी संपादकीय व संबंधीत लेख यांतील फरक जाणवून देणे हा (माझ्या मदत करण्याचा) उद्देश होता. अेवढ्या वाचनाने मुलांचा वाचनामागचा हेतूच हरवेल अशीही मला शंका आली. मी न्यूयॉर्कटाईम्स मधला रशिया आणि तुर्की यांच्यातील संभाव्य करार अस्तित्वात न येण्यावरचा लेख वाचला. नंतर मी याच विषयावरचे संपादकीय वाचले. त्यामुळे ताबडतोब दोन्ही मधला फरक लगेच मुलांच्या लक्षात आला.

मंगळवार, नोव्हेंबर ७

ईस्टर्न अेक्सप्रेसमधला रक्तदात्यांवरचा लेख मी वाचला आणि त्यावरचं संपादकीय वाचून दाखवलं. मुलांना फरक लगेचच कळला. वॉरेनला सर्व वृत्तपत्रातील 'स्कॅपा फ्लो'* बद्दल वाचणं जास्त मनोरंजक वाटणार होतं. त्यातला अंतर्विरोध मुलांना आश्चर्यचकीत करणारा होता. न्यूयॉर्क टाईम्समधली छपाई आधुनिक होती आणि लेख पानाच्या मध्यावर होता. कुठून माहिती मिळविली ती ठिकाणं त्यात नोंदवलेली होती. उदा. द अँडमिरोन्टी म्हणतो किंवा जर्मन पेपर म्हणतो, द न्यूयॉर्क न्यूजच्या दृष्टीने ही महत्वाची घटना होती आणि त्यासाठी पहिल्या पानावर ठळक शब्दात छापली होती. तिसऱ्या पानावर त्यासंबंधी सविस्तर माहिती होती. जी प्रत्यक्षदर्शीच्या सांगण्यावरून लिहीलेली होती. 'साक्षीदाराने सांगितल्यानुसार' किंवा 'असा विश्वास वाटतो की' भाषा नाटकी होती आणि हल्ल्याबद्दल माहिती सांगणारी होती की मुलांना वाटले की जणू पूर्ण स्कॉडलँड लढले आहे किंवा लगबगीने आसरा शोधते आहे. 'द टाईम्स'ने हवाई हल्ल्याची शक्यता एका वाक्यात वर्तवली होती ती चॅबर्लीनच्या संसदीय अहवालाशी निगडीत होती.

बुधवार, नोव्हेंबर ८

मी 'स्कॅपा फ्लो' घटनेबद्दल इतर वृत्तपत्रात काय लिहीलयं ते वाचलं आणि विरोधाभास परत समोर आला. मुलांनी वास्तव आणि मतं यातील फरकाबद्दल बोलायला सुरुवात केली. 'द न्यूयॉर्क जर्नल अमेरिकन'ने 'स्कॅपा फ्लो'बद्दल इतर काहीही छापले नव्हते पण त्याचे संपादकीय त्यावरच होते. संपादकीयाची सुरुवात घटनेने केली होती, ब्रिटीश नौदलाच्या कमतरतेवर त्यांनी बोट ठेवून त्यासाठी रूझवेल्टला दोषी ठरवले होते. थॉमसला त्यातील संबंध लक्षात न आल्याने त्याने विचारले, 'त्याला रूझवेल्ट आवडत नाही, आवडतो का? हा संपादक 'स्कॅपा फ्लो'चा प्रसंग वापरून आणखी खोलात जायला बघतोय.' नंतर आम्ही चांगल्या वृत्तपत्रातील लेखांद्वारे काय मांडले जाते यांवर चर्चा केली. अशा वृत्तपत्रांचा अचूक सत्य कथनाचा प्रयत्न असतो आणि त्यातून सत्य परिस्थिती कळते. त्यामध्ये विश्वासाह स्रोतांचा वापर करून भावनेपेक्षा बुद्धीमत्तेला आवाहन केले जाते.

शुक्रवार, नोव्हेंबर १०

स्वतःची स्वतःच काळजी घेणाऱ्या मुलांच्या गटाकडे पाहून खूप समाधान वाटते. दैनंदिन रोजच्या अनुभवातून मुलं स्वतःलाच काही ना काही शिकवत असतात. पाहिलेल्या गोष्टींबद्दल जास्त चौकस होतात आणि अैकतांना बारकावे टिपतात. मार्था ही सगळ्यात चौकस आणि चुटपुटीत मुलगी आहे. ती तीचे रोजचे काम पटकन संपवते, प्रयोगांवर बऱ्यापैकी वेळ घालवते, कविताही बऱ्या करते आणि लहान मुलांबरोबर गोष्टीचा तास घ्यायलाही तिला वेळ होतो. काहीच वेळा ती मूर्खपणा, आरडाओरडा करते. ते अति होत नाही तोवर आम्ही दुर्लक्ष करतो. ती जेव्हा सहकार्य करते आणि सहभाग देते तेव्हा तिच्याकडे अधिक लक्ष दिले जाते असे तिच्या हळूहळू लक्षात येऊ लागलेय.

अेलीस आणि पर्ल कडे कलात्मक क्षमता आहेत. दोन्ही मुली मला त्यांच्यासाठी अशक्य वाटणाऱ्या मार्गाने वाटचाल करताहेत. मुलांमध्ये नेमक्या कोणत्या क्षमता लपलेल्या असतात हे आपण जोवर नानाविध संधी त्यांना उपलब्ध करून देत नाही तोवर कळतच नाहीत. सगळ्या प्रिन्लॅक्समध्ये असं जोपासण्याजोग काही ना काही सुंदर आहे. स्टॅन्ली हा मुलगा सकाळी शाळेत येताना लाजरा बुजरा असतो पण तो माझ्याकडे बघून गोडसं हसायला आणि 'हॅलो' म्हणायला चुकत नाही. दिवस जसजसा जातो तसतसा तो मोकळा मोकळा होतो आणि प्रत्येक गोष्टीत मनमोकळा सहभाग घेतो. अेलीझाबेथ फ्लॉरेन्सची चांगली मैत्रीण आहे. फ्लॉरेन्स म्हणते, 'मला अेलिझाबेथ आवडते, ती चांगलीय.'

* (स्कॅपा फ्लो एक नैसर्गिक बंदर असून त्याचा वापर पहिल्या महायुद्धापासून ब्रिटीश व जर्मन युद्धात होत आला असून, दुसऱ्या महायुद्धातही त्याचा वापर करण्यात आला.)

वॉल्टर डॅमरोक्चे परत प्रसारण सुरू झाले आणि आम्ही त्याचा कार्यक्रम रोज ऐकतो. तेथे बिथोव्हेनच्या संग्रहातील आम्ही गेल्यावर्षी गायलेलं गाण लागल्यावर मार्था खूप झाली, तिला ते ओळखता आलं. आम्ही शाळेत गायलेली गाणी बऱ्याच मुलांनी रेडिओवर ऐकली आहेत.

सोमवार, नोव्हेंबर १३

आमचा वृत्तपत्राचा अभ्यास आता तारखेनुसार चालू आहे. बातमी कशी गोळा करतात ते ही बघतो आहे. त्यांना AP, UP, INS या बातमीसंघटनांबद्दलही माहिती झाली आहे. तसेच लहान वृत्तपत्रांच्या स्रोतांबद्दलही माहिती आहे. त्यांना युरोप मधील बातम्या मिळविण्यासाठी पत्रव्यवहार परवडत नाही. द न्यूयॉर्क टाइम्स आणि हेरॉल्ड ट्रिब्यूनमध्ये खूप लेख विशेष 'टेलिफोन'द्वारे कळवलेले किंवा विशेष तारेने कळवलेले असतात. हे फक्त मोठीच वृत्तपत्रे करू शकतात हे मुलांच्या लक्षात आले आहे.

आजपर्यंतच्या अभ्यासानंतर लेख आणि संपादकीय यांतला फरक आमच्या लक्षात आला असा निष्कर्ष निघाला. चांगला लेख हा अचूक स्रोत म्हणून विश्वासार्ह असतो, तो सर्व बाजूंचा विचार करून लिहीलेला असतो. सनसनाटी नसतो. चांगल्या संपादकियातून संपादकाचा दृष्टिकोन प्रतीत होतो. ज्यामध्ये वास्तवाचे अचूक दर्शन असते आणि 'दया' नसते. बातमीवजा लेख आणि संपादकीय लिहीण्याची मुलांची तयारी झाली आहे. त्यामुळे दिवस जाताहेत तसतशी शाळेच्या वृत्तपत्राच्या पूर्वीच्या स्वरूपाबद्दल मुलं अधिकाधिक असमाधानी होऊ लागलीत.

वाचन तासानंतर सौ. रामसेंनी आमच्यासाठी आयोजलेल्या रशियन ख्रिसमसच्या गोष्टींबद्दल मी मुलांना सांगितले. मुलांनी ती आवडली आणि त्याचे नाट्यीकरणाच्या कामाला सुरुवात करायला ते आतुर झाले.

लॉर्डला त्याची जागा बदलून हवी आहे. तो आणि वॉरेन चांगले मित्र आहेत आणि त्यांच्यामधील संबंध खूपच दृढ आहेत. लॉर्डला माहितीय की त्याची जागा बदलल्यास त्याची मनःशक्ती वाढेल आणि त्याच्या कामात सुधारणा होईल. गटाच्या सहानुभूतीदर्शक हास्यानंतर आम्ही काही जागांची अदलाबदल केली आणि लॉर्ड कामामध्ये स्थिरावला.

मंगळवार, नोव्हेंबर १४

नाट्यीकरणाचा तास रंगतदार झाला. लॉर्ड आणि डॅनियल ही दोन नवी मुले सोडली तर सगळ्या मुलांनी आतुरतेने त्यात भाग घेतला. तीन वर्षांपूर्वी आम्ही नाट्यीकरणाला सुरुवात करतांना मुलं जेवढा मूर्खपणा करायची तेवढा हे दोघे करत होते. अखेरीस डॅनियलने भाग घेतला आणि काही ओळी म्हटल्या. पण तांबडालाल झाला होता. त्याला सहजतेने वावरता यावं असा प्रयत्न इतर मुलं करत होती. त्याला समजून संवाद म्हणता यावेत म्हणून ते काही प्रश्न त्याच्याकडे फेकत किंवा त्यांच्या वाक्यावरून त्याच्या संवादाला दिशा मिळत होती.

शुक्रवार, नोव्हेंबर १७

आम्ही आमच्या चालू घडामोडींचा अभ्यास वृत्तपत्रांच्या अभ्यासाबरोबरच चालू ठेवला. विलसनने उपस्थित केलेल्या चौदा मुद्यांवर मार्थाने अहवाल तयार केला आणि जर त्या मुद्यांचा विचार केला असता तर आता आम्हाला युद्धाला तोंड द्यावे लागलेच नसते असा मुद्दा तिने ठामपणे मांडला.

वॉल्टर डॅमरॉकने रेडिओवर कॅनन आणि फ्यूगची चर्चा केली. जेव्हा जेव्हा फ्यूग थिम येते त्या त्या वेळी मुलं मजा करतात.

सोमवार, नोव्हेंबर २०

मोठ्या गटाची सगळीमुले एकत्रपणे 'मि. स्मिथ गोज टू वॉशिंग्टन' हा सिनेमा पहायला गेले. त्यांना खूप मजा आली. मार्था मोठ्या मुश्किलीने तयार झाली.

मंगळवार, नोव्हेंबर २१

काल रात्री पाहिलेल्या सिनेमावर आम्ही चर्चा केली आणि विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर कसे होते, विधेयक मांडली कशी जातात, विधेयकात भाषणबाजीने अडथळे आणणारे लोक, संसदीय कामकाज, मुक्त भाषण, शक्तिमान व्यक्तींकडून वृत्तपत्रांवरचे नियंत्रण, वृत्तपत्रे आणि सेन्सॉरशिपचा नवीन अर्थ यांतून मुलांपुढे आला.

बुधवार, नोव्हेंबर २२

काही काळापासून छोटी मंडळी मला आश्चर्यचकीत करण्याचा बेत करित आहेत. आतापर्यंत त्यांनी ते गुपित राखून ठेवलय. त्यांच्या गोष्टीच्या तासाला आज मला बोलावण्यात आले. फ्लॉरेन्सने जाहीर केलं, 'मिस् बेबर, 'रिकेटी रिकेटी रुस्टर' हे नाटक तुमच्यापुढे सादर करुन आश्चर्याचा धक्का देत आहेत. आम्ही हे सादर करतोय कारण आम्हाला गोष्टीचा तास खूप आवडतो. त्यानंतर अगदी वेगळे असे नाट्यीकरण माझ्यापुढे सादर झाले ज्यामुळे माझ्या डोळ्यांत आनंदाश्रू आले. त्या नाट्यीकरणातून मांडलेल्या भावना मला शब्दांत मांडता येणे शक्यच होत नाहीय. मार्था, जिने याचे दिग्दर्शन केले होते, ती आम्ही नाटक बघतांना माझ्या पुढेच बसली होती. ती कुजबुजली 'मिस् वेबर काही चूकांकडे दुर्लक्ष कराल ना, ते थोडे लाजताहेत आणि घाबरताहेत.' या कार्यक्रमांमुळे मला जणूकाही माझ्या कामाची पावतीच मिळाली.

सोमवार, नोव्हेंबर २७

मुले आता आपल्या स्वतःच्या वृत्तपत्राच्या आराखड्याचा विचार करायला लागली. आज आम्ही व्यापारी वृत्तपत्रात मांडल्या जाणाऱ्या सर्व विभागांची यादी केली. जे विभाग आमच्या वृत्तपत्रात येऊ शकत नव्हते, त्यावर आम्ही फूल्या मारल्या. उदा. आर्थिक घडामोडींची पानं. आम्ही व्यावसायिक वृत्तपत्रांचा परत अभ्यास करून त्यांची शीर्षकं बघितली. काही वृत्तपत्रांची दोन नावे आहेत असे मुलांच्या लक्षात आले. वॉरेनने एका संपादकीय असलेल्या पानाच्या कोपऱ्यावर 'हेरॉल्ड ट्रिब्यून' पूर्वी दोन वेगळी वृत्तपत्र असल्याचे वाचले. त्यावे अेकत्रीकरण झाल्याची तारीखही तेथे दिलेली होती. मुलांना पटकन् जास्त लोकांपर्यंत पोहोचणे, अधिक पैसा मिळवून बाहेरच्या बातम्या देता येण्यासाठी, अधिक साधनं आणण्यासाठी इत्यादी मागची कारणे सापडली. मी क्लब मिटिंग संपल्यावर जेव्हा खोलीत प्रवेशले तेव्हा सगळ्या बाजूनी 'आजची सगळ्यात सुंदर क्लब मिटिंग झाली' असा जल्लोष झाला. वॉरेनने नंतर मला सांगितले की त्यांना 'मि. स्मिथ गोज टू वॉशिंग्टन' मधून खूप शिकायला मिळाले.

मंगळवार, २८ नोव्हेंबर

काय घाईगडबडीत हा दिवस गेला! आम्ही आमच्या वृत्तपत्रांत कोणते विभाग हवे ते ठरवले आणि प्रत्येक विभागासाठी एक एक संपादक ठरवला. अगदी खऱ्या लोकशाहीप्रमाणे छोट्या मंडळींनाही काम करता यायला हवे व स्वतःचा संपादक मुलांच्या विभागासाठी हवा असे मोठ्या मुलांना वाटते. लहान मुलांच्या विभागासाठी फ्लॉरेन्सची संपादक म्हणून निवड झाली. नंतर पत्रकारांना लेख लिहीण्यास सांगण्यात आले. जसे लेखकांनी त्यांचे लेख संपवले, त्यांनी ज्यांच्याकडे त्यांचा स्वीकार/अस्वीकार करण्याचे अधिकार होते किंवा सुधारणेसाठी सूचना करण्याचे अधिकार होते अशा संपादकाकडे सोपवले. जेव्हा सकाळच्या शारीरिक शिक्षणाचा तास आला, तेव्हा तो तास मुलांना त्यांचे लेख लिहीण्यासाठी देण्यात आला कारण त्यांची विचारांची साखळी तुटली असती. खेळण्यासाठी अकरा वाजताचा वेळ देण्यात आला कारण बराच काळ ते सगळे बसून काम करत होते.

बुधवार, २९ नोव्हेंबर

सगळीकडे नाताळची हवा पसरू लागली होती आणि मुलांना खूप कामं अजून उरकायची होती. नाटकाची ही प्रगती होत होती. नाताळभेटींच्या तयारीसाठी कार्यशाळा भरली होती. वेगवेगळ्या विभागांचे संपादक काही वेळ लेखांतील दुरुस्ती, तर काहीवेळ संथ पत्रकारांमागे लेख लिहीण्यासाठी लकडा लावत होते.

नाताळसाठीचे फुलांचे चक्र करण्यासाठी मुलांनी काही सामान आणले आणि हेमलॉकच्या फांद्या खोलीभोवती मांडल्या. छोट्यांनी कविता व गोष्टींची पुस्तिका पूर्ण केली. त्यांच्या स्वतःच्या गाण्यांची वही, निसर्गाची हिवाळ्यासाठीच्या तयारीवरची पुस्तिका पूर्ण करून पालकांना भेट देण्यासाठी तयार करण्यात गुंगले आणि याशिवाय रोजच्या वाचन, स्पेलिंग व गणितासही त्यांना वेळ देता आला.

सोमवार, डिसेंबर ४

हवाअीयन बेटांवरून काही आणि काही फिलिपियन्स आमच्याकडे पाहुणे म्हणून आले. त्यांना मुलांनी रोजच्या जीवनातील अनुभवांनी त्यांना किती वास्तव साहित्य अभ्यासायला मिळालं त्याचं प्रात्यक्षिकच दाखवलं. मुलांना फिलीपाईन अध्यक्षांचे व त्या बेटाला भेडसावणाऱ्या समस्यांचे ज्ञान आहे हे बघून ते पाहुणे थक्क झाले. युनायटेड स्टेट्सासून स्वतंत्र

नागरिक म्हणून फिलिपियन लोकांना खरच वेगळं व्हायचंय कां? तेथल्या शाळा, कशा प्रकारचा देश आहे इ. विषयीचे प्रश्न मुलांनी पाहुण्यांना विचारले. पाहुण्यांनी त्यांची गाणी गायली आणि त्यांच्या भाषेमधे बोलले. आम्हीही अमेरिकन लोकगीते गाऊन अमेरिकन लोकनृत्ये करून दाखविली.

बुधवार, डिसेंबर ६

शाळा सुटल्यावर वर्तमानपत्राचे कर्मचारी पेपर्स एकत्र ठेवायला जमले. आम्ही ब्राअन पेपरचे मोठे शिटस् कापले. प्रत्येक पानाचे प्रतिनिधित्व प्रत्येकजण करत होता. वृत्तपत्राच्या मांडणीचा विचार सुरू झाला. सर्वानुमते तीन कॉलम्स करायचे ठरले कारण जर कॉलम्स कमी केले तर वृत्तपत्र वाटणार नाही आणि जास्त करायला जागा नव्हती. वृत्तपत्राचे नाव बदलून 'हिअर्स ऑल-टेलस ऑल' असे ठेवून 'टाऊन क्रायर' हे प्रतीक निवडण्यात आले. वृत्तपत्रांचा अभ्यास हा आम्ही केलेला महत्वाचा अभ्यास असल्याने तत्संबंधी लेख उजव्या हाताच्या कॉलममधे आणि ठळक शीर्षक असलेला असेल असे त्यांनी ठरवले. त्यांनी ब्राअन पेपरवर पूर्व नियोजित जागेवर लेख टाचणीने टाचायला सुरुवात केली. पाच वाजले तरी आम्ही त्याच कामात गुंगलो होतो आणि कोणालाच घरी जायचे नव्हते.

गुरुवार, डिसेंबर ७

आज सकाळी या मुलांच्या गटाला मिळणारा मौल्यवान आनंदाचा ठेवा इतरांनाही अनुभवायला मिळावा असे मला वाटले. लेआअूटसाठी उरलेला गट मदत करू लागल्यावर ज्यांनी काल रात्री प्रूफरिडींग केले होते ते लेख परत लिहू लागले. ज्या तद्रुपतेने मुले काम करत होती ते खरंच बघण्याजोगे होते. लॉर्ड एक चांगला संपादक आहे आणि लेखांच्या गुणवत्तेवर त्याचा भर आहे. जी वाक्य अर्थपूर्ण नाहीत त्यांच्या समोर प्रश्नचिन्ह टाकण्यात आणि असंबद्धता काढून टाकण्यात त्याची पेन्सिल मग्न आहे.

बुधवार, डिसेंबर १३

वृत्तपत्राची पहिली आवृत्ती बाहेर आली. जवळ जवळ एक तास आम्ही वाचण्यात एकत्रपणे घालवला आणि आमच्या निर्मितीचे आम्हाला कौतुक वाटलं. अल्बर्ट म्हणाला, 'वा! आम्ही मस्त आहोत!' आपल्या ओळखीच्या प्रत्येकाला त्यांना ही प्रत द्यायची होती. त्यांना अभिमान वाटण्याचाच तो क्षण होता! आज थॉमसने महत्वाची कॉमेंट केली, ज्यामुळे मला पुढच्या टप्प्याकडे नेले. तो म्हणाला, 'बारा पानी पेपर काढण्यासाठी आपल्याला पूर्ण एक महिनाभर कष्ट करायला लागले. मोठे पेपरवाले प्रत्येक दिवशी किती काम करत असतील?' ख्रिसमसनंतर आपण वृत्तपत्र कचेरीला भेट देऊ असं मी मुलांना सुचवले.

गुरुवार, डिसेंबर २६

गेल्या दोन आठवडे मला डायरी लिहायला फुरसतच मिळाली नाही. या काळाची माझ्या मनावर उमटलेली छाप मला नोंदयचीच आहे. नाट्यीकरण चांगल्यापैकी यशस्वी झाले. माझ्या पोटात थोडी भीती होती. लॉर्ड मूर्खपणा करत होता. पडद्यामागे बडबडणेही त्याचे चालू होते. मनोरंजनाच्या आधीही, 'अहो मिस वेबर, मी खूप नर्व्हस झालोय, मी नीट करेन ना? नीट दिसतोय ना? तुम्हाला मी नीट करीन असं वाटतय ना?' असं विचारत होता. त्याला स्वतःपुढे काहीही दिसत नव्हतं.

दुसऱ्या दिवशी खोली जैसे थे करण्यासाठी व स्वच्छतेसाठी गट एकत्र जमला. काम करता करता नाटकावर चर्चा झाली. त्यांना कुणालाच लॉर्डचे वागणं आवडलं नव्हतं. त्यांनी त्यालाही तसं सांगितलं. लॉर्डचे नेतृत्व स्वीकारण्याबद्दल विल्यमला खंत वाटली. हेन्री आणि डॅनिअलच्या सुंदर कामाचे कौतुक सर्वांनी केले. पण सर्वांनाच मागील वर्षासारखा सुंदर चांगला प्रयोग झाला नाही असे वाटून असमाधान वाटत होते. कोणाचेही बोलणे स्पष्ट नव्हते, संवादामधे कोणीही जीव ओतला नव्हता, असा त्यांच्या टीकेचा रोख होता.

प्रेक्षकांनी नाट्यीकरणाची मजा लुटली, मुलांचेही खूप कौतुक केले. आवराआवरीच्यावेळी माझ्या कानांवर आलेल्या चर्चांमुळे, मुलं या कौतुकाने खूष झाली नव्हती असे जाणवले. मुलांची अधिक उच्च दर्जाची अपेक्षा होती आणि नेमके काय चुकले आहे याची त्यांनी योग्य पारख केली होती.

ज्या मुली आता हायस्कूलला जात होत्या त्यांना स्टोनी ग्रोव्हमधे संगीत शिकायची परवानगी मिळाली. ऑक्टोबरपासून प्रत्येक आठवड्यात आम्ही भेटत होतो. नाताळच्या रात्री मुलींना गायची संधी मिळाली. त्यांना 'लो हाऊ अ रोज' हे सोळाव्या

शतकातलं मायकेल प्रेटोरियसचं गाणं, 'द होली अँड द आयव्ही' ही इंग्लिश कॅरोल, 'सायलेंट नाईट' ही जर्मन कॅरोल ही म्हटली. तीन गटात त्यांनी गाणी गायली. त्यांच्या गाण्याचा टोन खूप छान आणि भावना व्यक्त करणारा होता. या महिन्यात मुलांनी खूपच कविता लिहील्यात त्या त्यांच्या अनुभवांवर आधारलेल्या होत्या. त्यांना हिमवर्षाव खूपच आवडतो आणि तो अंगभर लपेटायलाही! त्यांच्या बर्बावरील कवितांत त्यांची निरीक्षण शक्ती दिसते.

समर १९४०

उरलेल्या वर्षासाठी डायरीच्या नोंदी पूर्ण ठेवल्या नाहीत. पण बऱ्याच गोष्टींच्या नोंदी ठेवणं गरजेचे वाटले. या सगळ्यात महत्त्वाचा वाटला तो वृत्तपत्रांमधल्या रसामुळे वाढलेला अभ्यास.

डिसेंबरमध्ये 'जिम ऑफ द प्रेस' हे पुस्तक मुलांना वाचून दाखविले. माध्यमिक शाळा पातळीच्या मुलांसाठी हे पुस्तक लिहीलेलं आहे. मुलांना खूप शिकायलाही मिळाले. कारण वृत्तपत्राच्या अभ्यासाची पाश्चिमी त्यांना होती. हे ज्ञान आणि अंतर्दृष्टी त्यांना या वाचनाने मिळाली. त्यामुळे माहितीने ते समृद्ध झाले. जानेवारी सहाला त्यांनी 'ईस्टर्न अक्सप्रेस बिल्डिंग'ला भेट दिली. मुलांनी मजकूर जुळवणीची खोली पाहिली. लिनोटाईप बॅटरी आणि वृत्तपत्र छापण्याची सर्व प्रक्रिया त्यांनी पाहिली. त्यांना खूपच रस वाटला आणि त्यांनी खूप प्रश्न विचारले. शेवटी आमच्या मार्गदर्शकाने विचारले की, 'त्यांनी काहीच विचारायचे ठेवलं नाही, होय ना?'

घरी परततांना आमचं संभाषण अगदी सुरळीत चाललं होतं. मुलांना प्रत्येक घडलेल्या गोष्टीची गंमत, मजा वाटत होती. लिनोटाईप मशिनने त्यांना मोहिनी घातली होती. प्रत्येक छोटं पत्र हाती लिहीण्यापेक्षा ही किती वेगळी पद्धत होती. श्री मॅथ्यू, ज्यांनी आम्हाला ने-आण करायला मदत केली होती, 'ते चीनला असताना त्यांचे अेक वृत्तपत्र होते, आणि प्रत्येक लेख हाती लिहावा लागे, पत्र न पत्र! त्याचा डोळ्यांवर, स्नायूवर आणि नसांवर परिणाम होई.' असे त्यांनी मुलांना सांगितले. लॉर्डने, 'ज्याने लिनोटाईप यंत्राचा शोध लावला तो खूपच हुशार/शहाणा माणूस असणार' असे जाहीर केले. 'हो शोध कोणी आणि कसा लावला? ही कल्पना त्याला कशी सुचली असेल?' त्याने प्रश्न केला. वॉरेनने विचारले, 'छपाईच्या कलेचा (मुद्रण कलेचा) शोध कधी लागला? मी जुन्या छपाईयंत्रांचे फोटो पाहिलेत. ते आज पाहिलेल्या यंत्रांशी मिळते जुळते नाहीत.' अल्बर्टला चित्रछपाई कशी होते यात रस होता. त्याने बारकाईने छोटे वर उमटलेले थेंब पाहिले. 'हे बिंदू कसे तयार करतात?' त्याला माहिती हवी होती. परत येतांना आम्ही गाववाचनालयात थांबलो आणि मुद्रणावरची मिळतील तेवढी पुस्तके शोधली, गोळा केली, बाकीच्यांची स्टेट लायब्ररी कमिशनकडे मागणी नोंदविली.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही या भेटीबद्दलच शाळेत बोलत होतो. थोडाच वेळ आम्ही वृत्तपत्रांच्या तीव्र प्रभावावर चर्चा केली. अल्बर्टने, 'आपल्याकडे रेडिओ आहे, टेलिफोन, तारयंत्र आणि इतर संप्रेषणाची साधनं आहेत' असे म्हटले, थॉमसने या सगळ्यांकडून पूर्ण केली जात नाहीत अशी काही 'मूल्य वृत्तपत्रांकडे' असतात' याकडे लक्ष वेधलं. तुम्हांला हवे तेंव्हा तुम्ही वृत्तपत्र उचलून कितीही वेळा वाचू शकता, बुद्धीत साठवू शकता. हे एवढ्या टोकापर्यंत गेलं की उरलेल्या वर्षात रोज सकाळी शाळेमध्ये वृत्तपत्र यायला हवं अशी कल्पना गटाने मांडली. मला शाळेच्या खर्चातून असा काही खर्च करण्याचा अधिकार होता. पूर्ण वर्षभर मुलांना वृत्तपत्रात रस वाटत राहिला आणि त्यांच्या फावल्यावेळातला बराचसा वेळ गटात किंवा एकट्याने वृत्तपत्र वाचण्यात गेला, काहीजण तरी सकाळी पेपर आला रे आला की त्यावर उड्या मारून वाचत. दुपारच्यावेळी त्यातला एखादा मुद्दा गरमागरम चर्चेसाठी मिळे. विशेषतः पर्लला त्यातून खूप आनंद मिळे.

आम्ही वाचनालयातून आणलेली छपाईवरची पुस्तके मुलांनी वाचायला सुरुवात केली, त्यामध्ये ते इतके रमले की इतरांनाही पुस्तकातून वाचून दाखवू लागले. 'व्ह्यू, हे ऐक तरी' एखादा म्हणे आणि इतर सगळे तो काय वाचतोय ते उत्सुकतेने ऐकत. जोहन गटेनबर्गने छपाईचा शोध लावला असं एक पुस्तक म्हणे, दुसरं म्हणे शोध लावणारा कोणीतरी चायनीज होता. पुढच्या चर्चेसाठी नोंदीही घेतल्या जात. लॉर्डने अशा प्रकारे कधीच वाचनाच्या नोंदी घेतल्या नव्हत्या. त्यामुळे त्याला नोंदी कशा घ्यायच्या ते मी काहीवेळ शिकवत असे.

आम्हाला पुढील मुद्यांवर अधिक माहिती गोळा करायला हवी असे चर्चेअंती ठरले.

- १) गटेनबर्ग
- २) मुव्हेबल (चल) टाईपचा शोध
- ३) गटेनबर्गच्या आधीची छपाई

- ४) प्रिंटिंग प्रेसचा शोध
- ५) प्रिंटिंग प्रेसमधली सुधारणा
- ६) युरोप आणि अमेरिकेतला छपाईचा प्रवास
- ७) द लिनोटाईप
- ८) कोस्टर, फ्यूस्ट, कॅक्सटन
- ९) चित्रछपाई.

प्रत्येकाने स्वतःला आवडेल तो मुद्दा निवडला आणि त्यावर शोधकार्य सुरु झाले. लिनोटाईपची अधिक माहिती मिळवण्यासाठी वॉरेन शहरातल्या न्यूज पेपरच्या कार्यालयात गेला. हा पेपर आठवड्यातून अेकदाच येई. त्यामुळे वृत्तपत्रवाला फारसा गडबडीत नव्हता आणि त्याच्याकडे वेळ होता. कॉम्पनच्या विश्वकोशात वॉरेन ने लिनोटाईपचे काम कसे चालते ते वाचले होते आणि त्या व्यक्तीला त्याला ते स्पष्ट करून सांगता आले. वॉरेनच्या माहितीने त्यांच्यावर अशी छाप टाकली की त्यांनी त्याला लिनोटाईपवर काम करण्याची परवानगी दिली. त्याचे नाव व पत्ता टाईप करता आला. वॉरेनने अभिमानाने ते गटाला दाखवले आणि काही दिवसांसाठी शाळा संग्रहालयात तो कागद ठेवणार असल्याचे सांगितले.

दोन दिवसांच्या वाचनानंतर आम्ही छपाईचा शोध कसा लागला त्याची चर्चा केल. त्या चर्चेअंती छपाईचा शोध चायनीज व्यक्तीने लावला, तेव्हा त्यांच्याकडे मूळाक्षरंही नव्हती, त्यामुळे ते व्यवहाराला धरून नव्हते. चाळीस हजार कॅरेक्टर्स एका पद्धतीने लावणे मुश्कील होते, असे पुढे आले. अेडवर्डने विचारले, 'त्यांनी मूळाक्षरे का शोधली नाहीत? ते वापरत असलेली पद्धत कशी अस्तित्वात आली?' डॅनिअलला आपली मूळाक्षरं कशी आली हे हवं होतं. जॉन गटेनबर्गला, हलणाऱ्या टाईपच्या छपाईची कल्पना चीनमधून आलेल्या खेळण्याच्या पत्त्यांवरून आली असे मुलांच्या वाचनात आले. 'युरोपिअनांना चीनकडून काडें कशी मिळाली?' हे त्यांना हवे होते. मार्थाच्या मते, कागद बनविण्याच्या कलेमुळे छपाईला वाव मिळाला. 'कागदापूर्वी काय वापरले जाई याचे कोडे हेन्रीला पडले. कागद कसा बनवतात? हेन्रीला मार्कोपोलोमधेही रस होता इतका की अख्खा गट त्याच्या खांद्यावरून तो जे दाखवत होता ते डोकडोकावून बघत होता. मार्कोपोलोने पूर्वमधे रस घेतला आणि गटेनबर्गला चायनीज पत्रे मिळाली असे त्याने वाचले. आम्ही ज्यांची माहिती हवी होती त्या मुद्यांची नोंद केली.

- १) मूळाक्षरांचा शोध
- २) कागद बनविण्याची कला
- ३) कागदापूर्वी कशावर लिहायचे?
- ४) मार्कोपोलो
- ५) द क्रूसेडर्स (बंडखोर)
- ६) मार्कोपोलोच्या वेळचा चीन
- ७) गटेनबर्गच्या वेळचे युरोप

आता मुद्दे खूप झाले होते त्यातून मुलांनी प्रत्येकाने एकाची निवड करायची होती. त्यानंतर संशोधनाचे तास, त्यांचे अहवाल, चर्चा आणि परत संशोधन अशी मालिकाच सुरु झाली. प्रत्येकाचा सहभाग, प्रश्न विचारणे, पत्रकारांना त्यांच्या पुस्तकांकडे परत पाठविणे सुरु झाले. जसे अहवाल तयार झाले, मुद्दे अधिक विशद झाले. उदा. गटेनबर्गच्या वेळचा युरोप हा खूपच मोठा मुद्दा होता. साधू आणि आश्रम, राजेशाही राहणीमान आणि युद्ध, शहरं आणि व्यापारी संघ असा मुद्दा विभागला गेला. तर मूळाक्षरांच्या शोधातून इन्काज् आणि त्यांचे लेखन, अमेरिकन इंडियन्सचे लेखन, पुराणकथा आणि रोलॅंडचे गाणे, इजिप्शियन फोनेटिक्स, ग्रीक्स, रोमन्स इ. मुद्यांचा जन्म झाला.

जसं आम्ही वाचून अहवाल बनवत होतो आमच्या नोंदी जास्त वाढत चालल्या होत्या. मुलांकडे त्यांचा संशोधनावरच्या नोंदी होत्याच पण काहींकडे इतरांच्या अहवालांच्या नोंदी होत्या. या सगळ्यांच करायचं काय? हा प्रश्न उभा राहिला. धड फेकून देण्याजोगतं नव्हतं आणि तरी साठवून ठेवण्याजोग्या स्वरूपातही नाही अशी विचित्र अवस्था होती. थॉमस म्हणाला, 'आपण आता पुस्तक काढू शकू एवढं हे साहित्य गोळा झालंय.' माझ्या 'का नाही? काढू की' या उत्तराने तो बुचकळ्यात पडला. जसा आम्ही याचा विचार करू तेवढं तेच योग्य वाटायला लागलं. त्यामुळे आम्ही आता काम करतांना आमच्या अचूक नोंदी व्हाव्यात याकडे अधिक लक्ष द्यायला लागलो. मुलं जशी वाचत आणि दुसरं कोणी काम करत असलेला मुद्दा वाचनात येई त्यावेळी संदर्भ्यादी वापरली जाई आणि त्या व्यक्तीला दिले जाई. मुलं अहवालासाठी तयार झाली. त्यांनी त्यासाठी काही दिवस ठरवले, गट ऐकून सूचना देईल, समीक्षा करेल असे ठरले.

एके दिवशी थॉमसने (कूसेडस्) इस्लामविरुद्धच्या ख्रिश्चन बंडावर वर अहवाल दिला. त्याला ते अवघड जात होतं. कारण तो पुस्तकी भाषा वापरत होता. 'थॉमस, तुझ्या स्वतःच्या शब्दात मांड, नोटस् बाजूला ठेव' असं मी त्याला सुचवले. त्यानंतर कूसेडस्च्या उत्तेजीत कहाणीचा तपशील उलगडू लागला. त्याने जेमतेम मुलांना कूसेडबद्दल सांगितले असेल आणि हेलेनने सुचवले की, 'बॉय ऑफ द लास्ट कूसेड'मधून त्याला हे साहित्य मिळेल.'

जेव्हा अल्बर्ट त्याचा सांधूवरचा अहवाल देत होता तेव्हा मार्थाने त्याला सांगितले, 'तू 'गॅब्रिअल अँड अवर' हे पुस्तक वाचलस का? ते खूप छान आहे. मिस वेबर तुम्ही ते आम्हाला नक्की वाचून दाखवा.'

काही अहवाल खूप छान मांडणी करणारे होते. लॉर्डने पुस्तकाचे मूल्यमापन करणारा अहवाल लिहीला होता. त्याच्यासमोर आमच्या पुस्तकाच्या सुंदर आकृतीबंधाच्या त्याने बनवलेल्या पायऱ्या होत्या, तो बोलताना त्याचे प्रात्यक्षिक दाखवत होता. त्याने दाखवले की, जुन्या पुस्तकांची बांधणी ही पोथी सारखी होती. सोळा सतरा फूट लांबी ताणून त्याची गुंडाळी होई. गुंडाळी खलित्यावर रेषा आखलेल्या असत आणि वरतून खाली खलिता पसरला जाई. बुद्ध्याच्या खलित्याप्रमाणे लांबीत लेखन असे. जो कडेने उलगडला जाई. यात कोणतीच सोय नव्हती, कारण ते प्रत्यक्षात वाचले जात नसे. द हिब्रू स्क्रोलस ऑफ लॉ कॉलम्स मधल्या ओळींवर लिहीला जाई आणि त्यांमुळे पान संपूर्ण दिसे. पानाच्या अशा रचनेमुळे कोणाला तरी याची गुंडाळी करून लाकडी ठोकळ्यात ते ठेवण्याची कल्पना सुचली असेल. यामुळे पुस्तक सांभाळून ठेवायला खूप सोपे गेले असेल. लॉर्डने त्याचे स्क्रोलस उचलून घेऊन त्याला नेमके काय म्हणायचे ते दर्शवले. त्याने हिब्रू स्क्रोल गटासमोर उलगडला, गुंडाळला. नंतर त्याने कात्री घेऊन दुमडलेल्या स्क्रोलची पाने कापली. त्यामुळे पुढची पायरी कोणती ते आपोआपच दिसले. आता कागदाच्या दोन्ही बाजूंना लिहीणे शक्य झाले आणि आधुनिक पुस्तकाचा नुमना अस्तित्वात आला. त्याने स्वतःचे सगळे साहित्य संग्रहालयात ठेवले.

अेडवर्ड आणि जॉर्जसाठी संशोधन करणे जड जात होते. जोवर आम्ही कागद बनविण्याचा प्रयोग सुरू केला तोवर त्यांना फारसा रसही वाटत नव्हता. त्यांनी लगदा केला आणि तो साच्यात घातला. बॉन्सर आणि मॉसमानच्या सूचनांचे त्यासाठी त्यांनी पूर्ण पालन केले. (इंडस्ट्रियल आर्टस् इन द अेलिमॅट्री स्कूल) आम्ही त्या पुस्तकातल्या काही सूचना वाचून निकृष्ट कागद तयार केले. त्यात यश मिळाले. चार्मपत्र बनविण्याचा आमचा प्रयोग अयशस्वी झाला. कारण मेंढीचे कातडे आम्ही पुरेसे कमावले नव्हते. आम्हांला पॅपिरस पासूनही कागद बनवायचा होता त्यासाठी आर्टस् को ऑपरेटीव्ह सर्व्हिसला तशी ऑर्डर दिली होती. त्यांना फ्लोरिडामधून पॅपिरस मिळतो पण या वर्षी खूपच थंडी पडलेली असल्याने तीन्ही पिके थंडीने गारठून गेली.

मुलं त्यांच्या परीने सातत्याने संग्रहालयात भर घालतात. लाकडी लगदा, व्यावसायिक चार्मपत्राचा तुकडा, घरगुती निकृष्ट पेपर, कार्डबोर्डसारखे साचे जे आम्हाला इस्टन अेक्स प्रेसकडून मिळाले, तांब्याच्या कोरीव ताटल्या, स्थानिक मेणाच्या गोळ्या, बॅबिलोनियन मातीच्या गोळ्यांच्या प्रतिकृती, हिब्रू कोड ऑफ लॉच्या प्लॅस्टरच्या प्रतिकृती, गटाचे वृत्तपत्राचे फोटो (आम्ही ईस्टन अेक्स प्रेसला भेट देतांना काढलेले) जे पुढच्या सोमवारी प्रसिद्ध होणार होते ते सर्व घालून आम्ही वाचनालयातही भर घातली आणि सगळे कप्पे भरून टाकले त्यामुळे खूप गैरसोईचे झाले. मुलं आठवड्याअखेर एकदा भेटली आणि खोलीच्या एका बाजूला खिडकीखाली त्यांनी वरपासून खालपर्यंत कप्पे घातले. त्यामुळे पुस्तके व संग्रहालयाच्या वस्तू तेथे नीट ठेवता आल्या. त्यामुळे खोलीच्या आकर्षकपणात भर पडलीय. त्याचबरोबर आमची कार्यकुशलता वाढली. 'आपली खोली आता शाळेची वाटतच नाही!' वॉरेन उद्गारला.

मुलांनी गाववाचनालयाला (पुस्तकासाठी) गटागटाने भेट दिली. ते आता पुस्तकांवर प्रेम करायला शिकले होते आणि अगदी प्रेमाने त्यांची काळजी घेत होते. या वर्षभरात आम्ही शेकडो पुस्तके वापरली. मुलांनी त्यातील एकाचेही नुकसान केले नाही.

जेव्हा सगळं साहित्य गोळा झाले. संपादकिय गट तयार झाला. ज्या गोष्टींची माहिती आम्ही गोळा केली होती त्याची यादी तयार केली. त्यातील संबंध तपासून आम्ही यादी केली आणि पुढीलप्रमाणे मुद्दे तयार केले.

वृत्तपत्रविषयक : वृत्तपत्र छपाई, द लिनोटाईप, चित्र छपाई, छापखाना

मुद्रणकलेच्या शोधाविषयी : मुद्देबल टाईपचा शोध, गटेनबर्गचे आयुष्य, गटेनबर्गच्या पूर्वीची मुद्रणकला, बंड, मध्ययुगातील मार्कोपोलोचे आयुष्य, किल्ल्यातील आयुष्य, शहरे/गावे, साधु आणि आश्रम

मुळाक्षरांविषयी : मुळाक्षरांचा शोध, इन्काज अमेरिकन इंडियन्सचे लेखन, रोलँडचे गाणे, गुहेतील लेखन, इजिप्शियन चित्रलिपी, मुळाक्षरांचा प्रसार, रोमन काळातील मुळाक्षरे

लेखनसाहित्याविषयी : इजिप्शियन कोरीव काम, मॅडपाळांनी वापरलेले कातडे, बॅबीलोनचे मार्तीचे गोळे, चीनी रँग पेपर, पुस्तक निर्मितीचे मूल्यमापन, पॅपिरसची गुंडाळी

आद्यसंस्कृती : इजिप्शियन, ग्रीक, रोमन, बेबिलिऑन्स, रोसेटा स्टोन, सुमेरिअन्स अँसिरिअन्स, कॅलॅडिन्स (Chaldeans) फोनिकन्स (Phoenicians)

आधुनिक लेखन साहित्य : पेन, पेन्सिल, पेपर, पुस्तक बांधणी

मोठ्या गटात पंधरा मुले होती (कार्टराईट मंडळी नाताळनंतर येथून हलली होती) मी संपादक समितीसाठी त्यातील विश्वासार्ह योग्यतेच्या पाच मुलांची निवड केली. वॉरेन, हेलेन, मार्था, लॉर्ड, थॉमस. उरलेली मुलं आणखी पाच गटात विभागण्यात आली. पहिल्या दिवशी मी पहिल्या कमिटीला भेटले आणि साहित्यामधून निवड कशी करायची याला मदत केली. खालील पद्धत त्यासाठी अवलंबिली.

- १) सर्व साहित्याचा आशय जाणून घेण्यासाठी त्याचे वाचन
- २) साहित्याची विभागानुसार जुळवाजुळव
- ३) प्रत्येक विषयाचे मुद्दे अेकत्र करून प्रकरणे तयार करणे. त्यामुळे एक ओघ निर्माण होईल, विस्कळीतपणा जाईल.
- ४) प्रकरणांमध्ये कोणता मुद्दा मांडलाय ते विशद करण्यासाठी आवश्यक ते बदल स्वरूपामध्ये करणे.
- ५) पूर्ण पुस्तक वाचणे, इंग्लिशमधील चुका दुरुस्ती व शब्दांतील चुका बघणे.

गटावर काम सोपवून मी बाहेर पडले, जेव्हा त्यांची तयारी झाली तेव्हा मार्थाने गटाला तसा निरोप दिला. तिने त्यांचे काम कसे केले त्याची रूपरेषा समजावून दिली आणि प्रकरणे, मुद्दे, समीक्षेसाठी/टिप्पणीसाठी वाचले. या समितीने साहित्य पुढील चार प्रकारात विभागले.

वृत्तपत्राची छपाई
द लिनो टाईप
प्रिंटींग प्रेस छापखाना
चित्रछपाई

पहिल्या प्रकरणाची सुरुवात त्यांनी पुढील प्रकारे केली.

दैनंदिन घटनांची सगळ्यात लवकर माहिती देणारा स्रोत म्हणजे वृत्तपत्र. हे वृत्तपत्राद्वारे कसे होते याची ही रोमांचक कहाणी.

पहिल्या आणि दुसऱ्या प्रकरणात समन्वय राखण्यासाठी त्यांनी लिहीले -

जर लिनोटाईप नसता तर वृत्तपत्र छपाई कासवाच्या गतीने झाली असती. 'ऑटमर मर्गेनथॅलव'च्या ब्रिलियंट (बुद्धीमान) आणि इन्जिनियस (कल्पक) डोक्याने लिनोटाईप मशिनचा शोध लावला त्यामुळे घटना घडल्या घडल्या आपल्यापर्यंत माहिती पोचण्याची सोय झाली. पहिल्यांदा मार्थाने इन्जिनियस ऐवजी जिनियस माईड असा शब्दप्रयोग केला. लॉर्डचा तिच्याशी यावर वाद झाला. त्याला हा शब्द इन्जिनियस असायला हवा होता. मी गटाला त्यांना काय वाटते ते विचारले, त्यांना कुणालाच फरक माहिती नव्हता. शब्दकोषात पाहूनही त्यांना कळले नव्हते. त्यांना तेथील इटालिक्स लिहीलेले वाचायला सांगितल्यावर हेन्रीला जिनियस आधी 'नाम' वापरायचे नाही व त्यापुढे विशेषण लिहीलेले दिसले. 'मला कळलं' तो म्हणाला, 'ते इन्जिनियसच (कल्पक) आहे कारण आम्हाला विशेषणच वापरायचयं.'

त्यांचे तिसरे प्रकरण सुरू झाले ते असे - आजच्या इतके पूर्वीचे छापखाने तत्पर नव्हते. ते फारच साधे आणि ओबडधोबड होते.

चौथे प्रकरण - वृत्तपत्रांचा चित्रे हा अपरिहार्य भाग असतो. छपाईसाठीच त्यांची मनोरंजक पद्धतीने निर्मिती होते.

या समितीचा प्रत्येक सभासद नंतर इतर समितीचा अध्यक्ष झाला व त्यांना त्यांच्या मांडणीच्या कामात मदत करू लागला. प्रत्येक समिती तयार झाल्यावर सभासद गटाला अहवाल देऊन सूचना व टिप्पणी मागू लागले. त्या सूचनांचा विचार

करून ते दुरुस्ती करू लागले. कोणीही कामचुकारपणा केला नाही. अगदी सगळं व्यवस्थित आखूनही इंग्लिशच्या शब्दांच्या खूप चुका राहिल्या होत्या, त्या दुरुस्त करणे, पुन्हा लिहिणे ही चालू होते. कथांवर मुलं परत परत हात फिरवीत होती. प्रत्येक कथा अक्षरशः प्रत्येक सदस्याच्या डोळ्याखालून जात होती. इंग्लिशच्या तासाला आमच्या पुढे खूप चुका येत आणि दुरुस्त केल्या जात. त्यामुळे अंतिमतः हातात आलेले काम हे अगदी सुबक, नीटस, अचूक आणि भावनांचे योग्य प्रकटीकरण करणारे होते. यांसाठी अनेक महिने प्रत्येकाने कष्ट केले होते आणि त्याचे फळ आता मिळाले होते.

गट दोनने त्यांचे साहित्य सहा प्रकारात विभागले.

मुद्देबल टाईपचा शोध

गटेनबर्गपूर्वीची छपाई

छपाई आणि बंड

मार्कोपोलो

छपाईचा प्रसार

मध्ययुगातील पुस्तके

त्यांनी जुळवलेली प्रकरणाचे मुद्दे पुढील प्रमाणे होते.

प्रकरण ५ - कोरीव ठोकळ्याने केलेली छपाई ही खूप संध आणि अवघड प्रक्रिया होती. मुद्देबल टाईपच्या शोधामुळे छपाई साहित्य खूप लवकर अनेकांपर्यंत पोहोचू लागले. त्याचे श्रेय मुद्देबल टाईप शोधणाऱ्या जॉन गटेनबर्गकडे जाते.

हा मुद्दा पुढील प्रकरणाला जोडणारा होता आणि त्यानंतर गटेनबर्गच्या आयुष्यावर व त्याने लावलेल्या शोधावर आधारित होता.

प्रकरण ६ - गटेनबर्ग पूर्वी चीन्यांनी ही छपाईची कला शोधून आत्मसात केली होती.

प्रकरण ७ - मुद्देबल टाईप आणि छपाई बंडखोरांनी आणली नसती तर खूप उशीरा पोचली असती. त्यांनी युरोपसाठी नव्या जगाचे दार खुले केले.

त्यांनी या प्रकरणाचा शेवट - काही बंडखोरांनी आपल्याबरोबर खेळण्याचे पत्ते आणले, त्यातल्याच एकामुळे गटेनबर्गला मुद्देबल टाईप शोधण्याची प्रेरणा मिळाली. या छपाई तंत्राच्या शोधामुळेच मार्कोपोलोच्या प्रवासाची कहाणी पुस्तकांतून आपल्यापर्यंत पोहोचली आणि इतरांना पूर्वेकडे जाणाऱ्या नवीन मार्गाचा, अनोळखी समुद्रांचा, धोकादायक प्रवास करण्याची प्रेरणा मिळाली, असा केला होता.

पुढील प्रकरणाच्या सुरुवातीला 'मार्कोपोलो व बंडखोरांचा उल्लेख पूर्वेकडच्या साहसी सफरींसाठी करायलाच हवा. त्याचबरोबर त्यामुळे अनेक गोष्टींचा शोध लागला हे ही श्रेय त्याला द्यायला हवे. शेवटचा मुद्दा पहिल्या मुद्याची पुष्टी करणारा होता. तुर्कांनी कॉन्स्टॅन्टिनोपल जिंकले आणि पूर्वेकडे खूप समस्या निर्माण झाल्या. जुन्या मार्गांनी सुरक्षित आरामात जाणे शक्य नव्हते. यामुळे कोलंबसने पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जाण्याचा मार्ग शोधला. बंडखोरांनी आणि मार्कोपोलोनी फक्त युरोपमधील छपाई सुरू केली असे नव्हे तर नवीन नागरीकरणाचीही सुरुवात केली.

प्रकरण ९ - युरोपमध्ये मुद्रणकलेचा झपाट्याने प्रसार मुद्देबल टाईपच्या शोधाने झाला. या भागामध्ये पुस्तक छपाई युरोपभर कशी पसरली याचे वर्णन केले होते व त्याचा शेवट पुढील मुद्दाने झाला. अनेक देशांच्या भाषेमध्ये पुस्तक छपाई सुरू झाल्यावर लोकांना वाचायची व शिक्षणाची आवड निर्माण झाली. त्याने जगभरात अनेक बदल घडले. काही लोकांना वाचता येणं ही तर प्रोटेस्टंट पंथाच्या प्रसारासाठी योग्य बाब ठरली.

प्रकरण १० - पुस्तक छपाईच्या आधी अध्ययनाची फारशी गोडी वाटत नसे. या काळात समाजातला एक गट असा होता तो हस्तलिखितांद्वारे साहित्य जपून ठेवत होता. हा गट होता साधूंचा.

या प्रकरणात साधूंचे जीवन व त्या विरोधी शहरात, गावात असलेलं बाह्य जगाचं जगणं, याचे वर्णन होते. याचा शेवट - अशाप्रकारच्या जगात जॉन गटेनबर्ग जन्मला, जेथे त्याने छपाईला जन्म दिला. असा केला होता.

इतर गटांनीही/समितींनीही त्यांचे साहित्य याच तऱ्हेने विभागले आणि ५ प्रकरणांची आणखी पुस्तकात भर पडली.

मूळाक्षरांचा शोध
लेखन साहित्य
पूर्वीचे नागरीकरण
आधुनिक लेखनसाहित्य
बुकमार्किंग.

जशी आम्ही माहिती गोळा करत होतो, तसे आम्ही पूर्वीच्या प्राचीन पार्श्वभूमीतही शिरत होतो. तसेच परत वर्तमानातही येत होतो. त्यामुळे काळाचे भान राखण्यासाठी आम्ही काळरेषेचा वापर केला.

अभ्यासाशेवटी आम्ही हा काळाचा उल्लेख पुस्तकाच्या शेवटी करायचे ठरले. त्याची यादी आम्ही तयार केली.

मुलांनी पुस्तकासाठी पुढील चित्रं तयार केली.

- १) जुना लाकडी छापखाना
- २) भोकं पाडणारे यंत्र व साचे
- ३) धर्मयोद्धा
- ४) सजवलेले हस्तलिखित
- ५) पूर्वीची कालमापनच्या नोंदीची पद्धती
- ६) मुद्रणपद्धत
- ७) खाचा असलेली काठी
- ८) बर्च झाडाचे साल
- ९) व्हॅम्पम् - एक चलन प्रकार/नाव
- १०) जुनी इजिप्शियन चित्रलिपी
- ११) चीनी कॅरेक्टर्स / चित्रलिपी
- १२) मूळाक्षरांची निर्मिती
- १३) लेखन साहित्य
- १४) इजिप्शियन पॅपिरसच्या गुंडाळ्या
- १५) बॅबिलोनियन लिपी
- १६) खगोलशास्त्राच्या अभ्यासासाठीचं ग्रीक पंचांग
- १७) पुस्तक कसं तयार झालं?
- १८) आधुनिक पुस्तकांचा जन्म

आम्ही पुस्तक संपादनाच्या शेवटच्या टप्प्यात होतो. मुलांना शाळेत काही दिवस तरी जाणे गरजेचे होते. या वेळात मुलांनी कागदांवर खुणा करून चित्रे काढण्याच्या जागा व आरेखन करून ठेवली. मी पूर्ण पुस्तक टंकलिखित केले. मुलांनी ते शिवले, मोहोर उठवली आणि आम्ही प्रत्येकाने पुस्तकाच्या बांधणीसाठी बांधणी बोर्डवर वेलियम जोडण्यापासून कामे केली. हे लननं शेवटच्या कागदांना लावायला लिनोलियमचा तुकडा कापला, हे पुस्तक खूपच सुरेख झालं आणि ते आमच्यासाठी खूपच किंमती होतं. माझ्या अेका मित्राने त्याच्या प्रती काढून देण्याची तयारी दाखवली. प्रत्येक पानापानाचे फोटो काढले गेले, त्यामुळे प्रत्येक मुलाकडे स्वतःची प्रत मिळाली. त्यातली अेक आम्ही गाववाचनालयाला भेट दिली आणि काही आमच्या मित्रमैत्रिणींनाही दिली.

आम्हाला याच काळात आणखी एक मजेदार अनुभव मिळाला. दिनांक पंचवीस मेला आम्ही मेट्रोपोलेटिन म्युझियम ऑफ आर्ट, न्यूयॉर्क येथे भेट दिली. वॉरेनने संग्रहालयाबरोबर पत्रव्यवहार केला होता आणि माहिती गोळा केली होती. श्री. ग्रियरनी मुलांना काही पूर्वीच्या काळातले अस्सल लेखल साहित्य दाखवले. इजिप्शियन लिपीतली काही प्रतिकं वाचायला त्यांनी मुलांना शिकवले व इजिप्शियन, क्रेटन, ग्रीक, रोमन लेखन व लेखन साहित्याचे नमुने दाखवले. मुलांना बॅबिलोनियन मातीची टेबल्स, ग्रीक वॅक्स टेबल्स आणि इजिप्शियन पॅपिरसची गुंडाळी पहायला मिळाली. संबंधित हस्तलिखित पाहून त्यांना खूपच आकर्षण वाटले. श्री. ग्रियरनी संग्रहालयाच्या वाचनालयातून चर्मपत्रावरील हस्तलिखित आणून त्याची पाने मुलांना उलगडून दाखवली. मुले अनिमिष डोळ्यांनी, आश्चर्याने आणि आदराने त्याकडे बघत राहिली.

ममीज, ममी केस, जुने इजिप्शियन दागिने, कामांचे, युद्धाचे नमुने ही मुलांना बघता आले. पिरॅमिड्स, रोमन घरं, मॉनेस्ट्रीही त्यांनी पाहिली. फ्यूडल आर्मर (योद्धा) बघितला. तेथे संग्रहालय कसे निर्माण झाले, इजिप्शियन गोष्टींचा शोध कसा घेतला गेला, ममीजचे आच्छादन कसे दूर केले गेले हे दाखवणारा अर्ध्यातासाचा माहितीपटही मुलांनी पाहिला व त्यांच्या डोक्यातला गोंधळ त्याने दूर झाला. जो अभ्यासामुळे झाला नव्हता. मी जसे या अभ्यासाकडे बघते तसा मला माझ्या हेतूपूर्तीचे समाधान वाटते. मुलांनी स्वतः विचार करणे हे त्यांची समज वाढण्यासाठी आवश्यकच असते. या विचारांना अनुभवांची जोड मिळाली तसेच काही कल्पनांची निरर्थकता त्यांना पटली. आपली स्वतःच्या जगात नेमकी जागा कोणती याचे त्यांना भान आले. शाळेतले उर्वरीत वर्ष हे यादृष्टीने खूपच चांगले, श्रीमंत करणारे ठरले. हा अभ्यास मुले ज्या जगात रहातात, अनुभव घेतात, जगाला, समस्यांना समजून घ्यायचा, प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करतात तेथेच झाला त्यांमुळे तो जास्त अर्थपूर्ण ठरला. या दोहोंची सांगड त्यांना घालता आली. जेव्हा शिक्षणाची समान संधी असते तेव्हा विशेष क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांवर दुष्परिणाम होऊन ते 'सामान्य' तर बनतच नाहीत उलट त्यांना स्वतःच्या क्षमता जास्तीतजास्त वाढविणे शक्य होते.

या वसंतात मी मोठ्या मुलांना दर्जा निकष ठरवणारी चाचणी दिली. पूर्ण दिवसभर ती चालली. दरम्यानच्या काळात छोट्या मुलांना देण्याजोगते मला काही सापडले नाही. मार्थाने त्यांच्याकडे बघण्याची तयारी दर्शविली. चाचणीपूर्वीच्या रात्री मार्थाने पुस्तके घरी नेली आणि तीने दुसऱ्या दिवशी मला दाखवण्यासाठी काही नियोजन तयार केले. माझ्या नियोजनाइतकेच ते काळजीपूर्वक केलेले होते. प्रत्येक धड्या/पाठामागचा हेतू विशद केला होता. त्यांच्या छोट्या घराभोवती बागकाम करण्यास तिने छोट्यांना मदत केली. चालायला गेले आणि मार्थाने त्यांनी पाहिलेल्या गोष्टींवर गोष्ट लिहायला त्यांना मदत केली. त्यांचे उत्स्फूर्त नाट्यीकरणाबरोबर वाचन ही कथेच्या तासाला झाले. मार्थाने त्यांना डबा खाताना व ते धुण्यासाठी मदत केली आणि दुपारी त्यांच्यावर लक्ष ठेवले. मुलांनी खेळ खेळले, गाणी म्हटली, छाप उमटवले, मातीकाम केले. घरी जाण्यापूर्वी मार्थाने त्यांना अंक व शब्द म्हणण्यास मदत केली. एक बारा तेरा वर्षांचे मूल आपल्याकडून छोट्या मुलांना दिवसभर मदत करते, त्याला आनंदी ठेवणे आणि अर्थपूर्ण कामांमध्ये गुंतवते तेव्हा ते चांगल्या पद्धतीने शिकलेलं, जगात सर्वार्थाने जगायला तयार असलेलं मुल असते.

दुसऱ्या घटनेचा संबंधही मार्थाशी आहे. नेहमीप्रमाणे वसंतात कठपुतळीचा खेळ होता. शाळेत तीन कार्यक्रम झाले आणि गावातील माध्यमिक शाळेत व ब्लेअर अॅकॅडमीत एक कार्यक्रम करण्याचे आम्हाला आमंत्रण मिळाले. 'लिटील ब्लॅक सांबू' या कथेवर प्राथमिक मुले कार्यक्रम करणार होती. ही पूर्णतः मार्थाची निर्मिती होती. तीने लहान मुलांना पपेट बनवायला, नाट्यीकरणासाठी पूर्णतः मदत केली. मुलांची निवडही तीनेच केली होती. अेरीक 'लिटील ब्लॅक सांबू' झाला होता. मी जे करू शकले नव्हते, ते तिने केले होते. एका अगदी लाजाळू छोट्या मुलातल्या सुप्त क्षमता तिने फुलवल्या होत्या. मार्थाने प्रत्येकाला स्वतःची जबाबदारी कोणती ते नीट समजावले होते. त्यामुळेच कार्यक्रमाच्या दिवशी ती प्रेक्षकांमध्ये पडद्याच्या दुसऱ्या बाजूला बसली होती आणि तिच्या प्रयत्नांना काय यश मिळते आहे ते बघत होती. जेव्हा कार्यक्रम संपला तेव्हा माझी तिच्याशी नजरानजर झाली आणि आम्हा दोन्ही शिक्षकांना आमचं काम चांगलं झाल्याची पावती एकमेकांकडून मिळाली.

उपसंहार

या चौथ्या वर्षा अखेरीस मी स्टोनी ग्रोव्ह सोडलं. जर मी त्यांच वास्तव चित्र तुमच्या मनापुढे उभे करू शकले असेन तर तुम्ही नक्की विचाराल की, या मुलांच पुढे काय झालं? ते आता काय करतात? या प्रश्नांची उत्तरे खूप महत्त्वाची आहेत. त्याशिवाय या पुस्तकाचा हेतू पूर्ण होऊच शकत नाही.

अॅना ओल्सेयूस्की आणि ओल्गा प्रिन्लॅक आमची शाळा सोडणारे पहिले होते. अॅना शहरातल्या शाळेत गेली, ग्रॅज्युएट झाली आणि सेक्रेटरीचं काम करण्यासाठी गाव सोडून मोठ्या शहरात गेली.

ओल्गाला हायस्कूलला जायची परवानगी मिळाली नाही कारण त्यावेळी श्री प्रिन्लॅकचा शिक्षणावर विश्वास नव्हता विशेषतः मुलींच्या! ती न्यूयॉर्कला घरकाम करायला गेली. तिच्या पहिल्या पगारामधून तिने तिचे दात नीट करून घेतले. ती नियमितपणे घरी पैसे पाठवू लागली. व त्यातून छोट्या भावंडाचे कपडे होऊ लागले आपल्या धाकट्या बहिणींना तरी शाळेत शिकता यावे म्हणून तिने पालकांचा खूप पिच्छा पुरवला.

फ्रँक प्रिन्लॅक, राल्फ, जोन्स आणि कॅथेरीन समॅटीसने स्टोनी ग्रोव्ह जून १९३८ मधे सोडले.

काही काळ फ्रँक मोठ्या फळबागेमध्ये नोकरीला होता. अेके दिवशी मी गावात फिरत असताना मी जेवणासाठी थांबले अेक वेटर काऊंटरवर एका व्यक्तीशी बोलत होता. “तुम्हाला फ्रँकला सोडण्याचे दुःख होईल.’ ‘दुःख?’ व्यक्ती उद्गारली. ‘कारण तो माझ्याकडे असलेल्यांपैकी एक उत्कृष्ट काम करणारा होता. एकट्या अंकल सॅम शिवाय कोणी त्याला परतवू शकणार नाही.’ ते फ्रँक प्रिन्लॅकबद्दल बोलत होते. तो आता नौदलात आहे.

राल्फ नौदलातल्याच हवाई विभागात जमिनीवर काम करतो. काही काळाने त्याने हायस्कूल सोडले. तो गॅरेजमध्ये कामाला होता. नंतर युद्धाच्या कामात गुंतला. हायस्कूलमध्ये शाळेत फारशी त्याने चमक दाखवली नाही. त्याचा रस फक्त यंत्रांमधेच होता. त्याच्या शेवटच्या आलेल्या आनंदी सुरातल्या पत्रावरून तो त्याला आवडतात तीच कामं करतो असे दिसते.

या वसंतातल्या एका संध्याकाळी कॅथेरीन आणि सोफियाने मला जेवायला बोलवले. घर अगदी स्वच्छ, व्यवस्थित होते. आठ वर्षांपूर्वीच्या मी पहिल्यांदा पाहिलेल्या स्वरुपापेक्षा अगदी भिन्न होते. मुलींनीच जेवण बनवले. रोस्टेड चिकन, मॅशड बटाटे, स्नॅप बीन्स, सफरचंद, लेट्युसचे सॅलड, व्हॅनिला पुडींग, श्री समॅटीससाठी आणि माझ्यासाठी कॉफी व इतरांना दूध असा जंगी बेत होता. सौ. मॉरॅननी शिकवलेल्या सॅलडची कृती कॅथेरीनने बनवली होती. तिला सफरचंद कापताना, त्याची लाल साल काढताना, सॅलड चमच्याने, काट्याने उडवतांना पाहून हे फक्त माझ्यासाठी उभे केलेले नाटक नसून कॅथेरीनने त्याची खूप प्रॅक्टिस केलीय हे दिसत होते.

स्वतः बनवलेले पोशाख मुलींनी घातले होते. सोफियाने तिचे तिने काळजीपूर्वक नियोजन करून खरेदी केलेले वसंतातले कपडे दाखवले. कॅथेरीनने त्या मुलींनी हॉल सजविण्यासाठी आणलेले सुंदर पडदे मला दाखवले.

संध्याकाळी आमची मुख्य विषयावर चर्चा झाली. ज्यामध्ये मुलींनी युद्धकार्यात सहभाग घ्यायला जावे का सेक्रेटरीयल कामे जी त्यांना आता येत होती ती करण्यासाठी न्यूयॉर्कला प्रस्थान ठेवावे इत्यादींचा समावेश होता. कॅथेरीनने तिचे ग्रॅज्युअेशन हायस्कूलमधून पूर्ण केले असल्याने तिला सेक्रेटरी किंवा डॉक्टरची सहाय्यक म्हणून काम करता येणार होते. सोफियाने गेल्या वसंतात ग्रॅज्युअेशन पूर्ण केले होते. प्रश्नांच्या सर्व बाजू समजावून घेतल्यावर या पानगळतीत न्यूयॉर्कला जायचे मुलींनी ठरवले. तेथे काय करायचे ते शोधून ठरवण्यात आपल्या मामा-काकांकडे राहायचे त्यांनी ठरवले.

खूप उशीरा समॅटीस मला म्हणाल्या, ‘तुम्हांला माहिती आहे का? मला माझ्या मुलांचा अभिमान वाटेल असं मला पूर्वी वाटायचे नाही. पण मला त्यांचा अभिमान आहे.’

१९३९ च्या पानगळतीत सोफिया, समॅटीस, कोरीस, अॅन्ड्र्यू, मेरी ओल्सेयूस्की, रुथ, थॉमसन हायस्कूलला गेल्या. शाळेच्या वर्षाअखेर शाळेत सर्टीफिकेटस ऑफ मेरीटस् दिली, स्कॉलरशिप दिली आणि आदर्श नागरिक म्हणून तीन विद्यार्थ्यांची निवड केली. यामधे अॅनाचा समावेश होता. रुथ, सोफिया आणि मेरी हे स्टोनी ग्रोव्हचे विद्यार्थी सर्टीफिकेट मिळणारे ठरले आणि असे बक्षिस मिळवणारे जवळजवळ पन्नास टक्के विद्यार्थी स्टोनी ग्रोव्हचे होते.

डोरीस आणि मेरीने यावर्षी गाव सोडले आणि माझा त्यांचा संपर्क तुटला. मेरीची शहरात सेक्रेटरीअल कामासाठी नेमणूक झाली. रुथ हायस्कूलमधून गेल्या वसंतात ग्रॅज्युएट झाली. आणि एका तरुण ऑव्हिएटरशी विवाहबद्ध झाली. तिच्या स्वप्नातलं घर प्रत्यक्षात आणायला ती उत्सुक आहे. ती चांगली पत्नी व आई बनेल.

तिच्याकडे सहसा न आढळणारे वास्तवाचे भान आहे.

थॉमस लेनिक, अेडवर्ड वेनिस्की, जार्ज प्रिन्लॅक आणि वॉरेन हिलने स्टोनी ग्रोव्ह १९४० च्या वसंतात सोडले. आम्ही हेलन ओस्लेयूस्कीला हायस्कूललाही पाठवले कारण तिची समज खूपच वाढली होती आणि समवयस्कांशी संबंधाचे आव्हान तिच्यापुढे ठेवणे गरजेचे होते.

दोन महिन्यांच्या काळात वॉरेनने जास्त सभ्यपणा दाखविण्याच्या शहरी पोरंवरही स्वतःची छाप टाकली होती आणि अध्यक्ष म्हणून (फ्रेशमॅन क्लासचा) निवडून आला. पुढच्या वर्षी हेलन सोफोमोअर क्लासची अध्यक्ष म्हणून निवडली गेली. जेव्हा हेलन आणि वॉरेन ज्युरीज होते, त्यांनी नाटकातला रस आणखी वाढवला. त्यांच्या कलाशिक्षकाने त्यांना साथ दिली. त्यांनी इतर विद्यार्थ्यांनाही कला शिकवली आणि 'शो' कसा करायचा ते सांगितले. या वसंतात जेव्हा हेलन प्रॅज्युअेट होईल तेव्हा तिला समारंभाने निरोप दिला जाईल.

जॉर्ज हायस्कूलला गेला नाही. 'नागरी संभाषण कॉर्पस'मध्ये त्याने काही काळ काढून नौदलात चांगले रेकॉर्ड तयार केले. तो आता नौदलात आहे. अेडवर्ड दहा वर्षांचा असताना हायस्कूलला गेला आणि तेथे त्याच्यासाठी फारसे काही नसल्याने त्याने मळ्यावर काम करण्यासाठी शाळा सोडली. थोडक्यात त्याने स्वतःसाठी व्यावसायिक शेतीचा योग्य मार्ग निवडला. जेव्हा तो शेतकी प्रयोग शाळेत काम करत होता तेव्हा सर्वात आनंदी होता. पण व्यावसायिक शिक्षण हे त्याच्या सारख्या मंदगतीने काम करणाऱ्या मुलांसाठी पूर्णत्वाने मिळालेले उत्तर आहे असे म्हणता येत नाही.

अेडवर्डच्या ज्या क्षमता आहेत त्या ओळखून हायस्कूलमध्ये शिक्षण दिले गेले तर आतापेक्षा अधिक तो शिकू शकला असता. प्रत्येक पायरीवर वाढत्या समजाप्रमाणे अेडवर्डला वृत्तपत्र, मासिक, शेतकी विषयक प्रकाशन यामधून अधिक अर्थपूर्ण माहिती मिळाली असती. त्याच्या जाणीवा प्रगल्भ झाल्या असत्या. जास्त चांगल्या तऱ्हेने तो स्वतःला व्यक्त करू शकला असता. नव्या वाढत्या समाजाला त्याचे जास्तीत जास्त सहकार्य मिळू शकले असते. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर या गोष्टीत सांगितलेल्या सर्व रस्त्यांनी त्याची वाढ होणं अपेक्षित होतं.

विकास, वाढ म्हणजेच शिक्षण असा विचार रुजायला हवा. आयुष्यभर विकास होण्याची प्रक्रिया चालूच असते. हायस्कूलमध्ये अेडवर्डचा हा विकास होणे थांबले. तसे तर देशातल्या कितीतरी मुलांचा विकास थांबलाय. जोवर कायदाने त्यांची सुटका होत नाही तोवर ही मुलं सहनशीलपणे अशीच बसून रहातात! या सगळ्यात मनुष्यबळ किती वाया जाते व लोकशाहीचे किती तरी नुकसान होते!

थॉमस शाळेत गेला ते उच्च अपेक्षा मनात ठेवून. त्याला स्वतःमधून काहीतरी घडवायचे होते. स्वतःमध्ये चांगल्या क्षमता आहेत हे त्याला त्याच्या सावत्र आईला दाखवून द्यायचे होते. तो जेमतेम सहा महिने तेथे टिकला. एक दिवस माझ्याकडे येऊन म्हणाला, 'मिस् वेबर, मी चाललो, मला माझ्या शिक्षकांचा त्रास होतो. मी पुस्तकांतून काहीच शिकू शकत नाही, माझाही त्यांना त्रास होतो. माझा वेळ मी निष्कारण वाया घालवतोय.' मी थॉमसशी बराच वेळ त्याचा आत्मविश्वास परत यावा म्हणून बोलले, त्याला शाळेत रस वाटत नाही ही त्याची चूक नाही हे पटवून देत होते. त्याला अेका छोट्या कारखान्यातील फोटोग्राफरकडे नोकरी मिळाली. लवकरच एक जुनी, सेकंडहँड, चांगल्या अवस्थेतील गाडी घेण्याइतके पैसे त्याच्याजवळ जमले. त्यातून तो मला भेटायला यायचा. त्याच्या चांगल्या व्यक्तिमत्वामुळे, आत्मविश्वासाने वागण्यामुळे लवकरच त्याचे भले होईल अशी मला खात्री वाटे. एके दिवशी त्याची बचत किती झाली ते त्याने मला सांगितले. 'तो कशासाठी पैसे वाचवतोय?' असं मी विचारल्यावर त्याने सांगितले, 'एके दिवशी मला लग्न करायचंय, त्यासाठी खूप पैसे लागतात.'

थॉमस बऱ्याचदा नियमितपणे वृत्तपत्र वाचायचा आणि आम्ही जगातल्या मुख्य घडामोडींवर, देशातील घटनांवर बराच काळ चर्चा करायचो. त्याची मतं वस्तुस्थितीवर आधारलेली असायची. आणि त्यात आंधळ्या भावना फारच कमी असायच्या. तो आता नौदलात आहे. आपण कशासाठी लढतो आहोत? ते माहिती असलेल्या सशस्त्र सैन्यातील मोजक्या काहींपैकी तो एक आहे.

अॅन्ड्र्यू डुलिओ आणि कार्टराईटनी स्टोनी ग्रोव्ह १९३९-४० च्या हिवाळ्यात सोडले. आणि लॉर्ड मॅथ्यूजने त्याच वर्षाच्या शेवटी सोडले. कार्टराईटनी माझा शेजार सोडल्यानंतर माझा आणि त्यांचा संपर्क तुटला.

ॲन्ड्र्यू हलल्यानंतर त्याने ते वर्ष नवीन शाळेत पूर्ण केले आणि नंतर वडीलांच्या शेतावर कामाला गेला. काही काळानंतर एके दिवशी ॲन्ड्र्यू स्टोनी ग्रोव्हमध्ये आला आणि मी त्याच्या घरी गेले. त्याने मला वडीलांचे प्राणी दाखवायला नेले. त्यानंतर तो मला म्हणाला, जगातील इतर कोणी होण्यापेक्षा शेतकरी होणे त्याला अधिक पसंत आहे. त्याने त्याचे हात गाईच्या गळ्याभोवती घातले होते. आणि तिला गाल घासत होता. 'ती खूप चांगली गाय आहे ना मिस वेबर' हे म्हणताना त्याचा चेहरा तिच्यावरच्या प्रेमाने उजळला होता.

लॉर्डच्या पालकांनी दुसऱ्या राज्यात शेत घेतल्याने लॉर्ड सोडून गेला. सौ. मॅथ्यूनी 'तुमच्या शेजारी एक वर्ष घालवले हे लॉर्डसाठी खूपच चांगलं ठरलं.' असे मला सांगितले. जो वाया गेलेला मुलगा, आमची नाताळची पार्टी वाया घालवायचा त्याला हळूहळू चांगली समज आली आणि तो एक कार्यकुशल अध्यक्ष झाला. अेक वर्षात चांगला संपादक म्हणून आमच्या शाळेत त्याने काम केले या गोष्टी खूपच समाधानकारक ठरल्या.

सप्टेंबर १९४२ मध्ये पर्ल प्रिन्लॅक, अल्बर्ट हिल, डॅनिअल कोल्ड यांनी हायस्कूलला प्रवेश घेतला. पर्लने व्यापारी शिक्षण तर अल्बर्ट आणि डॅनिअलने व्यावसायिक शेती शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. डॅनिअल खूपच चांगली प्रगती करत असून उत्तम शेतकरी होण्याकडे त्याची वाटचाल चालू आहे.

मार्थाचीही हायस्कूलमध्ये 'फ्रेशमॅन' म्हणून निवड झाली. चार वर्षांपूर्वी राल्फ आणि मार्था शिवाय इतर जोन्स मंडळी विवाहबद्ध झाली. त्याच्या आजीने आता खूप काळ लांबलेली व गरजेची विश्रांती निवृत्त होऊन घ्यायचे ठरवले. श्री. जोन्स व राल्फ गावाला गेले आणि मार्था तिच्या विवाहबद्ध झालेल्या बहिणीकडे रहायला गेली.

मार्थाने गावातील शाळेतल्या सातव्या इयत्तेत प्रवेश घेतला आणि पुढची दोन वर्षे तिच्यासाठी फार वाईट गेली. आपण गैरशिस्तीच्या, फारशी चांगली शिक्षिका न मिळालेल्या वर्गात येऊन पडलोय असे तिला वाटले. तिने पूर्ण परिस्थितीचे अवलोकन केले आणि वर्गात दंगा करणाऱ्या गटाचे पुढारीपण तिच्याकडे आले. जेव्हा मी तिच्याशी बोलले आणि तिला स्थानिक फोर एच क्लबला जायला सांगितले. तिला धक्का बसला, ती म्हणाली, 'ते काहीच करत नाहीत, अगदी मूर्ख आहेत.' ती परिस्थिती बदलण्याचा काहीच प्रयत्न करत नाही हे मी तिच्या लक्षात आणून दिल्यावर तिने काही वर्षांपूर्वीचा राल्फ सारखाच दृष्टिकोन दर्शवला. 'काय उपयोग?' मार्था आता पौगंडावस्थेतल्या तडजोडीच्या वयात होती आणि तिला मदतीला कोणीच नव्हतं. मी ही त्या परिस्थितीत तिच्याजवळ नव्हते आणि फारसं काही करू शकले नाही.

आता ती हायस्कूलमध्ये आहे, अजूनही फारशा चांगल्या गोष्टी झालेल्या नाहीत, तिच्या क्षमतांनुसार ती कामे करत नाही, त्यामुळे तिच्या अंगचे कितीतरी गुण अक्षरशः वाया जाताहेत, केवढी मोठी संधी हायस्कूलच्या हातून वाया जातेय?

मी स्टोनी ग्रोव्ह सोडल्यापासून तेथे काय काय घडले?

जरी पगार वाढलेले असले ही वस्तुस्थिती असली तरी शिक्षिकेची रहाण्याची जागा खूपच गैरसोयीची होती. आधुनिक सुविधा नव्हत्या. शहरी मनोरंजनांच्या सोयी जवळपास उपलब्ध नव्हत्या. अेक तरुण मुलगी जोरदार शिफारसीवरून तेथे आली. तिचे अध्यापनाचे ते पहिले वर्ष होते. तिच्यामध्ये, तिच्या क्वाॅलिफिकेशनच्या तुलनेत, समज खूप कमी आहे असे आम्हाला वाटले. तिला संगीत, कला, साहित्याची माहिती होती, ती अेक उत्तम विद्यार्थी होती आणि तिची ज्युनियर वर्षात निवड झाली होती.

आम्हाला परिस्थितीची, अडचणीची जाणीव होती, आम्ही या तरुण शिक्षिकेला खूप मदत देऊ केली. मी सहाय्यक शिक्षिका म्हणून काम करणार आहे असे मी विद्यार्थ्यांना सांगितले. तसेच नवीन शिक्षिका असणे त्यांच्या फायद्याचे आहे, तिच्यामुळे नवीन कल्पना, समाजात येतील, जसे आपले नवीन विद्यार्थी, नवीन कुटुंबे नवीन विचार मांडतात तसे विचार येतील. खरेतर, मी चांगले काम केले होते आणि आता मुलंही नवीन शिक्षिकेकडे अगदी उत्सुकतेने पहात होती. मला सांगायला हवं की या काही दिवसांत मला अगदी एकटं वाटायला लागलं होतं. कोणत्याही प्रकारच्या निरोप समारंभांना फाटा दिला होता, अर्थात तो तसा घायला हवा होता. जवळ जवळ मी सोडल्यानंतर आठवड्याने मुलांना मला पार्टी व भेट देण्याची आठवण झाली.

तीन दिवस नवीन शिक्षिका मी मुलांबरोबर कसे काम करते ते पहात होती व तिला शक्य होते तेथे मला मदत करत होती. तोवर मी तिला शाळेची ओळख करून रुळायला मदत केली. मुलांच्या नोंदी आणि पहिल्या आठवड्याचे नियोजन दाखवले.

पहिल्या आठवडाभर शिक्षिकेने मुलांना त्यांचा रोजच्या कार्यक्रमाप्रमाणे वागायला सांगितले. त्यांतून तिला शिकायला खूप मिळाले. त्यानंतरच्या शनिवारी सर्वांनी सल्ला दिल्यानंतरही तिने शाळेतले फर्निचर परत हलवले आणि बुलेटिन बोर्डवरचे तक्तेही हलवले.

सोमवारी सकाळी मुले शाळेत आल्यानंतर त्याविरुद्ध आरडाओरडा करायला लागली. गटाने तिला पूर्णतः स्वीकारलेले नसताना अेक बाहेरची व्यक्ती असून तिने वाचनालयामधे बदल करायला सुरुवात केली, ज्याचा गटाशी जवळचा संबंध होता. ज्या मुलांना प्रत्येक गोष्टीत, निर्णयात सामावून घेतले जाई, त्या मुलांचा काहीही विचार न करता, हा निर्णय घेतला. त्याला मुलांनी विरोध केला. जर बदल चांगला असता तर अेखादेवेळी मुलांनी मान्यही केला असता. मुलांना काम करतांना, उपक्रमामधे, प्रकाशाचा जास्तीत जास्त चांगला, डोळ्यांना त्रास होऊ न देता वापर करायला शिकवले होते. आता त्यांच्या बाकांची तोंडे खिडकीकडे होती. बुलेटिन बोर्डचा चित्रे लावण्यापेक्षा अधिक चांगल्या तऱ्हेने वापर करता येतो हे त्यांना शिकवले गेले होते. त्यांनी त्याचा नोटीस बोर्ड, घरस्वच्छतेच्या त्यांच्या पाळ्या, इतर याच तऱ्हेचे चार्ट लावणे, ज्याचा त्यांना वारंवार उपयोग करावा लागे अशासाठी बुलेटिन बोर्ड वापरला होता. आता टिचरच्या टेबलामागे, त्यांच्या हाताला येणार नाहीत अशा उंच जागी त्यांचे चार्टस् अडकवलेले त्यांना दिसते. आणि बुलेटिन बोर्डवर पाळीव प्राण्यांची चित्रं! जी इतर ठिकाणी पटकन दिसतील अशी त्या छोट्या खोलीत लावता आली असती. शिक्षकांना असे शिकवले जाते हे मला माझ्या अनुभवावरून माहिती होते. शिकविण्याची चांगली सुरुवात करायची असेल तर आकर्षक चित्रं बुलेटिन बोर्डवर लावावीत पण तिला मुलांच्या अध्ययन प्रक्रियेबाबत जे शिकवलं होतं त्याचं काय? परिस्थितीला आकार देण्याबाबत आणि त्यासाठी शोध घेऊन बुद्धी वापरण्याबाबत ती काय शिकली होती? सुधारणेचा दावा करणाऱ्या या जगातील आम्हां प्रत्येकाप्रमाणे तिने दुसरा काय विचार असतो ते शिकण्यात खूप वेळ घालवला होता किंवा तिला मूळ, चिकित्सक विचार करायला शिकवलेच गेले नव्हते. ज्यामुळे मुलांचा नव्या शिक्षिकेवरील विश्वास उडाला, ती त्यांना मार्गदर्शन करू शकणार नाही असे त्यांना वाटले त्यापैकी या काही घटना!

पालकांनाही आश्चर्यच वाटत होतं, शिक्षिकेला मुलांची, आमची काहीच काळजी वाटत नाही कां? तिने कधीच त्यांच्या भेटीला जायची तसदी घेतली नाही. त्यांना माहिती होतं की शाळेचे काम काही तिला सारखं गुंतवून ठेवले एवढे नाही. कारण ती अनेकदा वेगवेगळ्या तिने जागरूक न रहाता, असमंजसतेने निवडलेल्या लोकांबरोबर हिंडायला जाई. तिला खेडेगावातल्या रितीरिवाजांची काहीच माहिती नव्हती आणि शिकायची उत्सुकताही नव्हती.

दिवसेंदिवस तिच्या दिसण्याबद्दल, खोलीच्या दिसण्याबद्दल ती जास्तच बेपर्वा होत चालली, आणि कालांतराने मुलांनाही खोलीच्या रूपाबद्दल काही वाटेनासे झाले. त्यांनी खोली स्वच्छतेच्या कामांमधे लक्ष घालणंही बंद केलं आणि 'शिक्षिकेसाठी काम करणंही!'

दिवसेंदिवस परिस्थिती चिघळत चालली. काही वेळा मुलांनी शिक्षिकेशी बोलण्याचा प्रयत्न केला पण कालांतराने तक्रारी करण्यात, छेडण्यात याचे रूप पालटले. शेवटी, 'तिला माहितीय, तिलाच करू द्या' असे म्हणून मुलांनी जबाबदारीतून अंग काढून घेतले. गटाने स्वनियंत्रणाच्या एका उंचीवर पोहोचणे आणि नंतर त्यांच्यावर पुढच्या वर्षी दुसऱ्या शिक्षिकेने शिस्तीचा बडगा लादणे हे काही पहिल्यांदाच घडत होतं असं नाही.

मी वर्णन केलेल्या परिस्थितीमधे मुले निर्णायक बनली नसती आणि त्यांनी आज्ञाधारकपणे काय ठरलंय ते मान्य केलं असतं, त्यांच्या स्वतःच्या समजाप्रमाणे ती वागली नसती तर ते चूकीचं होतं. असं झालं नसतं तर मी गेली चार वर्ष कष्ट करून जो हेतू साध्य केला होता तो वाया गेला असता.

पण मुलं असमंजस असल्याने त्यांना मार्गदर्शनाची गरज होती. जोवर माणूस माणसाबरोबर जगत नाही तोवर हे सत्य लक्षात येत नाही. जर हे असं नसतं तर शिक्षकांची गरजच पडली नसती. जिने मार्गदर्शन करायला हवे तिच्यावरचा विश्वास उडाल्यानेच त्यांचा गोंधळ उडाला. त्यांना समस्या निर्माण झाल्या तर सोडविणारा, त्यांच्या असमंजसपणातून बाहेर काढणारा कोणीच राहिला नाही.

त्याच्या पुढच्या वर्षी समंजस, अनुभवी शिक्षकाने मुलांना त्यांच्या काही चांगल्या सवयी पुन्हा रुजवायला मदत केली. दुर्दैवाने आजारपणामुळे ती फक्त एकच वर्ष राहू शकली.

नंतर आलेल्या युद्धामुळे शिक्षकांची वानवा भासू लागली, वस्तीतील एक व्यक्ती, जिने काही काळ अध्यापन केले होते तिने मदत देऊ केली. तिला स्वतःच्या मर्यादांची जाणीव होती आणि मुलांशी ती प्रामाणिक होती. मुलांनी या जाणिवेचा आदर ठेवून तिचा गैरफायदा, परिस्थितीचा गैरफायदा न घेता, जबाबदारीपासून पळून न जाता काम केले व खूप मोठी जबाबदारी निभावली.

त्या वसंतात उन्हाळ्यात अॅलीस मला म्हणाली होती, 'मिस् वेबर आमची नवी शिक्षिका कोण आहे तुम्हाला माहितीय कां? आम्हाला स्वतःलाच शिकवावे लागेल हो ना? आणि हेच मोठ्या मुलांनी केले. पाठातल्या काही मुद्यांवर त्यांचे एकमत नसे पण तरी ते काहीतरी निष्कर्ष काढेस्तोवर चर्चा करत. जेव्हा जेव्हा शिक्षिका त्यांना मदतीला येईल, तेव्हा त्यांच्याकडे तिच्याशी चर्चा करण्यासाठी मुद्दे काढलेले असत. सगळ्या प्रकारची पुस्तके वाचणे त्यांनी चालू ठेवले. त्यांच्या पाठ्यपुस्तकात असलेले सर्व उपक्रम त्यांनी राबवले. वर्ष अखेरीस मुलांना अचिह्नमेंट चाचणी दिल्यावर त्यांनी त्यांच्या नेहमीच्या सरासरी मार्कापेक्षा खूप जास्त गुण मिळवले.

मुलं त्यांच्याकडून जे काही करू शकत होती ते त्यांनी केलं. पण कमी अनुभवी, असमंजस मुलांच्या गरजा पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत. या पुस्तकात वर्णन केलेल्या चौथ्या वर्षी मोठी मुलं दुसरीत, तीसरीत, पाचव्या इयत्तेत होती. ज्या तीन वर्षांचा अनुभव त्यांच्या गाठी होता त्यामुळे स्वावलंबी, आत्मविश्वासाची वृत्ती त्यांच्यात निर्माण झाली होती. यांवरून शिक्षण किती प्रभावी असतं ते दिसलं. काही थोडकी वर्ष जर हा फरक दाखवून देत असतील तर प्रत्येक मुलाला पब्लिक शाळेतली बारा वर्ष सृजनात्मक, लोकशाही पद्धतीनं जगण्याचा अनुभव मिळाल्यास किती चांगले नागरिक आपण निर्माण करू शकू याचा विचार व्हायला हवा.

हळू हळू शाळेची स्थिती खालवायला लागली. भिंती, खिडक्यांवर हातांचे ठसे उमटून काळ्याशार झाल्या. साचे, चित्रे, पुस्तकांवर भरपूर धूळ जमायला लागली. छोट्या घराच्या दाराच्या बिजागऱ्या वान्याबरोबर कुरकुरायला लागल्या. रानफुलांचे रॉकगार्डन हळूहळू माजलेल्या गवताने दिसेनासे झाले. आत्ता आणि नंतरही त्यातून छोटी जंगली फुले मधेच डोकावतात, छोट्या मुलांप्रमाणे कितीही दबवलं तरी ती परत परत उगवतातच.

आमची शाळा म्हणजे देशातील इतर हजारो एक शिक्षकी शाळांचाच अेक भाग बनली. आणि तशाच तऱ्हेने चालत राहिली. गेल्या वसंतात शिक्षणखात्याला असं वाटलं की ही शाळा बंद केलेली चांगली आणि मुलांना शहरातील शाळेत ने आण करावी. त्यांनी वस्तीपुढे ही कल्पना मांडली. वस्ती एकत्र आली आणि हा प्रस्ताव त्यांनी अमान्य केला. फक्त नुकत्याच रहायला आलेल्या दोन कुटुंबानी त्या बाजूने मतदान केले. पालकांनी मला सांगितले, 'युद्ध काही कायमचं नाही. एखादेवेळी परत आम्हांला चांगली शिक्षिका मिळेल, शाळेमुळे आज आम्ही सगळे एकत्र आहोत.' या लोकांना वस्तीमधलं शाळेचं महत्त्व कळलय आणि ते सोडण्याची त्यांची तयारीही नाही.

गेल्या आठवड्यात मी शाळेला भेट दिली. या उन्हाळ्यात त्याची पूर्ण डागडूजी झालीय आणि अंतर्बाह्य रंगवले गेलयं, जशी मी तेथून बाहेर पडले आणि मागे एक नजर टाकली. तेथे अेक छोटी, पांढरी, पेटान्यासारखी इमारत उन्हात चमकत होती, अगदी आठ वर्षांपूर्वी मी त्यात जीव ओतला होता तशीच. माझं हृदय आनंदाने, अभिमानाने कुजबुजलं, 'काही दिवसांनी त्यांना परत चांगली शिक्षिका मिळेल.' मला वाटतं, काही दिवसांनी सगळ्याच मुलांना चांगले शिक्षक मिळतील, हीच या लोकशाहीची मुख्य आशा आहे. या आशेवरच लोकशाही टिकून आहे.